

VOORTGANG

JAARBOEK VOOR DE NEERLANDISTIEK
XIII, 1992

Stichting Neerlandistiek VU

VOORTGANG

JAARBOEK VOOR DE NEERLANDISTIEK

VOORTGANG

JAARBOEK VOOR DE NEERLANDISTIEK

XIII

Stichting Neerlandistiek VU

Amsterdam

1992

Colofon

VOORTGANG, Jaarboek voor de Neerlandistiek XIII, 1992

Redactie:

prof.dr. C. van Bree (RUL)
prof.dr. G.R.W. Dibbets (KUN)
prof. K. Fens (KUN)
prof.dr. J.D.F. van Halsema (VU)
prof.dr. Th.A.J.M. Janssen (VU)
dr. J. Noordegraaf (VU)
prof.dr. Margaretha H. Schenkeveld (VU)
prof.dr. M. Spies (UvA)
prof.dr. Johanna Stouten (UvA, Sorbonne)

Redactiesecretariaat:

p/a Opleiding Nederlands
Faculteit der Letteren
Vrije Universiteit
De Boelelaan 1105
1081 HV Amsterdam

Abonnement op aanvraag mogelijk.

Tekstverzorging:

Douwe van der Meulen

ISSN 0922-7865

ISBN 3-89323-414-4 (Nodus Publikationen, Postfach 5725, D-4400 Münster)

ISBN 90-72365-31-3 (Stichting Neerlandistiek VU, De Boelelaan 1105, NL-1081 HV Amsterdam)

© Voortgang 1992

Auteursrechten voorbehouden. Overnemen van artikelen of van (een) gedeelte(n) daaruit mag alleen geschieden met schriftelijke toestemming van de redactie, met inachtneming van de bepalingen uit de Auteurswet.

INHOUD

H. Reeser: Potgieters tuchtiging van J.J.L. ten Kate. <i>Gids</i> -beginselen en <i>Gids</i> -kritiek.	1
Anne de Vries: De geschiedschrijving van de jeugdliteratuur.	25
Simon Smith: 'Der minnen cracht'. Over de thematiek van de <i>Roman van den Riddere metter Mouwen</i> .	37
René Veenman: De Thebaensche Swaen. De receptie van Pindarus in de Nederlanden.	65
H. Duits: De levens der doorluchtige poëten II. Kanttekeningen bij Geeraardt Brandts biografieën van Hooft en Vondel.	91
L.F. van Driel: Eene geautoriseerde tale. Adriaen Verwer, koopman, jurist en taalliefhebber.	121
Peter Altena: 'Liever een' arent dan een' kerkuil'. Over <i>Den Adelaar</i> (1735) van Jacob Campo Weyerman, <i>De Hollandsche Spectator</i> (1731-1735) van Justus van Effen en de geschiedenis van de 'weekelyksche schriften'.	145
Rob van de Schoor: De letterkundige kronieken van Wolfgang in <i>De Nederlandsche Spectator</i> 1883-1906.	173
J. Noordegraaf: Uit het verleden van een historicus. De taalkundige ambities van de jonge Huizinga.	197
Dick Wortel: J.A.N. Knuttel en de perceptie van G.A. Bredero. Wetenschap en romantiek rond Bredero.	217

POTGIETERS TUCHTING VAN J.J.L. TEN KATE Gids-beginselen en Gids-kritiek

H. Reeser

Genus irritabile vatum

Busken Huet heeft zijn oudere vriend Potgieter ergens een 'litteraire ijzervreter' genoemd. Nog juister lijkt mij de typering die Jan ten Brink gaf met een aan Taine ontleend citaat: 'un éléphant littéraire'. Met dit zwaargewicht uit de dierenwereld had de machtige Gids-redacteur in elk geval een spreekwoordelijk geworden eigenschap gemeen: 'an elephant never forgets'.

In wezen was Potgieter geen gelukkig, evenmin een tevreden mens. Steeds is hij wrok blijven gevoelen over de vernedering van zijn jeugd, het ontorende faillissement van zijn vader, dat zijn veelbelovende intellectuele en maatschappelijke ontwikkeling in de aanvang fnuikte. Als gelijkwaardige had hij in patricische kringen kunnen verkeren, een academische vorming was zeker voor hem weggelegd geweest. Nu bleef hij 'maar een burgerman'¹, een autodidact, die als hardwerkende koopman-litterator een welvarend bestaan opbouwde.

Hij werd een typische vrijgezel, wiens romantische jeugdmijmeringen niet voor verwezenlijking vatbaar waren gebleken, uiterlijk een toonbeeld van gemoedsrust en bonhommie. Achter deze façade echter giste het met pijnen en ergernissen van allerlei aard. Wie zijn autobiografische novelle *Albert* (1841) en zijn brieven aan Huet - uit de periode 1859-1874 - leest, moet onwillekeurig denken aan de titel die de *mémoires* van Sainte-Beuve hebben meegekregen: *Mes poisons* (Paris, 1926).

Haat, ergernis en hoon wekten bij hem vooral instellingen en personen die in de wereld vanzelfsprekend, maar naar zijn mening onverdiend aanzien en gezag genoten. Veel van dit alles vond hij verpersoonlijkt in de toen nog invloedrijke stand der dominees en zo kwam hij als Gids-redacteur al spoedig in conflict met vier belangrijke predikant-dichters van zijn tijd. N. Beets, J.P. Hasebroek en B. ter Haar waren medewerkers - de laatste zelfs redacteur - van het tijdschrift, maar werden om weinig doorslaggevende redenen al spoedig door hem weggewerkt.

Met Ten Kate ging het anders: hij werd zelfs niet toegelaten tot *De Gids*, aan wiens kritische majesteit hij zich in jeugdige onbezonnenheid vergrepen had, een wandaad waarvoor hij ruim dertig jaar heeft moeten boeten. Zo althans heeft Potgieter het zelf doen voorkomen; er blijkt echter meer te zijn gebeurd.

Toen in 1866 Huet zijn aandeel in de litteraire afstraffing van Ten Kate beraamde, deelde Potgieter hem de toedracht van deze langjarige vete mede in een brief, waaruit hier enkele belangrijke passages worden overgenomen:

Laat mij U mogen vertellen welken Ten Kate mij van voor dertig jaren heugt.
Er was een Utrechtsche student van dien naam - einde 1836 - die voorbeeldeloos

vaardig verzen maakte, - die voorlezingen voor zijne medestudenten over de grootste dichters hield, die ongevraagd naar het toekomstig tijdschrift de *Gids* een bijdrage, een vers inzond "Ossian aan de Zon" getiteld. De toenmalige twee redacteurs waren geen Mac Phersonianen en legden het versjen ter zijde - een van hen was ondeugend genoeg "de Nederlandsche Muzen-Almanak voor 1837" in het Junij-nummer van dat jaar te persifleeren, Ten Kate werd vergast op eene vergelijking zijner "Ode de Achttiende Juny", met een dichtstuk op hetzelfde onderwerp. "Dwaasheid mag het heeten", zoo besloot het sermoen, "aldus à la Bilderdijs te schrijven. Welligt (veelligt was moffricaansch), welligt beweegt hij zich in een kring van jonge lieden, misschien eenige jaren ouder dan hij, zeker veel lager staande in de kunst der versificatie, die hem over het paard tillen, om door hem op hunne beurt in de hoogte te worden geheven; er is geen gevaarlijker klip voor veelbelovende geniën."² En wat deed Ten Kate? Hij zond der Redactie de volgende regelen - die naast mij liggen:

"J.J.L. ten Kate verzoekt de Redactie van den *Gids* onmiddellijk terug zijn ter plaatsing toegezonden dichtstukken *Ossian aan de Zon*."³

Er werd oogenblikkelijk aan dat verzoek voldaan, maar het half zijde papier⁴ dat bij het vers werd gevoegd, hield eene verwijzing in naar Spreuken Salomo's zooveel, waar te lezen staat "Dat wie de tucht lief heeft, de wetenschap lief heeft, maar dat onvernunftig is, wie de bestraffingen haat!"⁵

Toen Potgieter dit schreef, had hij alle stukken over de zaak Ten Kate bij de hand. Het waren dezelfde brieven die, zorgvuldig in zijn archief bewaard, ook door de tegenwoordige onderzoeker in de Amsterdamse Universiteits-Bibliotheek kunnen worden geraadpleegd. Daaruit blijkt, dat dit deel van zijn verslag waarheidsgetrouw is, met uitzondering van de mededeling dat Ten Kate in 1836 student was. De altijd goed geïnformeerde Potgieter kon inmiddels weten, dat deze tot de zomer van 1837 als kantoorbiedende zijn brood verdiende. Hij zou zich pas op 2 december van dat jaar als theologisch student aan de Utrechtse universiteit laten inschrijven.⁶ Potgieter geeft hier een voor hem niet geheel onbelangrijke voorstelling van zaken, als men weet dat hij studenten gemakkelijk associeerde met de hem zo antipathieke zondagskinderen, zoals de jonge Nicolaas Beets, onbekend met de zorgen des levens. Een vergissing is hier echter mogelijk. Het wordt bedenkelijker, als Potgieter uit zijn papieren het volgende distilleert, daarbij belangrijke feiten voor Huet verzwijgende.

Ware hij ten minste maar een goed hater gebleken! Doch met 1838 was de eerste Tesselschade verschenen en in den loop van dat jaar was Kneppelhout de bemiddelaar om in het Jaarboekje voor 1839 aan Ten Kate eene plaats te verzekeren: "Het moest eene verrassing voor hem zijn, en de onvoorwaardelijke plaatsing dus gewaarborgd." - "Pas si bête amice! dat moet Gij met t.K. vinden, het oordeel blijft aan den Redacteur." Ik ontving "Mariaas Liefde, fragment van een berijmd verhaal", niet beter en niet slechter dan toen Gange und Gebe waren. Jezus Verrijzenis, dat mij aanvankelijk was toegedacht, bleek te groot uitgevallen, en "misschien ook te devoot", meende de Heer Ten Kate. Intusschen gaf Pol in een der najaarsnummers van de *Gids* 1838 eene uitvoerige recensie der vertaling van de Oden van Anacreon door J.J.L.t.K. en S.J.v.d.B. waarin menig waar woord schuilt.⁷ Zeker iemand vergeleek in denzelfden jaargang Ten Kate's vertolking met die van Beets [...].⁸

Hier wordt de suggestie gewekt of een achterbakse Ten Kate zich via Kneppelhout in Potgieters almanak zou hebben binnengedrongen. De ware toedracht pleit echter niet tegen Ten Kate, maar tegen Potgieter zelf. Deze was als (anonieme) redacteur van *De Gids* en als (niet anonieme) redacteur van de almanak *Tesselschade* op talentenjacht. Ten Kate mocht dan een over het paard getilde jongen zijn, talent had hij onmiskenbaar en hij zou voor beide periodieken een aanwinst kunnen worden, als hij in goede Gids-banen werd geleid. Zo volgden in *De Gids* van 1838 niet één maar drie (anonieme) beoordelingen van Ten Kate's werk: twee opvallend milde van Potgieter naast de strenge, maar opbouwende van diens mederedacteur H. Pol. In het aprilnummer roemde Potgieter 'de zangerige dichter', wiens gedicht 'Liefde' hij in extenso overnam⁹ en wiens vertaling van Byrons *Parisiana* hij in september zelfs boven een zelfde goed geslaagde onderneming van Beets stelde.¹⁰

Kneppelhout, op de een of andere wijze met Potgieters wens bekend, schreef deze op 25 oktober 1838:

Een vers van Ten Kate voor Tesselschade vernam ik, zou UEd welkom zijn - morgen ontvang ik een vers van Ten Kate voor Tesselschade [...]. Doch nu mag ik op eene onvoorwaardelijke plaatsing in Uw Jaarboekje rekenen, ware 't al eens, hetgeen ik niet wil hoopen, dat UEd het van mindere waarde oordeelde dan sommige andere voortbrengselen der zelfde pen [...], reeds acht ik mij gelukkig in de gelegenheid te zijn UEd een kleine dienst te bewijzen.¹¹

Drie dagen later kon Kneppelhout aan Potgieter het aangekondigde vers toezenden met een brief, waarin o.a. stond:

ten Kate weet van deze gansche ... *intrigue*! niets, maar hij zendt mij zijn vers zonder te weten wat daarmee gebeuren moet; ik heb hem alleen gezegd dat ik het ergens wilde doen plaatsen, doch niet waar. Deszelfs verschijning in Tesselschade moet eene aangename verrassing voor hem zijn.¹²

De hier door Kneppelhout genoemde 'intrigue' moest kennelijk dienen om te voorkomen, dat Ten Kate zijn medewerking zou weigeren aan een onderneming van Potgieter, van wie hij inmiddels zou kunnen weten dat deze hem destijds de les had gelezen.

Hoewel Potgieter nog bezwaar had gehad tegen de eis tot onvoorwaardelijke plaatsing¹³ (die dus *niet* van Ten Kate kwam), bleek hij kennelijk verheugd toen de toeleg gelukt was. In de hoop op verdere medewerking van de talentvolle jonge dichter zond hij deze op 16 november 1838 bij een exemplaar van de almanak een opvallend vleidend briefje:

Eene vriendelijke hand vervulde mijn verlangen naar eene bijdrage van UwEd; ontvang bij dezen mijnen hartelijken dank voor "Mariaas Liefde". Ik voeg er gaarne de verzekering mijner achting voor UwEd. talent, mijne belangstelling in UwEd. arbeid bij. Niets zal mij aangener zijn dan spoedig van UwEd te vernemen dat de Vriendschap zich in de keuze van het jaarboekje voor UwEd. vers niet bedrogen heeft.¹⁴

Alles wees erop, dat Ten Kate voor *De Gids* gewonnen zou kunnen worden. In januari 1839 herhaalde Bakhuizen na lof voor de kracht, cierlijkheid en rijkdom van uitdrukking 'den eerlijken raad om zich toch op waarheid en juistheid van gedachten, de wijsgeerige studie van het menschelijk hart, op eene strenge afrekening met zichzelf, over hetgeen hij zegt en verdicht, te bevljtigen.'¹⁵

Dan, als een donderslag bij heldere hemel, ontving Ten Kate op 25 mei 1839 een woedende brief van Potgieter, waarin hij hem 'eene onverklaarbare lust om onbeleefdheden te begaan' verweet. Die brief is niet teruggevonden, wel het antwoord van Ten Kate d.d. 28 mei 1839,¹⁶ waarin hij zich tegen de beschuldigingen verdedigt: als hij niet bedankt heeft voor het present-exemplaar van *Tesselschade*, dan is dit gebeurd in de drukte van een verhuizing, een verzuim, waarvoor hij excuus vraagt. De andere 'onbeleefdheid' door Ten Kate begaan, gold een briefje dat hij *wel* aan Potgieter, op 2 april 1839, had geschreven:

Op verzoek van den Heer Kruseman alhier heb ik op mij genomen een dichtstukje te schrijven, naar aanleiding van eene schilderij van zijn hand, eene jonge blondine voorstellende, die op hare reize door Europa overleden is en waarvan hij eene kopij voor Uwe Tesselschade geteekend had. Heb de goedheid, mij te berichten, wanneer ik uiterlijk dat gedicht opzenden moet, en of men reeds een' aanvang genomen heeft met het graveren van het portraittjen.¹⁷

Uit dit briefje maakte Potgieter op, dat Ten Kate - buiten hem, de redacteur, om - *Tesselschade* had willen binnendringen. De beschuldigde antwoordde hierop, dat Kruseman bij hem de indruk had gewekt met herhaalde verzoeken namens Potgieter op te treden:

Geloof mij, WelEdele Heer! dat ik zonder dat nimmer over de zaak geschreven hadde; want duizendmalen liever wilde ik van elk vergeten worden, dan dat ik mij aan de eene of andere onderneming zoude opdringen of trachten mij door middel van eene literarische coterie te pousseren. Ik deed zulks nooit, en zal het nooit; ook bij UEds onderneming had ik het nimmer gedaan, immers het is UEd bekend. dat ik na lang en aanhoudend verzoek mijn Mariaas Liefde aan mijn' vriend Kneppelhout gegeven heb, geheel en al onwetend in welk boek het opgenomen zoude worden of waar het toe dienen moest. [...]
Schoon het mij recht leed doet, dat er onder de Nederlandsche Kunstbroeders zoo weinig broederliefde en harmony schijnt te kunnen bestaan, houd ik echter niet op, ware verdiensten te hoogschatten en ik betuig UEd dus ook ongeveinsd mijnen eerbied.¹⁸

Hier ligt het eigenlijke begin van de vete tegen Ten Kate. Teleurgesteld en in zijn eer getast dat deze zijn uitgestoken hand niet had aanvaard, betoonde Potgieter zich voortaan onverzoenlijk. De rustige weerlegging van de kant van Ten Kate mocht niet baten. Potgieter bleef bij de ongunstige indruk die hij van Ten Kate als mens en kunstenaar had opgevat. Daarbij ging hij uit van de aanvechtbare veronderstelling, dat zoals de mens ook zijn kunst is: iemand met een bedenkelijk karakter kon bezwaarlijk zuiver, opbouwend en nuttig werk leveren, dienstbaar aan de Vooruitgang.¹⁹ Nu strenge doch

goedbedoelde kritiek niet had geholpen, kon Potgieter aan een persoonlijke antipathie een algemene strekking geven door de z.i. inferieure Ten Kate in *De Gids* te gebruiken als afschrikwekkend voorbeeld van veel dat strijdig was met de beginselen van het tijdschrift. Zijn mederedacteuren moeten hiermee hebben ingestemd, zoals blijkt uit de boekbeoordelingen, waarin de elders gevierde dichter voortaan geregeld naast schrale lof een vrijwel ononderbroken stroom van harde kritiek te verduren kreeg. Zelfs de nadrukkelijke hulde aan Ten Kate's verbluffende verstechniek, die de indruk kon wekken van niet-vooringenomen kritiek, had in wezen weinig positiefs. Zij doet door herhaling obligeert aan en krijgt dan dezelfde tegengestelde werking die de burgers van Rome deed twijfelen, of Brutus inderdaad wel 'an honourable man' was. Bovendien stond versvaardigheid bij *De Gids* niet hoog aangeschreven: zij kon duiden op navolging van de versifex Bilderdijk, daar waar juist oorspronkelijkheid en vernieuwing geëist werden. Ook was het vers als vorm ongeschikt aan de inhoud van het gedicht, dat een positieve boodschap moest bevatten.

Vrije verbeelding²⁰ en romantische gevoelens werden als te subjectief door *De Gids* afgewezen, evenals alles wat op Romantiek wees, of het moest de eigen 'Vaderlandsche Romantiek' zijn, die dan ook in wezen weinig romantisch is.²¹

Zo wordt ook Ten Kate in 1840 gekapitteld over zijn romantische taal-exuberantie, zijn 'woordenovervloed en woordenpraal' en de beeldspraak die meer 'Aziatische weelderigheid' ten toon spreidt dan 'klassieke reinheid'.²² Hoe ver is de klassiek gerichte *Gids* hier nog verwijderd van zijn opvolger *De Nieuwe Gids*, die de poorten wijd opende voor Romantiek, l'Art pour l'Art en weelderige woordkunst!

Hoewel de bescheiden erover in 1866 voor hem lagen, heeft Potgieter van zijn tweede botsing met Ten Kate in het verslag aan Huet geen melding gemaakt. Hij vervolgt:

Polletje nam hem in 1840 weder à faire en het zou curieus zijn te vergelijken of hij van zijne aanmerkingen op de vertalingen uit het Grieksch en Portugeesch gebruik heeft gemaakt, daarin was de man, het mannetje, een meester! Het beste kwamen er de Minnedichtjens af - de Beoordeeling gold Bladen en Bloemen en Vertaalde poëzy.²³

Nog altijd bleef de persoon Ten Kate zoek, hij was in die dagen de intus van O.G. Heldring²⁴ Pol had er nog niet genoeg van en eindigde knorrende zijn recensie van "De Gjower", "een overzetting" die Ten Kate, als hij in de voorrede zeide, "als een werk van uitspanning had verrigt".

"Studie is in alles noodig", zei het mannetje, "ook tot vertalen, zoo men een nuttig werk wil verrigten. Men kiese een onderwerp, maar stelle zich op de hoogte om het eerst zelf te begrijpen, en dan voor anderen duidelijk te behandelen. Andere weg zal er nooit open staan" enz.²⁵

Begrijpelijkerwijze verzwaarde Potgieter zijn toch al uitgebreid relaas aan Huet niet met de volgende kleine feiten, die echter voor ons niet zonder belang zijn. Na het gericht dat Pol over Ten Kate hield, volgden in het jaar daarop, 1841, nog twee beoordelingen van diens bijdragen aan almanakken. Bakhuizen had op 'Een lied in ouden trant' principiële kritiek:

Hoe zeer hij zijne taal meester, hoe zoetvloeiend zijne versificatie is, toont op nieuws dit Dichtstukje; maar tevens hoezeer hij zich voor het laatste zwak [romantische overspannenheid en Duitse nevelachtigheid], dat wij in zijne verzen te berispen vonden hebbe te wachten. Immers het denkbeeld is met den antieken vorm in strijd; nieuwerwetsch, Duitsch en duister. Hoeveel eenvoudiger, gezonder en daarom aan den vorm meer geëigend is zijn *Lief Elsje* in de *Aurora*.²⁶

Dit gedicht werd in de beoordeling van *Aurora* (waarschijnlijk van een andere hand) geheel overgenomen als 'beste versje uit den bundel' met de toevoeging: 'Is dat niet vroolijk en zangerig en lief?'²⁷

Hoe diep bij Potgieter de antipathie tegen Ten Kate zat, blijkt uit zijn reactie op een goedgemeende verzoeningspoging door de schrijfster Toussaint ondernomen, toen zij, in 1841 gelogeerd bij de uitgever-boekhandelaar I. Nijhoff in Arnhem, daar de jonge dichter ontmoette:

Sedert gisteren hebben wij ten Kate hier. Hij bevalt mij vrij goed, is eenvoudig en ik heb nog geen een uitval van hem gehoord die aan de ode aan de Ode²⁸ doet denken. Zijn gezigt zou waarlijk een allerliefst portret geven in de M[uzen] A[Imanak] un oubli de littérature n'est-ce pas? Had hij mij niet voor moeten gaan?²⁹ Gisteren was hij met ons en een verder gezelschap jongelieden op een togtje langs en over den Rijn, en toen hij later aan 't souper geplaagd werd om een van zijn verzen voor te dragen gaf hij ons iets uit zijn Wandelende Jood waarin wij echter de armen der Hyena en de schubben waar de slang een mensch tusschen drukt, nog al hard te hooren schenen.³⁰

In zijn antwoord moet Potgieter afwijzend over haar nieuwe vriend hebben geschreven, wat Toussaint er toe bracht 'nog eens grâce te roepen voor ten Kate'.³¹ Hierop kwam zij in een volgende brief terug:

ten Kate met wien ik in gezelschap van vele leden der familie N[ijhoff] een uitstapje op Pruissisch grondgebied heb gemaakt. De arme jongen. Is hij waarlijk zoo diep in ongenade? 't is zeker zijn schuld zelfs naar dat weinige af te leiden wat hij mij van de veete met U vertelt, zou ik niet eens pays mogen maken? Natuurlijk moet hij à genoux, en ik verbeeld mij dat het voor hem de moeite dubbel waard zou zijn, pauvre âme als hij is die daâr de eerste, de eenige is van zijn kring - want wie heeft hij? En hoe kan hij op die wijze vooruitgaan of zich volmaken, hij klaagde er zoo opregt en zoo ongemaakt over dat ik er werkelijk medelijden mée had en toen mijzelf beloofde de hardiesse te nemen om U eens ter zijner gunste te spreken. Gij wilt dat hij anders zal schrijven! Hoe zal hij het leeren als niemand zich zijner aantrekt en S.J. van den Bergh en Nepveu³² hem altijd zitten te vertellen dat het onovertreffelijk is?³³

Potgieter moet Toussaints bemiddelingspoging hebben uitgelegd als een nieuw bewijs van de aan Ten Kate toegedichte neiging om anderen voor zijn karretje te spannen, een bevestiging van 's mans onzelfstandigheid en gebrek aan karakter. Is het toevallig dat de onfortuinlijke dichter, die de schijn tegen zich had, daarop in *De Gids* van december 1841 weer de volle laag kreeg? Toussaint legde in elk geval een zeker verband,

toen zij - terug in Alkmaar - haar Arnhemse gastvrouw Nijhoff op 9 november 1841 schreef over haar bevindingen met de Amsterdamse vrienden uit de Gidskring:

Toch had ik gewild dat ze om mijnentwille T[en] K[ate] onnoodige bitterheden gespaard hadden, die niet verbeteren kunnen omdat ze als hatelijkheden en niet als harde waarheden zullen worden beschouwd, en als ik dan zeg "ach hij is ook nog zoo jong" ('t is of ik van 't hondje spreek) dan zeggen zij "Is dat dan eeuwige jeugd? even als de Ahasverus van Schubart³⁴ die hij de zijne noemt, een eeuwige jood?" etc. Zoodat ik moet hem wel opgeven.³⁵

Een kwart eeuw nadien schreef Potgieter aan Huet over deze kritiek:

Pol brak in 1841 den staf over Ahasverus op den Grimsel. Wat heeft Ten Kate van Ahasverus gemaakt? "Eene figuur die elk oogenblik onwillekeurig aan Manfred en Cain van Lord Byron herinnert, dezelfde vertwijfeling, dezelfde trotschheid, maar veel minder krachtig geschilderd."³⁶

Onvermeld laat Potgieter hier een recensie - vermoedelijk door Bakhuizen - van Ten Kates aandeel aan de almanakken voor 1842, waarin de dichter wordt afgeschilderd als 'de *jeune premier*, neen, de *Harlekijn* onzer Poëzij'. Taalbeheersing en -vaardigheid kan men hem niet ontzeggen, maar die doen de recensent denken aan Parijse modeprenten: 'Iedere rok past aan het lange slanke beeld; iedere pantalon sluit om de welgevormde beenen, en toch kijkt uit elke afbeelding dezelfde *fade* gestalte te voorschijn.'³⁷

Potgieter vervolgt zijn relaas aan Huet: 'Eindelijk neemt in 1842 Bakhuyzen over de *Zangen des Tijds*, 1841 verschenen, het woord.' Hierbij schrijft Potgieter een belangrijk gedeelte over van Bakhuizens als altijd zeer principiële kritiek op een hedendaags Utrechts student, die, in navolging van Bilderdijk, 'dat overblijfsel eener vroegere periode', *Zangen des Tijds* publiceert, die hij als 'Poezij voor mijn Vaderland' publiceert met geen ander nationaal kenmerk dan 'kinderachtig geschreeuw tegen den tijd, - onop-houdelijk wierook zwaaijen' waar het roemrijke verleden ter sprake komt. Een dichter behoort recht te doen aan de gebeurtenissen van zijn dagen. Tenslotte wordt de jonge dichter, die 'zijn schitterende vormen heeft behouden zonder daarbij in diepte te winnen' gewaarschuwd voor het lot van talentvolle dichters als Van der Hoop en Thouars,³⁸ wie veelschrijverij noodlottig werd.³⁹

Ten Kates bijdragen aan de almanakken voor het jaar 1843 vonden in *De Gids* een lauw onthaal: lof voor het 'technische' der poëzie, maar inhoudelijk 'overdrevenheid en valsch vernuft'. Over 'Johanna van Vlaanderen' luidt het vonnis: 'Wonderlijker stuk dan dit lazen wij van Ten Kate niet, maar ook geen, dat ons zoo koud liet.'⁴⁰

Wat Potgieter en zijn Gids-vrienden echter niet koud kon laten, waren andere activiteiten van Ten Kate op letterkundig gebied: *Braga*, een zeer geestig kritisch tijdschrift geheel op rijm, en *Hollands Muze*,⁴¹ een soort litterair manifest. Was het eerste in de geest van *De Gids*, het andere propageerde een afwijkende richting.

Het voorbericht van *Hollands Muze* begint met de constatering van de 'onverschilligheid des grooten Publieks voor de eens zoo gevierde Poëzij' ten koste van de 'groeijende geestdrift voor haar zuster de Toonkunst, de Koningin onzer dagen'. Als oorzaak noemt

Ten Kate de overdreven zucht tot slaafse navolging van grote buitenlandse schrijvers als Lamartine, Byron en Hugo, hetgeen leidde tot 'verwoesting van eigen subjectiviteit'.

Tegen het verval der Nederlandse dichtkunst had behalve *Braga* ook *De Gids* zijn stem verheven met 'een jonge, krachtvolle (zij het dan ook vaak eenzijdige) kritiek'. Ten Kate propageert dan zijn remedie hiertegen:

Göthe zelf (de *Spinozist*, het in zaken van openbaring eeuwig ijsskoude *Weltkind*, zoo als de vroomme Lavater hem noemde) gevoelde de kracht van dat Christendom, - als hij, zichzelf ten spijt, bekennen moest dat "de Christelijke religie een zelfstandige macht is, waaraan de gezonken en lijdende Menschheid zich altijd weder van tijd opgericht heeft"⁴² en met hoeveel recht kunnen wij deze waarheid toepassen op een der schoonste gaven, dier Menschheid van boven geschonken: de Poëzij! de helaas gezonken en lijdende Poëzij!

Die 'toepassing' blijkt te zijn, dat de poëzie weer gezond zou worden, als zij Christelijke bezieling kreeg.

Ten Kates beweringen konden door *De Gids* niet onweerlegd blijven en zo verscheen in het augustus-nummer (1843) een anonieme beoordeling van *Hollands Muze - Een woord tot ieder, wien het Vaderland en de Kunst ter harte gaan - Een stem uit de Woestijn*. De recensent, onmiskenbaar Potgieter, begint:

zoo drok en warrig als drieërlei titel, zoo drok en warrig is vers en voorberigt. Levendige opgewondene taal, die niet altoos verstaanbaar is; goede gedachten, die zelden tot rijpheid komen, oordeelvellingen, die juist zouden wezen, waren zij behoorlijk gesplitst.

Vereenzelviging in het streven van de pamflettist met dat van *De Gids* wordt krachtig afgewezen: *De Gids* is in zijn ontevredenheid met de stand der eigentijdse poëzie vooropgegaan, maar 'gemeenschappelijke antipathie brengt nog geene onderlinge sympathie.' Ook acht Potgieter de 'overdrevene zucht tot navolging' van beroemde buitenlandse auteurs niet zonder meer oorzaak van het verval der poëzie: bij gebrek aan oorspronkelijkheid bestaat tegen het gebruik van goede voorbeelden geen bezwaar; het kan dan zelfs bevruchtend werken.

Niets voelt de recensent echter voor het 'geneesmiddel' van de pamflettist, een verkeerde toepassing van Goethes uitspraak over de verheffende macht der Christelijke religie: 'Het is bedroevend te zien, hoe eerst te regt het besef eener bestaande toestand gewekt is, om daarna het besef aan de inzigten eener uitsluitende eenzijdige partij dienstbaar te maken.' Hij ziet geen heil in de 'heerschappij van een of ander kerkelijk leerstuk', een duidelijke afwijzing van te specifiek Christelijke kunst.⁴³

Deze vergeten polemiek past in de levens- en wereldbeschouwing uit het midden onzer negentiende eeuw. Hier stond koopman-litterator Potgieter tegenover domineedichter Ten Kate, ieder als vertegenwoordiger van een verschillende richting: het sterk opkomende Liberalisme tegenover de, bij gevolg daarvan, aan invloed verliezende Protestants-Christelijke orthodoxie.

Wat Potgieter persoonlijk aangaat: sinds 1826 lidmaat van de Nederlands Hervormde Kerk,⁴⁴ moet hij in zijn Antwerpse jaren voor 1830 zeer vroom zijn geweest met een

aan mystiek grenzende religiositeit⁴⁵ Maar deze jeugdige bevoegenheid zwakte in de loop der jaren af, zeker toen hij na de dood van Aarnout Drost geheel onder de invloed van Bakhuizen van den Brink kwam en zich diens vrijzinnige zienswijzen eigen maakte. In de liberale opvatting van zijn tijd werd godsdienst slechts een maatschappelijke functie toegewezen, dienstbaar aan de Vooruitgang, en hij mocht daarom niet vervallen in schadelijke uitersten van anti-humanistische Orthodoxie of bevindelijk vroom Piëtisme.

Binnen deze grenzen verschaftte 'godsdienstzin' de 'fatsoenlijke burger uit den beschaafden stand' een aanzien van soliditeit en respectabiliteit, waarvoor de koopman-dichter Potgieter niet ongevoelig kon zijn. In deze samenhang past echter evenzeer de afwijzing van atheïsme en de geringe sympathie voor de moderne theologische stromingen van zijn tijd, waarmee hij lange tijd al te radicale invloeden op *De Gids* wist af te houden.

In oktober 1843 leed de redactie van *De Gids* een geducht verlies, toen Bakhuizen naar het buitenland vluchtte voor zijn schuldeisers. Hij en Potgieter waren van het begin af de stuwende kracht achter het kritische tijdschrift geweest en hadden de richting ervan bepaald. Als oorspronkelijk denker en beter onderlegd dan de autodidact Potgieter - ondanks diens fenomenale belezenheid - vond de wildebras 'Bakkes' in deze litterair begaafdere, oerdegelijke, stoere werker een goede aanvulling. In 1844 zou *De Gids* zijn zevende jaargang ingaan en verouderingsverschijnselen dreigden: het tijdschrift liep gevaar in een periode van ingrijpende veranderingen niet langer leidinggevend te zijn.

In Nederland voltrok zich na de afscheiding van België een proces van politieke liberalisering: de eis tot grondwetsherziening werd steeds sterker gehoord, aangewakkerd door de clandestiene pers en door hongeroproeren ten gevolge van hoge broodprijzen en mislukte aardappel oogsten. Het Liberalisme in ons land, aanvankelijk nog vaag en gematigd, kreeg vooral onder Thorbeckes invloed een degelijke doctrinaire basis en gerichte politieke werking.

Wie in *De Gids* de beslissende stoot tot vernieuwing gaf, was niet de altijd wat behoudende Potgieter, maar een jeugdig liberaal met zeer radicale denkbeelden: Gerrit de Clercq. Medewerker geworden in 1845 en redacteur in 1846, was hij ontevreden met de inhoud en de vorm van het tijdschrift. Hij legde een plan tot grondige reorganisatie voor, dat, gedeeltelijk gevolgd, op 1 januari 1848 inging.

Zo was *De Gids* in het jaar van de grondwetsherziening beter toegerust om zijn taak als orgaan van het Liberalisme te beginnen, vooral nadat in de jaren daarop veelbelovende jongere redacteurs van uitgesproken progressieve overtuiging waren aangetrokken: H.J. Schimmel (in 1851), J.C. Zimmerman (in 1852) en P.A.S. van Limburg Brouwer (in 1854).

Een van Bakhuizens werkzaamheden aan *De Gids*, in samenwerking met Potgieter, was de bespreking van de letterkundige jaarboekjes geweest. Na zijn vertrek viel die taak vermoedelijk toe aan Bernard ter Haar,⁴⁶ die hem als redacteur was opgevolgd, maar die blijkbaar sterk op Potgieters instructies werkte.

Ten Kates bijdragen aan de almanakken voor 1844 kwamen er vrij genadig af. Hij wordt weer gewaarschuwd voor 'slaafsche navolging van groote modellen' o.a. van de 'duistere verzen' van Potgieter! Zijn 'Vogeljagt' is 'bijkans onverstaanbaar' van

'gekunstelde korthed en gedrongenheid'. Ook begint zijn geliefde genre 'oude liedekens' het verzadigingspunt te bereiken, maar de recensent is opgetogen over het gedicht 'Eeuwigheid':⁴⁷

De voorstelling is even dichterlijk als duidelijk; de dichter is even sierlijk als de versificatie glad is en de Heer ten Kate heeft hierin opnieuw getoond, dat hij, indien hij wil, op veel hooger roem kan aanspraak maken, dan een gelukkig navolger te zijn.⁴⁸

In 1845 tekende redacteur P.J. Veth voor de bespreking der letterkundige jaarboekjes en hij wijdde daarin een zestal bladzijden aan Ten Kates bijdragen. Meer dan de helft daarvan is een geleerd betoog over de legende, een genre dat Ten Kate ijverig berijmde, maar dat niet in het al te wonderbare en ongerijmde mag overgaan wil het 'smakelijk' zijn voor 'onzen tijd en aan ons publiek, ons beschaafd publiek, dat grootendeels in de Protestantsche Kerk opgevoed' is. Ten Kate is 'deze klippen niet geheel zonder schade voorbijgezeild'. Voorts 'bejammert' de recensent de 'vreemde en wanstaltige affectatie'; een 'stortvloed' van nieuwgevormde archaïserende woorden.⁴⁹ Verder is het 'niet noodig, bij de schoonheden van détail in de gedachten van den Heer ten Kate bijzonder stil te staan. In versvorm en dictie kent men hem als een meester.'⁵⁰

Het volgende jaar, 1846, besprak Potgieter de letterkundige jaarboekjes, eindigend met de speelse opmerking:

"En de gedichten van - en van - en van" [...] En ge verlangt, dat we hulde doen aan *Ten Kate's Blonde Roosjen uit de Taveerne* en wij betuigen U, dat wij haar lief zouden hebben, al hadden wij haar onder honderd mooie meisjes aangetroffen, hoe veel meer dan, nu zij schier het eenige aardig kind in deze boekskens is.⁵¹

Na deze uitzonderlijke lof zou *De Gids* drie jaar geheel over Ten Kate zwijgen. Oorzaak daarvan was vooral, dat daarin de jaarboekjes over de jaren 1847 t/m 1849 ongerecenseerd bleven, op zichzelf reeds een merkwaardig verschijnsel, mogelijk samenhangend met de reorganisatie van het tijdschrift. Zo er in de redactie op dit punt onenigheid bestond - het genre was enigszins op zijn retour - dan werd dit in 1850 toch ten gunste van de almanakken beslist, die de volgende jaren, zij het steeds selectiever, weer werden besproken. Redacteur H. Riehm, die de oude traditie in 1850 hervatte, liet met enige nadruk weten, dat de jaarboekjes als 'standmeters onzer litteratuur' te beschouwen waren. Ten Kate kwam er bij de beminlijke medicus-litterator goed af: zijn bijdragen werden als 'roerend eenvoudig' geprezen.⁵²

'Eenige prachtbanden' noemde de nieuwe *Gids*-redacteur H.J. Schimmel zijn recensie van de jaarboekjes voor 1852. Twee door Ten Kate berijmde fragmenten uit de *Openbaring van Johannes* werden als 'phantastisch en onvruchtbaar' veroordeeld:

Openbaring worde nooit de stoffe voor een dichterlijke schepping. Wij voor ons gelooven den Olympus aesthetisch schooner dan den hemel ons door Johannes geopend.

Er is echter ook, behalve obligate hulde aan de versificator warme lof voor het 'liedeken' 'Lijsjen bij haar spinnewiel': 'een meesterwerk wat opvatting, wat toon, wat gang betreft'; Ten Kates kracht ligt niet zozeer in het verhevene, pathetische, 'in het naïve echter staat hij alleen en behoeft hij wellicht Göthe slechts als zijn meerdere te erkennen'.⁵³

In de jaargang 1852 van *De Gids* komt Ten Kate nog tweemaal ter sprake. De theoloog J. van Gilse recenseerde zijn *Leerredenen*⁵⁴ en in de *Chequeriana*, een schets uit samenwerking des redacteurs ontstaan, komt deze passage voor:

Luistert! Daar ruischt de *harptoon* van den apocalyptischen zanger, verheerlijken-
de den "Christus Remunerator" in eene dichterlijke paraphrase van Ary Scheffers
meesterstuk.

De verzen zijn schoon en dichterlijk, maar we vraagden ons zelven twijfelend
af of de gedachten even schoon en verheven te prijzen waren als de vorm.
Vergeefs zocht men naar de idee, die er beteekenis aan moest geven.⁵⁵

Een ander dichterlijk bijschrift voor een schilderij - dit keer Guido Reni's 'Ecce Homo' in de *Aurora* voor 1853 - kreeg een soortgelijke Gids-beoordeling van de hand van Schimmel: 'De voorstelling is verrukkelijk schoon, maar de gedachte schittert meer dan dat ze treft en blijft treffen door hare waarheid'.⁵⁶

Vijf jaar na de grondwetsherziening brak in 1853 de Aprilbeweging uit, het Protestantse verzet tegen de wederinvoering van de R.K. bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, mede gericht tegen het liberale kabinet Thorbecke, dat het grondwettige recht der Katholieken steunde. Hier had voor een liberaal tijdschrift een principiële taak gelegen om leiding te geven aan de publieke opinie. Het is dan ook verbluffend te constateren, dat *De Gids* geen stelling heeft genomen tijdens de aprieldagen. In de gehele jaargang 1853 vindt men slechts één toespeling daarop, van J.C. Zimmerman, waar hij mevrouw Bosboom-Toussaint verwijt haar novelle *Jan Woutersz van Cuyck* dienstbaar te hebben gemaakt aan de 'beklagenswaardige Aprilbeweging'.⁵⁷

Eerst in *De Gids* van januari 1854 zou de eerste aflevering verschijnen van een groot, 115 bladzijden tellend, artikel 'De Aprilbeweging' door D. Koorders.⁵⁸ Het eveneens liberale maandblad *Tijdspiegel*⁵⁹ wijdde er al in 1853 vier artikelen aan.

Het is niet twijfelachtig, of Potgieter stond geheel achter Thorbeckes standpunt, terwijl het groot-Protestantse verzet onder leiding van zijn vroegere mederedacteur, de dichter-predikant Bernard ter Haar, ambtgenoot van Ten Kate, hem met afkeer vervulde en hij stelde de godsdienst, 'de orthodoxie', aansprakelijk voor wat hij zag als onverdraagzaamheid, die de nationale kracht aantastte, een gevaar dat evenzeer te duchten was van een ander religieus uiterste, de bevindelijke vroomheid.

Al hebben Potgieter en zijn *Gids* niet direct stelling genomen in de Aprilbeweging, indirect hebben zij wel gereageerd met enkele aanvallen op hetgeen zij zagen als schadelijk religieus extremisme. Had Potgieter al in 1847 de z.i. misplaatste vroomheid van Ter Haars gedicht *De St. Paulusrots* aan de kaak gesteld,⁶⁰ in het jaar van de Aprilbeweging opende hij een nog principiëlere frontale aanval op piëtistische poëzie in een aldus getitelde Gids-bespreking van een bundel gedichten door de jong gestorven Albertine Kehrer,⁶¹ waarbij de tekstverzorger Beets en diens kunst- en ambtsbroeder Ten Kate het moesten ontgelden. Hun verweet Potgieter, dat zij als geestelijke raadslieden

het zieke meisje niet een positieve kijk op het aardse leven hadden bijgebracht. Maar in wezen ging zijn kritiek verder en richtte zij zich op te specifiek bevindelijke poëzie, die hij vereenzelvigde met romantische lyriek, beide onderhevig aan verslappende 'subjectiviteit', die niet de vereiste artistieke arbeid vergde. Aan drie fragmenten van Da Costa, Ter Haar en Albertine Kehrer licht hij zijn standpunt over christelijke poëzie toe. Hij keurt de eerste twee fragmenten goed, omdat het geloof daar in verbinding staat met het leven, het derde veroordeelt hij wegens de van de aarde afgewende vroomheid. Om van zijn eigen positieve levensinstelling te getuigen citeerde hij tot besluit in extenso Longfellow's 'Psalm of life'.

In dezelfde geest schreef Schimmel twee maanden na de Aprilbeweging in *De Gids* een ongunstige kritiek over het jeugdwerk van de schrijfster Elise van Calcar (1822-1904), dat een jaar eerder al in 'Chequeriana' slecht was beoordeeld.⁶² Toen werd Elise 'eene ziekelijke verbeeldingskracht' verweten: 'De weg [van wereldverachting] dien Elise bewandelt moet leiden tot eene algeheele vernietiging harer individualiteit'. Schimmel spreekt eveneens van 'eene ziekelijke aandoening'. Na een felle aanval op het Puritanisme stelt hij daar zijn visie tegenover: 'schoon noemen wij de roeping des Christens, die de gave, hem geschonken, weet dienstbaar te maken aan de ontwikkeling van den godsdienstzin des menschen, die dezen werkende in de stof herinnert dat hij te streven hebben naar volmaking en veredeling in het hooger beginsel dat in hem kiemt.'

Was Ten Kate in 'Pietistische Poëzij' min of meer als 'bijlooper'⁶³ behandeld, het volgende jaar kreeg hij zelf de volle laag. In een franstalig overzicht van de Nederlandse letterkunde had Alberdingk Thijm Ten Kate vermeld met de toevoeging 'qui peut tout dans la poësie'.⁶⁴ Zulke lof moest gelogenstraft worden, een taak die Schimmel graag op zich genomen moet hebben. In zijn bespreking van de almanak *Holland 1854*, beginnende met dit citaat, somde hij allerlei fouten op die Ten Kate in de vertaling van W. Cowpers 'A negro's complaint' had gemaakt, met voorbeelden toegelicht. Bovendien had de dichter, als hij mee wilde doen aan de door Beecher Stowes *Uncle Tom's Cabin* (1851) gewekte mode, niet een gedicht over de negerslaaf moeten kiezen, dat ver van de werkelijkheid in een Londens studentenvertrek was geschreven en weinig strookte 'met onze 19e eeuwse zucht naar waarheid'.⁶⁵

Nog had *De Gids* in 1854 een bedekte hatelijkheid in petto: een met W. ondertekend apocrief bericht, dat Ten Kate, als een lofwaardig bewijs van waarheidsliefde, zijn complete werken had omgedoopt in vertaalde werken, m.a.w. dat hij nooit iets origineels had geleverd.⁶⁶

Niet alleen *De Gids* maakte bezwaar tegen Ten Kates gebrek aan oorspronkelijkheid. Al in 1852 had het liberale maandblad *Tijdspiegel* hem een 'litteraire kaper' genoemd.⁶⁷ Deze beschuldiging werd twee jaar later⁶⁸ herhaald in een spottend artikel 'Eine Scheferstunde', aldus getiteld omdat vele gedichten in Ten Kates bundel *Lier en Harp* (1853) - weliswaar met verandering van strekking - zonder verantwoording aan het *Laienbrevier* van L.S. Schefer (1784-1862) waren ontleend. In een voorbericht tot zijn volgende bundel vertaalde poëzie *Bloemen uit den vreemde* (1857)⁶⁹ reageerde Ten Kate hooghartig afwijzend en bagatelliserend op deze rechtmatige kritiek. *De Gids* diende hem hierop prompt van repliek, een afstraffing die redacteur Potgieter weer veilig aan 'scherp Heintje' kon toevertrouwen. In een dertigtal pagina's tellende bespreking van *Bloemen*

uit den vreemde liet Schimmel van de predikant-dichter weinig heel. Aansluitend bij 'het geestig opstel' in *Tijdspiegel* hekelt hij Ten Kates opvattingen over letterkundig eigendom in een nauwelijks verholten aanval op diens ijdele persoonlijkheid.

In zijn voorbericht tot *Bloemen uit den Vreemde* was Ten Kate ook - zonder dit overigens te vermelden - teruggekomen op zijn pleidooi uit 1843 voor Christelijke poëzie: 'In onzen bij uitnemendheid praktischen tijd' werd de poëzie als zuster van de godsdienst met ondergang bedreigd. Deze impliciete afkeuring van de Eeuw van de Vooruitgang in een verdediging van Christelijke kunst liet de liberale *Gids* niet zonder meer doorgaan. Scherp valt de zeer anti-orthodoxe Schimmel uit tegen deze 'litteraire geloofsbelijdenis'. Van welke godsdienst - vraagt de criticus - is de poëzie zuster? Zeker niet van godsdienst als kerkleer, maar van godsdienst als religieus gevoel. Met citering van de term, die hem zeer geïrriteerd moet hebben en die hij verderop nog vele malen ironisch zal aanhalen, vervolgt Schimmel:

Die bij uitnemendheid practische tijd heeft zich dikwerf ongevoelig of onverschillig getoond voor de Poëzij of liever voor den vorm waarin zij verscheen [...] Bekennen wij elkander toch de waarheid. De meeste meesterstukken der moderne Christelijke poëzij zijn gestorven en zijn [...] zoodanige geurige mummiën. Torquato Tasso's *Gerusalemme liberata*, Milton's *Paradise Lost*, Klopstock's *Messiade*, Bilderdijk's *Ondergang der eerste wereld*, alle vruchten van nog meer misschien dan achttien jaren denkens en dichtens,⁷⁰ alle [...] zijn toch voor den tijdgenoot verstorven [...] Niet alzo Shakspeare, Gölthe, of, in geringere mate, Schiller, die nimmer den vrijen geest hebben gebogen onder het juk eener tijdelijke gedachte.

In de titel van zijn recensie had Schimmel de vraag gesteld: 'Poëzij voor onzen tijd?'. Ten Kates dichtbundel met overwegend stichtelijke Christelijke poëzie werd vervolgens uitgebreid op dit criterium onderzocht en te licht bevonden. Van het gedicht 'Het is Volbracht' heet het: 'er waait een kerkklucht over de gedachten heen en elke kerkklucht is kil, haast zou ik zeggen, vunzig'. Lieflijkheden als deze zijn er vele in dit twintig bladzijden tellende onderzoek, waarbij vooral ook Ten Kates taal en beeldspraak op de korrel worden genomen. Er vallen termen als platheid, zinledigheid, gezwollenheid en bombastisch woordenspel. Zelfs op de juistheid der vertalingen - Ten Kates onbetwiste specialiteit - blijkt veel af te dingen.⁷¹

Na deze afstraffing zweeg *De Gids* drie jaar over Ten Kate, tot in 1860 Potgieter zelf hem veel lof toebracht voor zijn tot in de titel herziene vertaling van Byrons *Giaour*, niet het minst omdat de dichter hierbij zijn voordeel had gedaan met de kritische opmerkingen van *Gids*-recensent H. Pol over de vorige versie van 1840.⁷²

Op deze goedkeurende woorden voor Ten Kate, die een keer oppassend was geweest, volgde in 1861 principiële kritiek op zijn 'Hulde aan de nagedachtenis van Nicolaas Pieneman'⁷³ in een beschouwing van Potgieter over het tijdschrift *De Kunstkronijk*. Ten onrechte had de 'lofredenaar' de overleden schilder 'een groot kunstenaar' genoemd. Potgieters grote grief geldt Pienemans historie-schildering, waaraan een leidende gedachte ontbreekt. Bij diens beroemde en door Ten Kate hogelijk geprezen schilderij 'Heldendood van de Ruyter' behoorde men zich af te vragen, 'welke vruchten zij [= de opoffering

van de admiraal] droeg, waaraan zij haar gewigt ontleent? [...] Het zijn de gevolgen van het feit, die de waarde van den greep bepalen, die het bezielende waarborgen, dat van geslacht tot geslacht van de voorstelling moet uitgaan'. Het 'jammerlijke van zulk sneuvelen', van een zeeheld, uit laakbare zuinigheid van de Staten met een onvolgende vloot uitgezonden, was geen juist historisch onderwerp, maar de 'dagen in de Ruyter's leven, waarop deze den Staat redde'. Van eenzelfde 'onbeduidend, oppervlakkig historieel' getuigen ook Pienemans andere geschiedschilderingen. En dan: 'voorgevoelde de redenaar niet, dat zijn toon toch zou moeten dalen, als hij, latere periode genaderd, van portretten zou hebben te spreken, bijna slechts van portretten, een achteruitgang'. Zo blijkt de soms als vooruitstrevend aangemerkte Potgieter hier nog de traditionele academische hiërarchie te volgen, die het historieel bovenaan, het portret vrijwel onderaan de ladder plaatste.

Hoezeer Potgieter destijds moet hebben ingestemd met Schimmels aanval op Ten Kates pleidooi voor Christelijke kunst, blijkt uit een andere passage van zijn artikel over *De Kunstkronijk*, waarin hij naar aanleiding van twee bijdragen over Christelijke kunst, die hij wenste dat de redacteur 'ons hadde gespaard', opmerkt:

Alles op zijne plaats [...] waarom zouden wij hier het verlangen verhehlen, dat men dit ook in christendom en kunst deed, dat men zich eindelijk met Göthe's woord leerde vergenoegen, dat elk waar kunstwerk zedelijke gevolgen heeft. Iets anders van den kunstenaar te eischen dan eene kunstschepping, heet hem scheef te leeren zien.'

In dit opzicht heeft de schilder Ary Scheffer 'schitterender zegepralen behaald' dan met de, door de auteurs van de *Kunstkronijk*-artikelen bewonderde, 'zoete, zelvende, zaligende' schilderijen 'Christus Consolator' en 'Christus Remunerator'.⁷⁴

Na aldus direct en indirect over zijn kunstopvattingen te zijn terechtgewezen, kreeg Ten Kate enige jaren rust van Potgieter c.s.

Inmiddels had *De Gids* een nieuwe medewerker gekregen, die bij Potgieter zeer in de smaak viel: Cd. Busken Huet, predikant bij de Waalse Gemeente te Haarlem, die op het punt stond uit de kerk te treden. Breed onderlegd, een uitstekend stilist, deed hij met zijn scherp verstand aan Bakhuizen van den Brink denken, die overigens minder litterator was geweest. Voor Potgieter herleefden de eerste jaren van *De Gids*. Met Huet beraamde hij een reeks artikelen over, of liever: tegen de toenmalige letterkundige grootheden van Nederland. Vele gevestigde reputaties sneuvelen of liepen althans ernstige schade op. De 'Blauwe Beul' deed weer, als vroeger, het nodige stof opwaaien. Tot de slachtoffers behoorde Ten Kates ambts- en kunstbroeder Bernard ter Haar. De 'Kalvinistische' dichter kreeg naast lof vooral veel stekeligheiden te horen.⁷⁵

In de *Gids*-redactie ontstonden echter spanningen, vooral n.a.v. de bevoorrechte positie die Potgieter toekende aan Huet, met wie hij steeds meer zaken buiten de anderen om behandelde. Dit leidde tenslotte tot het conflict van januari 1865, waarbij Potgieter en Huet *De Gids* verlieten en daarmee hun podium verloren. Huet ging elders door met publiceren. Potgieter hulde zich in een grimmig zwijgen, totdat zijn vriend in 1868 naar Indië vertrok en hij zijn stukken in diens *Java-Bode* plaatste.

In 1866 kwam Ten Kate op verscheiden wijze in de publieke belangstelling. Hij schreef een groot gedicht *De Schepping*, waaruit hij op druk bezochte bijeenkomsten in den lande voordroeg. Op weg naar een van die lezingen, in het Amsterdamse 'Felix Meritis', sprong hij uit het rijtuig waarvan het paard op hol sloeg en kwam lelijk op de straatstenen terecht. Gezondheidsbulletins verschenen aan het huis van de in Amsterdam zeer geliefde predikant en in de couranten.⁷⁶ Ten Kate herstelde voorspoedig en zijn *Schepping* was - met *Klaasje Zevenster* van Jacob van Lennep (bien étonnés de se trouver ensemble) - de letterkundige gebeurtenis van het jaar.

Een en ander kan Potgieter niet zijn ontgaan. In elk geval las hij *De Schepping*: 'metrische verveling is al, wat ik er van gehad heb', liet hij Huet weten.⁷⁷ Erger nog was het feit, dat de belezen Potgieter ontdekte, hoe de bouwstoffen voor het epos ontleend waren aan *Testimony of the Rocks* van de Schotse geoloog Hugh Miller, die Ten Kate slechts verstoep in enkele aantekeningen noemde.

In een persoonlijk onderhoud of een verloren gegane brief moet Potgieter eind oktober 1866 Huet warm hebben gemaakt voor het schrijven van een afdoende kritiek op het alom geprezen gedicht van Ten Kate. Na eerste vergelijking daarvan met het werk van Miller schreef Huet zijn vriend: 'Genadige hemel, hoe heeft Ten Kate dien man geplunderd, en hoe weinig is het woord "schepping" van toepassing op het dichtstuk van dien naam!'⁷⁸ Hij vroeg Potgieter om gegevens over de levensloop van Hugh Miller en verdiepte zich vervolgens in de acht delen *Komplete Dichtwerken* van Ten Kate:

[...] is het niet jammer - was zijn eerste reactie - dat van iemand met zulke gaven, door gemis aan zelf- en andere kritiek, door de toejuiching van onbevoegden, door geldgebrek, en vooral door het vasthouden aan een officieel Christendom, zoo weinig terechtgekomen is? [...] hij is een geboren navolger; doch er is navolgen en navolgen, en *zijn* manier zou inderdaad, dunkt mij, voor veel verbetering vatbaar geweest zijn.⁷⁹

Inmiddels verzamelde Potgieter volijverig de gevraagde biografische gegevens over Miller, een documentatie (van 27 p. octavo en 19 p. folio) die hij Huet op 16 november toezond.⁸⁰ Ook verder bleef hij zich intensief met de vorderingen van diens artikel bemoeien, in zijn enthousiasme telkens aanvullingen en verbeteringen aandrager op de successieve ontwerpen.⁸¹ Het valt dan ook te betwijfelen, of Huet even geestdriftig is geweest over deze vorm van samenwerking. De anders zo snel werkende criticus zou de definitieve vierde (!) versie van zijn werk pas 10 maart 1867 voltooiën. Zelfs had hij, ontmoedigd, op 8 februari de onderneming geheel willen opgeven.⁸² Het resultaat: 52 p. tekst + 13 p. (kleiner gezette) aantekeningen, behoort dan ook zeker niet tot zijn beste kritieken. Hij, die gewoon was luchtig aanstippend, speels voort te schrijven, werd duidelijk neergedrukt door de bewijslast die Potgieter van hem verlangde.

Uitgaande van het aan Miller 'ontstolen' idee - een verzoening van de vondsten der geologie met het scheppingsverhaal uit de Bijbel - ontwikkelt Huet in zijn kritiek bezwaren tegen Ten Kates doorgaand gebrek aan oorspronkelijkheid. Zoals te verwachten viel, krijgt de orthodoxie van de predikant-dichter het nodige te horen van zijn uitgetreden ambtgenoot, die tegen oprechte vroomheid geen bezwaar heeft, maar:

De Schepping is een vroom gedicht, zoo vroom als eenige leerrede of bundel leerredenen wezen kan; doch zij blijft niettemin, al zou men aan die benaming aanstoot nemen, een kerkgenootschappelijk vers. Zij is niet vroom gelijk de *Imitatio Christi* vroom is, geheel en al van zelf, zonder inspanning, louter door het uitspreken van hetgeen in haar binnenste omgaat. Of, indien men dat voorbeeld te middeneeuwsch keurt, zij is niet vroom gelijk in den bekenden roman van George Eliot [*Adam Bede*] de methodisten-predikster Dinah Morris vroom is.⁸³

Het is duidelijk, dat Huet dit tekort betrok op de gehele Nederlandse Protestants-Christelijke letterkunde van zijn tijd.

Behalve deze inhoudelijke kritiek maakt hij, met voorbeelden toegelicht, de holle en vaak onjuiste beeldspraak van de gevierde dichter-vertaler belachelijk. Ook ontbreken hatelijke toespelingen op diens ijdele en berekenende persoonlijkheid niet.

Deze kritiek werd geplaatst in het april-nummer (1867) van Johannes van Vlotens vrijdenkers-tijdschrift *De Levensbode*.⁸⁴ In juni van dat jaar verscheen in *De Gids* onder de ironisch bedoelde titel 'Een prachtig gedicht' een niet minder scherpe bespreking door Schimmel, wie *De Schepping* als monument van achterhaalde orthodoxie, evenals het werk van Bilderdijk, Da Costa en ... Vondels *Lucifer*, tegenstond. Het felle stuk brengt verder dezelfde bezwaren als die van Huet naar voren. De lof is schraal: 'Blijf ik niettemin ten Kate's *Schepping* een prachtig gedicht noemen, dan geschiedt dit om den daarin neergelegden schat van schoonheden van den tweeden rang.'⁸⁵

Potgieter was ingenomen met Huets recensie, maar waarschijnlijk niet voldaan. Het volgend jaar schreef hij zijn inmiddels naar Indië vertrokken vriend:

geessel toch uit de Oost Ten Kate eens voor zijn vergrijs aan de fabelen van Lafontaine [...]. Een vergelijking van het oorspronkelijke *La Cigale et la Fourmi* met den hollandschen tekst volstaat om de minderheid te doen in het oog springen. Hebben zulke schepselen dan geen bosse du respect pour le génie?⁸⁶

Huet ging op deze aansporing niet in, zo min als op een dringender, toen Ten Kate in 1869 een nieuw gedicht had geschreven. Potgieter meldde:⁸⁷

De Planeten zijn de Schepping opgevolgd, de mal en pire.
Après l'Agésilas
Hélas!
Mais après l'Attila
Hola!⁸⁸

Hierna volgde een uitgebreide beschouwing van *De Planeten*, groot 19 p. octavo. Huet reageerde geïrriteerd: 'Zelfs mij bedenkt gij karig, en geeft mij, inplaats van het vervolg Uwer "Noordsche Letterkunde",⁸⁹ een overzicht van Ten Kate's 'Planeten'. Ach, dat die versifex mij zelfs tot in Indië moet komen vervolgen!'⁹⁰

Ten Kates dichtwerk bleef echter Potgieter vervolgen. Op 21 juli 1871 meldde hij Huet: 'Klagte. Ten Kate heeft weer een Zang des Tijds uitgegeven.'⁹¹ Volgde opnieuw het bekende citaat van Boileau over Corneille. Inziende dat Huet er verder het zwijgen toe zou doen, ondernam hij zelf naar aanleiding van Ten Kates *Parijs. Zang des Tijds*

1871 een grote cultuurhistorische studie over Frankrijk na Napoleons tijd, die Huet van 19 augustus 1871 af tot 27 januari 1872 in de *Java-Bode* opnam onder de titel *Herinneringen en Mijmeringen*.⁹² Huet reageerde:

Of Ten Kate het even aardig zal vinden als ik, u daarmede bezig te zien, weet ik niet, maar betwijfel ik; doch hij is een dier gezegende pachydermen, die steeds voortgrazen en met hunne dikke pooten alles verpletteren zonder zich om tikjes met de karwats van u of de uwen te bekommeren. De wijze, waarop gij over Bilderdijk spreekt, voorspelt intusschen weinig goeds voor hem!⁹³

Zoals dat eerder was gebeurd met zijn biografie van Bakhuizen van den Brink, verloor Potgieter zich in zijn project, zodat het onvoltooid bleef en ... Ten Kate zelfs niet ter sprake kwam. De oorspronkelijke ondertitel 'Naar aanleiding van ten Kate' kwam in december 1871 te vervallen.⁹⁴ Had de oude criticus ontmoedigd de langdurige strijd opgegeven tegen zijn 'bête noire' en tegen de letterkundige smaak van het onopvoedbare Nederlandse publiek, dat Ten Kates poëzie bleef bewonderen? J. Smit veronderstelt, dat ander werk hem was gaan boeien.⁹⁵ Zo ontsprong Ten Kate deze laatste keer de dans. Drie jaar later stierf Potgieter, een in menig opzicht gedesillusioneerd man. Ten Kate, hogelijk geëerd als predikant-dichter, zou tot kort voor zijn dood in 1889 blijven doordichten.

Men mag zich afvragen, hoe Ten Kate deze levenslange vijandschap heeft ondergaan. Zeker hadden Potgieter en zijn Gids-medestanders gelijk in veel dat zij hem als mens en dichter verweten. Idel was hij stellig, maar of dit hem zo dikhuidig maakte als Huet aannam, valt te betwijfelen. Zelf heeft hij zich - voor zover is na te gaan - nooit over zijn verhouding tot Potgieter en *De Gids* uitgelaten. Uit twee verzoeken van 1849 en 1853 aan Potgieter om enkele van diens gedichten in een bloemlezing te mogen opnemen spreekt respect.⁹⁶ In zoverre steekt Ten Kates houding waardig af tegen het vaak onaangename gedrag van de rancuneuze Potgieter.

Het relaas van de levenslange vervolging van Ten Kate heeft meer te melden dan een simpele 'incompatibilité d'humeurs' tussen twee vertegenwoordigers van Horatius' prikkelbare ras der dichters.⁹⁷ Nooit zou Potgieters strafcampagne zo geredelijk door zijn Gids-medewerkers zijn overgenomen, indien niet bij hen ook diepere ideologische bezwaren tegen Ten Kates werk en persoon bestonden. Uit hun kritieken spreekt de Gids-mentaliteit, zoals die zich in de eerste dertig jaar van het tijdschrift ontwikkelde en die nooit duidelijk in een principieel programma is vastgelegd, maar slechts uit zijn verschillende recensies te distilleren valt. Ook in het prospectus van 1836 van *De Gids* staan naast enkele algemene vaagheden slechts twee passages waaruit iets over aard en strekking der te volgen kritiek kan worden opgemaakt. Allereerst:

Wars van alles wat naar een persoonlijken aanval op den schrijver gelijkt (als geheel vreemd aan het denkbeeld van gezonde kritiek), zal alle partijdigheid vreemd blijven aan zijne boekbeschouwing. Schadelijke grondbeginselen te bestrijden, jeugdige vernuften den regten weg te wijzen, groote talenten naar waarde te huldigen, ziedaar zijn doel.

Maar dan wel met het voorbehoud:

Waar de dwaasheid, hetzij in tijdschriften, hetzij in boekwerken, tot tweede natuur en dus ongeneeslijk mogt zijn geworden, behoudt hij [= *De Gids*] zich de vrijheid voor, zijn luim bot te vieren; daar hij kwaadaardigheid even vreemd acht te zijn aan haar wezen, als verguizing aan haar doel.

Zoals bleek, was de aanvankelijke toezegging even moeilijk gestand te doen als de volgende:

De Gids wil noch in het staatkundige, noch in het godsdienstige, noch in het letterkundige als partijganger optreden.⁹⁸

Wat de laatste belofte betreft: misschien was het *De Gids* in 1836 nog mogelijk geweest bij de vaagheid der toenmalige politieke verhoudingen in Nederland tussen liberaal en conservatief een onafhankelijke koers te varen. Bij de theologische stromingen en tegenstellingen was dat destijds al veel moeilijker, terwijl letterkundige onpartijdigheid wel altijd een hersenschim zal blijken te zijn.

Zo heeft *De Gids*, zij het enigszins aarzelend, de liberalisering van Nederland moeten volgen, waartegen Abraham Kuypers 'antithese' zich steeds duidelijker aftekende. Het Liberalisme, voortgekomen uit de Verlichting, verdroeg zich slecht met de godsdienst, of het moest een 'moderne', een vrijzinnige zijn.

In wezen blijkt de godsdienstigheid van Ten Kates werk en persoon, niet minder dan zijn letterkundige tekortkomingen, oorzaak te zijn geweest van de niet aflatende kritiek waarmee Potgieter en *De Gids* hem hebben vervolgd.

Noten

Afkortingen

- KB Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage. Signatuur: Hs 130 G 40
 LM Letterkundig Museum, 's-Gravenhage
 PHB *De volledige briefwisseling van E.J. Potgieter en Cd. Busken Huet*. Uitg. door J. Smit, Groningen 1972, 2 dln.
 Rec. Recensie
 UBA Universiteits-Bibliotheek, Amsterdam. Signatuur, tenzij anders aangegeven: Ea 1-258
 UBL Universiteits-Bibliotheek, Leiden. Signatuur: BPL 2197

- 1 "Toch maar een burgerman!" zeide hij kort vóór zijn dood, bij het werpen van een blik op zijn eigen portret voor het tweede deel zijner *Poëzij*'. Cd. Busken Huet. 'Persoonlijke herinneringen'. In: *Literarische Fantasiën en Kritieken*. XIII, p. 5.
- 2 *Gids* 1837 B (febr.), p. 102-103. (Rec. door J.J. [= E.J. Potgieter]). Potgieter schrijft abusievelijk aan Huet, dat deze recensie in het juni-nummer van *De Gids* stond.
- 3 Brief van Ten Kate aan Potgieter, [13 febr.] 1837. (UBA An 55).

- 4 Deze brief van Potgieter aan Ten Kate is niet bewaard gebleven.
- 5 Brief van Potgieter aan Huet, 9 dec. 1866 (UBL). In: PHB I, 332-342.
- 6 *Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae*. Ultraieci 1886, col. 321 en 338.
- 7 *Gids* 1838 B (juli), p. 377-388. (Rec. door [H. Pol]).
- 8 *Gids* 1838 B (sept.), p. 490-497. (Rec. door [E.J. Potgieter]).
- 9 *Gids* 1838 B (apr.), p. 223-224. (Rec. door V.D. [= E.J. Potgieter]).
- 10 Zie: noot 8.
- 11 Brief van Kneppelhout aan Potgieter, 25 okt. 1838. (UBA Al 80 a).
- 12 Brief van Kneppelhout aan Potgieter, 28 okt. 1838. (UBA Al 80 b).
- 13 Dit blijkt duidelijk uit de bewaard gebleven kladbriefjes van Potgieter voor een antwoord aan Kneppelhout. (UBA Al 80 b bijlagen).
- 14 Brief van Potgieter aan Ten Kate, 16 nov. 1838. (KB).
- 15 *Gids* 1839 B (jan.), p. 41-51. (Rec. door Bakhuizen van den Brink?).
- 16 Brief van Ten Kate aan Potgieter, 28 mei 1839. (UBA Af 49 b).
- 17 Brief van Ten Kate aan Potgieter, 2 apr. 1839. (UBA Af 49 a).
- 18 Zie: noot 16.
- 19 Potgieters merkwaardige opvatting over de verhouding van de persoonlijkheid van een auteur tot zijn werk i.v.m. de waardering daarvan blijkt uit zijn houding t.o.v. Andersen. Zie: H. Reeser. 'H.C. Andersens persoon en werk door Potgieter beoordeeld'. In: *De Nieuwe Taalgids* 1971, p. 208-214.
- 20 Over Potgieters min of meer ambivalente houding t.o.v. 'verbeelding', zie: G.J. Johannes. *Geduchte verbeeldingskracht!* [Amsterdam] 1992, p. 249-269.
- 21 Voor het begrip 'Romantiek', zoals ik meen het te moeten benaderen, zie: 'Late Verlichting - Liberalisme of Romantiek?' In: *De Negentiende Eeuw* 1986, p. 47-65, en: 'Réveil en Romantiek'. In: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800*. 1989, p. 2-14.
- 22 *Gids* 1840 B (febr.), p. 93-96. (Rec. door Bakhuizen van den Brink).
- 23 *Gids* 1840 B (mrt.), p. 143-151. (Rec. door [H. Pol]).
- 24 Tijdens zijn theologische studie verbleef Ten Kate enige tijd bij ds. O.G. Heldring (1804-1876) op diens pastorie te Hemmen. Deze vriendschap was voor Potgieter allerminst een aanbeveling, daar hij over Heldring zijn schouders optrok. Het ontbrak hem - evenals de meesten zijner (liberale) tijdgenoten - aan begrip voor het noodzakelijke maatschappelijke werk dat de bewogen Heldring in zijn streek verrichtte. Behalve zijn geschriften hierover (o.a. drankbestrijding) schreef hij in de *Geldersche Volksalmanak* eenvoudige stukjes, zonder andere litteraire pretentie dan leerzaam leesonderhoud. Hoe weinig begrip *De Gids* hiervoor toonde, blijkt uit een recensie: 'zullen wij veel zeggen over Ds. Heldring? Zijne weeke, sentimenteele manier heeft hem nooit, ondanks zijne talrijke geschriften, tot eenen eersten rang onder onze Prozaschrijvers kunnen verheffen, en die manier heeft hem in hare eigene krachteloosheid doen wegsmelten'. (*Gids* 1841 B, p. 100).
- 25 *Gids* 1840 B (juli), p. 360-364. (Rec. door [H. Pol]).
- 26 *Gids* 1841 B (jan.), p. 42-55. (Rec. door Bakhuizen van den Brink).
- 27 *Gids* 1841 B (febr.), p. 97-98. (Rec. door ?).

- 28 In de *Ned. Muzen Almanak 1839*, p. 72-78 publiceerde Ten Kate een gedicht 'Aan de Ode'. In Toussaints brief beluistert men de spot die in de Gidskring met Ten Kate werd gedreven.
- 29 De verschijning van het portret van een auteur in de *Muzen-Almanak* gold voor de betrokkene als een soort officiële erkenning. Die eer zou Toussaint dat jaar ten deel vallen in de *Muzen-Almanak voor 1842*.
- 30 Brief van A.L.G. Toussaint aan Potgieter, 12 sept. 1841. (UBA Ah 53 g).
- 31 Brief van A.L.G. Toussaint aan Potgieter, vóór 29 sept. 1841. (UBA Ah 53 f).
- 32 De Haagse dichter S.J. van den Bergh (1815-1868) en de Utrechtse kantonrechter J.I.D. Nepveu (1810-1887) waren redacteurs van de almanak *Aurora*, waaraan Ten Kate medewerkte.
- 33 Brief van A.L.G. Toussaint aan Potgieter, 5 okt. 1841. (UBA Ah 53 h).
- 34 Bij *De Gids* vertrouwde men Ten Kates laatste aantekening op zijn dichtstuk niet: 'Men heeft mij opmerkzaam gemaakt op een gedicht van den duitschen Dichter Schubart [C.F.D. Schubart, 1739-1791], waarin verscheidene gelijksoortigedenkbeelden voorkomen, als in dit gedeelte mijns dichtstuks. Ik verklaar echter bij deze, ten einde alle aanmerking voor te komen en elk 't zijne behoude, dat ik het vers van den genoemden Dichter tijdens het schrijven van het mijne, nog niet kende en ik eerst eenigen tijd nadat dit geheel voltooid was, er kennis mede gemaakt heb.' (J.J.L. ten Kate, *Ahasverus op den Grimsel*. Dordrecht 1840, p. 95/96).
- 35 Brief van A.L.G. Toussaint aan M.C. Nijhoff-Houtkamp, 9 nov. 1841. (LM).
- 36 *Gids* 1841 B (dec.), p. 646-9. (Rec. door [H. Pol]).
- 37 *Gids* 1842 B (febr.), p. 103-9. (Rec. door Bakhuizen van den Brink?).
- 38 Van de mislukte dichters A. van der Hoop (1802-1841) en G.A.Ch.W. markies de Thouars (1807-1850) was de eerste ongetwijfeld de begaafdste. Hij was een authentiek-romantische dichter, wiens Byroniaans getinte Romantiek het moest afleggen tegen de rationalistisch beïnvloede Romantiek van *De Gids*. Thouars was een niet onverdienstelijk dichter - aanvankelijk zelfs door Potgieter geprezen -, die in een veelbewogen losbandig leven tenonderging en wiens dichtwerk meer en meer ontaardde in holle gelegenheidsverzen. Zie: H. Doedens, *Markies de Thouars*. Enschede 1971.
- 39 *Gids* 1842 B (juni), p. 340-4. (Rec. door Bakhuizen van den Brink).
- 40 *Gids* 1843 B (jan.), p. 38-49. (Rec. door ?).
- 41 *Hollands Muze. Een woord tot ieder, wien het vaderland en de kunst ter harte gaan*. Utrecht 1843. De brochure bestond uit een Voorbericht en een gedicht: 'Een stem uit de woestijn'.
- 42 'Ich habe im Schubarth zu lesen fortgefahren, sagte Goethe [...]. So wie Hegel sieht auch er die Christliche Religion in die Philosophie herein, die doch nichts darin zu thun hat. Die Christliche Religion ist ein mächtiges Wesen für sich, woran die gesunkene und leidende Menschheit von Zeit zu Zeit sich immer wieder emporarbeitet hat; und indem man ihr diese Wirkung zugesteht, ist sie über aller Philosophie erhaben und bedarf von ihr keine Stütze.' (J.P. Eckermann. Gespräche mit Goethe, 4. Februar 1829. 19. Original Aufl. Leipzig 1921. p. 244).
- 43 *Gids* 1843 B (aug.), p. 464-473. (Rec. door E.J. Potgieter?).

- 44 Lidmatenregister van de N.H. Kerk (Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam, 378). Kerkgang was in dit verband niet noodzakelijk. Potgieter schreef 13 juli 1869 aan Huet, sprekend van zichzelf als E.J.P., over 'bijeekkomsten, die hij sinds onheugelijken tijd verzuimt'. (UBL PHB II, p. 34).
- 45 'Toevallig sprak ik dezer dagen Ds. Mounier. Hij verhaalde mij nog een en ander uit Potgieters jeugd te Antwerpen, o.a. dat hij in die dagen "orthodoxer" was dan Mounier zelf. Na een Avondmaalsviering was het: "Gij maakt daarvan alleen een herinneringsmaal; voor mij is het meer!" etc.' Brief van J.F. Hasebroek aan J.C. Zimmerman, 22 mei 1877. (UBA Hj K 80/3853).
P.J.J. Mounier was predikant te Antwerpen van mei 1827 tot juli 1830.
- 46 'de beoordeeling der *Jaarboekjes voor 1844*, die onder zijn naam doorging, heeft hij van de aantekeningen van uw onderdanigen dienaar overgeschreven'. Potgieter aan Bakhuizen van den Brink, 8 juni 1845. In: *Onze Eeuw* VII, 1 (1907), p. 119. In een aantekening van J.H.J. Willems (*Bernard ter Haar 1806-1880. Predikant-Poëet/Professor*. Groningen 1969, p. 142) op een brief van Ter Haar aan Potgieter (UBA A1 54 d) stelt deze, dat Ter Haar in zijn Gids-bespreking van *Quos ego* (1844 B, p. 468) Potgieters aantekeningen had gevolgd.
- 47 Was het gedicht 'Eeuwigheid' een voorkeur van Potgieter of van Ter Haar? Schimmel dacht er in 1867 anders over, toen hij het in zijn beoordeling van Ten Kates *Scheping* als uitgangspunt van zijn vernietigende kritiek op Ten Kate nam.
- 48 *Gids* 1844 B (feb.), p. 105. (Rec. door ?).
- 49 Opmerkelijk is Veths verdediging van de archaïsmen in Toussaints *Het Huis Lauernesse*, nadat hij zich tegen Ten Kates onnodige archaïsmen heeft gekeerd: 'Uit een ander standpunt moet het gebruik van verouderde woorden en spreekwijzen in een werk als *Het Huis Lauernesse* beschouwd worden. Daar is het eene poging, om den lezer nog beter te verplaatsen in den tijd, waarin de geschiedenis voorvalt.' (p. 206).
- 50 *Gids* 1845 B (mrt.), p. 202-207. (Rec. door P.J. Veth).
- 51 *Gids* 1846 (jan.), p. 86. (Rec. door E.J. Potgieter).
- 52 *Gids* 1850 I (febr.), p. 199-201 en 214. (Rec. door Henry Riehm).
- 53 'Eenige prachtbanden'. In: *Gids* 1852 I (febr.), p. 215-6. (Rec. door Schimmel).
- 54 J. van Gilse. 'Nieuwe bundels preken'. In: *Gids* 1852 I, p. 401-436 en 545-592.
- 55 'Chequeriana I'. In: *Gids* 1852 I (mei), p. 682-683.
- 56 *Gids* 1853 I (mrt.), p. 378-396. (Rec. door S. [= Schimmel]).
- 57 *Gids* 1853 II (dec.), p. 715. (Rec. door D.W. [= J.C. Zimmerman]).
- 58 'De Aprilbeweging' (door D. Koorders). In: *Gids* 1854 I (jan., mrt. en mei), p. 1-41; 328-368; 595-667.
In: *Gids* 1857 I, p. 577-611 verscheen hierover nog een artikel van P.A.S. van Limburg Brouwer: 'Theocratie in de 19e eeuw'.
- 59 *Tijdspiegel* was in 1844 opgericht onder redactie van B.T. Lublink Weddik (ps. Spiritus Lenis et Asper) en kwam in eigendom van de liberale Arnhemse uitgever D.A. Thieme. Het was een in humoristische toon gestelde, gematigd-liberaal maandschrift.
- 60 *Gids* 1847 B (nov. en dec.), p. 851-866 en 999-1028. (Rec. door E.J. Potgieter).

- 61 E.J. Potgieter. 'Piëtistische Poëzij'. In: *Gids* 1853 II (sept.), p. 282-316.
- 62 'Chequeriana I'. In: *Gids* 1852 I (mei), p. 680-682.
H.J. Schimmel. 'Blikken in de werkelijkheid II'. In: *Gids* 1853 II (juli), p. 29-35.
Dit stuk is gedateerd: 'Juni 1853'.
- 63 'Ik deed verkeerd, mijne invectieve tegen Beets, want ten Kate was maar bijlooper, in éenen adem uit te brengen met mijn oordeel over eene arme verscheidene [= A. Kehrer]'. Potgieter aan Huet, 5 jan. 1864. (UBL). In: PHB I, p. 76.
Er kwam veel kritiek op Potgieters - naar negentiende-eeuwse opvattingen - onbehoorlijke aanval op een gestorven jonge dichteres. Beets verdedigde haar in *De Recensent* 1854, p. 549-576; Ten Kate (zwakjes, vol ontzag voor Potgieters oordeel) in de *Boekzaal* 1853, p. 432-458 en J. van Vloten in de *Kunst-Kronijk* 1854, p. 52-58. Beets protesteerde bovendien in zijn recensie met de titel 'Bevoegde Kritiek?' terecht tegen Potgieters eenzijdige veroordeling van alle bevindelijke poëzie op grond van het feit dat zij niet aan diens levensbeschouwing beantwoordde.
- 64 J.A. Alberdingk Thijm. *De la littérature Néerlandaise à ses différentes époques*. Amsterdam 1854, p. 254.
- 65 *Gids* 1854 I (febr.), p. 136-137. (Rec. door S [= H.J. Schimmel]).
- 66 'Mozaïk'. In: *Gids* 1854 I (apr.), p. 495. (Ondertekend: W.).
- 67 *Tijdspiegel* 1852 I, p. 235-237.
- 68 'Eine Scheferstunde' (door [?]). In: *Tijdspiegel* 1854 I, p. 99-107.
- 69 *Bloemen uit den Vreemde. Keur van Hoogduitsche Poëzij*. Verzameld en overgeplant door J.J.L. ten Kate. Amsterdam 1857. Voorbericht, p. II-VI.
- 70 Schimmel maakt hier een hatelijke toespeling op de verdediging van Ten Kate tegen plagiaat in het Voorbericht op *Bloemen uit den Vreemde*, dat men hem, dichter van een half dozijn oorspronkelijke bundels 'vrucht van achttien jaren denkens en dichtens', niet zonder meer van plagiaat kon beschuldigen.
- 71 'Poëzij voor onzen tijd?' (door [H.J. Schimmel]). In: *Gids* 1857 II (okt.), p. 552-581.
- 72 *Gids* 1860 I (mei), p. 726-734. (Rec. door E.J. P[otgieter]).
- 73 'Hulde aan de Nagedachtenis van Nicolaas Pieneman'. Uitgesproken [...] door J.J.L. ten Kate. In: *Kunst-Kronijk* [1861]-1862 NS III, p. 1-5.
- 74 'Het orgaan der kunst ten onzent' (door W.D-s [= E.J. Potgieter]). In: *Gids* 1861 II (okt.), p. 528-573.
- 75 *Gids* 1864 III, p. 119-149. (Rec. door Cd. Busken Huet).
- 76 *Algemeen Handelsblad*, 30 en 31 maart, 2/3 april 1866.
- 77 *De Levensbode* 1867, p. 208.
- 78 Brief van Huet aan Potgieter, 1 nov. 1866. (UBA). In: PHB I, p. 318.
- 79 Brief van Huet aan Potgieter, 15 nov. 1866. (UBA). In: PHB I, p. 321.
- 80 Brief van Potgieter aan Huet, 16 nov. 1866. (UBL). Gedeeltelijk in: PHB I, p. 322-329.
- 81 Tot deze omvangrijke documentatie (in totaal 32 p. octavo en 35, p. folio dicht beschreven) behoort ook de brief van Potgieter aan Huet, 9 dec. 1866 (UBL) PHB I, p. 332-342 over zijn persoonlijke ervaringen met Ten Kate, waaruit in het begin van dit artikel is geciteerd.

- 82 Brief van Huet aan Potgieter, 8 febr. 1867. (UBA). In: PHB I, p. 352.
- 83 *De Levensbode* 1867, p. 174.
- 84 'Ten Kate en zijne 'Schepping''. In: *De Levensbode*. Deventer 1867, p. 161-225.
- 85 H.J. Schimmel. 'Een prachtig gedicht'. In: *Gids* 1867 II (juni), p. 497-532.
- 86 Brief van Potgieter aan Huet, 27 aug. 1868. (UBL). In: PHB I, p. 467.
- 87 Brief van Potgieter aan Huet, 21 nov. 1869. (UBL). In: PHB II, p. 154-161.
- 88 Citaat uit N. Boileau's 'Epigramme VII sur La première représentation de L'Attila' (1667). Een jaar eerder had hij in Epigramme VI geschreven: 'J'ai vu l'Agésilas / Hélas!' *Agésilas* en *Attila* waren tragedies van P. Corneille en de epigrammen duiden op een achteruitgang van iets dat al slecht was.
- 89 De eerste aflevering van Potgieters 'Noorweegsche Letterkunde van onzen Tijd' verscheen in de *Java-Bode* van 24.12.1869. Het zou tot 30 april 1870 duren eer de volgende aflevering verscheen. In het nummer van 18 mei stond de zevende en laatste aflevering.
- 90 Brief van Huet aan Potgieter, 31 dec. 1869. (UBA). In: PHB II, p. 231.
- 91 Brief van Potgieter aan Huet, 21 juli 1871. (UBL). In: PHB II, p. 291.
- 92 Deze artikelen zijn herdrukt in Potgieters *Studiën en Schetsen* (dl. I) en *De Werken van E.J. Potgieter* (dl. XVI). Een zoekgeraakt gedeelte werd gepubliceerd in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 84 (1968), p. 120-126.
- 93 Brief van Huet aan Potgieter, 17 aug. 1871. (UBA). In: PHB II, p. 316-317. Het stuk begon met een ongunstig oordeel over het gedicht *Napoleon* van Bilderdijk uit 1827, waarvan het gegeven volgens Potgieter zonder vermelding was overgenomen van Casimir Delavigne's *Messéniennes*.
- 94 Brief van Huet aan Potgieter, 14 dec. 1871. (UBA). In: PHB II, p. 336.
- 95 J. Smit. *E.J. Potgieter. 1808-1875*. 's-Gravenhage 1950. p. 263.
- 96 Brieven van Ten Kate aan Potgieter, van 27 maart 1849 en juli 1853. (UBA Ak 114 a en b). Van Potgieter is alleen de toestemming van 3 april 1849 bewaard gebleven. (KB).
- 97 Horatius. *Epistolae* 2, 2, 102.
- 98 *Gids* 1886 IV, p. 589.

DE GESCHIEDSCHRIJVING VAN DE JEUGDLITERATUUR

Anne de Vries

Ideeën, idealen, mogelijkheden

De verschijning van *De hele Bibelebontse berg* (1989) was van groot belang voor de bestudering van de geschiedenis van de jeugdliteratuur.¹ Het is nog lang niet 'De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden' (zoals de ondertitel luidt), maar het heeft wel de discussie over het onderwerp gestimuleerd. Dat begint al in het boek zelf, in de bijdrage van Kees Fens, 'Achter de berg'.

Hij constateert dat de auteurs van het hoofdstuk over de twintigste eeuw voor een onmogelijke taak stonden: ze werden geconfronteerd met een berg van 'duizenden boeken, tienduizenden kritieken en losse beschouwingen, sociologische en psychologische studies over de lezers'; er heeft nog vrijwel geen schifting plaats gevonden, laat staan een formele canonisering (Fens 1989: 459-460). Voor de negentiende eeuw geldt overigens hetzelfde.

Vervolgens doet hij enkele interessante suggesties voor mogelijke vormen van geschiedschrijving. Hij wijst er terecht op dat de geschiedenis van de opvattingen over jeugdliteratuur, die ik in mijn proefschrift beschreven heb, 'een autonoom verhaal' vormt, náást de geschiedenis van de jeugdliteratuur zelf. De 'geschiedenis van de lectuur door kinderen' is een ander verhaal, zegt hij: 'Het grondmateriaal is in beide gevallen hetzelfde, maar de twee hebben verder niets gemeen.' Dit laatste verhaal is nog niet geschreven en kán volgens Fens ook niet geschreven worden: 'Over de aard van "de vraag van het kind" is even weinig te zeggen als over de inhoud van de vraag van de volwassen lezers. Achter de berg boeken van dit boek staan miljoenen onbekenden.' (Fens 1989: 461-462)

Op het laatste valt wel iets af te dingen. De twee verhalen raken elkaar wel degelijk, overlappen elkaar zelfs gedeeltelijk: de opvattingen van sommige volwassenen zijn mede gebaseerd op herinneringen aan eigen leeservaringen in de kinderjaren en observaties van jeugdige lezers in hun omgeving. En al kunnen we ons natuurlijk geen exacte voorstelling maken van die 'miljoenen onbekenden', we kunnen wel enkele portretjes monteren uit jeugdhervormingen, die soms interessante gegevens bevatten over leesgewoonten en over de uitwerking van bepaalde boeken. Het zijn natuurlijk maar enkele, toevallig teruggevonden stukjes van de legpuzzel, maar die kunnen we dan toch op zijn minst naast elkaar leggen. Een eerste poging daartoe heb ik gedaan in mijn artikel 'Hieronymus van Alphen en de kinderen van zijn tijd' (De Vries 1981), maar er is nog stof te over voor nieuwe studies, waarmee we in ieder geval enkele kenmerkende patronen kunnen ontdekken.

Hoewel Fens de waarde van een zelfstandige, 'zelfbewuste' geschiedenis van de jeugdliteratuur erkent, pleit hij ervoor verbanden te leggen met de geschiedenis van 'de volwassen literatuur', dat wil zeggen: de volwassenenliteratuur. Behalve 'het scheve

patroon waarin de jeugdliteratuur genres en stijlen voortzet of herneemt die in de grote literatuur hun tijd gehad hebben (dat heeft ze dan met het lectuurboek gemeen)', ziet hij soms een andere relatie: 'De geschiedenis van de Nederlandse poëzie van Vijftig is in hoge mate onvolledig zonder de moderne jeugdpoëzie, in het geval van Annie M.G. Schmidt even tegendraads, anarchistisch zelfs - ook in het woordgebruik - als wat toen de nieuwe poëzie heette.' (Fens 1989: 465)

Die twee soorten relaties leiden tot twee vormen van integratie: veel verwijzingen naar de 'grote' literatuur in de geschiedenis van de jeugdliteratuur (die met haar 'scheve patronen' een petite histoire dreigt te worden); maar de eer wordt gered door enkele groten, die een plaats verdienen in de officiële geschiedenis. Op dit laatste is Fens inmiddels teruggekomen, zoals hij uiteenzette in een lezing op een studiedag over de geschiedenis van de jeugdliteratuur op 21 november 1991. Die is helaas niet in druk verschenen; ik maak daarom gebruik van een samenvatting van Harry Bekkering (1993), gebaseerd op Fens' aantekeningen.

Fens constateert dat de geschiedenis van een literair werk de geschiedenis is van de interpretaties van dat werk. Dat is volgens hem ook het materiaal voor de literatuurgeschiedenis als geheel, die hij ziet als 'vormgeving van het verleden en dus van datgene wat we uit het verleden menen overgehouden te hebben'. De beste literaire werken worden steeds opnieuw geïnterpreteerd en met elke interpretatie groeit het kunstwerk, omdat zijn betekenis groeit: daardoor krijgt het werk een belangrijke plaats in de literatuurgeschiedenis. (Het omgekeerde komt natuurlijk ook voor: over het werk van A. Roland Holst verschijnen nauwelijks nog interpretaties, 'met als gevolg dat hij langzaam uit de literatuurgeschiedenis lijkt te verdwijnen'.) Bij de jeugdliteratuur is zo'n geschiedenis niet mogelijk, zegt hij; zelfs het werk van Annie Schmidt leent zich niet voor dergelijke interpretaties: het groeit niet door analyses, het is daarvoor te 'enkelvoudig'. 'Het gedraagt zich niet zoals literatuur of liever onze omgang met literatuur dat gewend is; het mist, om het deftiger te zeggen, kennelijk het vermogen tot metamorfose, tot gedaanteverwisseling en dat is betekenisverandering, literatuur eigen.' (Bekkering 1993: 11)²

Ik zou kunnen opmerken dat er de laatste jaren enkele kinderboeken zijn verschenen die wel degelijk aan die eis voldoen; maar hoewel dat natuurlijk een belangrijk gegeven is voor de geschiedenis van de jeugdliteratuur, in dit verband is het van ondergeschikt belang. Mijn eigenlijke bezwaar is dat Fens uitgaat van een eenzijdige opvatting van literatuur, uitsluitend gebaseerd op complexiteit: een zeer moderne opvatting van literatuur, en dus het uitgangspunt van een criticus, niet van een historicus.³

In eerste instantie vond ik Fens' oude standpunt aantrekkelijker, omdat het een uitdaging is voor geschiedschrijvers in spe. Dat is ook de opvatting van Harry Bekkering (1993), die nog verder gaat dan Fens in 1989 en pleit voor 'een versmelting van de Biblebontse berg en de Parnassus', dus de integratie van de jeugdliteratuur in de literatuurgeschiedenis. Hij citeert het slot van zijn bijdrage aan *Nederlandse literatuur; een geschiedenis*, gewijd aan de 'emancipatie van de jeugdliteratuur na de Tweede Wereldoorlog': 'Het kinder- en jeugdboek zal pas wérkelijk tot de literaire canon behoren, wanneer in een literatuurgeschiedenis, gewijd aan moderne literatuur (laat ik me daar voorlopig even toe beperken), niet meer in een *apart* hoofdstuk aandacht besteed wordt aan jeugdliteratuur, maar het onderwerp organisch opgenomen is in de beschrijving

van *littéraire* ontwikkelingen, stromingen en genres. Deze (bijna utopische) situatie zal echter nog wel even op zich laten wachten, want de jeugdlittéraire deskundigen van velerlei pluimage - van bibliothecaris tot pedagoog - zullen wat zij als hún territorium beschouwen niet zonder verzet uit handen geven.' (Bekkering 1993: 9-10)

Wat betreft de moderne (jeugd)literatuur verschil ik niet principieel met Bekkering van mening over de mogelijkheid tot integratie. Ik ben het óók met hem eens dat dit voorlopig een utopie zal blijven, maar om een andere reden dan hij aangeeft. De (al dan niet vermeende) territoriumdrift van de 'deskundigen' vormt geen enkel obstakel: zij hebben immers geen greep op de geschiedenis van de moderne literatuur. Het werkelijke probleem zijn de potentiële auteurs van zo'n geschiedenis, die (met uitzondering van Fens en Bekkering) nog nooit belangstelling hebben getoond voor de jeugdliteratuur. Ten onrechte: ik heb er al eerder op gewezen dat het kinderboek de laatste jaren, ook in complexiteit, naar de volwassenenliteratuur toegroeit; er zijn zelfs 'kinderboeken' die zich niet meer exclusief tot kinderen richten (vgl. De Vries 1990b en 1992).⁴ Je zou ze daarom kunnen aanduiden met de titel van het symposium waar Bekkering zijn lezing hield, 'literatuur zonder leeftijd', die tot het object van *de* literatuurgeschiedenis behoort, ook zonder dat de jeugdliteratuur daarin wordt geïntegreerd.

Ik ben het echter niet met Bekkering eens dat dit de ideale geschiedenis van de jeugdliteratuur is, zelfs niet voor de moderne literatuur. De complexe kinderboeken die ik zojuist noemde, en die ook door hem als argument worden opgevoerd, zijn niet alleen een zeer recent verschijnsel, het zijn ook nog altijd een uitzonderingen. Een geïntegreerde literatuurgeschiedenis zou daarom alleen het topje van de Bibelebontse berg laten zien. Dat is wel een verrijking van de literatuurgeschiedenis, maar de geschiedenis van de jeugdliteratuur komt er niet veel verder mee. We zijn toch niet klaar als er in de literatuurgeschiedenis maar iets over jeugdliteratuur wordt gezegd? Alleen de status van de jeugdliteratuur is er missschien mee gediend, maar ook dat is twijfelachtig: het zou immers betekenen dat de jeugdliteratuur haar status zou ontleen aan de volwassenenliteratuur (een status die bovendien slechts voor een kleine canon zou gelden: de rest wordt definitief verwezen naar de *petite histoire*).

Door het beeld dat Bekkering schetst van een geïntegreerde literatuurgeschiedenis - waarin het accent ligt op canonisering: wat dat betreft, is ook Bekkerings uitgangspunt eerder dat van een criticus dan van een historicus! - begin ik steeds meer te voelen voor het standpunt van Fens. Afgezien van enkele grensgevallen (in aantal toenemend, dat wel) is er geen reden om te doen alsof volwassenenliteratuur en jeugdliteratuur hetzelfde zijn. Ze zijn wel van dezelfde klei gebakken, maar ze verschillen sterk van karakter. Het aantrekkelijke van Fens' standpunt is dat het ruimte schept voor een zelfstandige en 'zelfbewuste' geschiedenis van de jeugdliteratuur, waarin die in haar volle omvang aan de orde kan komen. Zo hebben alle deskundigen hun eigen territorium.

Het is opvallend dat Bekkering alleen zijn visie geeft op de mogelijkheid tot en de wenselijkheid van integratie: over de geschiedenis van de jeugdliteratuur als zodanig laat hij zich niet uit. Dat betekent dat de belangrijkste vraag niet aan bod komt, namelijk welke benadering of welke vraagstelling nodig is voor een geschiedenis van de jeugdliteratuur. Óók als je de jeugdliteratuur wilt behandelen in het kader van *de* literatuurgeschie-

denis (d.w.z. de geschiedenis van de volwassenenliteratuur), kun je die vraag niet onbeantwoord laten.

Mijns inziens dient zo'n geschiedenis aandacht te besteden aan het bijzondere karakter van haar object, dat wil zeggen: een literatuur geschreven, uitgegeven, gerecenseerd (enzovoort) dóór volwassenen vóór kinderen. Dat leidt tot specifieke vragen. Bijvoorbeeld: Welke eisen stelden volwassenen in verschillende periodes aan kinderboeken? Welke opvattingen hadden ze over de functie van kinderboeken? In hoeverre beantwoordde de jeugdliteratuur aan hun eisen? Hoe oordeelden kinderen over verschillende soorten kinderboeken? Wat lazen kinderen eigenlijk? Hoe kwamen ze aan hun boeken? Hoe verhoudt hun oordeel zich tot het oordeel van volwassenen? En welke patronen zijn daarin te ontdekken?

Er is natuurlijk nóg een vraag die aan de orde moet komen (mijn opsomming is niet uitputtend): In hoeverre is er eigenlijk een relatie met de volwassenenliteratuur? Dat is voor mij een open vraag: meestal is die relatie niet zo duidelijk. Ik vind het ook niet nodig die vraag altijd aan de orde te stellen: allerlei aspecten van de geschiedenis van de jeugdliteratuur kunnen heel goed bestudeerd worden zonder dat er verbandingen worden gelegd met de volwassenenliteratuur, al kan dat soms wel verhelderend zijn.⁵

Een dwingende eis?

Op dit punt verschil ik van mening met Bekkering, die vindt dat die vraag altijd aan de orde moet komen. Hij herhaalt zijn kritiek dat ik in mijn proefschrift verband had moeten leggen tussen de opvattingen over jeugdliteratuur en de poëtische discussies over volwassenenliteratuur: 'In poëtische studies als die van A.L. Sötemann [...] en W.J. van den Akker [...] komt men bij herhaling, bijna als een topos, deze zin tegen: net zo min als poëzie ontstaan literaire kritische beschouwingen in een vacuüm.' (Bekkering 1993: 15) Dat is natuurlijk waar, maar het betekent niet dat nu juist de volwassenenliteratuur (altijd) een factor van betekenis is. Je kunt ook (en eerder!) denken aan de pedagogiek of aan opvattingen over het kind (die ook verband houden met sociaal-economische omstandigheden). Bovendien, en dat is het eigenlijke probleem, de opvattingen over jeugdliteratuur zijn meestal zo weinig uitgewerkt dat er helemaal geen duidelijke verbanden gelegd kunnen worden.

Bekkering denkt daar anders over. De uitspraak van D.L. Daalder dat kunst 'de adequate uitdrukking van een persoonlijkheid' is en de kunstenaar een 'aanrander van elke dogmatiek', is volgens hem 'in elk geval geïnspireerd door *Forum*' (Bekkering 1990: 259; geparafraseerd door Bekkering 1993). Ik heb het al eerder gezegd (De Vries 1991: 306), maar ik wil het nog wel eens herhalen: één geïsoleerde uitspraak, met als belangrijkste signaal het woord 'persoonlijkheid', is niet genoeg om die conclusie te rechtvaardigen.⁶ Daalder noemt de kunstenaar in één adem ook 'de schepper van schoonheid' en een 'aanrander [...] van elke aesthetica die de pure schoonheid geweld aandoet'. Had ik dus ook een verband moeten leggen met Tachtig? Zelf houd ik het erop dat Daalder ietwat hoogdravende beschouwing over kunst en de kunstenaar een allegaartje is, waaraan men niet te veel betekenis moet toekennen. Voor zijn concrete

opvattingen over jeugdliteratuur is het ook niet van belang: die worden bepaald door pedagogische overwegingen.⁷

Bekkering (1993: 18) die het laatste argument overigens niet vermeldt, noemt dit 'een curieus verweer, want De Vries geeft hiermee nota bene zélf aan, dat er literair-historische verbanden te leggen zijn, niet alleen met *Forum*, maar nog met Tachtig ook'. Dat wordt een beetje flauw: het gaat er natuurlijk niet om of je verband kunt leggen, desnoods een oppervlakkig of gezocht verband, maar of dat iets verheldert; en dat is volgens mij niet het geval.

Ook Bekkerings tweede voorbeeld overtuigt mij niet. Hij vindt dat ik de opvattingen van Theo Thijssen had moeten 'relateren aan de beweging van Tachtig'. In mijn proefschrift constateer ik dat Thijssen in *De Nieuwe School* schoolboekjes recenseerde 'met een felheid die aan *De Nieuwe Gids* doet denken', maar dat is voor Bekkering niet genoeg: Thijssen citeert immers ook Kloos, 'die gezegd heeft, dat kinderen Koningen waren'. Ja, dan is het zo klaar als een klontje: hier is sprake van een diepgewortelde verwantschap! Maar, om serieus te blijven: er zijn bij Thijssen nog wel enkele (idiomatische) overeenkomsten met Tachtig aan te wijzen, maar er is geen enkele reden daar een beschouwing aan te wijden, tenzij die iets wezenlijks zou toevoegen. En dat is niet het geval. Want laten we nu eens aannemen dat Thijssens opvattingen over jeugdliteratuur werkelijk geïnspireerd zijn door Tachtig: hoe moeten we dan verklaren dat Guus Kuijer in 1980 vrijwel dezelfde opvattingen formuleert? (Komt dat soms doordat het wéér Tachtig is?)

Volgens Bekkering '[wek ik] de indruk alsof de jeugdliteratuur in een [...] soort "jeugdland", een geïsoleerd gebied, ontstaat en bestaat' (Bekkering 1993: 15-16). Ja en nee: de jeugdliteratuur *ontstond* natuurlijk niet 'in een vacuüm', maar ze was in de door mij onderzochte periode wel volstrekt geïsoleerd van de volwassenenliteratuur. Dat geldt ook voor de discussie over jeugdliteratuur, die los staat van de poëtische discussies over volwassenenliteratuur.⁸ In de hele periode die ik heb onderzocht, draait de discussie maar om één vraag: moet het kinderboek beoordeeld worden als middel in de opvoeding of als kunstwerk? Maar ook degenen die het laatste standpunt verdedigen, preciseren het begrip 'kunst' slechts globaal. Hun opvattingen missen de complexiteit die je aantreft in poëtische beschouwingen over volwassenenliteratuur.⁹ Daardoor (en daardoor alleen) is het ook mogelijk dat je bij Kuijer (1980) vrijwel dezelfde opvattingen vindt als bij Thijssen (1905).

Bekkering weet nu waar ik sta: op dit punt verschillen we van mening. Ik wil de discussie nog wel enige tijd voortzetten, maar dan graag met nieuwe argumenten! Ik wil bijvoorbeeld wel eens horen in wélk opzicht het de opvattingen van Daalder - en dan bedoel ik natuurlijk zijn opvattingen als geheel, niet één zinnetje dat uit de context is gehaald - verduidelijkt als je *Forum* of Tachtig erbij haalt.

Ook Bekkering constateert dat de jeugdliteratuur altijd geïsoleerd is geweest van de volwassenenliteratuur, als hij zich afvraagt: '1991: de emancipatie van de jeugdliteratuur voltooid? De jeugdliteratuur geheel verlost uit haar (pedagogisch) isolement? Gedeeltelijk. Het kinder- en jeugdboek zal pas wérkelijk tot de literaire canon behoren wanneer in een literatuurgeschiedenis, gewijd aan moderne literatuur [...] niet meer in een *apart* hoofdstuk aandacht besteed wordt aan jeugdliteratuur [...]' (Bekkering

1993: 9) Zijn pleidooi voor 'de versmelting van de Biblebontse berg en de Parnassus' heeft duidelijk een programmatisch karakter: geschiedschrijving in dienst van de emancipatie van het kinderboek. Voor de moderne (jeugd)literatuur is dat tot op zekere hoogte verdedigbaar, maar we kunnen de jeugdliteratuur toch moeilijk met terugwerkende kracht uit haar isolement verlossen.

In navolging van Blokker (1974) en Fens (1974, 1989) stelt Bekkering bovendien vast dat het kinderboek zich vaak 'in de afgedragen kleren van de literatuur hult' (Bekkering 1993: 15 en passim). Voor hem een bewijs dat er wel degelijk een relatie was tussen die twee. Ik ben het met hem eens, maar het toont óók aan dat de relatie niet zo sterk was. Blijkbaar werden auteurs en critici niet al te zeer beïnvloed door de ontwikkelingen in de volwassenenliteratuur. Dat is mijns inziens een reden te meer om voor de geschiedschrijving van de jeugdliteratuur niet apriori het beperkte kader van (de geschiedenis van) de volwassenenliteratuur te kiezen.

Een stap terug

Hierboven heb ik een voorbeeld gegeven van een ruimer kader. Maar dat heeft niet de hoogste prioriteit: laten we eerst maar eens beginnen met de inventarisatie van het corpus. Ik heb eerlijk gezegd nogal bescheiden wensen: ik stel me voorlopig tevreden met een overzicht van de jeugdliteratuur sinds 1778. Daarna kunnen we op ons gemak alle theoretische vragen uitwerken in detailstudies.

Ook op dit punt verschil ik duidelijk van mening met Bekkering (1991), die vindt dat mijn dissertatie wel een goed overzicht geeft van de opvattingen over jeugdliteratuur maar in wetenschappelijk opzicht tekortschiet omdat een theoretisch kader ontbreekt. Mijns inziens is een zorgvuldige inventarisatie nu juist de eerste taak van de wetenschap. Het theoretisch kader is van later zorg: de discussie daarover is niet mogelijk zonder die inventarisatie.

Daarom betreur ik het dat de auteurs van *De hele Biblebontse Berg* na 1778 met zevenmijlslaazen door de geschiedenis gaan. Illustratief is het voorbeeld van de kinderpoeëzie, waar een sprong wordt gemaakt van Hieronymus van Alphen naar Annie Schmidt. Uit de tussenliggende 170 jaar worden slechts drie of vier namen genoemd van kinderdichters, zonder dat we iets over hun werk te weten komen. En daarna vinden we slechts enkele observaties over enkele dichters uit de resterende veertig jaar. Al met al hebben de auteurs misschien kennis genomen van twee of drie procent van de kinderpoeëzie. Dat Bekkering in zijn bijdrage wel veel zorg besteedt aan een theoretisch kader, vind ik een schrale troost: ik had liever gezien dat hij de kinderpoeëzie van 1900 tot 1950 had beschreven.¹⁰ De situatie van de andere genres is zeker niet beter; dat kan ook moeilijk anders, want de voorstudies ontbreken.

In Duitsland verschijnt sinds 1982 een *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur*. Voor de periode tot 1850 zijn vier delen voorzien, waarvan er nu drie verschenen zijn, met een totale omvang van acht hele Biblebontse bergen (Brüggemann & Ewers 1982; Brüggemann & Brunken 1987 en 1991). In het woord vooraf bij het eerstverschenen (derde) deel zeggen de samenstellers dat een samenhangende geschiedenis van de jeugdlit-

teratuur nog niet geschreven kan worden: 'Die Voraussetzungen sind hierfür allein schon auf der Ebene der Materialschließung nicht gegeben.' (Brüggemann & Ewers 1982: IX-X) Het handboek voorziet in die lacune door een overzicht te geven van het primaire en secundaire materiaal.¹¹ Daarbij moet aangetekend worden dat de situatie in Duitsland veel gunstiger is dan hier, omdat er veel meer voorstudies beschikbaar zijn: 40 à 50 dissertaties en vele tientallen andere monografieën, honderden artikelen en een omvangrijk *Lexikon der Kinder- und Jugendliteratur* (voltooid in 1982).

In Nederland kunnen we op dit moment nog niet eens zo'n materiaalverzameling van de hele jeugdliteratuur samenstellen: het zou niet alleen een gigantisch project worden, dat honderden mensjaren zou vergen; er zijn ook niet genoeg specialisten beschikbaar. Uit praktische overwegingen kunnen we daarom beter beginnen met inventarisaties per genre of van korte periodes en de belangrijkste oeuvres.

Zelf zou ik graag een overzicht van de kinderpoëzie maken: een genre dat zich bij uitstek leent voor een eerste inventarisatie, omdat het als enige onafgebroken is geproduceerd sinds 1778. Het is bovendien een genre dat je betrekkelijk snel kunt lezen, ook al liggen er naar mijn voorlopige schatting zo'n 2.000 bundels op de onderzoekers te wachten. Als het materiaal is opgespoord, moeten we die bundels eerst maar eens lezen voor een eerste schifting en een globale beschrijving van de ontwikkeling in thematiek, in dichtvormen (etc.). Om een impressionistische benadering te vermijden heb je natuurlijk wel een observatieschema nodig met enkele gerichte vragen. Bijvoorbeeld: Welk kindbeeld vind je in deze gedichten? Welke expliciete of impliciete intenties? (Is er een moraal? Is er aandacht voor de beleavingswereld van het kind; en zo ja, welke voorstelling wordt daarvan gegeven?) In hoeverre is er sprake van adaptatie (in vorm en inhoud)?

Zodra je daaraan begint, blijkt dat onze kennis van de geschiedenis van de jeugdliteratuur voor een groot deel uit clichés bestaat. Op grond van de bestaande geschiedschrijving (eigenlijk alleen Wirth 1926) heb ik me altijd afgevraagd hoe het nu komt dat de Nederlandse kinderpoëzie tot ca. 1830 (maar daarna ook nog wel) zo volwassen-moralistisch is: heel anders dan de Engelse, die veel kinderlijker is en veel meer humor bevat. Ik had zelfs al een theorie dat dit typerend was voor de jeugdliteratuur van 'domineesland'. Maar zodra je de kinderpoëzie gaat lezen die nergens vermeld wordt, blijkt dat beeld onjuist te zijn: omstreeks 1800 vind je ook al amusante, kinderlijke versjes. Jammer van de theorie natuurlijk, maar misschien moet een correct beeld van de kinderpoëzie toch prevaleren?

Nog een voorbeeld, ontleend aan een ander genre. Bekkering suggereert in zijn lezing dat het werk van J.B. Schuil alle kenmerken vertoont van de 'idealistische roman' (voor volwassenen) uit de tweede helft van de negentiende eeuw: edele hoofdpersonen, een 'opbeurend' eind (waarbij het goede wordt beloond en het kwade gestraft), 'opzienbarend' gebeurtenissen (de held redt zijn ergste vijand uit het water) of verzoeningen (bij voorkeur aan iemands sterfbed) en een auctoriële verteller. De conclusie is snel getrokken: ook het werk van Schuil hult zich in 'de afgedragen kleren' van de volwassenenliteratuur (Bekkering 1993: 13-15). Hij ziet helaas over het hoofd dat de genoemde kenmerken een opvallende overeenkomst vertonen met de eisen die C.G. Salzmann al in 1780 aan kinderboeken stelde. Ik ben er dan ook van overtuigd dat bij een inventari-

satie van de jeugdliteratuur van de achttiende en negentiende eeuw heel wat kinderboeken tevoorschijn komen die dezelfde kenmerken vertonen. Ik zal niet suggereren dat de idealistische roman een navolging is van kinderboeken uit de periode vóór 1850: waarschijnlijk hebben die twee niets met elkaar te maken (althans niet rechtstreeks). Maar, en daar gaat het natuurlijk om, in ieder geval is Bekkerings gevolgtrekking prematuur: een serieuze discussie over relaties tussen de jeugdliteratuur en de volwassenenliteratuur is niet mogelijk zolang we niet over een behoorlijke inventarisatie beschikken.

In een aantal gevallen zijn die relaties ongetwijfeld aan te wijzen. Toch heb ik dit punt niet opgenomen in mijn observatieschema, omdat dit wel heel hoge eisen zou stellen aan een onderzoeker: wie een inventarisatie maakt van de kinderpoëzie van 1778 tot heden, zou ook de volwassenenpoëzie van die hele periode moeten overzien én natuurlijk ook de geschiedenis van de pedagogiek, de geschiedenis van het onderwijs, de sociaal-economische geschiedenis en de kunstgeschiedenis (de meeste bundels zijn geïllustreerd!). Het lijkt me uitgesloten zonder tussenstappen de definitieve geschiedenis van de kinderpoëzie te schrijven, maar op basis van een goede inventarisatie kunnen specialisten op al die gebieden prachtige studies schrijven waarin alle mogelijke verbanden worden uitgewerkt.¹² Als alles goed gaat, is een voorlopig overzicht binnen tien jaar omvérgekegeld. Juist daarmee heeft het dan zijn nut bewezen.

Nog een stap terug

Hierboven heb ik het maken van dergelijke inventarisaties een bescheiden wens genoemd. Dat is het natuurlijk alleen in methologische zin: het zal een grote inspanning vergen, maar het is de enige manier om op termijn een echte geschiedenis van de jeugdliteratuur te realiseren.

Rest de vraag of zo'n bescheiden wens vervuld kan worden. Onderzoekers en critici van jeugdliteratuur klagen nogal eens over miskenning van hun werk, die verband zou houden met de geringe status van het kinderboek. Ik heb daar nooit iets van gemerkt: mijn ervaring is dat het onderzoek van de jeugdliteratuur door collega-onderzoekers volstrekt serieus wordt genomen. Er is maar één handicap: we hebben in Nederland vrijwel geen voorzieningen op dit gebied, wat natuurlijk samenhangt met het feit dat we nauwelijks een onderzoekstraditie hebben.

Ter vergelijking enkele gegevens over de situatie in het buitenland. In Duitsland bestaan vijf leerstoelen voor jeugdliteratuur (de eerste werd in 1963 ingesteld bij de oprichting van het Institut für Jugendbuchforschung aan de Goethe-Universiteit in Frankfurt/Main); daarnaast zijn er enkele hoogleraren Germanistiek die in hun onderzoek en onderwijs veel aandacht besteden aan jeugdliteratuur. De resultaten in de vorm van dissertaties en andere publikaties heb ik hierboven al genoemd. Nu is Duitsland een ideaal voorbeeld, maar in Zweden zijn sinds de jaren zestig ook al meer dan twintig dissertaties over jeugdliteratuur verschenen. En in november 1992 vond in Stockholm een conferentie plaats ter voorbereiding van een nieuwe geschiedenis van de Zweedse jeugdliteratuur, waar zestig deelnemers waren (buitenlandse gasten niet meegerekend): hoogleraren, universitaire docenten en andere onderzoekers.

Er zijn ook landen waar men minder ver is, maar Nederland loopt toch helemaal achteraan. Slechts aan enkele literaire faculteiten is er een docent die (ook) aandacht besteedt aan jeugdliteratuur; er vindt nauwelijks onderzoek plaats. Opnieuw heb ik bescheiden wensen. Ik pleit niet voor leerstoelen, maar het wordt toch wel tijd dat we beginnen aan de opleiding van onderzoekers die straks de inventarisatie van de 'berg van boeken' ter hand kunnen nemen. Dat betekent dat aan literaire faculteiten specialisten op dit gebied moeten worden aangesteld (een zeer verantwoorde investering, want bij studenten bestaat veel belangstelling voor het onderwerp). Het betekent ook dat er fondsen moeten komen ter financiering van onderzoek op dit gebied. Voorlopig is een 'geoomerkte' subsidie nodig: bij de bestaande fondsen gelden nu eenmaal andere prioriteiten, die aansluiten bij bestaande onderzoekstradities. Het creëren van een nieuwe onderzoekstraditie eist tijdelijk positieve discriminatie.

Als het waar is dat in Nederland alles dertig jaar later gebeurt, moet dit snel gebeuren. De tijd is misschien niet bijzonder gunstig om iets tot stand te brengen, maar dat zal toch moeten, tenzij we accepteren dat Nederland op dit gebied een onderontwikkeld land blijft.

Noten

1. Zoals in de Nederlandstalige vakliteratuur gebruikelijk is, hanteer ik in dit artikel de termen 'jeugdliteratuur' en 'kinderboek' voor de literatuur voor kinderen van nul tot zestien jaar.
2. Voor de lezing van Bekkering (1993) heb ik gebruik gemaakt van het typoscript dat hij mij voor dit doel ter beschikking had gesteld. Toen zijn lezing, kort voor het ter perse gaan van dit artikel, in druk verscheen, heb ik de bronvermeldingen van de citaten aangepast, maar niet de zetfouten overgenomen die de uitgave bevat.
3. Ook Bekkering (1993: 12) constateert dat Fens alleen oog heeft 'voor die literatuur uit het verleden, die binnen het bereik van de kritiek valt, dat wil zeggen: met de literatuuropvattingen van nu gelezen kan worden'.
4. Bekkering (1993: 9) suggereert dat ik deze ontwikkeling anders zou waarderen dan hij. Om mythevorming te voorkomen: in de door hem geciteerde lezing (De Vries 1990b) maakte ik geen bezwaar tegen deze boeken (integendeel!), maar tegen enkele critici die mijns inziens bij de canonvorming eenzijdig de nadruk leggen op complexiteit.
5. Een voorbeeld: het Nederlandse kinderboek over de Tweede Wereldoorlog vertoont een eigen ontwikkeling, onafhankelijk van de volwassenenliteratuur (De Vries 1990a); maar om dit aan te tonen, moet je de laatste wel in de beschouwing betrekken.
6. Volgens Oversteegen (1969: 244) is er 'geen criticus uit de periode tussen de twee oorlogen die niet veelvuldig het woord "persoonlijkheid" gebruikt'.
7. Voor de vindplaatsen van de opvattingen over jeugdliteratuur verwijs ik korthedshalve naar mijn proefschrift.

8. Illustratief zijn in dit verband de opvattingen van Busken Huet, die geen bezwaar heeft tegen een expliciete moraal in kinderboeken, terwijl hij voor de volwassenliteratuur iedere opzettelijke moraal afwijst (De Vries 1989: 23). Hier heb ik wel het door Bekkering bepleite verband gelegd, omdat dit de opvattingen van Huet accentueert.
9. Van de vier typen poëtica's die A.L. Sötemann (1984) onderscheidt, heb ik bijvoorbeeld niets teruggevonden.
10. Dat mijn kritiek zich op Bekkering concentreert, is niet helemaal rechtvaardig: hij is - bij de kinderpoëzie - de enige die tenminste nog een poging doet.
11. Acht jaar later verscheen de eerste geschiedenis van de jeugdliteratuur, geschreven door twaalf geleerden, stuk voor stuk specialisten op dit gebied (Wild 1990).
12. Dat een poging in een eerste, verkennende studie meteen alle aspecten van een omvangrijk corpus te behandelen het resultaat meestal niet ten goede komt, blijkt bijvoorbeeld uit het proefschrift van Marjoke Rietveld-van Wingerden (1992) over het kindertijdschrift in Nederland.

Bibliografie

- Bekkering 1989** Harry Bekkering, Van poesie tot poëzie; het kindervers. In: *De hele Biblebonse berg*. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden. Amsterdam: Em. Querido, 1989, blz. 341-390.
- Bekkering 1990** Harry Bekkering, [Recensie van: Anne de Vries, *Wat heten goede kinderboeken?*]. In: *De Nieuwe Taalgids*, jaargang 83 (1990), blz. 255-260.
- Bekkering 1993** Harry Bekkering, Jeugdliteratuur in historisch perspectief; maar welk? In: *Literatuur zonder leeftijd; jeugdliteratuur, literatuur: een kwestie van meer of minder?* [Lezingen van het gelijknamige symposium van de Jan-Campertstichting, gehouden op 6 november 1992 in Den Haag.] Onder redactie van Joke Linders en Toim Duijx. Amsterdam: Stichting Landelijk Platform Kinder- en Jeugdliteratuur, [1993], blz. 8-19. (Bijzondere uitgave van het *Documentatieblad Kinder- en Jeugdliteratuur*, nr. 25.)
- Blokker 1974** Jan Blokker, Het kinderboek bestaat niet. In: *De Volkskrant*, 19 oktober 1974.
- Brüggemann & Brunken 1987** Theodor Brüggemann und Otto Brunken (Hrsg.), *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur*. Vom Beginn des Buchdrucks bis 1570. Stuttgart: J.B. Metzler, 1987.
- Brüggemann & Brunken 1991** Theodor Brüggemann und Otto Brunken (Hrsg.), *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur*. Von 1570 bis 1750. Stuttgart: J.B. Metzler, 1991.
- Brüggemann & Ewers 1982** Theodor Brüggemann und Hans-Heino Ewers (Hrsg.), *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur*. Vom 1750 bis 1800. Stuttgart: J.B. Metzler, 1982.
- Fens 1974** Kees Fens, De helden zijn niet vermoeid, de taal wel. In: *De Volkskrant*, 19 oktober 1974.

- Fens 1989** Kees Fens, Achter de berg. In: *De hele Biblebontse berg*. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden. Amsterdam: Em. Querido, 1989, blz. 459-467.
- Hele** *De hele Biblebontse berg*. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden. Eindredactie: Nette Heimeriks en Willem van Toorn. Amsterdam: Em. Querido, 1989.
- Lexikon der Kinder- und Jugendliteratur** *Lexikon der Kinder- und Jugendliteratur*. Herausgegeben von Klaus Doderer. Vier Bände. Weinheim [usw.]: Beltz, 1975-1982.
- Oversteegen 1969** J.J. Oversteegen, *Vorm of vent*. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1969.
- Rietveld-van Wingerden 1992** Marjoke Rietveld-van Wingerden, *Voor de lieve kleinen*. Het jeugdtijdschrift in Nederland, 1757-1942. Den Haag: Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum, 1992. (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam.)
- Sötemann 1984** A.L. Sötemann, Vier poëtica's. In: *De Nieuwe Taalgids*, jaargang 77 (1984), blz. 437-448.
- Vries (De) 1981** Anne de Vries, Hieronymus van Alphen en de kinderen van zijn tijd. In: *Spektator*, jaargang 11 (1981-1982), nr. 2, blz. 142-170.
- Vries (De) 1989** Anne de Vries, *Wat heten goede kinderboeken?* Opvattingen over kinderliteratuur in Nederland sinds 1880. Amsterdam: Querido, 1989. (Ook verschenen als dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam.)
- Vries (De) 1990a** Anne de Vries, De oorlog komt steeds dichterbij. De Tweede Wereldoorlog in het kinderboek. In: *Leesgoed*, jaargang 17 (1990), blz. 55-61.
- Vries (De) 1990b** Anne de Vries, Het verdwijnende kinderboek. Opvattingen over jeugdliteratuur na 1880. In: *Leesgoed*, jaargang 17 (1990), 64-68.
- Vries (De) 1991** Anne de Vries, Vier benaderingen van jeugdliteratuur: een aangepast schema. In: *De Nieuwe Taalgids*, jaargang 84 (1991), nr. 4, blz. 303-311.
- Vries (De) 1992** Anne de Vries, Boeken voor kinderen en grote mensen. Over het dilemma van de kinderboekenrecensent. In: *Leesgoed*, jaargang 19 (1992), nr. 1, blz. 13-17.
- Wild 1990** Reiner Wild (Hrsg.), *Geschichte der deutschen Kinder- und Jugendliteratur*. Mit Beiträgen von Otto Brunken, Reiner Wild, Hans-Heino Ewers ... [et al.]. Stuttgart: Metzler, 1990.
- Wirth 1926** L.J.Th. Wirth, *Een eeuw kinderpoëzie, 1778-1878*. Groningen [enz.]: J.B. Wolters, 1926. (Ook verschenen als dissertatie Rijks Universiteit Utrecht 1925.)

'DER MINNEN CRACHT'

Over de thematiek van de *Roman van den Riddere metter Mouwen*¹

Simon Smith

De Middelnederlandse *Roman van den Riddere metter Mouwen* (*RRmM*), in bekorte en mogelijk ook anderszins bewerkte vorm overgeleverd in de bekende Lancelotcompilatie, is wel een 'rather complicated romance' genoemd.² Deze typering is zeker van toepassing op de thematische laag van het verhaal, die zich niet zo gemakkelijk laat blootleggen. M.J.M. de Haan en L. Jongen zijn de eersten geweest die zich, in het voetspoor van Te Winkel, aan een interpretatie hebben gewaagd. Zij beschouwen de roman, die uit twee delen van ongeveer gelijke lengte bestaat, als een *Doppelweg*-roman à la Chrétien de Troyes, en in enkele verzen aan het einde van het eerste deel,

Een man en ware nember daer,
Dat wetic wel al over waer,
Hine toget wanen hi es comen,
Alsoe die rose doet boven ander blomen. (vss. 2212-15)

zien zij een samenvatting van de *sen* van het verhaal: 'ware adel verloochent zich niet'.³

Nu vormt deze sententie ongetwijfeld een belangrijk thematisch element; daarop wijst al de glosse *Nota*, die de compilerator ter hoogte van vs. 2212 heeft aangebracht. Toch is het de vraag, of de geciteerde verzen de betekenis van de roman volledig dekken. Eigenaardig is bijvoorbeeld, dat, volgens de strikt synchronische interpretatie van De Haan en Jongen, de *sen* al midden in het verhaal aan het publiek kenbaar zou zijn gemaakt.⁴ Verder is het discutabel, of de door Chrétien geschapen *Doppelweg*-structuur zomaar op het handlingsverloop van de *RRmM* geprojecteerd mag worden.⁵ En aan deze bezwaren kan nog worden toegevoegd, dat er, met betrekking tot de betekenislaag van de *RRmM*, enkele aanwijzingen zijn die eerder een thematiek op het gebied van de liefde doen vermoeden, dan een *sen* die uitsluitend betrekking heeft op het zich in daden manifesteren van een adellijke komaf. Bekend is de vermelding van de 'riddere metter mouwen' (*RmM*) als beproefd minnaar in *Van der feesten een proper dinc*:

Die hem der minnen onderwonden
Entie van hare dicke ontfinghen
Toter doot wel diepe wonden,
Alsoe Partonopeus ende Amadas,
Piramus ende oec Florijs,
Athijs ende Porphirias,
Eneas, Triestram ende oec Parijs;
Ende die Ridder metter Mouwen
Machmen wel noemen mede.
Dese waren sere te blouwen
Van minnen te menegher stede,

Eer si der minnen cracht bekinden
 Ende algader haer natuere.
 Eer si ghecreghen dat si minden,
 Godweet, het wert hem te suere!⁶

In een onlangs verschenen artikel hoop ik verder aannemelijk te hebben gemaakt, dat de 'arthurische Romananfang' van de *RRmM* een aantal interpretatieve indicaties bevat, die de verwachting oproepen dat de liefde in het verhaal centraal zal komen te staan.⁷ Ten slotte zij hier nog vermeld, dat J.D. Janssens enkele voor een liefdesthematiek *sen*-volle passages in de roman heeft aangewezen, die aan bekorting door de compilerator ontsnapt lijken te zijn.⁸ In een van deze passages plant vrouwe Venus de protagonist een *boem van minnen* in het gemoed, en het lijkt veelzeggend dat de compilerator ook hier (naast vs. 677) een glosse heeft opgenomen: *Minne!*

Veel wijst er dus op, dat de *RRmM* thematisch in het teken van de liefde staat. Wie de roman in de compilatieversie bestudeert, zal echter met verbazing constateren dat het liefdesaspect (althans waar dit de held aangaat) in de tweede helft zo goed als geen rol meer speelt. Wordt in het eerste deel verhaald hoe de *RmM* na een reeks van avonturen in het huwelijk treedt met zijn geliefde, Clarette, het tweede deel draait nagenoeg volledig om een eerder door de held afgebroken, maar nu plotseling weer hervatte *Vatersuche*. Deze eigenaardige structuur wekt, samen met een aantal inconsistenties in het handelingsverloop, de indruk dat de huidige vorm van de roman niet oorspronkelijk is, maar het produkt van een gecompliceerde, gefaseerde ontstaansgeschiedenis. Verschillende argumenten pleiten voor de veronderstelling, dat het mediale huwelijk uit de compilatieversie ooit het slot van de roman heeft gevormd,⁹ en dat de *Vatersuche* - waarvan de succesvolle afsluiting oorspronkelijk voorwaarde voor dat huwelijk kan zijn geweest - naderhand door een bewerker in achterwaartse richting is verschoven.¹⁰

Bezien vanuit deze diachronische optiek is het gerechtvaardigd, bij een analyse van de thematiek van de *RRmM* het eerste deel van de compilatieversie als uitgangspunt te nemen. Dit gedeelte lijkt met betrekking tot de *sen* beschouwd te kunnen worden als representatief voor de liefdesroman die de 'oer'-*RRmM* ooit geweest moet zijn. De *Vatersuche*, in de tweede helft van de compilatie-*RRmM* zo toonaangevend, lijkt in de oorspronkelijke conceptie van de roman nog ondergeschikt te zijn geweest aan de overkoepelende liefdesthematiek.

In het hiernavolgende zal ik eerst uitvoerig, en veelal aan de hand van citaten, de liefdeshandeling in het verhaal bespreken. Daarna volgt een poging tot interpretatie.

De liefdeshandeling

Al in het begin van de *RRmM* wordt subtiel gepreludeerd op het liefdesgegeven. Doordat Artur met zijn ridders naar de begrafenis van het beroemde liefdesduo Tristram en Ysaude is vertrokken, kan de protagonist aan een door hoofdzakelijk vrouwen bevolkt hof door de koningin tot ridder worden gewijd. Vervolgens kan hij zich zijn nieuwe status waardig tonen door een belaagde jonkvrouw te bevrijden uit handen van een

rode ridder. Hij verslaat deze gevreesde tegenstander en maakt zo, als 'vrouwenridder', een einde aan een onhoofs en antifeministisch ridderschap.

Bijzonder in vergelijking met veel van de eerdere niet-historische Arturromans is hier, dat de held al aan het Arturhof, nog voor de voltrekking van zijn eerste verlossingsdaad, zijn toekomstige geliefde ontmoet. Tijdens zijn ridderwijding heeft Clarette, nicht van Walewein en *gravinne van Spangen*, hem geheel op eigen initiatief haar gunst verleend, en hem als teken daarvan een witte mouw geschonken:

'Dese erenberge, here, nu siet,
Die gevic u hier te desen,
Dat gi altoes min ridder selt wesen
Ende min vrient, waer gi sijt.' (vss. 192-95)

Deze daad maakt de hofdame van de koningin tot de initiatrix van een lange liefdesqueste. De woorden waarmee de nieuwbakken ridder op haar grootmoedige gebaar reageert, reflecteren reeds de instelling die bepalend zal blijken voor heel zijn ridderschap: '*Joncfrouwe, God lone u, ende tuwen wille,/(...) benic lude ende stille.*' (vss. 197-98). Niet veel later bewijst de held dat het hem met deze uitspraak - die naar het verhaal uitwijst zeker niet als beleefdheidsformule mag worden opgevat - volkomen ernst is. Aan de inmiddels van de rode ridder verlostte jonkvrouw, die hij naar het Arturhof stuurt, geeft hij de volgende boodschap aan Clarette mee:

'(...) segt van minenthalven hare,
Dat icse minne ende sal na desen
Haer lief ende haer riddere wesen.
Ende can ic met wapinen verdinen dan,
Datmen mi priester ende werde goet man,
Soe doe mi doch in haren sen,
Ende vernemtsi dat ic blode ben,
Soe sijs quite ende alle wijf
Te pensene iet om min lijf.' (vss. 345-53)

Uit deze programmatische woorden kan het motief van de RmM worden afgeleid om niet dadelijk naar het Arturhof terug te keren. Nu al blijkt voor hem 'die ritterliche Bewährung eine wichtige Voraussetzung für die Gewinnung der Lebenspartnerin'.¹¹ Inmiddels is het de lezer/toehoorder wel duidelijk, dat de bedoelde ridderproef voor de RmM niet, zoals voor helden als Perceval en Ferguut, een noodzakelijke ontwikkeling tot hoofsheid impliceert. Al vanaf zijn eerste optreden in de roman heeft de protagonist namelijk een uiterst hoofse gedragswijze aan de dag gelegd.¹² Eerder valt daarom te verwachten, dat de reeds ideale held nog slechts zijn reputatie als ridder moet zien te vestigen om zich Clarette metterdaad waardig te tonen: 'Bewährung als Demonstration'.¹³

De hoofds-ridderlijke kwaliteiten die de RmM vanaf het begin van de roman tentoonspreekt, blijken - net als trouwens zijn uiterlijke verschijning¹⁴ - te fungeren als sleutel tot verschillende vrouwenharten. Hoe begerenswaardig de protagonist is voor leden

van de andere sexe, komt onder meer aan het licht in een episode waarin de RmM onderdak voor de nacht vindt bij de kasteelvrouw Egletine. Deze jonkvrouw raakt, samen met haar hofdames, diep onder de indruk van de schoonheid van de held wanneer deze zijn wapenrusting verruilt voor civiele kleding (vss. 470-80), en 's nachts houdt de liefde allen in haar greep:

Dien nacht reste hi sonder pine,
 Maer die joncfrouwen ende Egletine
 Pensden om hem dicke dien nacht,
 Maer dat dede der minnen cracht.
 Dus hadden si van haren gaste
 Van minnen pine ende onraste,
 Daer hi niet af ne weet. (vss. 500-06)

Ook in een andere episode is de RmM al onweerstaanbaar gebleken. De van de rode ridder verlost jonkvrouw acht haar bevrijder zelfs een zo aantrekkelijke partij, dat zij zichzelf als te min voor hem beschouwt. Tegenover Genevren verzucht zij tenminste: '*Bi Gode, vrouwe, waric coninginne, / Ic soudene minnen voer alle man.*' (vss. 399-400). Gelukkig voor de held weet zij haar positieve gevoelens hierna over te dragen op een jonkvrouw van aanzienlijker status, de heldin van het verhaal:

Oec deetsi hier na wel bekinnen
 Claretten van des ridders minne
 Ende brachse oec in selken sinne,
 Dat sine minde, sonder waen.¹⁵ (vss. 439-42)

Deze verzen maken zichtbaar dat nu, in een zeer vroege fase van het verhaal, reeds gesproken kan worden van een wederzijdse liefde tussen de beide hoofdpersonages. Eerst naderhand echter zal goed duidelijk worden, dat het hier een wezenlijk ander type verhouding betreft dan in bijvoorbeeld *Erec et Enide*, de *Chevalier au Lion* en de *Ferguut*. Ridderschap en liefde worden in de RRmM niet, naar ik hieronder hoop aan te tonen, in hun relatie tot elkaar en tot de maatschappelijke context geproblematiseerd, maar blijken elkaar, in een nieuwe variant van de *amour/chevalerie*-thematiek die zo kenmerkend is voor veel romans uit het genre, juist op een voor de gemeenschap heilzame manier aan te vullen.

Van grote betekenis voor de interpretatie van de liefdesthematiek in de RRmM is het avontuur dat volgt op de overnachting bij Egletine: het avontuur in het Woud zonder Genade.¹⁶ Dit vreeswekkende foreest, waarin de elite van Arturs Tafelronde ooit lelijk klop had gekregen, en waarvan de naam al onthult dat het gaat om een negatieve *autre monde*, presenteert zich aan de held in eerste instantie als *locus amoenus*:

Hi reet int wout, eer iet lanc,
 Daer hi hoerde der vogeline sanc,
 Ende hem quam doe in sinen sinne
 Starkelike Claretten minne. (vss. 666-69)

De blik die de protagonist dientengevolge op de mouw van Clarette werpt, blijkt te werken als olie op het liefdesvuur, want prompt plant vrouwe Venus, personificatie van de liefde, hem een *boem van minnen* in het hart.¹⁷ De vruchten van deze boom, zo zet de verteller uiteen, worden gevormd door de eigenschappen en ervaringen die voor een waarachtig minnaar onmisbaar zijn (vss. 690-708). Tot de bedoelde ervaringen behoren beproevingen als *pine ende arbede, rouwe, pense, vruchten, beven, suchten* en *lange quale*, die de typering van de RmM als beproefd minnaar in *Van der feesten* in herinnering roepen, en die de verwachting wekken dat de held in zijn streven zich Clarette waardig te tonen nog heel wat slapeloze nachten zal moeten doormaken. Ook *vaste ende waken* is trouwens een vrucht van de liefdesboom (vs. 700), en het lijkt niet te ver gezocht in dit vers een speelse verwijzing te zien naar de *reste sonder pine* (vs. 500, cf. supra), waarvan de RmM in het kasteel van Egletine nog had kunnen genieten voordat in hem *tfier van Claretten minne* in alle hevigheid ontbrandde.

Een soortgelijke toespeling op eerdere verzen treffen we verderop aan, in vss. 740-52, waar de held er in een monoloog vol *pense* en *suchten* zijn twijfel over uitspreekt of hij wel aanzienlijk, knap en hoofds genoeg is om de wederliefde van Clarette te verdienen. Dat de twijfel van de RmM in ieder geval op de laatste twee punten ongegrond is (zijn maatschappelijke positie is vooralsnog onbekend), heeft de 'Romananfang' wel duidelijk gemaakt: over gebrek aan schoonheid of hoofsheid heeft de protagonist allerminst te klagen. En hoewel de verteller niet nalaat te benadrukken, dat de RmM in zijn liefde voor Clarette de concurrentie te duchten heeft van heel wat mededingers (onder wie de weldra opgevoerde Amelant), lijkt de held zijn kans op succes toch veel te laag in te schatten, wanneer hij aan het slot van zijn monoloog wanhopig verzucht: '*Nu neme, dat icker ane winne, / Dat sal int inde sijn die doet.*' (vss. 753-54).¹⁸

Naast alle beproevingen heeft de liefde haar volgelingen zeker ook positieve ervaringen te bieden, want *der minnen cracht / Maect menegen coene ende gevet macht* (vss. 686-87). Het bewijs hiervan was niet veel eerder al geleverd, toen in het Woud zonder Genade een verder onbekend blijvende ridder een in nood verkerende jonkvrouw wist te redden, naar hij zei '*Om ere wille, die mi te voren / Van minnen bringet menech gepens*' (vss. 611-12). Ook de RmM kan in *tfelle woud* profiteren van de nuttige bijwerkingen der liefde, namelijk wanneer de *autre monde* zijn ware gezicht van een voor binnendringers destructieve locatie aan hem toont. Op zijn beurt in *gepens* verzonken wordt de held, doof voor een hem driemaal toegeroepen waarschuwing, door een grote ridder uit het zadel gestoken. Hij bindt dan de strijd aan met zijn aanvaller (andermaal een rode ridder), en als na een lang gevecht beiden uitgeput raken, is het een blik op Clarette's mouw die de RmM nieuwe krachten geeft en hem in staat stelt zijn opponent, Elyconas, te doden. Veel respijt is hem daarop echter niet vergund, want dadelijk wordt hij nu geattaqueerd door Amelant, heer van het Woud zonder Genade en broer van Elyconas, die zich weet bijgestaan door een woeste leeuw. De eerste reactie van de RmM, *mode gevochten*, zonder paard en met vernielde wapens zo goed als weerloos, is er een van angst: *Hi seinde hem ende ward vervard* (vs. 851). Het volgende ogenblik voelt hij zich evenwel opnieuw gesterkt door de liefde: *Si maectene so coene, wet vor waer, / Dat hi ne hadde genen vaer* (vss. 860-61). Hierdoor geïnspireerd, en bovendien

furieus als de leeuw met zijn klauwen de mouw van Clarette openrijt, doodt de RmM eerst het beest en verslaat vervolgens diens meester. Overtuigend is hiermee aangetoond wat de liefde vermag. Het manhaftig optreden van de protagonist maakt daarbij des te meer indruk, doordat de dichter deze episode volgens het principe van de *steigernde Reprise* heeft gestructureerd. Liet Elyconas zich immers al aanmerkelijk moeilijker uitschakelen dan de *eerste* rode ridder,¹⁹ die zijn reputatie niet bij benadering wist waar te maken, Amelant met zijn leeuw leek de held het vuur nog nader aan de schenen te zullen leggen.

De dubbele confrontatie in het Woud zonder Genade heeft ondertussen zoveel van de RmM geveerd, dat hij aan zijn verwondingen dreigt te bezwijken als hij zich niet laat behandelen door Fellon, een dwerg uit het gevolg van Amelant. Dit plaatst de geplaagde held voor een onoplosbaar dilemma, aangezien Clarette hem bij zijn ridderwijding op het hart had gedrukt zich voor dwergen te hoeden.

'Dit geloefdic u,
Clarette, edele joncfrouwe, ende nu
Stervic, doe ic u gebot.
Ende banderside, alse hulpe mi Got,
Soe doe ic node jegen uwen raet;
Nochtan min leven an hem staet.'

(vss. 1022-27)

Een flauwte, gedurende welke Fellon de held ongestoord kan verzorgen, biedt uitkomst. Weer bijgekomen kan de RmM zijn geliefde dan ook in alle oprechtheid verzekeren, dat hem geen blaam treft:

'Clarette minne, dit es gesciet,
Maer, bi Gode, in wist niet,
Dies moettijd mi, scone, vergeven.'

(vss. 1050-52)

Bij toeval ontdekt de RmM hierna, dat hij met de persoon van Amelant niet alleen de heer van het Woud zonder Genade heeft verslagen, maar ook een van zijn mededingers naar de gunsten van Clarette. '*So menech spreiter om sijn net*', is daarop zijn verzuchting, en uit wat hij laat volgen blijkt, hoezeer de liefde zijn leven is gaan domineren en eventuele andere ambities verdrongen heeft: '*Woudesi mi minnen, sekerlike, / In coerre niet vore Arturs rike.*' (vss. 1182-83). De held mag zich dan ook gelukkig prijzen, niet voor een hopeloze zaak te vechten. Zoals eerder al bleek, is nu immers reeds sprake van een wederzijdse liefde, en de dichter benadrukt dit door, als het succesvol optreden van de RmM in het woud Clarette ter ore komt, te vermelden dat het liefdesvuur in haar hart nog eens extra wordt aangewakkerd: '*Si ward van sire minnen ontsteken, / Soe sere haer dochte therte breken*' (vss. 1360-61).

Laat het verhaal er al met al dus geen twijfel over bestaan dat de liefde tussen de held en Clarette volledig wederzijds is, en het leven van de protagonist volkomen beheerst, de roman maakt evenmin een geheim van het strikt particuliere karakter van de queeste

die de RmM op zich heeft genomen. Dit werd al zichtbaar in de opdracht die, in het begin van het verhaal, de uit handen van de rode ridder verlostte jonkvrouw van de protagonist had gekregen: koningin Genevren moest zij uit naam van haar bevrijder *oppenbare* groeten (vs. 298), doch de boodschap aan Clarette diende zij te *helen* (vs. 336). Tekenend voor het individualisme van de held is voorts zijn motief om te hulp te schieten, wanneer, na het avontuur in het Woud zonder Genade, een horde reuzen uit het gevolg van Amelant, menend dat hun heer door Artur ontvoerd is, Kardoel belegert en zich daar slechts door een diepe slotgracht laat stuiten. Niet het bijstaan van de in het nauw gedreven Britse vorst, maar enkel en alleen het redden van zijn in gevaar verkerende geliefde is het doel van de RmM,

die om Claretten
 Niet wille dagen noch oec letten,
 Hine wilt ember der waerd varen.
 Hi begonste jamberlike mesbaren;
 Hine wanese nembermer sien. (vss. 1412-16)

Welbeschouwd is het niet meer dan een plezierige bijkomstigheid, dat de held met zijn nu volgende actie het Arturrijk voor de ondergang weet te behoeden en zich aldus superieur toont aan tal van befaamde Tafelronderidders. Een andere, voor de RmM nog prettiger bijkomstigheid is, dat zijn optreden bij Kardoel niet nalaat indruk te maken op Clarette. Voor het eerst sinds de held het hof had verlaten ziet zij hem terug, en als hij na het vertrek van Amelant (die hem op zijn tocht naar Kardoel vergezeld had) wat talmt buiten de stadsmuren, hebben de geliefden nog slechts oog voor elkaar:

Die doe Claretten hadde gesien,
 Hoe si ginc merken ende spien
 Naden riddere, dat seldi weten,
 Hine hads nembermer vergeten.
 Si mercte hem, soe dedi hare. (vss. 1534-38)

Wat dan volgt, is een zeer verrassende en voor de interpretatie van de roman wellicht cruciale episode. Wanneer Lancelot de bevrijder van Kardoel uit naam van koning, koningin en Clarette vraagt om aan het hof te komen, antwoordt de held, eerst Keye (die hem na zijn ridderwijding voor boerenpummel had uitgemaakt) zijn verdiende loon te willen geven. Als even later echter, tot voldoening van publiek en hofgemeenschap, deze wraak voltrokken is, en niets een vereniging van held en heldin meer in de weg lijkt te staan, keert de protagonist Kardoel abrupt de rug toe en vertrekt. Waarom de dichter zijn hoofdpersonage een dergelijke raadselachtige en tegen de eerder gewekte verwachtingen indruisende handelwijze heeft ingefluisterd, is een vraag waarop ik aan het slot van dit artikel voorzichtig antwoord hoop te kunnen geven.

Op zijn tocht met onbekende bestemming stuit de RmM weldra op een boosaardige roofridder, de stiefvader van de jonkvrouw die in het Woud zonder Genade door een anonieme ridder was gered en die daarna aan het Arturhof hulp had gezocht tegen de criminele praktijken van haar verwant. Het komt tot een gewapend treffen tussen

de roofridder en de held, waaruit de laatstgenoemde, wederom gesterkt door zijn liefde voor Clarette, als overwinnaar tevoorschijn komt: *Dus can die minne werken ter noet* (vss. 1731-37). In de strijd heeft de RmM evenwel zoveel verwondingen opgelopen, dat hij, andermaal zonder paard en met een vernielde wapenrusting, gedwongen is rust en verzorging te zoeken in een naburig klooster. Daar neemt hij, tot de niet geringe verbazing van de moderne lezer en stellig ook die van het geïntendeerde publiek, op aandringen van abt en convent eensklaps het besluit om zijn zwaard aan de wilgen te hangen en tot de kloosterorde toe te treden.²⁰ Slechts een opmerkelijk voorbehoud dat hij bij het afleggen van de gelofte maakt, toont aan dat hij niet aan een opwelling van monastieke kuisheid lijdt, maar nog altijd volkomen in de ban is van de liefde:

Hi swoer bi ridderscape ende bi ede,
 Dat hi dordine meer en brake,
 En ware allene bi ere sake
 Dat hi Claretten mochte gewinnen.
 Dit heeft hire besproken binnen. (vss. 1765-69)

In het klooster leert de held gedurende een periode van ruim een jaar (*RRmM-fm* vss. 187-88) de beproevingen van de liefde, vruchten van de *boem van minnen*, door en door kennen. Afgezonderd van de wereld leidt hij er *I swar leven / Dor Claretten wille van Spangen* (*RRmM-fm* vss. 306-07) en *Dor har versuchte hi gedichte / Die hem gaf die witte mouwe* (*RRmM-fm* vss. 196-97). Het valt de RmM dus niet mee om te *bekinnen / Die treken van gerechter minnen* (vss. 682-83), maar het gaat nu eenmaal om een even harde als noodzakelijke leerschool voor de waarachtige minnaar. Immers, zo hebben we in de episode van het Woud zonder Genade vernomen,

Die minne mach haer sere beclagen
 Over die gene die wanen minnen
 Ende te vriene dan beginnen. (vss. 709-11)

Ondertussen koestert Artur het verlangen, de inmiddels befaamde protagonist aan zijn hof te zien terugkeren. De koningin doet hem daarop het advies aan de hand, een toernooi te organiseren met Clarette als prijs. Zij toont zich bij die gelegenheid bekend met de amoureuze perikelen van de held:

'(...) hi hevet lange stont
 Claretten gemint, wetic wel,
 Vele meer dan iemen el.
 Hets mi dicke comen te voren,
 Dat hise met herte heft vercoren
 Ende pine doget dor hare.' (RRmM-fm vss. 272-77)

Het nieuws van het zonder mankeren uitgeroepen toernooi bereikt ook de RmM, die - ofschoon nog in dezelfde omstandigheden verkerend als ten tijde van zijn toetreding tot het klooster - nu plotseling meent Clarette definitief voor zich te kunnen winnen. Zijn voornemen staat vast: *Gevallet hem quaet ofte goet, / Hine salre sijn, al waerd*

te voet (vss. 1844-45). Zonder dus acht te slaan op de gevaren die aan een dergelijk toernooi verbonden zijn (vgl. ook vss. 1853-56), vraagt hij zijn abt om toestemming tot deelname en weet die uiteindelijk te verkrijgen. De abt stelt echter wel de uitdrukkelijke voorwaarde, dat de held, met het oog op zijn gelofte en zijn zieleheil, een geestelijke outfit moet blijven dragen totdat hij Clarette daadwerkelijk heeft weten te veroveren. En zo gebeurt het, dat de RmM uitgemonsterd als monnik, maar met een wapenrusting onder zijn *cappe*, deelneemt aan het drie dagen durende toernooi. Als uitvalsbasis gebruikt hij een in de nabijheid van het Arturhof gelegen klooster van zijn orde.

Op de eerste dag van het evenement kijkt niet alleen Artur, maar ook Clarette reikhalzend uit naar de komst van de held. In de monnik, die met fors wapengeweld al zijn opponenten het veld doet ruimen, kan ze de RmM echter niet herkennen:

Clarette heefter oec na gesien
Ende hemelijc sere na doen spien,
Maer sine condens vinden niet. (vss. 2006-08)

De tweede dag van het toernooi is het een blik op Clarette, die de protagonist andermaal tot geweldige prestaties aanzet. Materieel winstbejag, zo verzekert ons de dichter, is wel het laatste wat de RmM drijft:

tirst dat hi Claretten siet,
Die minne en liten resten niet.
Hi seinde hem ende voer in.
Ander bejach noch ander gewin
Ne geerde die riddere metter mouwen
Dan te winne die joncfrouwe. (vss. 2024-29)

Zo toont de held zich ook nu ongenaakbaar in het strijdperk. Het fraaie hoogtepunt volgt evenwel op de laatste dag, want na 's ochtends gebeden te hebben *Dat hi den prijs moge gewinnen / So mocht hi hebben sire vrindinnen* (vss. 2066-67), doet de RmM *bat daer, sonder waen, / Dan hi te voren hadde gedaen* (vss. 2072-73). Zelfs de gecombineerde kracht van 60 van zijn concurrenten vermag niet hem in het nauw te drijven, en de held bezegelt daarmee zijn overwinning. De schitterende, en naar verderop zal blijken vermoedelijk *sen*-volle climax van deze zege wordt gevormd door de metamorfose die de RmM hierop ondergaat:

doe hi ten bloten velde quam,
Sine witte mouwe hi nam
Ende vestetse an die coyfie mede
Ende warp sine covle ut ter stede
Ende liet sine moywe blaien daernare.
Doe des Clarette ward geware,
Doen riep si lude al in een,
Sevenwerf eer si gefeen:
'Dits hi, dits hi, die wi menen!
Desen willic ende el ne genen!' (vss. 2094-2103)

Niets lijkt dan een huwelijk meer in de weg te staan. Eerst zal de RmM echter nog per toeval zijn moeder ontmoeten, een koningin die op de nu door Artur afgekondigde hofdag aanwezig is.²¹ In haar land wordt de held tot koning gekroond, en ook verneemt hij zijn werkelijke naam: Miraudijs (vs. 2208).²² Dan is voor hem eindelijk het *moment suprême* aangebroken, want

doen die coninc Artur verstoet,
Hoe hem sine dinge sijn vergaen,
Gaf hi heme Claretten saen,
Die hi begeerde vor alle vrouwen
Ende si hem weder met goder trouwen. (vss. 2225-29)

Ridderschap en liefde

Wanneer we de hierboven besproken inhoud van het eerste deel van de compilatie-RRmM beschouwen als kern van het oorspronkelijke verhaal, behoeft het geen verwondering te wekken dat dit verhaal de reputatie van liefdesroman heeft kunnen genieten. Het handelingsverloop staat, van 'Romananfang' tot *happy end*, nagenoeg volledig in het teken van de liefde, zodat we met betrekking tot de thematiek mogen aannemen, dat de dichter in zijn werk uitdrukking heeft willen geven aan een in zijn ogen ideaal liefdesconcept.²³ Het lijkt daarom zinvol, te bezien welke karakteristieke kenmerken zich laten destilleren uit de *grote minne* die Miraudijs en Clarette voor elkaar hebben opgevat.

Uit het voorgaande kan al direct worden opgemaakt, dat de liefde in de RRmM wordt getypeerd als een gevoel dat door *lange quale* moet worden gesterkt.²⁴ De passage van de *boem van minnen* in onze roman leert, welke ervaringen de waarachtige minnaar ten deel moeten vallen, en het verblijf van de RmM in het klooster kan in dit licht worden geïnterpreteerd als *conditio sine qua non* voor zijn ontwikkeling als amant, als een noodzakelijke stage vol beproevingen die uiteindelijk vorstelijk zal worden beloond. De beloning zelf, Clarette, hoeft ondertussen geen *pine* te verduren (in de compilatieversie is daar althans geen spoor van te ontdekken), maar het verhaal maakt er verder geen geheim van, dat de jonkvrouw de gevoelens van de protagonist volledig beantwoordt.²⁵ Ook bij haar manifesteerde de liefde zich reeds in een heel vroeg stadium, zoals al enigszins bleek uit het opmerkelijke feit, dat zij in het begin van de roman geheel op eigen initiatief haar mouw wenste te schenken aan een volslagen onbekende en nog maar net tot ridder gewijde knaap. In het vervolg van het verhaal wordt de volmaakte wederkerigheid van de liefde nog tweemaal expliciet benadrukt (namelijk in vs. 442 en vs. 1360, cf. *supra*), en ook naderhand laat de houding van Clarette aan duidelijkheid niets te wensen over: na de bevrijding van Kardoel heeft zij slechts oog voor de held, terwijl ze na diens zege in het toernooi haar vreugde niet onder stoelen of banken steekt.

Zo wederkerig als de gevoelens van held en heldin zijn, zo nauw zijn in de roman de begrippen ridderschap en liefde op elkaar betrokken. Deze begrippen worden niet, zoals in de 'klassieke' *Doppelweg*-romans van Chrétien (*Erec et Enide* en de *Chevalier*

au Lion), geproblematiseerd, en evenmin wordt een van beide verabsoluteerd tot doel in zichzelf. *Chevalerie* en *amour* gaan in de *RRmM* juist een afhankelijkheidsrelatie met elkaar aan, die tot uitdrukking wordt gebracht met de witte mouw als liefdessymbool en ridderlijk wapenteken. Het is in deze symbiose, dat een belangrijk aspect van de *sen* van het verhaal zichtbaar wordt. In de roman blijkt sprake te zijn van een wederzijdse dienstbaarheid tussen ridderschap en liefde, die beide zeer tot voordeel strekt. Terwijl de *RmM* zijn pas verworven ridderschap geheel en al in dienst stelt van zijn liefde voor Clarette, komt *der minnen cracht* hem in menig gevecht te hulp door hem zowel geestelijk als fysiek te sterken en hem, tot heil ook van de gemeenschap, te inspireren tot zulke grootse daden, dat hij zich zijn geliefde ten volle waardig toont. Het is zijn liefde voor Clarette, die het de *RmM* mogelijk maakt achtereenvolgens af te rekenen met Elyconas, Amelant met zijn leeuw en een anonieme roofridder, en die hem ten slotte tijdens het toernooi zelfs in staat zal stellen de aanval van een enorme overmacht te weerstaan. In laatste instantie is het ook deze liefde, die de held naar zijn glorieuze eindbestemming voert: die van de heerschappij over *Spangen*. Als de *RmM* het om zijnentwil door Artur georganiseerde toernooi eenmaal heeft gewonnen, vormt immers niet alleen de hand, maar ook het land van Clarette zijn beloning.

Eén aspect van het liefdesconcept zoals dat in de *RRmM* als ideaal gepropageerd wordt, verdient hier nog vermelding: de allesbeheersende kracht van de ware liefde, die andere waarden tot bijzaak degradeert. Voor de held is de *grote minne* die zijn hart in vuur en vlam zet een zo kostbare verworvenheid, dat hij al wat hiermee samenhangt minstens zo waardevol acht als zijn leven. Het dilemma waarin hij komt te verkeren, als in het Woud zonder Genade zijn leven afhankelijk blijkt van zijn bereidheid een eerder advies van Clarette te negeren, spreekt wat dit betreft boekdelen, net als trouwens het feit dat hij zich niet door gevaar laat weerhouden van deelname aan het toernooi waar Clarette *in presente* staat. Het behoeft dan ook geen verbazing te wekken, dat de *RmM* zich tijdens dit toernooi niet bekommert om materieel gewin. Had hij er eerder immers niet al blijk van gegeven, de wederliefde van Clarette hoger te schatten dan heel *Arturs rike*?

Deze ontboezeming van de held vraagt nu om een nadere analyse van de plaats van het Arturhof in het verhaaldebeuren en de mogelijke betekenis daarvan voor de *sen*. Aan dit onderwerp is het volgende deel van deze bijdrage gewijd.

Held en hof

In de optiek van de protagonist speelt het Arturhof slechts een bescheiden rol in de wervingsqueeste. Zoals gezegd maakt noch een oriëntatie op *Arturs rike*, noch zelfs de intentie dit te redden wanneer Kardoel met de ondergang wordt bedreigd, onderdeel uit van het streven van de *RmM*, die slechts de verovering van Clarette voor ogen heeft. De roman laat er geen enkele twijfel over bestaan, dat 'letztlich das Erringen der geliebten Frau die Hauptmotivation und die größte 'Belohnung' für den Helden darstellt.²⁶; 'Für sie und für sich selbst besteht der junge Held seine Abenteuer, nicht,

um eine Bedrohung vom Artushof abzuwenden. Sein handeln steht nur bedingt im Dienst der Artusgemeinschaft, insofern als jede gute Tat der Gesellschaft von Nutzen ist.¹²⁷ Het Arturhof heeft diensgevolge 'kaum mehr als untergeordnete Funktion, die an ihm situierten Szenen verraten eher die der Gattungsnorm inhärenten Formprinzipien als eine inhaltlich-organische Beziehung zum *sens* der Handlung.¹²⁸ Hierdoor ontstaat een zekere distantie tussen enerzijds de particuliere belevingswereld van de held, die zijn gevoelens tegenover de hofgemeenschap wenst te *helen*, en anderzijds de Arturwereld. Nochtans blijft de handeling voortdurend nauw betrokken op het hof (dat met een flink aantal hofsènes ook steeds nadrukkelijk aanwezig is), want niet alleen zal de RmM hier zijn eerdere voornemen ten uitvoer brengen zich te wreken op de drossaard Keye, maar ook zal in Kardoel, woonstede van Clarette, uiteindelijk de vereniging van de twee geliefden moeten plaatsvinden.

De genoemde distantie tussen held en hof manifesteert zich in het verhaal ook ruimtelijk. De RmM beweegt zich tijdens de eerste helft van zijn queeste, het verhaalgedeelte dat eindigt met de ontzetting van Kardoel, nog in de nabijheid van het Arturhof: zowel Egletine's burcht als het Woud zonder Genade zijn in de directe omgeving daarvan gesitueerd. In deze fase van het verhaal zijn het de beide bovengenoemde schakels (Keye en Clarette), die de tocht van de held plotmatig verbinden met de Arturiaanse wereld. Dan breekt het moment aan waarop de held, conform de genreconventies, invulling geeft aan zijn voornemen zich op Keye te wreken, zodat nog slechts de schakel van de liefde tussen de ridder op queeste en de jonkvrouw aan het hof resteert. Opmerkelijk is nu, dat juist dan, wanneer een spoedige vereniging van held en heldin op handen lijkt, een (fysieke) verwijdering plaatsvindt. De protagonist verlaat om ook later niet opgehelderde reden de omgeving van Kardoel, en belandt uiteindelijk op flinke afstand van het hof in een klooster. Deze handelwijze van de held (waarover aanstonds nader) is te meer eigenaardig, daar de RmM in het voorafgaande de kwaliteiten van zijn ridderschap overtuigend gedemonstreerd en zich wat dat betreft dus Clarette waardig getoond heeft. Zijn overwinning op de (eerste) rode ridder heeft hij aan het Arturhof *openbare* laten maken, en ook het nieuws van de wijze waarop hij de *inordinatio* van het Woud zonder Genade heeft gebroken is de koning en Clarette ter ore gekomen. Daarbij zal het de reputatie van de held zeker geen kwaad hebben gedaan, dat hij zich bij die laatste gelegenheid superieur heeft getoond aan de meest illustere Arturriders en - indirect - zelfs aan de koning zelf: het feit dat Amelant zich liever onderwerpt aan zijn overwinnaar dan aan de beroemde vorst, wiens ridders tegen hem niet opgewassen waren gebleken, zet nog eens extra luister bij aan het optreden van de RmM (vss. 1491-1520). Zeer vroegtijdig heeft de hoofse held hiermee bewezen, dat aan zijn ridderschap niets meer te perfectioneren valt. Het is daarom nauwelijks een verrassing, dat de RmM later in het slottoernooi niet, zoals Ferguut in een soortgelijke situatie, tegen de Tafelronderidders hoeft aan te treden. Voor hem zijn het uitsluitend de mededingers naar de hand van zijn geliefde, met wie hij zich te meten heeft!

We kunnen op grond van dit alles vaststellen, dat in de roman niet de verhouding tussen held en hof centraal staat (c.q. een integratie van particuliere *amour* in een wereld van gemeenschapsbetrokken *chevalerie*), maar enkel en alleen de verwezenlijking van het ideaal van de protagonist, sluitstuk van zijn queeste: de verwerving van Clarette.

Dit blijkt ten slotte en ten overvloede ook nog eens uit het feit, dat de eindbestemming van de *RmM* niet aan het Arturhof ligt, maar elders, in *Spangen*, in het land van de geliefde.²⁹

Ofschoon dus niet te ontkennen valt, dat de belangen van de hofwereld in de liefdesqueeste van de held geen rol spelen, en de kwaliteiten van de hofridders slechts bescheiden zijn in vergelijking met die van de *RmM*, kan niet worden gezegd dat in de Middelnederlandse roman sprake is van een kritisch-ironische distantie tegenover het Arturhof, een distantie zoals die aanwijsbaar is in bijvoorbeeld de latere romans van Chrétien en in de *Fergus*.³⁰ Het hof mag in de *RRmM* dan geen eindbestemming zijn voor de held, het is nog altijd een onmisbaar *medium*. Als woonstede van Clarette is Kardoel zowel de start- als de eindstreep voor de queeste van de *RmM*, en wanneer de protagonist tijdens zijn tocht het spoor bijster lijkt en een langdurige pitstop maakt in het klooster, is het de Arturwereld waarvan een initiatief uitgaat dat hem weer op weg helpt. Het is de koning, die, in de hoop de held naar het hof te kunnen doen terugkeren, een toernooi organiseert met Clarette als inzet, en die na de zege van de *RmM* ook als sanctionerende instantie optreedt door toe te stemmen in een huwelijk tussen winnaar en prijs (vss. 2225-29, cf. supra).

Arturs functie als intermediair tussen liefdesqueeste en bekroning komt ook tot uitdrukking in een ruimtelijke toenadering van held tot hof, die als het ware een tegenwicht vormt voor de hierboven geschetste tijdelijke verwijdering. Speelt het eerste grote avontuur van de protagonist zich nog af in de voor Arturs ridders ontoegankelijke *autre monde* van het Woud zonder Genade, de uit dit avontuur voortvloeiende redding door de held van Kardoel voltrekt zich voor het forum van de Arturwereld, terwijl het derde en (in dit gedeelte van de compilatieversie) laatste avontuur, dat van het slottoernooi, uiteindelijk de door Artur zo begeerde terugkeer van de *RmM* naar het hof bewerkstelligt. Deze beweging naar het Arturhof toe, gevolgd door 's koninks instemming met het huwelijk, toont aan dat de hofwereld in de *RRmM* geen object van ironie is, maar nog altijd de ideale norm vertegenwoordigt, onverminderd graadmeter is van hoofse beschaving, en als voorlaatste halte op de ridderweg van de held een onmisbare functie heeft in het verhaal. Bezien tegen deze achtergrond is wel duidelijk, dat, wanneer de Tafelronderidders zich allen door de *RmM* overtroffen weten, dit niet moet worden opgevat als een tekortkoming van hun kant, maar veeleer als een omstandigheid die nog een dimensie moet toevoegen aan de toch al fantastische prestaties van de held.

Ridder en monnik

Met de conclusie, dat de *RRmM* vermoedelijk kan worden geïnterpreteerd als - oorspronkelijk - een exemplarische liefdesroman, die demonstreerde hoe vruchtbaar een kruisbestuiving tussen ridderschap en liefde kan zijn, is het laatste woord over de thematiek van het verhaal nog niet gesproken. Een probleem dat hier nog om opheldering vraagt, is het raadselachtige besluit van de *RmM* om, in weerwil van zijn eerder uitgesproken

voornemen, na de wraak op Keye niet naar het Arturhof terug te keren, maar de omgeving van Kardoel te verlaten en in een klooster zijn wapenrusting te verruilen voor een *grise covle*. Een poging deze handelwijze psychologisch te verklaren, kan niet in alle opzichten overtuigen. Men kan zich natuurlijk afvragen of de RmM zich als vondeling, een ridder zonder stamboom en zonder zelfs een naam, Clarette misschien nog niet waardig achtte.³¹ Deze gedachte lijkt enige steun te vinden in verschillende eigenaardigheden van de roman, die er zoals gezegd op wijzen, dat de voltooiing van de *Vatersuche* in het oorspronkelijke verhaal voorwaarde moet zijn geweest voor de totstandkoming van het huwelijk tussen held en heldin. De hypothese laat echter enkele belangrijke vragen onbeantwoord. Waarom kondigde de protagonist vóór zijn vertrek nog expliciet aan, naar het hof te zullen komen na zich op Keye gewroken te hebben? Waarom verkoos hij niet een hervatting van zijn *Vatersuche* boven een langdurige retraite in het klooster? En waarom achtte hij zich ruim een jaar later wel geschikt om aan het afgekondigde toernooi om de hand van Clarette deel te nemen? Het lijkt welbeschouwd zinnvoller, niet te zoeken naar een sluitende beweegreden voor het gedrag van de held, maar diens onverwachte optreden juist te interpreteren als een bewust door de dichter aangebracht signaal dat de *attentio* van het publiek moest verhogen.

Nu roept deze benadering direct een nieuwe vraag op, namelijk waarom de dichter zich juist in deze episode zou hebben willen verzekeren van de aandacht van zijn publiek. In het onderstaande wil ik een poging doen, na analyse van een intertekstuele betekenislaag van de roman een mogelijk antwoord op deze vraag te formuleren.

Opvallend en misschien niet geheel toevallig is, dat het vertrek van de RmM en zijn besluit om in het klooster te blijven meteen volgen op de passage waarin hij met Keye afrekent. Deze passage vormt de laatste reminiscentie uit een cluster van toespelingen op de Perceval-handeling uit Chrétiens *Conte du Graal* (al of niet in Dietse vertaling),³² en op grond van deze en andere parallellen kan men vermoeden, dat de *RRmM* door ingewijde oren kon worden beluisterd als reactie op de graalroman.³³ Het Middelnederlandse verhaal zou, aldus bezien, gerekend kunnen worden tot de werken uit het genre die in een intertekstuele samenhang met Chrétiens laatste roman functioneren: werken als de *Fergus*, de (non-cyclische) *Lancelot en prose* en de *Moriaen*.³⁴ Het is hier de plaats om deze nogal speculatieve hypothese met enkele argumenten te onderbouwen.

Bekijken we het handelingsverloop van de *Conte du Graal* en de *RRmM* comparatief, dan laten zich naast alle verschillen zowel globale parallellen als overeenkomsten in detail tussen deze verhalen aanwijzen. Beide romans introduceren een naamloze held, die zich vanuit een buitenwereld naar Kardoel begeeft om daar door Artur tot ridder te worden gewijd. Deze held wordt bij aankomst aan het hof geconfronteerd met een verstoring van de hoofse *ordo* door een beruchte rode ridder, en met de scherpe tong van de hofmaarschalk Keye, wiens optreden hem op wraak doet zinnen. De voorspelling die een jonkvrouw uitspreekt, dat de held, als hij maar tijd van leven heeft, nog eens allen zal overtreffen die zij kent, wekt de verwachting dat de protagonist een grote toekomst voor zich heeft.

Voor zowel Perceval als de RmM bestaat het eerste wapenfeit uit het verslaan van de rode ridder. Perceval stuurt na het doden van zijn opponent de schildknaap Yvonet

naar het hof met de opdracht, zijn wraakvoornemen aan Keye bekend te maken. Later zal hij aan verslagen en naar het hof gezonden tegenstanders een soortgelijke boodschap meegeven. Ook in de *RRmM* laat de held Keye van zijn voornemen op de hoogte brengen, en wel door de rode ridder, die hier (om als bode te kunnen fungeren) niet gedood wordt maar slechts gewond raakt.

Na een eerste reeks van avonturen breekt in beide romans het ogenblik aan, waarop Artur de inmiddels door zijn daden bekend geworden held aan zijn hof terugwenst. In de *Conte du Graal* trekt de Britse vorst er dadelijk met zijn gevolg op uit om de protagonist te gaan zoeken; in de *RRmM* vindt een door Artur geïnitieerde speurtocht pas plaats als de held al in het klooster *begeven* is, omdat hij zich eerder, na het redden van Kardoel, nog vlak voor de stad had opgehouden en daar dus eenvoudig door een bode benaderd kon worden. Zowel bij Chrétien als in het Middelnederlandse verhaal echter - en dat is een heel belangrijke parallel - is de protagonist in liefdesgepeins verzonken, wanneer hij voor het eerst sinds zijn komst naar het hof weer in direct contact komt met de Arturwereld. Het kan vervolgens geen toeval zijn, dat de held in beide romans in zijn overpeinzingen wordt gestoord door Keye, die meent hem gewapenderhand te kunnen dwingen voor de koning te verschijnen. Hierin blijkt de drossaard zich evenwel te vergissen, want de held weet hem met zijn lans te vellen en lelijk te verwonden. De voorgenomen wraak is aldus ten uitvoer gebracht, en daarmee zijn de reminiscenties in de *RRmM* aan de *Conte du Graal* uitgeput: van hier af gaan de twee protagonisten ieder hun eigen (ridder)weg. Perceval zal naar het Arturhof terugkeren, doch dat spoedig weer verlaten om op zoek te gaan naar de graalburcht. Vijf jaar lang zal hij rondzwerven en een heel regiment van verslagen tegenstanders naar het hof sturen, zonder daarmee ook maar een stap dichterbij zijn doel te komen. De *RmM* op zijn beurt zal, naar we hebben gezien, Kardoel direct de rug toekeren en al snel zijn intrede doen in het klooster, waar hij ruim een jaar verblijft. Voor beide helden geldt, dat er een impuls van buitenaf nodig is om hen uit hun impasse te helpen. Voor Perceval is dat de ontmoeting, op Goede Vrijdag, met een aantal boetelingen en met zijn oom-heremiet, naar aanleiding waarvan hij zich aan een geheel nieuw type ridderschap lijkt te zullen gaan wijden; voor de *RmM* is dat het bericht dat Clarette *in presente* staat en daardoor definitief onbereikbaar voor hem dreigt te worden.

Hoewel de bovengenoemde overeenkomsten tussen de *RRmM* en de *Conte du Graal* merendeels vrij globaal zijn, en zeker van een andere orde dan de soms zeer specifieke Percevalreminiscenties in een roman als *Fergus*,³⁵ lijkt toch vooral het cluster van toespelingen op het optreden van de rode ridder en Keye in Chrétien's roman voor een ingewijd publiek gemakkelijk herkenbaar te zijn geweest. Nu is het natuurlijk mogelijk, dat we hier slechts te maken hebben met een tamelijk willekeurige stofontlening ten behoeve van de in het genre gewenste convergentie, maar evenzeer denkbaar is, dat de dichter het samenstel van reminiscenties in zijn werk heeft opgenomen als sleutel tot de interpretatie ervan. Mocht dit laatste inderdaad het geval zijn, dan kunnen we verwachten dat de dichter, vanuit de wens om in zijn roman een bepaalde *sen* tot uitdrukking te brengen, bij het uitwerken van de *conjointure* van het verhaal tevens gebruik zal hebben gemaakt van divergerend aan zijn bron ontleende elementen: de literaire fijnproe-

vers onder zijn lezers (c.q. toehoorders) zullen stellig niet alleen oog (c.q. oor) hebben gehad voor de *parallel*en tussen de *RRmM* en de *Conte du Graal*, maar - door de analogie eenmaal op het spoor gebracht - eveneens gespitst zijn geweest op wellicht veelbetekende *verschillen*!³⁶ Het lijkt derhalve de moeite waard, ook deze verschillen eens in kaart te brengen.³⁷

Om te beginnen geef ik hier eerst twee voorbeelden van passages uit de *RRmM*, waarvoor naar mijn mening een episode uit de *Conte du Graal* model heeft gestaan, maar waarin de dichter enkele betekenisvolle variaties aangebracht lijkt te hebben.

De *RmM* presenteert zich in het verhaal, anders dan Perceval, als een meteen volmaakt hoofse knaap.³⁸ Een gevolg hiervan is, dat de Dietse held niet alleen eerder dan de Welse knaap zijn ridderwijding en zijn toekomstige geliefde mag begroeten, maar dit ook aan het Arturhof doet. De snelle ontmoeting met de geliefde is er de oorzaak van, dat de Egletine-episode, die (ook structureel) een pendant is van de Biaurepaire-episode uit de *Conte du Graal*,³⁹ de indruk maakt van een onafgehechte verhaaldraad. De dichter heeft het motief van Egletine's onbeantwoord blijvende gevoelens voor de protagonist m.i. opzettelijk niet uitgewerkt, om zo te benadrukken dat zijn held, in tegenstelling tot Perceval, reeds bezet is, zodat hier de noodzaak tot een nadere kennismaking tussen gastvrouw en gast ontbreekt. Daar komt nog bij, dat de *RRmM* naar we nu weten een pleidooi vormt voor een eerst door beproevingen gesterkte liefde, reden waarom voor de held van *déze* roman nog geen intiem samenzijn met een dame kon zijn weggelegd.

Ook in en rond de episode van de wraak op Keye stuit men op interessante verschillen tussen de *Conte du Graal* en de *RRmM*. Allereerst is daar de voltrekking van de wraak zelf, die naast de onmiskenbare overeenkomsten tussen beide versies (zoals het gegeven dat het treffen buiten Arturs gezichtsveld plaatsvindt, en de afloop zich aan de hofgemeenschap openbaart doordat Keye's paard zonder berijder naar zijn basis terugkeert) ook een aardige variatie te zien geeft. Reageert de Arturgemeenschap in Chrétiens roman nog bedroefd op het bericht dat de drossaard gewond is geraakt, in de *RRmM* is men verheugd over zijn nederlaag: *Si warens te hove blide alle* (vs. 1627). De koningin gaat zelfs zo ver, dat zij haar zwaar gewonde verwant aan zijn lot wil overlaten (vss. 1628-37). Dit contrast tussen de reactie van het Arturhof in de *Conte du Graal* en die van de hofgemeenschap in de *RRmM* is illustratief voor de ontwikkeling tot alom verafschuwde pias, die Keye in de tussenliggende periode heeft doorgemaakt.⁴⁰

Een ander verschil tussen de Oudfranse roman en ons verhaal, voor wat betreft de hier besproken episode, is dat Lanceloet de rol van Arturbode heeft overgenomen van Walewein, en daarbij in verband met de liefdesthematiek niet alleen de vorst vertegenwoordigt, maar nadrukkelijk ook de koningin en Clarette. Dat Lanceloets optreden in de *RRmM* voorafgaat aan de passage waarin de wraak van de held op Keye beschreven wordt, terwijl dat van Walewein in de *Conte du Graal* er juist op volgt, heeft een reden die weinig toelichting behoeft. Walewein zou immers slagen in zijn taak, de protagonist ertoe te bewegen voor Artur te verschijnen, terwijl

Lanceloet onverrichterzake hofwaarts zou keren, omdat het scenario nu eenmaal voorschreef dat de RmM Kardoel moest verlaten. Om nu de afwijzende houding van de held te motiveren, liet de dichter hem refereren aan zijn (aan de *Conte du Graal* ontleende) voornemen, eerst wraak te nemen op de hofmaarschalk. Keye's heetgebakerde optreden kon vervolgens een reactie vormen op de weigering van de held, gehoor te geven aan het verzoek van Artur c.s.

De bovengenoemde weigering brengt ons terug bij het verhaalgegeven uit de *RRmM*, dat de aanleiding vormde tot een vergelijking van de roman met de *Conte du Graal*: het raadselachtige besluit van de held om Kardoel de rug toe te keren. In Chrétiens roman keert Perceval zoals gezegd met Walewein mee terug naar het Arturhof, hetgeen op thematisch niveau kan worden uitgelegd als een integratie van de protagonist in de Arturiaanse ridderwereld. Het vervolg van de roman zal leren, dat deze integratie voor de held geen eindbestemming is, maar een voor zijn ontwikkeling noodzakelijke doorgangsfase. Na de komst aan het hof van de Lelijke Jonkvrouw, waarmee de tweede tocht van een *Doppelweg* wordt ingeluid, zal Perceval een langdurige crisis doormaken, die hem uiteindelijk het inzicht brengt dat zijn bestemming elders ligt. Heel anders opgebouwd is - en we zagen dat reeds - het handelingsverloop in de *RRmM*. Het Arturhof is hier voor de held, die zijn ridderschap slechts tegenover zijn geliefde hoeft te bewijzen, al vanaf het begin niet meer dan een medium, en dientengevolge is er voor hem, zolang hij zijn liefdesqueeste nog niet volbracht meent te hebben, geen enkele reden om Kardoel met een bezoek te vereren. Niet integratie in de Arturwereld, maar vereniging met zijn geliefde is het doel van heel zijn streven.

Met deze constatering stuiten we op een thematisch fundamenteel verschil tussen de *Conte du Graal* en de *RRmM*. Zien we in de geschiedenis van Perceval, hoe na het *penser* van de held (in de zgn. 'Bloeddruppels in de Sneeuw'-episode) het liefdesgegeven voorgoed moet plaatsmaken voor de graalthematiek, in het hier besproken deel van de Middelnederlandse roman blijft de liefde van Miraudijs voor Clarette de alfa en omega van het verhaal.⁴¹ Ook als de held het habijt heeft aangenomen, blijft zijn hart vervuld van zijn geliefde, en het is ten slotte de ondragelijke gedachte haar voorgoed te kunnen verliezen, die hem ertoe aanzet om als monnik deel te nemen aan het toernooi om haar hand. We kunnen ons nu afvragen, of dit contrast tussen beide romans ons iets leert over de mogelijke intentie van de Vlaamse dichter, toen hij besloot zijn held voor lange tijd in een klooster onder te brengen. Voordat ik deze vraag probeer te beantwoorden, wil ik echter de blik richten op het centrale *autre monde*-avontuur in de *Conte du Graal* en de *RRmM*, een avontuur dat in beide werken een thematisch cruciale functie vervult, maar geheel verschillend van inhoud en uitwerking is.

Chrétien gaat met de voorstelling van de graal innoverend te werk, door zijn tot dan toe profane vertelling geleidelijk in christelijk-spirituele zin om te buigen. Tijdens zijn verblijf in het geheimzinnige kasteel van de Visserkoning ziet Perceval herhaaldelijk, hoe in een merkwaardige processie o.a. een graal en een bloedende lans worden rondgedragen, doch hij verzuimt te vragen naar de bedoeling hiervan. Later, aan het Arturhof, zal de Lelijke Jonkvrouw hem hierom vervloeken en zo een herstelqueeste uitlokken.

Voor de held volgt dan een periode van werelds ridderschap, waarin van progressie geen sprake meer is. Uiteindelijk komt hij tot berouw van wat hij nu als een zondig leven beschouwt, en van zijn oom-heremiet, bij wie hij te biecht gaat, verneemt hij dat zijn verzuim in de Graalburcht een gevolg was van een eerdere zonde jegens zijn (inmiddels gestorven) moeder. Verder krijgt hij te horen, dat de graal die hij gezien heeft een hostie bevat, waarmee men een vergeestelijkt man, de vader van de Visserkoning, bedient; de graal wordt aldus achteraf als puur christelijk attribuut geduid. Na zijn explicatie houdt de kluizenaar Perceval een geheel nieuw soort ridderschap voor, gebaseerd op de liefde tot God. De held doet daarop penitentie en gaat ten slotte met Pasen ter communie.

Opvallend in vergelijking met Chrétiens roman is nu, dat in de *RRmM* een dergelijke religieuze dimensie volkomen ontbreekt: hier geen episode vol van ambigue spiritualiteit, maar een traditioneel profaan *autre monde*-avontuur. Het Woud zonder Genade vormt, naar we hebben gezien, enerzijds als *locus amoenus* het achterdoek voor een uitvoerige uiteenzetting over de liefde, terwijl het anderzijds als destructieve locatie het decor is voor een zware riddertest die de held moet afleggen. Wat dat laatste betreft is er nog een frappant verschil met de *Conte du Graal*, want waar Perceval in de Graalburcht jammerlijk faalde, en zo groot onheil afriep over het rijk van de Visserkoning, weet de *RmM* zijn beproeving glansrijk te doorstaan. Door de *inordinatio* in het gevreesde woud te beëindigen overtreft hij niet alleen Arturs beroemdste ridders, maar schakelt hij ook meteen een geduchte concurrent in de liefde uit. Bovendien zal hij zich direct hierna opwerpen als bevrijder van het Arturnrijk, terwijl Perceval zijn verwachte rol van verlosser in de onvoltooid gebleven *Conte du Graal* nooit heeft kunnen realiseren.⁴² Tot besluit zij hier als punt van onderscheid nog vermeld, dat het optreden van de *RmM* in het Woud zonder Genade een voorwaarde is voor zowel de belegering van Kardoel als de daarop volgende ontzetting, terwijl in de *Conte du Graal* het redden van de geliefde los staat van, vooraf gaat aan en in de roman minder essentieel is dan het *autre monde*-avontuur in de Graalburcht. Dit wezenlijke verschil alleen al laat er geen twijfel over bestaan, dat in de *RRmM*, anders dan in Chrétiens roman, het minne-aspect thematisch de boventoon voert.

Het voorgaande maakt naar mijn oordeel aannemelijk, dat de *RRmM* door goede verstaanders herkend kan zijn als literaire respons op de laatste schepping van Chrétien de Troyes. De Vlaamse roman functioneert in een intertekstuele samenhang met de *Conte du Graal*, doordat de weg van zijn held eerst enige tijd parallel loopt aan die van Perceval, en dan, na de laatste reminiscentie aan de *Conte du Graal*, plotseling scherp afbuigt. Deze betrekking verleent aan het Dietse werk een surplus aan betekenis. De *RmM* komt binnen die interpretatie uit de verf als beter, maar vooral ook anders dan Perceval. Beter, omdat hij als van meet af aan hoofse jongeling de onbehouwen Welse knaap in omgangsvormen en ridderkwaliteiten ver in de schaduw stelt, en omdat hij, niet belast door een zonde zoals Perceval die tegenover zijn moeder beging, slaagt waar de laatstgenoemde faalde: hij zal zijn moeder nog terugzien en zijn naam ook werkelijk verdienen.⁴³ En anders, omdat hij de liefde die hij heeft opgevat voor een hooggeboren jonkvrouw niet uit het oog verliest ten gunste van een hogere spirituele bestemming,

maar juist tot drijfveer maakt voor al zijn handelen, waardoor hij uiteindelijk tot een glorieuze doch volkomen profane eindbestemming geraakt: een staat van permanent liefdesgeluk en wereldlijke heerschappij.

Het is naar ik meen tegen de achtergrond van deze profane eindbestemming, dat de zo eigenaardige kloosterepisode en het daaraan voorafgaande besluit van de RmM om Kardoel te verlaten hun volle betekenis krijgen. Beluisterd als intertekstueel literair spel, als een in de uitwerking vooral komische reactie op het christelijk georiënteerde ridderschap dat wordt voorgestaan in de *Conte du Graal*, kan de unieke en in wezen nogal burleske episode rond de verliefde en daardoor zo vechtlustige monnik-ridder worden geïnterpreteerd als pleidooi-met-een-knipoog voor een werelds, door liefde geïnspireerd ridderschap. Is het voor Perceval de profane wereld van het Arturhof die een noodzakelijk tussenstation is op zijn ridderweg, een halte waarvan naderhand kritisch afstand wordt genomen ten gunste van het *tout el* van een gewijd ridderschap, voor de RmM is het de geestelijke wereld van het klooster die een doorgangsfase vormt, een wachtkamer als het ware voor de door de liefde zwaar op de proef gestelde ridderlijke minnaar. In laatste instantie is, en we constateerden dat reeds, ook het Arturhof voor hem niet meer dan een medium, maar van een kritische visie op de ridderwereld is hier beslist geen sprake.

Er is nog één in het oog springend verschil tussen de *Conte du Graal* en de *RRmM*, dat hier om een verklaring vraagt, en wel het feit dat Perceval tot inkeer komt bij een *heremiet* (een personage dat in met name de prozaromans veelvuldig optreedt), terwijl Miraudijs zijn liefde voor Clarette mag overpeinzen als *monnik*. Misschien heeft onze dichter, bij zijn keuze voor een klooster als tussenstation op de ridderweg van zijn held, zich laten leiden door de overweging dat hij een *moniage*, anders dan een *eremitage*, nog als min of meer geloofwaardig kon voorstellen door retrospectief een stukje van de *Jugendgeschichte* van de RmM te onthullen: *Hi was clerc ende hadde geleert* (*RRmM-fm* vs. 164). Te bedenken valt voorts, dat de RmM niet de enige held van een ridderroman is, die zich in monniksgewaad steekt. Zo gebruiken de protagonist van *Tristan als Mönch* en die van *Wistasse le Moine* het habijt als vermomming, terwijl de titelhelden van de *Moniage Guillaume* (I en II) en de *Moniage Rainouart* daadwerkelijk van ordo veranderen.⁴⁴ Hoewel een direct literair verband met deze laatste romans niet aantoonbaar is, lijkt het niet onmogelijk dat de Middelnederlandse dichter zich bij de *inventio* van de kloosterepisode door kennis van het *moniage*-motief uit de chansons de geste heeft laten inspireren.

We kunnen hier tot slot vaststellen, dat de dichter van de *RRmM* het gegeven van de ordowisseling in zijn verhaal op een geslaagde manier heeft weten te combineren met het veelvuldig in ridderromans voorkomende motief van het slottoernooi. De nieuwe, maar zeer tijdelijke habitus van de RmM kan worden beschouwd als een creatieve variatie op de hogere identiteit van helden als Ferguut, die eveneens incognito, maar stevast als ridder in het strijdperk verschenen.⁴⁵ Dat de RmM uitgerekend in de hoedanigheid van *monnik* gewapend en wel deelneemt aan een zo wereldlijk evenement als een toernooi, en zich daarbij laat leiden door niets dan amoreuze motieven, moet de toehoorders wel bijzonder vermakelijk zijn voorgekomen. Hadden monniken-in-speniet een gelofte

van kuisheid af te leggen, en had de held zijn kloostergelofte niet met een komische clausule effectief weten te ontkrachten (cf. *supra*, vss. 1765-69)? Was het dragen van wapens voor kloosterlingen niet uit den boze? En was bovendien het toernooiwezen in kerkelijke kringen niet hoogst omstreden, meer dan eens verboden zelfs?⁴⁶

Besluit

De hierboven uiteengezette interpretatie plaatst de volgende, al eerder geciteerde verzen van de *RRmM* in een veelbetekend licht:

Ende doe hi ten bloten velde quam,
Sine witte mouwe hi nam
Ende vestetse an die coyfie mede
Ende warp sine covle ut ter stede
Ende liet sine moywe blaien daernare. (vss. 2094-98)

Mijn indruk is, dat in deze verzen niet slechts een plotmatige gedaanteverwisseling wordt beschreven, maar ook en vooral een thematisch *sen-volle* metamorfose. Met het vervuilen van de *covle*, symbool van vrome toewijding, voor de *witte mouwe*, liefdessymbool en ridderlijk wapenteken, moet de schijnbaar devote held immers voorgoed het veld ruimen voor de volgeling van vrouwe Venus: geen *miles christianus* maar *miles amoris*! Deze interpretatie voert mij tot de slotconclusie, dat de *RRmM* oorspronkelijk naar alle waarschijnlijkheid een liefdesroman is geweest die - voor een select en grondig met Chrétiens graalroman vertrouwd publiek - bedoeld was als een op amuseman wijze met de *Conte du Graal* (c.q. *Percheval*) polemiserend pleidooi voor werelds ridderschap, voor *Frauendienst* in plaats van *Gottesdienst*.⁴⁷ Meer in het algemeen kan de Middelnederlandse roman voor wat betreft de hierboven besproken episode wellicht ook worden beschouwd als een conservatief antwoord op de religieus georiënteerde ridderromans die in Vlaanderen, aan het grafelijk hof, de overhand hadden gekregen in de literaire concurrentiestrijd met de inmiddels traditionele idealiserende *Matière de Bretagne*: werken als, vooral, de *Queste del Saint Graal*, waarin denkbeelden omtrent een *Mönch-rittertum* hun neerslag hadden gevonden.⁴⁸ Zo bezien zou de *RRmM* wel eens een produkt kunnen vormen van de reactionaire stroming binnen het genre, die ook romans als de *Fergus*, de *Tristan en prose* en *Guiron le Courtois* heeft voortgebracht⁴⁹; romans waarvan de dichters, in een reactie op de *chevalerie celestiel* zoals de graalromans die propageerden, een restauratie van profaan ridderschap en van de zuivere, van religieus-morele ethiek gevrijwaarde literatuur beoogd lijken te hebben.

Noten

- 1 Dit artikel is voor een deel gebaseerd op mijn doctoraalscriptie (Smith 1988a) en sluit aan bij drie eerdere bijdragen van mijn hand: Smith 1988b, 1989 en 1991.
- 2 De Haan 1975, blz. VII. De meest recente editie van de roman, waarin ook de tekst is te vinden van een fragment van een oorspronkelijker versie (*RRmM-fm*), is De Haan e.a. 1983. In de citaten naar deze uitgave blijven cursiveringen achterwege.

- 3 De Haan e.a. 1983, Inleiding blz. 15-20 (en vgl. Te Winkel 1922, blz. 305).
- 4 Beide onderzoekers gaan voorbij aan de mogelijkheid, dat de betreffende passage oorspronkelijk wel eens deel kan hebben uitgemaakt van het slot van de roman. Zie Smith 1989, m.n. blz. 130.
- 5 Ibid. blz. 113-19.
- 6 Editie Vekeman 1981, vss. 190-204.
- 7 Zie Smith 1991, blz. 159-65.
- 8 Janssens 1988, blz. 216 noot 277.
- 9 Zie Smith 1989, blz. 130. Misschien niet zonder betekenis voor deze hypothese is, dat van de marginale hoofdstuktitel op fo. 172 verso (*Hoe die riddere metter mouwen sire moder vant / Ende hoe hi Claretten nam*) de tweede regel in een *apart* kader is geplaatst, terwijl elders, bijv. op fo. 176 recto, de hoofdstuktitels door slechts één lijn worden omsloten. Dit zou kunnen betekenen, dat deze regel pas later door de compiler aan een oorspronkelijk éénregelige hoofdstuktitel is toegevoegd.
- 10 Voor deze (veronderstelde) ingreep zijn verscheidene motieven denkbaar. Zo kan de bewerker (de compiler? Zie vorige noot) het verhaal met nog enkele episoden hebben willen uitbreiden (zie Smith 1989, blz. 130-31 en 136 noot 22). Een andere mogelijkheid is, dat hij in zijn versie het principe van *bipartition* heeft willen toepassen of zelfs een terugkeer naar een *Doppelweg*-structuur heeft willen bewerkstelligen: 'Elegant form required that the story be stretched out by introducing a reversal of fortune after success.' (Ryding 1971, blz. 134). Twee alternatieve hypothesen (1: de oorspronkelijke roman bestond al uit twee delen, en de vermelding van de *RmM* in *Van der feesten* kan worden verklaard door de veronderstelling, dat dichter en publiek van dit werk het eerste deel van de *RRmM* als zelfstandig circulerend liefdesverhaal hebben gekend. 2: het tweede deel van de *RRmM* is *in zijn geheel* (dus incl. vaderqueeste) een latere toevoeging) acht ik veel minder geloofwaardig, en wel op grond van de contradicties in de verhaalstructuur, resp. de vermelding van de *Vatersuche* in *RRmM-fm* vss. 173-78 en de aankondiging van verdere avonturen in *RRmM-fm* vss. 185-86 (waarmee op méér gedoeld lijkt te worden dan wat in het eerste deel van de compilatieversie nog volgt).
- 11 Schmolke-Hasselmann 1980, blz. 45.
- 12 Zie Smith 1991, blz. 157-59.
- 13 Haug 1980, blz. 211.
- 14 Vgl. vss. 90 en 470-72, alsmede later vs. 1763 en *RRmM-fm* vs. 142.
- 15 De beknoptheid van deze in de roman toch essentiële mededeling doet bekorting van de passage vermoeden. Plaatsen in de roman die afkorting door de compiler lijken te verraden, hoop ik te bespreken in een afzonderlijke bijdrage over de verhouding tussen *RRmM-fm* en de bewerking in de compilatie.
- 16 Deze episode, de oudst bekende vindplaats van *tFelle Woud sonder Genade* (zie Carasso-Kok 1992), is vermoedelijk gestileerd naar de Broceliande-episode uit de *Chevalier au Lion* (zie Te Winkel 1922, blz. 305-06). Wellicht was, net als in Chrétien's roman, ook in de oorspronkelijke *RRmM* een wonderfontein verantwoordelijk voor de donder en bliksem waarmee binnendringers van het woud geconfronteerd

- werden (vgl. *RRmM* vss. 588-91, 840-45), en was deze bron de directe voorloper van die waarvan Lodewijk van Velthem melding maakt in zijn voortzetting van Jacob van Maerlants *Spiegel Historiael* (vijfde partie, derde boek, caput 22-24, m.n. vss. 1601-24). Zie Carasso-Kok 1992, blz. 249-50.
- 17 Zie over Venus (beknopt) Zemel 1991, blz. 248-51 (alwaar verdere literatuur). Van de middeleeuwse *boem van minnen* bestaan twee varianten: een (oudere) christelijke en een (jongere) profane. De eerste soort is onder meer te vinden in Dirc van Delfs *Tafel van den Kersten Ghelove* (ed. Daniëls 1937, blz. 38) en in een Nederfrankische vertaling van een *arbor amoris*-tractaat (hs. Den Haag K.B., sign. 133 G 1, fo. 191 R - 212 R); vgl. Kamber 1964, m.n. blz. 95-96 en blz. 130 vlg. De wereldlijke minneboom treffen we, behalve in de *RRmM*, ook aan in *Pyramus en Thisbe* (ed. Verdam 1877, vs. 189) en in een *sproke* in het handschrift-Van Hulthem (nr. 34, uitg. Serrure 1855, blz. 397-401). Zie verder over de Middel-hoogduitse *Minnebaum* Glier 1971, blz. 38 noot 46 en blz. 143, en over de Oudfranse *arbre d'amours* GRLMA 1970, blz. 162 (nr. 3148) en blz. 167 (nr. 3246, welk gedicht, eind 13e eeuw opgedragen aan o.a. een niet-geïdentificeerde *preus dame d'Audenarde*, ons mogelijk in de buurt brengt van de contemporaine Vlaamse *RRmM*), alsmede GRLMA 1988, blz. 153.
- 18 Dat de kracht der liefde sterker kan zijn dan de wil tot leven, heeft de dood van Tristram en Ysaude in het begin van de roman al gedemonstreerd (vss. 66-71). Ook de *RmM* ervaart dit blijkbaar (vgl. ook vss. 1019-27, 1837-45 en 1853-56), doch zijn amoureuze queeste zal, anders dan die van zijn beroemde voorganger, ten slotte uitmonden in een sprookjesachtig *happy end*.
- 19 Het na elkaar optreden van twee rode ridders fungeert hier als signaal dat het publiek attendeert op de toenemende moeilijkheidsgraad van de gevechten die de held levert. Het vervolg van de roman zal leren, dat de stijgende lijn in de avonturen van de *RmM* zich nog voortzet (cf. infra).
- 20 De *grise cleeder* die de *RmM* bij deze gelegenheid ontvangt (*RRmM-fm* vs. 146; vgl. ook vss. 1784 en 2092), doen, in combinatie met de geïsoleerde ligging van het klooster en de belofte van de held dit *rike* te zullen maken (vs. 1862), vermoeden dat het hier gaat om een klooster van de strenge cisterciënzer orde, eerder dan om een franciscaner klooster. Zie Te Winkel 1892, blz. 226-27, en vgl. *MNWII*: 2111-13, III: 2008, IV: 1892-93 en VII: 503.
- 21 Zoals gezegd kan men vermoeden, dat in deze fase van het verhaal oorspronkelijk ook de voltooiing van de *Vatersuche* beschreven zal zijn geweest.
- 22 Met deze wel zeer *verspätete Namensnennung* doet zich een opmerkelijke omkering voor in vergelijking met *Doppelweg*-romans als de *Chevalier au Lion* en de *Fergus* (de *chevalier au bel escu*), waarin een niet-anonieme protagonist zijn riddernaam, ontleend aan een attribuut, eerst tijdens een op een crisis volgende herstelqueeste ontvangt, ten teken van het bereiken van een hogere ridderidentiteit. In onze roman start de held zijn liefdesqueeste (die niet door een crisis wordt geïnitieerd) juist als *riddere metter mouwen*, en het is de onthulling van zijn *werkelijke* naam die (mede) de beloning vormt voor zijn inspanningen. Dat deze naam een bijzonder eervolle is, en een waardig pendant van de *speaking name* Clarette, moge blijken

uit wat Maerlant in boek XII van *Der Naturen Bloeme* zegt over de *miraude* (sma-ragd): *diene sal draghen / Moet reine sijn, horic ghewaghen* (ed. Verwijs 1878, vss. 1055-56). Vgl. ook Vekeman 1980, blz. 28-29, over de naam Myraude in de *Torec*.

- 23 Dat in de *RRmM* in ieder geval de Liefde zelf, te onderscheiden van de concrete realisering ervan, als *bonum* wordt beschouwd, volgt uit vs. 688: *Minne haet al dat es loes*. Vgl. over dit monistische liefdesbegrip, 'einen wichtigen Pfeiler 'höfischer' Liebesauffassung', Schnell 1985, blz. 66-71.
- 24 Vgl. Schnell 1985, blz. 141: 'Wer sich als 'höfisch' Liebender auszeichnen will, (...) muß bereit und imstande sein, lange um die begehrte Person zu werben.' Zie ook de eerder geciteerde vss. 709-11.
- 25 Vgl. Schnell 1985, blz. 136: 'Das Ideal 'höfische Liebe' besteht in der Aufrichtigkeit gegenseitiger Liebe.'
- 26 Schmolke-Hasselmann 1980, blz. 45.
- 27 Ibid. blz. 84. De mening van De Haan en Jongen, als zou van Arturs hof een stimulerende invloed op de held uitgaan (zie De Haan e.a. 1983, Inleiding blz. 20), kan ik om de hier genoemde reden niet delen.
- 28 Schmolke-Hasselmann 1980, blz. 116.
- 29 Dat het huwelijk tussen held en heldin wel al wordt voltrokken in Kardoel, kan worden gezien als een consequentie van de genreconventies, die een finale Arturhofscène voorschreven.
- 30 Zie Zemel 1991, blz. 37-38 en 101-05, alwaar verdere literatuur.
- 31 Zie Smith 1989, blz. 140 noot 40.
- 32 Ibid. blz. 123.
- 33 Zie Smith 1991, blz. 155 en 164.
- 34 Zie resp. Schmolke-Hasselmann 1980, blz. 130 vlg. en Zemel 1991, hfdst. 3, Kennedy 1986, m.n. hfdst. 2, en Kossen 1989.
- 35 Vgl. Zemel 1991, hfdst. 3.
- 36 Zie over de begrippen convergentie en divergentie Van Oostrom 1981, blz. 200-03, en over de wisselwerking tussen analogie en distinctie in ridderromans Janssens 1988, par. 2.2.1 (m.n. blz. 94).
- 37 Natuurlijk zullen er ook verschillen tussen beide romans zijn, die zich laten verklaren vanuit bijvoorbeeld ontlending door de dichter van de *RRmM* aan andere bronnen, zoals de *Chevalier au Lion* (zie noot 16), de *Lancelot en prose* (zie Smith 1991, blz. 164), de *Walewein* (zie Te Winkel 1922, blz. 307; Draak 1936, blz. 170-73; Smith 1991, blz. 155), de *Moriaen* (zie Van der Stempel 1913, blz. XXIII-XXVIII, en Van Oostrom 1981, blz. 201-02) en - buiten het genre - misschien een oudere versie van *Richars li Biaus* (zie Van der Stempel 1913, blz. XII-XXI, en Smith 1988b).
- 38 Zie over de contrasten tussen het begin van de *Conte du Graal* en dat van de *RRmM* Smith 1991, blz. 156 vlg.
- 39 In beide episoden vindt de inmiddels tot ridder gewijde knaap onderdak bij een jonkvrouw, die 's nachts - in tegenstelling tot haar gast - de slaap niet kan vatten. De loze belofte van de *RmM* aan Egletine, later naar haar te zullen terugkeren

- (vss. 1453-57), vormt hierna het pendant van de evenmin ingeloste belofte die Perceval Blancheflor deed. Overigens is het niet ondenkbaar, dat de dichter van de *RRmM* zich bij de uitwerking van de Egletine-episode mede heeft laten inspireren door een soortgelijke passage uit de *Ferguut*, die eveneens (namelijk via *Fergus*) teruggaat op de Biaurepaire-episode. Zie Smith 1991, blz. 167 noot 16.
- 40 De vraag, of de uitgesproken negatieve visie op de figuur van de hofmaarschalk in de *RRmM* oorspronkelijk is of op het conto van de compiler moet worden geschreven, hoop ik elders te kunnen beantwoorden.
- 41 Iets dergelijks is het geval in de *Fergus*: ook deze roman 'reduziert die Handlung des Perceval auf die Liebesgeschichte' (Schmolke-Hasselmann 1980, blz. 132).
- 42 Ik ga er in deze bijdrage van uit, dat de dichter van de *RRmM* een versie van de *Conte du Graal* (c.q. de *Perchevaël*) heeft gekend waarop hooguit de eerste *continuation* volgde, een versie dus waarin *niet* de terugkeer van Perceval naar Blancheflor en naar de Graalburcht werd beschreven.
- 43 Dit in tegenstelling tot Perceval, die eveneens aanvankelijk naamloze knaap, die zijn naam niet 'verdient' maar als bij ingeving raadt. Zie ook noot 22.
- 44 Zie over 'Der Typus des Mönch gewordenen Ritters' en 'seine Weiterbildung zum streitbaren Mönch' Walker 1910 (citaat blz. 118) en Ménard 1969, blz. 81-86 en blz. 348-53. De *Moniage Guillaume* en de *Moniage Rainouart* worden vanuit diverse invalshoeken geanalyseerd in Ménard en Payen 1983.
- 45 Een held, die net als de *RmM* *incognito* optreedt in een *drie dagen durend* toernooi *om de hand van een jonkvrouw*, komt in de overgeleverde Oudfranse Arturromans in verzen overigens slechts éénmaal voor, namelijk in *Beaudous*; in de andere versromans gaat het meestal om een toernooi van 1 à 2 dagen. Zie Chênerie 1986, blz. 135. De genoemde combinatie van motieven vinden we wel in o.a. *Ipomedon*; driedaagse toernooien treffen we verder aan in onder meer Ulrich von Zatzikhovens *Lanzelet* (waar het gegeven van de jonkvrouw als prijs ontbreekt) en in *Peredur* en *Richars li Biaus* (hier zonder *incognito*-gegeven). Zie (ook voor verdere literatuur) Loomis 1949, blz. 253 vlg., Ménard 1969, blz. 343-45 en Picherit 1989.
- 46 Zie voor het kerkelijk standpunt inzake toernooien Barber en Barker 1989, blz. 139-45, en vooral Krüger 1985. In deze laatste studie lezen we, dat - curieus genoeg - ook in werkelijkheid leden van de clerus wel aan toernooien deelnamen; zie blz. 415-16 en 422.
- 47 Zie over deze (literaire) tegenstelling Schnell 1985, blz. 72-73.
- 48 Zie Janssens 1988, blz. 169-73.
- 49 Zie over deze stroming Lathuillere 1978, blz. 612, en Zemel 1991, blz. 89 (met verdere literatuur in noot 62).

Literatuur

Barber en Barker 1989

R. Barber en J. Barker: *Tournaments, jousts, chivalry and pageants in the Middle Ages*. Z.p., z.j. [Woodbridge, 1989].

Carasso-Kok 1992

M. Carasso-Kok: 'Het Woud zonder Genade'. In: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 107 (1992), blz. 241-63.

Chênerie 1986

M.-L. Chênerie: *Le chevalier errant dans les romans arthuriens en vers des XIIIe et XIIIe siècles*. Genève, 1986.

Daniëls 1937

L.M.Fr. Daniëls O.P.: *Meester Dirc van Delf, O.P., Tafel van den Kersten Ghelove*. Dl. II, *Winterstuc*. Antwerpen, etc., 1937.

Draak 1936

A.M.E. Draak: *Onderzoekingen over de 'Roman van Walewein'*. Haarlem, 1936. 2e, uitgebr. dr. Amsterdam, 1975 (met aanvullend hoofdstuk over het Walewein-onderzoek sinds 1936).

Glier 1971

I. Glier: *Artes amandi. Untersuchung zu Geschichte, Überlieferung und Typologie der deutschen Minnereden*. München, 1971.

GRLMA 1970

Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters. Vol. VI, tome 2 (Partie documentaire): 'La littérature didactique, allegorique et satirique'. Heidelberg, 1970.

GRLMA 1988

Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters. Vol. VIII, tome 1 (Partie historique): 'La littérature française aux XIVe et XVe siècles'. Heidelberg, 1988.

De Haan 1975

M.J.M. de Haan: 'Preface'. In: *Die riddere metter mouwen. Ms. The Hague, Royal Library 129 A 10 fol. 167-177 verso and the fragment Brussels, Royal Library IV 818*. With an introduction by C.W. de Kruyter. Leiden, 1975. Blz. VII-VIII.

De Haan e.a. 1983

Roman van den Riddere metter mouwen. Opnieuw naar de bewaarde bronnen uitgeg. Met letterkundige inl. door M.J.M. de Haan en L. Jongen en annotaties en emendaties door B.C. Damsteegt en M.J. van der Wal. Met medewerking van A. Meesen. Utrecht, 1983.

Haug 1980

W. Haug: 'Paradigmatische Poesie. Der spätere deutsche Artusroman auf dem Weg zu einer 'nachklassischen' Ästhetik'. In: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 54 (1980), blz. 204-31. Herdrukt in W. Haug: *Strukturen als Schlüssel zur Welt. Kleine Schriften zur Erzählliteratur des Mittelalters*. Tübingen, z.j. [1987]. Blz. 651-71.

Janssens 1988

J.D. Janssens: *Dichter en publiek in creatief samenspel. Over interpretatie van Middelnederlandse ridderromans*. Leuven/Amersfoort, z.j. [1988].

Kamber 1964

U. Kamber: *Arbor amoris. Der Minnebaum. Ein Pseudo-Bonaventura-Traktat. Herausgegeben nach lateinischen und deutschen Handschriften des XIV. und XV. Jahrhunderts*. Z.p., z.j. [Berlin, 1964].

Kennedy 1986

E. Kennedy: *Lancelot and the grail. A study of the prose Lancelot*. Oxford, 1986.

Kossen 1989

W. Kossen: 'Moriaen en de Graalheld'. In: 'In onse scole'. *Opstellen over Middel-eeuwse letterkunde voor Prof. Dr. Margaretha H. Schenkeveld*. Onder redactie van F. de Bree en R. Zemel. Amsterdam, 1989. Blz. 95-108.

Krüger 1985

S. Krüger: 'Das kirchliche Turnierverbot im Mittelalter.' In: *Das ritterliche Turnier im Mittelalter. Beiträge zu einer vergleichenden Formen- und Verhaltensgeschichte des Rittertums*. Herausgegeben von J. Fleckenstein. Göttingen, z.j. [1985].

Lathuillere 1978

R. Lathuillere: 'Guiron le courtois'. In: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*. Vol. IV, tome 1 (Partie historique): 'Le roman jusqu'à la fin du XIIIe siècle'. Heidelberg, 1978. Blz. 610-14.

Loomis 1949

R.S. Loomis: *Arthurian tradition and Chrétien de Troyes*. New York, 1949 (reprint 1982).

Ménard 1969

Ph. Ménard: *Le rire et le sourire dans le roman courtois en France au Moyen Age (1150-1250)*. Genève, 1969.

Ménard en Payen 1983

Ph. Ménard en J.-Ch. Payen: *Les chansons de geste du cycle de Guillaume d'Orange, III: Les moniages Guibourc. Hommage à Jean Frappier*. Paris, z.j. [1983].

MNW

E. Verwijs en J. Verdam: *Middelnederlandsch Woordenboek*. 11 dln. 's-Gravenhage, 1885-1941.

Van Oostrom 1981

F.P. van Oostrom: *Lantsloot vander Haghedochte. Onderzoekingen over een Middel-nederlandse bewerking van de Lancelot en prose*. Amsterdam, etc., 1981 (Middel-nederlandse Lancelotromans I).

Picherit 1989

J.-L. Picherit: 'Le motif du tournoi dont le prix est la main d'une riche et noble héritière'. In: *Romance Quarterly* 36 (1989), blz. 141-52.

Ryding 1971

W.W. Ryding: *Structure in medieval narrative*. The Hague/Paris, 1971.

Schmolke-Hasselmann 1980

B. Schmolke-Hasselmann: *Der arthurische Versroman von Chrestien bis Froissart. Zur Geschichte einer Gattung*. Tübingen, 1980.

Schnell 1985

R. Schnell: *Causa amoris. Liebeskonzeption und Liebesdarstellung in der mittelalterlichen Literatur*. Bern/München, z.j. [1985].

Serrure 1855

C.P. Serrure: *Vaderlandsch Museum voor Nederduitsche letterkunde, oudheid en geschiedenis*. Dl. I. Gent, 1855.

Smith 1988a

S.R. Smith: *Op verkenning in het Woud zonder Genade. Een inleiding in de problematiek van de roman van de Ridder met de Mouw als grondslag voor diachronies-structureel onderzoek* (doctoraalscriptie VU Amsterdam, 1988).

Smith 1988b

S.R. Smith: 'Richars en de Riddere metter Mouwen toch neven? Nieuwe aandacht voor een oude hypothese'. In: *Voortgang, Jaarboek voor de Neerlandistiek IX* (1988), blz. 91-116.

Smith 1989

S.R. Smith: 'Van koning tot kroonprins. Over de structuur van de Roman van den Riddere metter Mouwen'. In: *'In onse scole'. Opstellen over Middeleeuwse letterkunde voor Prof. Dr. Margaretha H. Schenkeveld*. Onder redactie van F. de Bree en R. Zemel. Amsterdam, 1989. Blz. 109-41.

Smith 1991

S.R. Smith: 'Dat begin vanden Riddere metter Mouwen'. In: *Voortgang, Jaarboek voor de Neerlandistiek XII* (1991), blz. 151-79.

Van der Stempel 1913

Roman van den Riddere metter Mouwen. Opnieuw naar het hs. uitgeg. en van een inl. en glossarium voorz. door B.M. van der Stempel. Leiden, z.j. [1913]. Inleiding blz. XI-XL.

Vekeman 1980

H. Vekeman: *Torec, een middeleeuws kunstwerk*. Nijmegen, 1980.

Vekeman 1981

Van der feesten een proper dinc. Temperamentvolle vriendschap tussen hof en hemel. Tekstuigt. en interpretatie door H. Vekeman. Nijmegen, 1981.

Verdam 1877

J. Verdam: 'Pyramus en Thisbe'. In: P.J. Cosijn e.a.: *Taalkundige Bijdragen*. Dl. I. Haarlem, 1877. Blz. 244-54.

Verwijs 1878

Jacob van Maerlant's Naturen Bloeme. Ed. E. Verwijs. 2 dln. Groningen, 1878. Ongew. herdruk 1980.

Walker 1910

T. Walker: *Die altfranzösischen Dichtungen vom Helden im Kloster*. Tübingen, 1910.

Te Winkel 1892

J. te Winkel: *Maerlant's werken, beschouwd als spiegel van de dertiende eeuw*. 2e dr. Gent/'s-Gravenhage, 1892.

Te Winkel 1922

J. te Winkel: *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde. Deel I: Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde van Middeleeuwen en Rederijkerstijd*. 2e dr. Haarlem, 1922.

Zemel 1991

R.M.T. Zemel: *Op zoek naar Galiene. Over de Oudfranse Fergus en de Middelnederlandse Ferguut*. Dl. I. Amsterdam, 1991.

DE THEBAENSCHEN SWAEN

De receptie van Pindarus in de Nederlanden¹

René Veenman

Die Pindarus verwaand zoekt na te streven,
Die zweeft als Icarus op vleugelen van wasch,
En zal zyn' naam in korten geeven
Aan d'een of and'ren waterplas.

Zo luidt de vertaling van Willem van Haren (1710-1768)² van het begin van Horatius' ode over Pindarus ("Pindarum quisquis studet aemulari, / Iule, ceratis ope Daedalea / nititur pennis vitreo daturus / nomina ponto.", ode IV,2). Hoewel Horatius in deze beroemde dichtregels zegt dat Pindarus niet na te volgen is, was hij de eerste in het schrijven van Pindarische poëzie.³ Bovendien wakkerden deze verzen sinds de Renaissance de belangstelling voor Pindarus sterk aan. Immers, zo redeneerden de Renaissance-dichters, als de grote lyricus Horatius zich zo over Pindarus uitlaat, dan moet deze laatste wel een zeer bijzonder dichter zijn. Pindarus werd dan ook in bijna heel Europa nagevolgd. Ook in de Nederlanden.

In het onderstaande wil ik proberen de receptie van Pindarus in de Nederlanden te schetsen. Daarbij wil ik met name laten zien hoe de Nederlandse dichters Pindarus als voorbeeld gebruikten en welke invloeden daarbij een rol speelden. De Pindarus-imitatie in de Nederlanden is geconcentreerd in twee perioden: de eerste in de Renaissance, grofweg van 1560 tot 1660, en de tweede in de tijd van ca. 1770 tot ca. 1830. In beide perioden was buitenlandse invloed een aanzet tot de imitatie. De opzet van mijn betoog is daarom als volgt: ik begin met een summier beschrijving van Pindarus en zijn poëzie, vervolgens beschrijf ik hoe Pindarus in de Renaissance in Europa bekend raakte en hoe hij in die periode in de Nederlanden werd geïmiteerd. Daarna beschrijf ik de tweede periode van Pindarus-imitatie in de Nederlandse letteren, waarbij ik ter inleiding het kader schets waarin de belangstelling voor Pindarus herleefde. Tot slot bespreek ik nog enkele incidentele gevallen van inspiratie door Pindarus bij 19e- en 20e-eeuwse auteurs.

Een overzicht van de Nederlandse Pindarus-receptie is nooit eerder gemaakt. Ik heb derhalve het materiaal zelf verzameld, waarbij ik geen aanspraak op volledigheid wil maken.

Pindarus en zijn poëzie

Pindarus was een Griekse dichter uit de eerste helft van de vijfde eeuw voor Chr., afkomstig uit Thebe, die in de eerste plaats vermaard is om zijn epinikia (overwinningsoeden). Van zijn overige werk zijn slechts fragmenten bewaard gebleven. De epinikia werden door Pindarus gedicht ter gelegenheid van overwinningen van atleten op de

panhelleense spelen in Olympia, Delfi, Nemea en op de Isthmus (de landengte bij Corinthe) en de vier boeken waarin ze zijn overgeleverd bevatten dan ook resp. de Olympische, de Pythische (Pytho=Delfi), de Nemeïsche en de Isthmische oden. De epinikia werden onder begeleiding van muziek gezongen en gedanst door een koor bij thuiskomst van de atleet of soms ook op de plaats van de overwinning.

De structuur van de oden is meestal triadisch, d.w.z. ze bestaan uit één of meer groepen van strofe ('draai'), antistrofe ('tegendraai') en epode ('toezang'). In de triade hebben de strofe en de antistrofe dezelfde metrische vorm, terwijl de metriek van de epode daarvan afwijkt. Bestaat een ode uit meer triaden, dan is de metriek van die triaden steeds gelijk. Strofe, antistrofe en epode zijn overigens laat-klassieke termen die waarschijnlijk betrekking hebben op de muziek van de oden. De lengte van de epinikia varieert van 20 tot 300 verzen. Voor elke ode componeerde Pindarus een nieuwe melodie en een nieuwe metrische vorm. Onderwerpen van de oden zijn doorgaans de lof op de overwinnaar, de roemrijke daden van diens geslacht en een daaraan verbonden mythe. Daartussendoor staan dikwijls sententiae. De samenhang van die onderdelen is vaak ongrijpbaar door de plotselinge overgangen en het probleem van de eenheid is dan ook het grootste probleem bij de interpretatie van de oden. Pindarus' taalgebruik is rijk: hij maakt veel gebruik van beeldspraak en vergelijkingen, houdt ervan nieuwe woorden te smeden en gebruikt een grillige syntaxis.

Dit zijn de belangrijkste feiten over Pindarus' poëzie. In de Renaissance kreeg Pindarus echter niet alleen naam als dichter van overwinningsoeden, maar ook als dichter van dithyramben. Niet omdat men die kende (pas in de 20e eeuw werden enige noemenswaardige fragmenten door papyrusvondsten bekend), maar omdat Horatius in de al eerder geciteerde ode IV,2 zegt, dat Pindarus' dithyramben geschreven waren in vrije verzen ("numerusque (...) / lege solutis", ode IV,2,11-12). Dit voor vele dichters tot de verbeelding sprekende feit werd ook door Scaliger in zijn zeer invloedrijke *Poetices libri septem* (postuum in 1561 uitgegeven) uitdrukkelijk genoemd: "In de scolia, de paeanen en de dithyramben is het metrum niet vastgesteld, maar overeenkomstig de willekeur van de schrijver. Daarom noemt Horatius ze dan ook vrij."⁴ Horatius' opmerking over de dithyrambe werd als een legitimering van vrije verzen beschouwd; er was immers een antiek precedent voor.

Over de dithyrambe in de oudheid was in de Renaissance eigenlijk niet veel meer bekend dan dat het van oorsprong een koorlied op Dionysus was, de god van de wijn. De dithyrambe gold dan ook als geschreven onder invloed van wijn, één van de middelen om de 'furor poeticus', de dichterlijke geestdrift op te roepen.⁵ Hiervoor was alweer een ode van Horatius het voorbeeld, ode III,25, die als volgt begint: Quo me, Bacche, rapis tui/ plenum? quae nemora aut quos agor in specus/ velox mente nova? ("Waarheen, Bacchus, sleurt ge mij, vol van u? Naar welke wouden of in welke spelonken word ik zo snel gevoerd in m'n vreemde geestestoestand?"). Door Horatius woorden over Pindarus' dithyramben en ook door de grilligheid van zijn epinikia werd Pindarus hét voorbeeld van de dichter die in een roes, in geestdrift dicht. Voor het imiteren van Pindarus werd dan ook een toestand van geestdrift nodig geacht.

De eerste navolgers van Pindarus in de Renaissance

Pindarus werd bekend in het westen⁶ door de editio princeps van de beroemde Aldus Manutius (Venetië 1513) en de editie van Zacharias Calliërges (Rome 1515). Vanaf het moment dat Pindarus in druk verscheen werd hij gelezen en gewaardeerd door de Renaissance-dichters. Bovendien hadden ze nu naast Horatius nog een klassiek voorbeeld voor lyrische poëzie. De eerste imitaties werden in Italië in het Italiaans gemaakt. Maar het werk van de Italiaan Benedetto Lampridio (ca. 1500-1540), die Pindarus in het Latijn navolgde, vormt de eerste noemenswaardige Pindarus-imitatie. Het bijzondere aan Lampridio's oden, die in 1550 werden uitgegeven, is dat hij de metriek van Pindarus navolgde.

In het omvormen van de inhoud van de Pindarische ode verrichte Pierre de Ronsard pionierswerk en op zijn beurt gold hij dan ook lange tijd als voorbeeld, temeer daar vele dichters geen Grieks kenden en alleen indirect, met name via Ronsard, met de Pindarische ode kennis maakten. De leermeester van Ronsard in het Grieks was Jean Dorat (= Joannes Auratus), die zelf ook Pindarische oden schreef in het Latijn. Ronsards Pindarische oden verschenen in zijn *Les quatre premiers livres des Odes* (1550) en zijn *Cinquiesme livre d'Odes* (1552). Deze werken gelden als de basis voor de verheven lyrische poëzie naar klassieke modellen in de moderne Europese letteren.

Men kan zich indenken dat de navolging van Pindarus de dichters voor moeilijkheden stelde. Zo was er de triade, waarvan de functie onbekend was, en Pindarus' metriek. Men zag wel dat de strofen en antistrofen als ook de triaden onderling metrisch corresponderden, maar het systeem van het metrum zelf zou pas aan het begin van de 19e eeuw doorgrond worden; het metrum werd dan ook voordien als min of meer vrij opgevat net als dat van de dithyrambe. Bovendien, wat moest men doen met de inhoud? De bewondering voor atleten in de Griekse oudheid had geen parallel in het tijdperk van de Renaissance waarin men nauwelijks sport kende. Daarnaast stond men voor de taak de Pindarische combinatie van lofprijzing, mythe en sententiae op een of andere manier weer te geven.

Bij Ronsard werd de Pindarische ode voor alles een lofzang. Wil bij Pindarus de lof op de overwinnaar nog wel eens in het gedrang komen, bij Ronsard komt de lof op de bezongen persoon altijd op de eerste plaats. Soms is de aanleiding een belangrijke gebeurtenis en de bezongen persoon een vooraanstaand tijdgenoot, zoals in de 'Ode de la Paix', waarin koning Henri IV wordt geroemd, vaak ook zijn Ronsards Pindarische oden lofzangen op vrienden zonder duidelijke aanleiding. In het kader van de lofzang adapteerde Ronsard ook de andere onderdelen van Pindarus' oden: hij prees de afkomst van zijn laudandus, gebruikte sententiae en toonde zich creatief in het bedenken van mythen. Ronsard handhaafde de indeling in strofe, antistrofe en epode. Zijn oden zijn in korte verzen geschreven (6 tot 9 lettergrepen) overeenkomstig de manier waarop Pindarus' oden in de vroege edities afgedrukt werden. Ook in zijn taalgebruik imiteerde Ronsard Pindarus, b.v. in zijn gebruik van epitheta, vergelijkingen en perifrases, allemaal dikwijls bewust duister. De imitatie van de Pindarische zinsbouw uit zich vooral in lange zinnen. Tot slot is nog vermeldenswaardig dat ook Ronsard de dichterlijke geestdrift met het dichten van de Pindarische ode verbond, zoals blijkt uit het begin van

Odes I,3: "Je suis troublé de fureur,/ Le corps me fremist d'horreur,/ D'un effroy mon ame est pleine."⁷

Pindarus in de Zuidelijke Nederlanden

De receptie van Pindarus in de lage landen begint in de Zuidelijke Nederlanden. Als in 1567 bij Plantijn in Antwerpen de eerste Nederlandse Pindarus-editie wordt uitgegeven (de tweede herdruk van Stephanus' Grieks-Latijnse editie van Pindarus en andere Griekse lyrieci), is Pindarus al een aantal jaren bekend in de Zuidelijke Nederlanden door toedoen van Ronsard. In 1561 liet Guillaume de Poetou, een in het Frans schrijvende Zuid-Nederlander afkomstig uit Béthune, zijn *Hymne de la Marchandise* voor het eerst in druk verschijnen, eveneens in Antwerpen. Het is een lofdicht op het koopmanschap in de vorm van een Pindarische ode, waarin de invloed van Ronsard duidelijk te bespeuren is. Een andere Pindarische ode van Poetou, op Jan van der Noot, verscheen voor het eerst in zijn *Suite du Labeur en Liesse* (Antwerpen 1566) en werd ook door zijn vriend en beschermheer Jan van der Noot opgenomen in zijn bundels *Het Bosken* en *Poetische Werken*. Op Poetou's oden ga ik hier niet nader in; wel op het werk van de Antwerpse jonker Jan van der Noot, dat overigens in veel opzichten vergelijkbaar is met dat van Poetou.⁸

Net als Poetou stond Jan van der Noot sterk onder invloed van Ronsard, die hij in Parijs ontmoet had en van wie hij ook gedichten vertaalde. Hij schijnt wel enig Grieks gekend te hebben, maar we mogen zonder meer aannemen dat hij de Pindarische ode alleen indirect kende. Van der Noots belangrijkste bundel is *Het Bosken* (± 1570). De titel geeft aan dat de bundel tot het silva-genre behoort (het Latijnse 'silva' betekent 'bos'), een verzameling gelegenheidspoëzie van verscheiden karakter, waarin men vaker Pindarische poëzie kan aantreffen.⁹ In *Het Bosken* staat de eerste Nederlandstalige Pindarische ode getiteld 'Aen den H. van der Noot, Heere van Carloo. &c'. Het betreft een ode in 6 triaden voor Jasper van der Noot, de Heer van Carloo. Hierin zingt Jan van der Noot de lof van zijn familielid. Deze moet in de slag bij Grevelingen tegen de Fransen in 1558 zijn aanvoerder, Egmont, op heldhaftige wijze gered hebben, toen hij samen met hem door de Fransen omsingeld werd, waarbij Egmonts paard werd gedood. De ode begint met een aanroeping van de muzen en een aanbieding van het gedicht aan "moeder Brabant". Daarop volgt het hoofdgedeelte, ongeveer de helft van de ode, met een beschrijving van het heldenfeit, waaruit ik de derde epode en het begin van de vierde strofe zal citeren:

Epode.

Hy spronck van synen peerde
Niet vreesende de crachte
Van het Fransoys gheslachte:
Egmont sadt op medt veerde,
O ghetrou en stout werck!
En voorts heeft hy ghegrepen
Des peerts steert metten handen

In spyte der vyanden
Dwelck hem heeft wt gheslepen,
Vechtendé even sterck.

4. Strophe.

Hy heeft met wysen sinne
Des peerts steert ras ghebonden
Om den slincken vol wonden,
En vocht tsynen ghewinne,
Sterck met syn rechte hant.¹⁰

Na dit narratieve deel volgt een lofprijzing van het edele geslacht Van der Noot en tenslotte een passage waarin de dichter er aanspraak op maakt de lofrijke daad vereeuwigt te hebben en als eerste een Pindarische ode in het Nederlands te hebben geschreven.

Het gedicht vertoont een opbouw van voorzang, beschrijvend hoofdedeelte en afsluiting. Wil men de termen uit de klassieke retorica waarop deze geleding gebaseerd is, toepassen, dan kan men ook spreken van een exordium of prooemium (inleiding of voorzang), een narratio (beschrijvend hoofdedeelte) en een peroratio (slotrede).

Van der Noot koos niet een beroemde landgenoot als voorwerp van zijn lof, maar een familielid. Hiermee volgde hij het voorschrift van Ronsard: "c'est le vrai but d'un poëte liriq de celebrer jusques à l'extremité celui qu'il entreprend de louer. Et s'il ne connoist en lui chose qui soit dinne de grande recommandation, il doit entrer dans sa race, et là chercher quelqu'un de ses aieus, jadis braves et vaillans; (...)" (Voorwoord van *Les quatre premiers livres des Odes*). Ook in andere opzichten is Ronsard van grote invloed geweest, zoals b.v. blijkt uit de korte verzen (6 en 7 lettergrepen) en de prominente plaats van de loftuiting.

Deze ode verscheen ook in Van der Noots *Poetische Werken* (1580) onder de titel 'Vanden slach by Grevelinghen'. In dit werk staan nog meer 'Pindarica' waaruit blijkt dat Van der Noot eigenlijk maar heel weinig van de Pindarische ode had begrepen. Zo is er de triadische 'Ode aen de Eerlijke, Deughdelijke Wyse ende Schoone Vrouwen Weduwen ende Jonghe-dochteren van Brabant en oock aen Olympia', die in hoofdzaak een langgerekte beschrijving is van de uiterlijke en innerlijke schoonheid van Van der Noots geliefde Olympia. De inhoud van deze ode heeft niets met Pindarus te maken en de elegie, die de Romeinse dichters voor dit soort onderwerpen gebruikten, zou toepasselijker geweest zijn. Opvallend is dat Van der Noot de coupletten van de elf triaden van deze ode afwisselend Strophe, Antistrophe, Epode en Sangh, Weder-sangh, Tsamensangh noemt. Hieruit is af te leiden dat Van der Noot de functie van de triade opvatte als die van een soort beurtzang. Verder staan er in de *Poetische Werken* twee oden in sonnetvorm, waarbij hij de kwatrijnen resp. strophe en antistrophe noemt en het sextet epode (de oden aan Giovanni Baptista Grillo en aan Louis Balbani).¹¹

Zoals gezegd, kende Van der Noot Pindarus alleen indirect; twee andere Zuidnederlanders die Pindarische oden hebben geschreven, Iamotius en Bovillius, kenden Pindarus daarentegen juist zeer goed. Wat deze twee dichters bindt is dat ze beiden hun oden in het Grieks schreven, maar verder hebben ze weinig gemeen.

De arts Federicus Iamotius, net als Poetou afkomstig uit Béthune, had evenals Ronsard Grieks geleerd bij Dorat.¹² Hij publiceerde het werkje *Varia Poemata Graeca & Latina* in 1593 bij Plantijn in Antwerpen. Het bevat een vijftal Pindarische oden. Iamotius imiteerde nauwgezet Pindarus' metriek en vocabulair, maar de inhoud van zijn oden was volstrekt niet Pindarisch. Er is één ode op een vooraanstaand persoon, de bisschop Franciscus Richardotus, die niet veel meer is dan een over vier triaden uitgerekte herhaling van het thema hoe jammer het is dat deze man is overleden. Twee gedichten zijn zelfs geen gelegenheidsgedichten. Eén ervan heeft als onderwerp dat men zijn hoop op God moet stellen, de ander heeft Christus' opstanding als thema. Voorts zijn er nog een ode op de dichter Georgius Bucananus (= George Buchanan) en een lofdicht op de boekdrukkunst. Het laatste gedicht is nog het aardigst; de gepersonifieerde boekdrukkunst, Chalcotype iunior, wordt tegenover haar oudere zuster, Chalcotype senior, gesteld, de kunst van het smeden van wapens. Men zou dit als mythe kunnen opvatten. Bovendien komt er een lofprijzing van de drukker Moretus in de ode voor, zodat zich hier toch een enigszins Pindarische combinatie van ingrediënten laat zien.

Petrus Bovillius (= Pierre Bouille, 1575-1641), een jezuïet uit Leuven, publiceerde twee Pindarische oden.¹³ Hij schreef ze ter gelegenheid van de verschijning van twee theologische werken, waarin ze dan ook zijn opgenomen: de *Disquisitiones magicae* van Martinus Del Rio (Leuven 1599) en *De iustitia et iure* van Leonardus Lessius (Leuven 1605). Deze oden zijn net als die van Iamotius geschreven in een Pindarisch metrum, maar Bovillius was minder strikt dan Iamotius in het gebruik van Pindarus' vocabulair; hij gebruikte vele woorden die niet bij Pindarus voorkomen en bedacht zelfs, net als Pindarus, een aantal nieuwe woorden en wendingen. Inhoudelijk zijn Bovillius' oden knappe stijloefeningen met een keur van aan Pindarus en de klassieke mythologie ontleende elementen, maar dichterlijke originaliteit ontbreekt. De lofprijzing staat in de gedichten voorop, waaruit wellicht Ronsards invloed spreekt.

Pindarus in het Leidse humanistenmilieu

Aan het eind van de 16e eeuw verplaatste het centrum van de culturele bloei in de Nederlanden zich van het zuiden naar het noorden. Dit geldt ook voor de belangstelling voor Pindarus. In 1590 verscheen een Pindarus-editie bij Franciscus Raphelengius in Leiden en Vulcanius, hoogleraar Grieks te Leiden van 1580 tot 1610, behandelde in 1592 Pindarus' Nemeïsche oden op het college Griekse poëzie.¹⁴ Maar al eerder werd Pindarus bekend in de kring der Leidse humanisten-dichters, vermoedelijk door toedoen van Janus Dousa (1545-1604). Hij maakte tijdens zijn studie in Parijs in 1564 kennis met de meeste leden van de Pléiade, waaronder waarschijnlijk ook Ronsard.¹⁵ Ook schreef hij Latijnse verzen die Pindariserend genoemd mogen worden, in die zin dat de strofen geen klassiek, maar een door Dousa zelf ontworpen 'vrij' metrum hebben. Het beste voorbeeld hiervan is de ode 'Ad Theodorum Leovaeum Oda' uit de bundel *Odorum Britannicarum Liber* (Leiden 1586). Deze ode kan men Pindariserend of zelfs dithyrambisch noemen niet alleen op grond van de 'vrije' metriek, maar ook op grond van de inhoud. Met ontleningen aan Horatius' Bacchusode en een verwijzing naar

Horatius' ode over Pindarus (van beide werd hierboven het begin geciteerd) tracht Dousa zijn dichterlijke geestdrift te verwoorden:

At devium me quò rapis, ac tui
Plenum? quae in antra, aut quas agis in petras?
Heu parce invalido nimis;
Pessum parce abeunti.
Nam quid? Sine alis Icarus ut volem? (vss. 9-13)

(Maar waarheen sleurt ge mij mee, vol/ van u? Naar welke grotten of naar welke rotsen voert ge mij?/ Ach, spaar een al te zwakke;/ Spaar iemand die te gronde gaat./ Want wat wilt ge? Dat ik als Icarus zonder vleugels vlieg?)

Ronsard was overigens niet de enige dichter van Pindarische oden die de Nederlandse neolatinse dichters kenden. Dousa kende de Pindarische oden van de Duitser Paulus Melissus (= Paul Schede, 1539-1602),¹⁶ die net als hij Grieks gestudeerd had bij Dorat in Parijs. Van Melissus verschenen maar liefst 26 Pindarische oden in de tweede uitgave van zijn *Schediasmata poetica* (Parijs 1586). In dit verband is het opmerkelijk dat er van Dousa en Melissus samen - weliswaar toen beiden al dood waren - een bundel met voornamelijk oden werd uitgegeven: *Iani Dousae et Pauli Melissi Musae errantes* (Frankfurt 1616). Ook was - wat later - het werk van de 'Poolse Pindarus' Simon Simonides (= Szymon Szymonowicz, 1558-1629), een vriend van Justus Lipsius, bekend in de Nederlanden. Er verscheen van deze Simonides in 1619 zelfs een poëziebundel in Leiden: *Poematia aurea cum antiquitate comparanda*. Tenslotte waren waarschijnlijk ook de oden van Lampridio bekend, vooral na het verschijnen van Janus Gruterus' omvangrijke bloemlezing uit de neolatinse Italiaanse dichters, *Delitiae CC italorum poetarum* (Frankfurt 1608), waarin Lampridio's werk meer dan 100 pagina's kreeg toebedeeld.

Opgedragen aan Dousa is een Pindarische ode op Frederik Hendrik van zijn leerling Hugo de Groot.¹⁷ Deze ode is nogal opmerkelijk, omdat hij geschreven is in het Grieks en wel in 1595 toen Grotius 12 jaar oud was. Het gedicht, dat 175 verzen telt ingedeeld in 5 triaden, schreef Grotius naar aanleiding van de thuiskomst van Louise de Coligny, de moeder van Frederik Hendrik, na een reis naar Frankrijk. Het is voor een groot deel een imitatio van Pindarus; de sententiae die er in voorkomen zijn bijvoorbeeld bijna letterlijk uit Pindarus overgenomen. Toch toont Grotius in zijn Grieks daarnaast veel oorspronkelijkheid. De opbouw van het gedicht is vergelijkbaar met die van de ode van Van der Noot. Ook hier vormt een lang beschrijvend gedeelte - dat men wel mag opvatten als de tegenhanger van de mythe bij Pindarus - de hoofdmoot, in dit geval een beschrijving van Louise de Coligny's vertrek en thuiskomst. Dit deel wordt voorafgegaan door een prooemium waarin "moeder Holland"¹⁸ gevraagd wordt, wat ze het mooiste tijdperk uit haar geschiedenis vindten de dichter zijn hart oproept inspiratie te tonen. Dit is vergelijkbaar met Van der Noots aanroeping van de muzen. Na het hoofddeel eindigt Grotius' ode met een heilwens, die men als peroratio kan opvatten. Wat opvalt aan Grotius' ode is dat hij nauwelijks over Frederik Hendrik gaat. Dit herinnert aan Pindarus, bij wie aan de overwinnaar in de spelen vaak slechts enkele woorden worden gewijd, terwijl een mythe de meeste ruimte krijgt.

Een tweede adept van Dousa, Daniël Heinsius, heeft zich onder onze humanisten het meest met Pindarus beziggehouden. Petrus Scriverius - zelf een bewonderaar van Pindarus¹⁹ - schreef over Heinsius in een opdracht voorafgaand aan diens Bacchusode (gepubliceerd in 1616):

Als hy zijn snaren roert, Homerus moet het geven:
En de Thebaensche swaen, al siet men hem hooch sweven
In 't blaauw gesterde velt (...). (vss. 69-71)

Met de 'Thebaanse zwaan', elders ook de 'zwaan van Dirce' (een bron bij Thebe) of gewoon 'zwaan', wordt Pindarus bedoeld in navolging van Horatius' "Dircaeum cyncum" (ode IV,2,25). In Scriverius' beschrijving hebben we enerzijds te maken met het vaker voorkomende gebruik van Pindarus' naam om iemand als een groot lyrisch dichter te prijzen zonder dat hij ook daadwerkelijk Pindarische poëzie hoeft te hebben geschreven;²⁰ anderzijds heeft Heinsius inderdaad Pindarische poëzie geschreven. Hij schreef één Pindarische ode, 'Ode Pindarica, in obitum Scaevolae Sammarthani, Galli' waarschijnlijk uit 1623 (dat is althans het jaar waarin Scévole de Sainte-Marthe overleed). Het thema van deze ode, die twee triaden telt, is de onsterfelijkheid die de dichter door zijn poëzie krijgt, een thema dat Pindarus ook meermalen gebruikte. Overigens is de inhoud van deze ode niet Pindarisch te noemen. Evenmin als bij Dousa is de ode tot een bepaald klassiek metrum te herleiden. We hebben hier te maken met vrije verzen met de beperking van de interne correspondentie tussen strofe en antistrofe en de triaden onderling. De dithyrambe, waarvan vanaf 1617 diverse voorbeelden in Heinsius' poëzie te vinden zijn,²¹ is astrofisch en heeft dus niet de beperking van de interne correspondentie. Inhoudelijk ontleen Heinsius' dithyramben niets aan Pindarus. Het belang ervan voor de geschiedenis van de Pindarus-receptie ligt op metrisch-technisch vlak. Als zodanig hebben Heinsius' dithyramben, zo zegt Maddison,²² invloed gehad op de Engelse dithyrambe; wellicht ook op de Duitser Jacobus Balde,²³ die een aantal dithyramben opnam in zijn *Sylvarum libri VIII* uit 1643.

Heinsius heeft zich niet alleen in zijn poëzie door Pindarus laten inspireren, hij heeft ook over Pindarus geschreven. In zijn uit 1608/09 daterende *Oratio Pindari Pythiis praemissa* (Rede voorafgaand aan de lectuur van Pindarus' Pythische oden) gaat Heinsius niet zozeer in op de poëzie van Pindarus zelf, maar houdt hij veeleer een betoog over waardering van de poëzie in het algemeen.²⁴ Men zou daarbij teveel beïnvloed worden door het onderwijs van de filologen, waardoor men voornamelijk gericht is op de vorm en niet meer ziet waar het eigenlijk om gaat in de poëzie, namelijk de wijsheid (sapientia). Toch is het niet willekeurig dat Heinsius Pindarus als voorbeeld heeft gekozen om zijn stelling te illustreren. De opvatting dat Pindarus niet alleen mooie poëzie schreef, maar dat die poëzie ook veel behartigenswaardige wijsheden bevat, is vanaf het vroege begin aanwezig in de Pindarus-receptie. Angelo Poliziano (1454-1494) schreef al voordat Pindarus in druk was verschenen in een vergelijking tussen de psalmen en Pindarus, dat door Pindarus "dezelfde dingen aangenamer worden verteld en stralender worden verlicht" ("res eaedem dulcius narrantur et splendidius illustrantur").²⁵

In een heel ander verband komt Heinsius over Pindarus te spreken in zijn tractaat *De Tragoediae Constitutione* (eerste uitgave in 1611). Hij heeft het hier over het nut

van Pindarus voor de tragediedichter m.n. in de koorliederen: "De bevalligheid nu die hij in grote mate bezit, is de beste opsmuk in de koorliederen, vooral wanneer de dichter door zijn onderwerp in de steek wordt gelaten."²⁶ Hier prijst hij Pindarus niet aan om de inhoud, maar om de vorm.

De in het Leidse humanistenmilieu opgeleide theoloog en dichter Jacobus Revius schreef één Pindarische ode getiteld 'Triumph-Liedt op de blyde veroveringhe der tot noch toe onwinbare stat van 's Hertogen-bos'. Het verscheen afzonderlijk in 1629 en is ook opgenomen in Revius' verzamelbundel *Over-Ysselsche Sangen en Dichten* (1630). In de voorrede op het gedicht schrijft hij: "Dit gesanck is soo wat na geboost op de Oden van Pindarus. de namen van Keer, Tegen-keer ende Toesanc sijn verduytscht wt de grieksche, Strophe, Antistrophe, ende Epodos." In dit gedicht, dat zeven triaden telt, eist Revius de eer op de eerste Nederlandstalige Pindarische ode te dichten (blijkbaar kende hij het werk van Jan van der Noot niet):

Ick sal, als de Thebaensche swaen
Een nieuwen pat na Pindo kiezen
Die Neerlant niet en plach te gaen,
Al soud' ick wech en steeg' verliesen (vss. 7-10)

De topos 'ik breng iets wat nog nooit gezegd is' op de Pindarische ode toegepast - inmiddels bekend van Van der Noot - gaat wellicht op Ronsard terug: "Le premier de France/ J'ay pindarizé" (*Odes* II,2,36-37). Revius stond namelijk net als Van der Noot sterk onder invloed van Ronsard, zoals W.A.P. Smit uitvoerig heeft laten zien.²⁷ Andere kenmerken die aan Ronsard ontleend zijn, zijn b.v. de korte iambische verzen en de topos van de dichterlijke geestdrift waarmee het gedicht begint: "Wat nieuwe drift voel ick van binnen?/ Wat vlamme woelt my inde sinnen?"

Toch heeft Revius' ode een sterk oorspronkelijke inslag. Net als bij Van der Noot en Grotius zijn er een exordium, een narratio en een peroratio in het gedicht te onderscheiden. Maar wat het gedicht zijn bijzondere karakter geeft is de manier waarop Revius de sententiae gebruikt. Het gedicht wordt telkens door uitvoerige sententiae onderbroken die samen bijna een derde van het gedicht uitmaken. De ode krijgt zo enerzijds een sterk moraalfilosofische inslag, anderzijds een verbrokken karakter, wat vooral in de narratio storend werkt, omdat een doorlopende verhaallijn erin ontbreekt. Ondanks de onmiskenbare invloed van Ronsard is het 'Triumph-Liedt' meer dan imitatie van Ronsard. De Niet heeft onlangs betoogd, dat Revius ook Pindarus zelf gelezen zou hebben en dat zijn ode de weerslag van die Pindarus-lectuur laat zien.²⁸ Het lijkt mij zeer aannemelijk dat Revius Pindarus' oden kende. Temeer, daar ook Gomarus, die in Leiden hoogleraar in de theologie was toen Revius daar studeerde, blijk heeft gegeven van een grondige bekendheid met Pindarus.

In zijn in 1637 verschenen *Davidis lyra* maakt Gomarus vergelijkingen tussen de poëzie van het Oude Testament en die van Pindarus en Sophocles. Gomarus gaat in dit werkje niet inhoudelijk op de poëzie in, maar behandelt uitsluitend de metriek. Het idee voor zijn studie ontleende Gomarus mogelijkerwijze aan Zwingli. Deze Zwitserse theoloog schreef twee 'brieven aan de lezer', die werden opgenomen in de Pindarus-editie van Jacobus Ceporinus, die in 1526 in Basel verscheen. In de eerste brief verdedigt

hij de lectuur van de heidense Pindarus en wijst hij op het nut van Pindarus voor het begrijpen van de oud-testamentische poëzie: "Naar mijn mening schijnt geen der Griekse schrijvers zo te helpen bij het begrip der Heilige Schrift als deze van ons, vooral als je de zeer duistere Hebreeuwse liederen, hymnen - waartoe de psalmen behoren -, de gezangen van Job en hier en daar voorkomende metrische lofzangen van anderen geheel en al wilt hebben doorzien."²⁹

De Pindarus-imitatie bij Vondel en enkele andere 17e-eeuwse auteurs

De vergelijking tussen de psalmen en Pindarus zullen we ook bij Vondel weer tegenkomen. De naam van Pindarus vinden we bij Vondel voor het eerst in 1629 in de 'Zegesang ter eere van Frederick Henrick'.³⁰ Kort daarna heeft hij zich een paar keer beziggehouden met Horatius' ode over Pindarus.³¹ Waarschijnlijk in 1631 maakte hij een vertaling: 'Aen Antonius Iulus. Horatius tweede gezang van het vierde boeck'.³² In een gedicht over Horatius, 'De Roomsche Lier aen Daniel Mostert'³³ (ca. 1635) varieert hij het begin van de ode: "Wie Flakkus pooght te steecken naer syn kroon,/ Die tart als Pan Apolloos hoogen toon" en zegt hij verderop, dat Horatius zich zet "neffens de Dirceesche swaen,/ Den roem van Griecken.". Met een vergelijkbare variatie op Horatius begint 'De Koningklycke Harp aen Kornelis van Kampen'³⁴ (voor het eerst in 1640 uitgegeven): "Wie David pooght te steecken naer syn kroon,/ Die terght, als Lucifer, den hooghsten troon.". Bijna aan het eind van dit gedicht staat dan: "O onnavolghelijcken Harpenaer,/ Die 't lierspel dooft van Flakkus en Pindaer,.". Vondel stelde dus de psalmen van David boven Horatius en Pindarus, die hij even hoog aansloeg. Met Horatius heeft Vondel zich intensief beziggehouden, met Pindarus minder. Met Vondels kennis van het Grieks was het zeer matig gesteld³⁵ en we mogen wel uitsluiten dat hij Pindarus in het origineel heeft gelezen. Toch was Vondel wel enigszins bekend met de inhoud van Pindarus' werk, zoals blijkt uit de 2e 'Zangk' van de 'Zege-zang, ter eere van Gillis van Vinckenroy'³⁶ (ca. 1645):

Gelijck de zwaen haer helden-toon
Verheft, op 't worstelen, en rennen,
En vuist-kamp; daer sich Vorsten wennen
Ten oorloge, in een wolck van stof,
En damp van zweet, onthaelt met lof,
En loof, van Elis versch gevlochten,
Voor hen die andren overmochten,
Met arm, of vuist, of voet, of hoef,
Zoo dick de deugt quam op de proef.

Deze 'Zege-zang' dichtte Vondel voor Gillis van Vinckenroy, de burgemeester van Hasselt, naar aanleiding van diens overwinning in het kruisboogschieten. De aanleiding van dit gedicht - en dat is bijzonder - is net als bij Pindarus een sportoverwinning. Vondel vergelijkt de wedstrijd in het kruisboogschieten ook uitdrukkelijk met de spelen in de oudheid. In de 2e 'Zangk' noemt Vondel een Grieks en een Romeins voorbeeld, de hierboven beschreven Olympische spelen en daarna de lijkspeelen voor Anchises

uit Vergilius' *Aeneis*. Daar stelt hij in de 2e 'Tegenzangk' de wedstrijd uit zijn eigen tijd tegenover.

Er is meer opmerkelijk aan deze vergelijking, namelijk het gebruik van strofe en antistrofe om dingen tegenover elkaar te stellen. Vondel gebruikt de triadische opbouw als middel om de inhoud te ordenen, hij geeft de triade een functie. Hiermee slaat Vondel duidelijk een andere weg in dan Van der Noot, Grotius en Revius met hun indeling gebaseerd op retorische voorschriften. Iets vergelijkbaars doet Vondel in een 'Bouwzang' uit 1648 ter gelegenheid van de eerstesteenlegging van het stadhuis in Amsterdam.³⁷ In de zangen van dit uit twee triaden bestaande gedicht spreekt hij over Rome en Athene en hij stelt daar in de tegenzangen Amsterdam tegenover. In de toezangen zijn respectievelijk de bloei van de bouwkunst in vredestijd en de lof op de vier eerstesteenleggers het onderwerp.

Het meest verregaand is het gebruik van de triadische geleding voor de ordening van de inhoud in het gedicht '[Op den] Edipus of Teeckentolck van den E. Heere Athanasius Kircher'³⁸ uit 1652. Het gedicht bestaat uit twee paren van zang en tegenzang waarna één toezang volgt. Het is een tweegesprek tussen paus Innocentius X, die in de zangen, en de geest van Hermes Trismegistos, die in de tegenzangen aan het woord is. In de toezang formuleert Innocentius dan een soort conclusie. De opvatting van de Pindarische ode als beurtzang die we bij Van der Noot zagen, is hier praktijk geworden.

De niet strikt triadische opbouw, één epode na een aantal paren van strofe en antistrofe, komt bij Vondel vaker voor en is gelijk aan de bouw van de koorzang of rei in de tragedie. Daarmee heeft dit soort gedichten bij Vondel overigens niets uit te staan. Pas later bij de dichter Arnold Moonen (1644-1711) is er aanleiding om voor gedichten met een dergelijke opbouw een verband met het koorlied van de tragedie te leggen, omdat hij het woord 'rei' voor dit soort oden gebruikte in een tweetal bruiloftsgedichten³⁹.

In het gedicht 'Ter Inwydinge van den E. Heere, Gerardus van Westrenen'⁴⁰ (1654), dat ook de opbouw zang, tegenzang, zang, tegenzang, toezang heeft, gaat Vondel aan het slot bewust de wedijver met Pindarus aan. De "Helt" Westrenen, die het licentiaat in de godgeleerdheid te Leuven ontving, krijgt een krans, niet van laurier maar van "kruisloof"⁴¹ en niet "stam" of "wapen" verleent hem roem, maar de "Godtgeleertheit".

In de vier triaden tellende Pindarische ode 'Voor Alexander den VII. Hersteller van Jesus Societeit in den Staet van Venetie'⁴² (1657) zet Vondel deze wedijver met Pindarus door; zijn stof zou veel glansrijker zijn: "Laet Pindaer den renpalm loven:/ Deze olijf kan 't al verdoven." (Zang I). In Zang IV geeft Vondel voor moeite te hebben de ode onder controle te houden: "Alexander, help mijn cijter/ Met uw maete. Geen Pindaer/ Kan u volgen met zijn snaer;" en "Help en sterck my onder 't zingen,/ Zulck een' koorzang ongewent.". Overigens is het hoofdonderwerp van dit gedicht de strijd van de Christenen tegen de heidenen.

We mogen concluderen dat Vondel het voorbeeld van de Pindarische ode op een creatieve en gevarieerde wijze voor zijn gelegenheidspoëzie heeft gebruikt. Voor de ontwikkeling van de Pindarische ode zijn met name de niet strikt triadische ode (een aantal strofenparen gevolgd door één epode) en het gebruik van de triade voor de inhoudelijke opbouw van belang. Deze kenmerken zien we ook bij andere auteurs.

De niet strikt triadische ode komen we zelfs al vóór Vondel tegen in het ongedateerde en anonieme dichtbundeltje *De Roemster van den Aemstel*, Off: *Poëtische beschrijvinghe van de Riviere Aemstel*, dat afkomstig is van Matthijs van Velden en gedateerd moet worden tussen 1622 en 1635.⁴³ Het tweede gedicht in dit bundeltje heeft als titel 'Ode, Of Lier-veerssen, Aen den Aemstel, Pindarus na-ghebootst'. Niet alleen in de titel, maar ook in het gedicht zelf laat de dichter weten Pindarus na te volgen; het gedicht is een gift aan de Amstel "Die mijn Lier nu eerst gaet leeren/ Na de Pindarisse sanck.". Het bestaat uit 5 strofen, waarvan 4 van 10 en de laatste van 12 regels. Het gedicht is dus niet strikt triadisch. Naar de inhoud is het gedicht trouwens on-Pindarisch: het is geen gelegenheidspoëzie en het doet veeleer aan Horatius denken, bijvoorbeeld aan zijn "O fons Bandusiae" (ode III, 13).

Het toepassingsbereik van de Pindarische ode werd gedurende de 17e eeuw steeds vager. Het werd een vorm voor gelegenheidspoëzie die voor elke gebeurtenis gebruikt kon worden. Zo gebruikte Heijmen Dullaert (1636-1684) de Pindarische vorm voor twee bruiloftsgedichten,⁴⁴ zoals later ook Arnold Moonen (zie boven). Eén van Dullaerts gedichten is trouwens weer een niet strikt triadische ode. Willem Godschalck van Focquenbroch (± 1630-1675) ging nog een stapje verder en liet zich zelfs aan het criterium gelegenheidspoëzie niets gelegen liggen: hij gebruikte de triadische vorm voor een gedicht over de liefde.⁴⁵ Bovendien zijn in dat gedicht alle strofen even lang, met andere woorden: niet alleen inhoudelijk, maar ook formeel is bij Focquenbroch de Pindarische ode volledig verwaterd.

De laatste 17e-eeuwse auteur die ik hier wil noemen is Six van Chandelier (1620-1695). In 1657 verscheen zijn bundel *Poësy van J. Six van Chandelier* die zes boeken omvat, waarvan de laatste drie 'Dichtbosch' heten. We hebben dus weer met het silva-genre te maken, dat we al bij Van der Noot tegenkwamen. In deze bundel en met name in de drie boeken 'Dichtbosch' komen we een aantal 'Pindarische' gedichten tegen. Ook bij Six van Chandelier is goed waarneembaar dat de ontwikkeling van de Pindarische ode begint te ontaarden. Six kende Pindarus zelf niet en hij moest niet veel hebben van verheven poëzie. Dit uitte zich in de afwijkende manier waarop hij zowel naar vorm als naar inhoud met Pindarus omsprong.

Wat de vorm betreft zien we dat Six naast triadische gedichten niet alleen de inmiddels bekende variatie gebruikte van de niet strikt triadische ode; het gedicht 'Aan Simon Dilman Geneesheer te Amsterdam'⁴⁶ uit het 3e boek bestaat uit twee coupletten die 'Keer' en 'Tegenkeer' heten, terwijl het gedicht 'Kontrefeitsel van Olivier Kromwel'⁴⁷ in het 5e boek bestaat uit een 'Keer' van 84 verzen gevolgd door een 'Toesangh' van 10 verzen. Overigens zien we bij Six van Chandelier ook navolgingen van Vondels toepassing om de triade te gebruiken voor de inhoudelijke ordening. Net als Vondel gebruikte hij strofe en antistrofe om oudheid en eigen tijd te contrasteren: in het gedicht 'Borgerkroonen voor de Bikkers'⁴⁸ in het 5e boek beschrijft Six in de keer het Romeinse gebruik om verdienstelijke burgers met eikenkransen te eren en stelt dan in de antistrofe dat men in Amsterdam het hoofd van de Bikkers zou moeten omkransen. Het triadische gedicht "Op dry ysre kouwen, van Jan van Leiden, en syne medschuldigers, booven aan St. Lamberts tooren, te Munster."⁴⁹ uit het 5e boek herinnert aan Vondels gebruik van

de triade als beurtzang. In de 'Keer' richt Six zich tot de stad met een vraag, in de 'Teegenkeer' antwoordt de stad en in de 'Toesangh' wenst Six de stad alle goeds toe.

Six' Pindarische oden zijn naar de inhoud gelegenheidsgedichten die niets met Pindarus te maken hebben afgezien van 'Verrukkinge der sinnen'⁵⁰ uit het 4e boek. In dit gedicht parodieert Six de Pindarische ode, wat al direct blijkt uit de woorden waarmee hij aan het begin zijn dichterlijke geestdrift beschrijft: "Wat voel ik voor een seldsaam vier/ Myn vadsich herssenslym ontsteeken?/ Ik raak in brand, en schuimbek schier, (...)." De eerste triade is een variatie op het aan Horatius ontleende motief dat Pindarus onnavolgbaar zou zijn. Volgens Six kan men Pindarus rustig navolgen en is er geen reden om bevreesd te zijn als Icarus neer te storten. Horatius imiteerde immers zelf ook Pindarus en, zo besluit hij zijn redenering, "Waarom zou dan een ander geest/ Niet schoeijen, op de selve leest?" De antithese tussen Six en Horatius wordt dan dat Six met veel tamtam Pindarus zegt na te volgen, maar door de parodie in feite het tegendeel doet, terwijl Horatius in zijn ode IV, 2 zegt dat Pindarus onnavolgbaar is, maar hem elders juist wel navolgt. Aan het slot van het gedicht blijkt dat Six een vriend wil feliciteren met de geboorte van een zoon en zijn dokter wil danken voor diens medische hulp. Met dit soort alledaagse zaken parodieert hij de Pindarische ode als ode op een hooggeplaatst persoon. De typering van Schenkeveld-Van der Dussen 'De berg heeft een muis gebaard' is dan ook geheel van toepassing op dit gedicht.⁵¹

Het gebruik van de triadische opbouw voor de inhoudelijke ordening, die we bij Vondel en bij Six van Chandelier tegenkwamen, werd tot voorschrift in de Duitse poetica's uit het eind van de 17e en het begin van de 18e eeuw.⁵² In de strofe moest men een stelling poneren, in de antistrophe een tegenstelling en in de epode een conclusie. Een schoolvoorbeeld van zo'n ode is 'Voor en tegen de wijn' van Petronella Johanna de Timmerman (1724-1786).⁵³ In de strofe noemt de dichteres de aangename kanten van de wijn, in de antistrophe het misbruik en in de epode concludeert ze dat wijn een aangename drank is mits met mate gebruikt.

Pindarus en het dichterlijke genie in Nederland, 1770-1830

In de tweede helft van de 18e eeuw stond Pindarus in West-Europa opnieuw sterk in de belangstelling. Dat had alles te maken met de visie op poëzie die zich in die tijd ontwikkeld had. Men zette zich af tegen het classicisme met al zijn voorschriften en ontwikkelde een bewondering voor wat men het 'natuurlijke genie' noemde: de dichter die de poëzie ongebreideld uit zijn hart laat opwellen. Van de klassieke dichters werd nu vooral Homerus, die voordien als ruw maar nu als een natuurtalent werd beschouwd, bewonderd. Maar ook Pindarus werd een standaard-voorbeeld van het dichterlijke genie. Hieraan zal het feit dat hij in het geschrift *Peri hypsous* om zijn hartstocht wordt geprezen, wel hebben bijgedragen.⁵⁴

Peri hypsous ("Over het verhevene", een poeticaal geschrift uit de eerste eeuw na Chr. overgeleverd op naam van Longinus) gaf de aanzet tot de theoretische discussie over het 'verhevene' en in verband daarmee de verheven poëzie van het dichterlijke genie. Sinds Boileau's vertaling van *Peri hypsous* uit 1674 kwam er een gestage stroom

van geschriften over dit onderwerp op gang, die zijn hoogtepunt bereikte in de 2e helft van de 18e eeuw met Edmund Burke's *Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (1756/57) en Kant's *Kritik der reinen Vernunft* (1781).⁵⁵ In Nederland wijdde Johannes Kinker een essay aan het onderwerp; 'De digterlijke genie' uit 1801.⁵⁶ In wezen is de opvatting van de dichter als natuurlijk genie niet zo verschillend van het renaissancistische beeld van de dichter die onder invloed van de 'furor poeticus' staat. Het verschil zit hem vooral in de manier waarop de theorievorming tot uiting komt in de dichterlijke praktijk. In de Renaissance noemde de dichter van Pindarische oden de dichterlijke geestdrift slechts als topos; we zagen dat bij Ronsard, Dousa, Revijs en Six van Chandelier. In de 18e eeuw streeft men er daarentegen naar het dichterlijke genie uit het hele gedicht te laten spreken: de dichterlijke geestdrift is dan niet meer slechts een topos, maar het hoofdkenmerk van de Pindarische ode.

De belangstelling voor Pindarus leefde in de tweede helft van de 18e eeuw op in heel West-Europa, maar bovenal in Duitsland. Daar had zich in de 'Sturm und Drang'-periode een ware 'genie-cultus' ontwikkeld.⁵⁷ Er verschenen vertalingen van Pindarus, filologen hielden zich met hem bezig, en hij had grote invloed op dichters van wie met name Klopstock, Goethe en Hölderlin genoemd moeten worden.

Als omstreeks 1770 ook in Nederland de belangstelling voor Pindarus plotseling herleeft, gebeurt dat ongetwijfeld onder invloed van de ontwikkelingen in Duitsland. In Nederland lijkt er naast de hierboven beschreven veranderende visie op het dichterschap ook nog een tweede oorzaak te zijn waardoor de Pindarische ode vele beoefenaars kreeg: het vaderlands gevoel. Dat gevoel was in Nederland sterk aanwezig in de tweede helft van de 18e eeuw en het uitte zich onder andere in lofzangen op vaderlandse helden en zeges. Ook hiervoor was de Pindarische ode van oudsher geschikt.

Een groot aantal dichters waagde zich nu aan de Pindarische ode. Onder hen was Bilderdijk verreweg de belangrijkste, maar ook Rhijnvis Feith en de in zijn tijd zeer populaire Jan Frederik Helmers schreven Pindarische poëzie, naast nog een hele rij mindere goden als Hermanus Vinkeles, Pieter Gerardus Witsen Geysbeek, Marten Westerman en Carel Godfried Withuys. De eerste vertalingen van Pindarische oden in het Nederlands verschenen nu ook, beginnend met een vertaling van *Olymp. XII*, een ode op Ergoteles van Himera, door Pieter van den Bosch uit 1772.⁵⁸

De vertaling van Pieter van den Bosch was een paar jaar later de aanleiding tot een enigszins op zichzelf staand en curieus geval in de geschiedenis van de Pindarus-receptie: 'De Offerhande van Themistocles',⁵⁹ een waarschijnlijk uit 1777 stammende lierzang met een voorbericht van Onno Zwier van Haren (1713-1779). De destijds nog recente papyrusvondsten uit Herculaneum, die bij opgravingen in 1752-54 waren gedaan, brachten hem op het idee zijn lierzang als een vertaling van een ode van Pindarus zelf te presenteren, zoals de titelpagina vermeldt: "De offerhande van Themistocles, Lierzang van Pindarus aan Ergoteles van Himera, gevonden in Herculaneum, en volgens het Grieksche ontcyfferde handschrift in 't Italiaansch vertaald. door den eerwaarden vader Gennaro Sanchez de Luna, voorheen Jesuit en Hoogleeraar in de Grieksche Letterkunde tot Napels. Op eenen vryen trant in Nederduitsche Dichtmaat overgebracht, door het kunstgenootschap, onder de zinspreuk: gunst baard kunst." In het uitgebreide 'Voorbericht van de Nederduitsche overzetters' wordt quasi-filologisch op zaken als

de herkomst en de datering van het gedicht ingegaan. De indruk door het voorbericht gewekt dat het hier slechts om een flauwiteit gaat, wordt door de lierzang zelf weersproken. De lierzang telt 20 tienregelige strofen, waarvan alleen de laatste drie over Ergoteles gaan; tot en met de 17e strofe gaat de lierzang over Themistocles. Het verband tussen deze twee delen is zo mogelijk nog onbegrijpelijker dan we van Pindarus zelf gewend zijn, maar hiervoor geeft Van Haren zelf in het voorbericht verklaringen. Eén verklaring luidt, dat er zoals "alle kenners van de oude Grieksche en Latynsche lierdichten" weten, "niets gemeender als aan het einde van dezelve, hetgeen men in 't begin het minste scheen te moeten verwachten." (sic). De passage over Ergoteles is een lof op de overwinnaar. Het deel over Themistocles gaat over een offerplechtigheid in Perzië, waar Themistocles na zijn verbanning verbleef, die ermee eindigt dat Themistocles een beker drinkt en sterft, een apocrief gegeven. Ook binnen deze passage komen we een aantal plotselinge overgangen tegen. De nabootsing van de plotselinge overgangen doet weliswaar gekunsteld aan, maar is in zijn soort uniek. Dit, in combinatie met het merkwaardige verhaal over Themistocles, maakt 'De Offerhande van Themistocles' tot een fascinerend gedicht, dat tussen parodie en serieuze Pindarus-imitatie inhangt.

Zoals gezegd, staat Van Harens lierzang nogal op zichzelf. Wat dan wel de kenmerken zijn van de Pindarische ode in deze periode is wellicht het best te ontleen aan Boileau's *Discours sur l'ode*, die voorafgaat aan zijn Pindarische *Ode sur la Prise de Namur* uit 1693. Hier noemt Boileau een viertal kenmerken: de dichterlijke vervoe-ring, het grootse onderwerp, het verheven woordgebruik en de vermetele metaforen. Het is de vraag of Boileau's *Discours* veel bekendheid in Nederland had.⁶⁰ Toch blijkt het geschrift de kenmerken waaraan een Pindarische ode volgens de Nederlandse dichters moest voldoen goed weer te geven.

Ruim een eeuw later dan Boileau is er ook in Nederland een theoreticus over de ode: Johannes Kinker. Hij schreef drie uitgebreide literair-theoretische voorredenen bij evenzovele bundels gedichten,⁶¹ waarvan de tweede, uit 1820, in haar geheel aan de ode is gewijd. Hij beschouwt de ode als het genre dat bij uitstek geschikt is voor het verwoorden van filosofische ideeën: "De Filozofische waarheid verheft zich tot de vlugt van den Lierzang. De schat, welken de Grieken zich in dat vak verzamelden, hebben wij, met uitzondering van Pindarus en eenige kleine stukken, verloren; Horatius, nogtans, die den Grieken zoo gelukkig bestal, (misschien de waardigste van de Roovers aller tijden) met welke uitmuntende strophen doet hij ons door zijne gezangen de wijsheid niet tot diep in de ziel dringen." (1e voorrede (1819), p. 15). We zien hier dus de belangstelling voor de moraalfilosofische kant van de ode weer opduiken, maar die lijkt bij Kinker vooral op Horatius gebaseerd. Wat Kinker evenals Boileau ook noemt, en wat als het belangrijkste kenmerk van de Pindarische ode in deze tijd wordt beschouwd, is de dichterlijke geestdrift: "De Lierdichter bevindt zich op de hoogste sport der poëtische ladder; zijne taal moet die van het hoogstgestemde gevoel zijn; dit gevoel, deze geestverrukking is zijne Zanggodin, aan welker inspraak hij zich geheel en al moet kunnen overgeven." (2e voorrede, pp. 19-20).

Volgens Bilderdijk komt de geestdrift bij Pindarus tot uiting in de plotselinge overgangen, die hij dan ook als kenmerkend beschouwt voor de Pindarische ode: "Het karakteristyk van Pindarus is (naar mijn inzien) zijn Kunstgreep, om den Lezer, of liever

Hoorder (...) langs eenen hem eigenen slingerweg om te leiden (...)." (voorrede van de *Mengelingen*, 1804).⁶²

Wat de vorm betreft, zien we dat de triadische opbouw is losgelaten. Dat past in het beeld; men wilde door de inhoud van het gedicht laten zien dat men een Pindarische ode dichtte en het gedicht hoefde niet meer door triaden als zodanig herkenbaar te zijn. Triadische opbouw ontbrak dan ook als kenmerk in Boileau's *Discours*. Men zou wellicht verwachten dat de dichterlijke geestdrift in deze periode tot meer metrische vrijheden leidde. Bij de Nederlandse dichters was dat echter nauwelijks het geval. De oden zijn bijna altijd in regelmatige iamben geschreven, waarbij mannelijk en vrouwelijk eindrijm elkaar afwisselen. Hooguit wordt de verslengte gevarieerd, maar ook dat vaker niet dan wel. Vooral Bilderdijk probeerde net als de Engelsman Abraham Cowley, wiens *Pindaric Odes* in 1656 waren verschenen, een grotere metrische vrijheid te suggereren door soms de lengte van zijn strofen te variëren en ze met grillige inspringingen af te drukken. Hiervan is 'Zegefeest',⁶³ geschreven naar aanleiding van Napoleons overwinning op de Russen bij Friedland in 1807, misschien het beste voorbeeld. Van vrije verzen is echter geen sprake, terwijl in Duitsland Klopstock en Hölderlin juist onder invloed van Pindarus wel vrije verzen gingen schrijven. Kinker merkt op (2e voorrede, p. 6), dat de strakke rijmschema's eigenlijk niet passen bij de "stoute en schijnbaar breidelooze vlugt van den lierzang", maar "gewettigd" zijn door "een langdurig en door de onafgebroken gewoonte verjaard gebruik". Ook de betiteling 'dithyrambe', gebruikt door b.v. Helmers en Bilderdijk heeft niets met vrije verzen te maken; het was in deze tijd niet meer dan een synoniem voor 'lierzang', zoals Kinker zegt: "Ode, Lierzang, Dithyrambe, drie woorden welke in den grond hetzelfde uitdrukken." (2e voorrede, p. 20).

Om de Pindarische ode uit deze periode te illustreren citeer ik een passage uit een 'lierzang' van Vinkeles getiteld 'Michiel Adriaansz. de Ruiter' uit 1826.⁶⁴ Als onderwerp kiest hij een grote vaderlandse held die in 1676, precies anderhalve eeuw eerder dus, was overleden. Hier volgt een citaat uit het 3e en 4e couplet:

De Ruiter? ... Bloos, vermetel zanger!
 Niet strafloos, trotsche Phaëton!
 Grijpt gij, van blinde geestdrift zwanger,
 De gouden teugels van de zon.
 't Zegt weinig, met gespieerde vingren,
 Voor 't nijdig oog der mededingren,
 Daar drift en spijt elk zenuw spant,
 Het brieschend hengstgespan te stieren,
 En 't hoofd met Pisa's loof te sieren,⁶⁵
 Voor 't zaamgedrongen Griekenland.

Maar 't vordert godenbloed in de adren,
 Bij de eewge kracht des zonnegods,
 De vlugt der diamanten radren,
 Bevrijd van wagenbreuk en bots,
 In 't ongebaande spoor te klemmen,
 Het vuurgloedaëmend ros te temmen.

De dichter spreekt hier tot zichzelf over zijn gewaagde onderneming een ode te dichten, waarbij een overwinning op de Olympische spelen (Pisa = Olympia) in het niet valt. Vinkeles doet het voorkomen alsof hij - zoals het een lierdichter past - door een god bezeten is en in een toestand van geestesverrukking verkeert, waarin hij het gedicht, "het vuurgloedaëmend ros" waarvan hij de menner is, nauwelijks in bedwang heeft. Iedereen kan echter aanvoelen dat Vinkeles zich eigenlijk helemaal niet als een bezetene door het gedicht laat meeslepen, maar in een strak rijmschema en een strak metrisch schema dicht. Bovendien, vanwaar die plotselinge geestdrift voor iemand die al anderhalve eeuw dood is? Vinkeles' geestdrift is in feite slechts een variatie op een gemeenplaats die eindeloos terugkeert in de 'Pindarische' poëzie van deze tijd. De Pindarische stijl imiteert Vinkeles door de overdadige beeldspraak, door mythologische verwijzingen en door hoogdravende adiectiva als "diamanten" en "vuurgloedaëmend". De vier door Boileau genoemde kenmerken van de Pindarische ode blijken alle te vinden te zijn in dit gedicht.

Alleen Willem Bilderdijk steeg af en toe echt boven dit niveau uit. Als er iemand in de Nederlandse letteren de betiteling 'Pindarus' toekomt, dan is dat Bilderdijk. Al in 1784 schreef hij 'Het Lotgeval',⁶⁶ waarin *Olymp.* XII "vrij nagevolgd" is. Bilderdijk was van mening dat men Pindarus niet letterlijk kan vertalen, net zoals Abraham Cowley vond, aan wie hij, naar ik vermoed, zijn ideeën ontleende over hoe men Pindarus moet imiteren. Wat hij in de voorrede van zijn *Mengelingen* (1804)⁶⁷ hierover zegt, vertoont althans een opvallende overeenkomst met Cowley's voorwoord tot zijn *Pindaric Odes*. Beiden vinden het waanzin Pindarus in zijn eigen versmaat na te volgen en vinden ook dat men de door Pindarus gebruikte uitdrukkingen moet vervangen door iets vergelijkbaars uit de eigen taal.

Gerbrandy heeft gewezen op het merkwaardige feit dat Bilderdijk zich veel meer met Horatius heeft beziggehouden - hij vertaalde ongeveer de helft van diens oden - terwijl hij zich Pindarus bij uitstek als voorbeeld stelde voor zijn lyriek.⁶⁸ Hoewel Bilderdijk inderdaad maar één ode van Pindarus vertaalde en het de vraag is of hij hem diepgaand bestudeerd heeft, had hij toch heel duidelijk een conceptie van wat Pindarische poëzie als voorbeeld voor hem inhield. Dit komt het scherpst naar voren in het poëtische gedicht *De kunst der poëzy* (1809),⁶⁹ waarin hij het verband legt tussen zijn poëzie-opvatting van dichten als 'uitstorting van het gevoel' en het voorbeeld van Pindarus:

Toen zweefde ik, als de bie van Hybla, over 't kruid;
Toen breidde ik door 't Heelal mijn stoute vlerken uit,
En waagde 't, adelaars die in de wolken hangen,
Te trotsen, en de lucht al steigrend saam te prangen;
Ja, in dat licht te zien, waar Dirces fiere zwaan
In spiegelt, daar hy drijft langs de onbezochte baan,
En donders, onverwikt, rondom zich heen hoort klateren:
Ik dacht om Ikarus, noch ongenoemde wateren,
Wier vloed wellicht een' naam ontleende van mijn' val.

Bilderdijk sprak dikwijls zijn twijfel uit aan zijn vermogen om Pindarus te imiteren, zoals in het gedicht 'De Treurzang' uit 1810:⁷⁰

Maar gy, ô Dirces grootsche zwaan,
 Wiens spoor ik langs de hemelbaan
 Steeds nastaar met verbijstrende oogen:
 Eens dacht ik met een stoute vlucht
 U na te drijven door de lucht,
 Dan ach! die waan is lang vervlogen.

Maar ondanks zijn twijfel zijn er onder Bilderdijs talloze gedichten heel wat staaltjes van de Pindarische stijl te ontdekken. Het bekendste voorbeeld is wel zijn ode 'Napoleon'⁷¹ uit 1806. Van deze ode zei Carel Vosmaer "dat in geene taal ooit geweldiger hymne is geschreven, zoo zeer in kracht en vervoering gelijk aan Pindaros".⁷² Ik bespreek de Pindarische kwaliteiten van deze ode hier niet nader, omdat Jacob Smit dat al op onnavolgbare wijze gedaan heeft.⁷³ Als voorbeeld van een gedicht waarin we de Pindarische stijl uitgekristalliseerd vinden bij Bilderdijk wil ik hier 'Orde'⁷⁴ noemen uit 1827, een gedicht dat Bilderdijk 'dithyrambe' noemde en dat hij schreef toen hij de zeventig al gepasseerd was. Het gedicht gaat over de kringloop in de natuur en hoe alles terugkeert naar zijn oorsprong. In de volgende passage uit het eind van het gedicht brengt de geestdrift de dichter ertoe op het moment van de climax het regelmatige rijm te doorbreken, het aantal versvoeten te variëren en iets te zeggen wat hij eigenlijk had willen verzwijgen:

Al wat opging, gaat weêr onder;
 Maar, ô ziel-ontzettend wonder!
 Niets verliest zich, niets vergaat,
 Hoe 't verander' van gelaat.
 't Stof moet weêr tot stof vervallen
 Van de uit leem gebootste wallen;
 En de Geest - ! ô God, ik zwijg. -
 Maar ô neen; mijn zangtoon, stijgt! -
 Ja, uit de aardsche boei gebroken,
 Stijgt ik, de armen uitgestoken,
 Met de wieken blij ontploken,
 Naar de bron waaruit ik vloot.
 ô Hoe zalig, ô hoe heerlijk
 Hoe begeerlijk
 Hoe gewenscht is dan de dood!

Kan men Bilderdijk een hoogtepunt noemen in de poëtische imitatie van Pindarus, een hoogtepunt in de moraalfilosofische appreciatie van Pindarus is een boekje van de Groningse hoogleraar Grieks Petrus van Limburg Brouwer: *Proeve over de zedelijke schoonheid der poëzy van Pindarus* (Amsterdam 1826). Van Limburg Brouwer schreef een serie van 'Proeven over de zedelijke schoonheid', waarin ook afleveringen verschenen over Homerus (1825), Aeschylus (1827), Sophocles (1832) en Euripides (1833). Het boekje over Pindarus is een uitgebreid onderzoek naar de "Godsdienst en Zedelijk-

heid" van Pindarus geïllustreerd met citaten en parafrases. Al op bladzijde 9 zegt Van Limburg Brouwer in een vergelijking met Homerus: "de gezangen van Pindarus zijn geheel Godsdienst en Zedelijkheid". Pindarus probeert volgens hem de goden zo waardig mogelijk te schilderen en het genre van Pindarus' gedichten leent zich ook meer dan het heldendicht "voor eene, meer regtstreeks zedelijke en wijsgeerige, strekking".

Een veranderende visie op Pindarus

Na Bilderdijk en zijn generatie is het gedaan met de Pindarus-imitatie in de Nederlandse letteren. Enerzijds omdat de tijd van de imitatie van klassieke voorbeelden voorbij was, maar anderzijds ook omdat men een afkeer had van de holle bombast waartoe het genre van de ode was verworpen. Hiervan is een passage uit Jacob van Lenneps gedicht 'Aen een mijner kleinzoons'⁷⁵ een goede illustratie:

Weet, de Alceën en Pindaren
Acht ons koel positivisme
Zo niet daadlijk rijp voor 't dolhuis
Zeker gans onbruikbre wezens.

Het is niet zo, dat het met het einde van de Pindarische ode ook gedaan was met de belangstelling voor Pindarus. Wel veranderde de visie op Pindarus. Door de grote vorderingen in de Pindarus-filologie die in het begin van de 19e eeuw in Duitsland werden gemaakt, werd het mystificerende beeld van Pindarus als verheven dichter die in een roes zijn duistere verzen schept, van de mist ontdaan. Een nieuwe visie op Pindarus kunnen we bespeuren bij Leopold en de Tachtiger Hein Boeken, beiden classici.

De visie van Leopold op Pindarus komen we in een citaat van Van IJzeren tegen: "Steeds is mij bijgebleven een opmerking van de dichter J.H. Leopold, van huis uit een voortreffelijk classicus, die in alle eenvoud volhield en mocht volhouden, dat Pindarus tenslotte toch vrij gemakkelijk te begrijpen is".⁷⁶ Overigens bespeurde J.C. Kamerbeek enkele vage reminiscenties aan Pindarus in Leopolds poëzie en vermoedde A.L. Sötemann stilistische invloed op de eerste strofe van Leopolds beroemde gedicht 'Oinoë hena stalagmon'.⁷⁷

Hein Boeken, van wie er in 1894 al in *De Nieuwe Gids* IX vertalingen van *Olymp.* II, III en IV waren verschenen, schreef in 1904 in *De Nieuwe Gids* XIX een bijdrage met de titel 'Is Pindarus een verheven, diepzinnig en duister dichter?'.⁷⁸ Zoals de Tachtigers wel vaker deden, zette Boeken zich in dit artikel af tegen de filologische aanpak en beval hij aan gewoon van het lezen te genieten. Hij illustreert dan "Pindarus' eenvoudigheid, bondigheid en kernachtigheid" door een prozavertaling van een deel van *Pyth.* I.

Pindarus bij Pierson, Couperus en De Haes

De Pindarische ode mag zijn uitgestorven in de Nederlandse literatuur, toch bleef Pindarus schrijvers inspireren, zij het sporadisch.

Allard Pierson (1831-1896), die van oorsprong theoloog was, heeft nogal wat aandacht geschonken aan de Griekse oudheid. Pierson had een ongeremde bewondering voor Pindarus. Zo zegt hij in *Over Grieksche Compositie* (Amsterdam 1892): "Bij deze lyriek is die van Goethe of Lamartine analytisch als dor proza". Zijn belangstelling voor Pindarus komt voor het eerst naar voren in een verzameling van 46 gedichten genaamd *Antieke Gedachten*⁷⁹ (verschenen in 1882), waarvan elk bij hem werd opgewekt bij het lezen van een bepaalde ode van Pindarus. Het is helaas een reeks zouteloze gedichten. *Olymp.* VIII bijvoorbeeld inspireerde hem tot het volgende (nr. 33):

Wat een God heeft opgericht,
Blijft voor de eeuwigheid gesticht!
Maar wat menschenhanden bouwen,
Moet eens de' ondergang aanschouwen!

Heel wat leesbaarder is het proza dat Pierson aan Pindarus wijdde. In *Hellas*, een werk over Griekse literatuur, wijsbegeerte en beeldende kunst, wijdt hij zo'n 30 pagina's aan Pindarus.⁸⁰ Wonderlijk genoeg staat deze bespreking in het gedeelte dat is gewijd aan de historiografie. Pierson heeft het in deze bespreking namelijk over de sage in Pindarus' poëzie. Deze vertegenwoordigt volgens hem het verleden waarmee Pindarus de individuele prestatie van een overwinnaar in een wijder perspectief plaatst. Hij houdt zich dus zijdelings bezig met het probleem van de eenheid bij Pindarus. Wat hij hierover zegt is het citeren waard: "De dingen zijn voor hen (namelijk de Ouden) met elkander verbonden, niet, als voor ons, door een nuchter gelijktteken, maar, als in een landschap, door eenheid van toon, misschien reeds door gewikkeld te zijn in één nevel. Een vage overeenkomst of herinnering, zooals in onzen tijd alleen nog het fijner besnaard gevoel der vrouw kan vatten, is dikwerf voldoende."

Couperus schreef een korte novelle, getiteld *De Ode*, die in 1918 in *Groot Nederland* verscheen.⁸¹ Inspiratiebron is Pindarus' 13e Olympische ode, waarin Xenofon van Corinthe, winnaar bij het hardlopen en de pentathlon, bezongen wordt. *De Ode* is het verhaal van de Corinthische hetaere Kallirhoe, die als man verkleed de Olympische spelen bezoekt (vrouwen was de toegang verboden). Ze ziet hoe haar stadgenoot Xenofon, op wie zij verliefd is, zegeviert in de pentathlon en is er getuige van hoe hij 's avonds gehuldigd wordt met een ode die Pindarus zelf zingt, waarbij hij zich bovendien op de lier begeleidt. De tekst van de door Pindarus gezongen (en in Couperus' fictie blijkbaar in enkele uren gemaakte) ode kunnen we voor een deel meelesen. Het is een bewerking van de eerste en tweede triade van *Olymp.* XIII. Het beeld dat Couperus hier schetst van de omstandigheden waarin een Pindarische ode werd opgevoerd, namelijk zonder koor, wijkt nogal af van de manier waarop het naar verondersteld wordt in werkelijkheid gebeurde. In recent onderzoek is echter de stelling verdedigd dat Pindarus' lyriek niet zonder meer tot de koorlyriek gerekend kan worden, maar dat er in zijn oden aanwijzingen zouden zijn dat ze niet altijd door een koor werden gezongen.⁸² We kunnen daarom stellen dat Couperus in goed gezelschap is voor het beeld dat hij op grond van zijn lectuur van Pindarus over de opvoeringspraktijk van een epinikion had.

Tot slot moet Jos de Haes genoemd worden. Hij studeerde klassieke filologie in Leuven en schreef in 1942 een licentiaatsverhandeling over Pindarus. In hetzelfde jaar

verscheen zijn eerste poëziebundel *Het Andere Wezen*.⁸³ Hierin staat het gedicht 'Stervende Koronis', dat een scène uit de mythe van Koronis uit *Pyth.* III tot onderwerp heeft. In 1945 verscheen zijn vertaling van de Pythische oden (*Pythische Oden*, Brugge-Brussel 1945). Als De Haes' beste bundel geldt *Azuren Holte* (1964), waarin de gedichtencyclus 'Delphi' staat. Uit die naam blijkt alweer De Haes' belangstelling voor met name de Pythische oden. In deze cyclus gebruikt hij het orakelheiligdom van Delfi om zijn ideeën over god en mens mythisch te verbeelden. Het eerste gedicht begint heel tekenend voor deze mengeling van klassieke mythe en christelijk gedachtengoed: "Navel der aarde Gods.", met de bekende benaming voor Delfi 'navel der aarde', die in Pindarus' oden vijfmaal voorkomt, waarvan viermaal in de Pythische.⁸⁴ Op de vraag of De Haes ook door de Pindarische stijl is beïnvloed, is gezegd: "Mocht dit al enige plausibiliteit - en aantoonbaarheid - bezitten, dan zou het toch eerder om een overeenkomst in effect gaan dan om beïnvloeding."⁸⁵

Samenvatting

Ik hoop in het bovenstaande te hebben laten zien dat de receptie van Pindarus zeer gevarieerd was in de Nederlanden, ook al is zijn invloed vrij gering geweest. We konden de Pindarus-imitatie in twee hoofdperiodes indelen: de eerste in de Renaissance (grootweg van 1560 tot 1660) en de tweede in de periode van ± 1770 tot ± 1830 . In beide periodes was buitenlandse invloed een aanzet voor de belangstelling voor Pindarus; voor de eerste periode was dat met name Ronsard en voor de tweede periode was het de invloed vanuit Duitsland.

De receptie in de Renaissance begon in de Zuidelijke Nederlanden en verplaatste zich vervolgens naar de Noordelijke Nederlanden, waar de belangstelling zich aanvankelijk concentreerde in het Leidse humanistenmilieu en zich daarna verder verspreidde. Pindarus werd in deze periode nagevolgd in het Nederlands, Grieks en Latijn. De neolatijnse schrijvers hadden vooral interesse voor de vrije metriek. De schrijvers die zich van het Grieks bedienden (Iamotius, Bovillius en Grotius) ontleenden allen veel aan Pindarus, maar sloegen inhoudelijk verschillende wegen in. Iamotius' oden hebben inhoudelijk nauwelijks iets met Pindarus uit te staan en Bovillius' oden juist teveel. Grotius sluit zich eerder aan bij de Nederlandstalige auteurs: net als Van der Noot en Revius schreef hij een ode op een vooraanstaand persoon en alledrie pasten zij de retorische voorschriften toe op de indeling van de ode. Die indeling werd na deze auteurs niet meer gebruikt voor de Pindarische ode. Vondel benutte de opbouw van de triade voor een antithetische indeling van zijn stof, eenmaal zelfs voor een beurtzang, waarin Six van Chandelier hem navolgde. De triadische vorm zien we geleidelijk afkalven sinds Matthijs van Velden, die slechts één epode na een aantal strofenparen gebruikte, en vooral bij Six van Chandelier komen we vreemde bouwswel tegen. De topos dat de furor poeticus zich van de dichter meester maakt, zagen we bij Dousa, Revius en -geparodieerd - bij Six van Chandelier.

In de tweede periode is de dichterlijke geestdrift het belangrijkste kenmerk van de Pindarische poëzie. De triadische vorm heeft men in deze tijd verlaten, de inhoud

is in hoofdzaak dezelfde gebleven: de lofprijzing van grote mannen en overwinningen. Bilderdijk is in deze periode eigenlijk de enige dichter bij wie de dichterlijke geestdrift niet is voorgewend. Hij verbond de dichterlijke geestdrift ook met zijn poëzie-opvatting en was de enige die zich wat metrische vrijheden veroorloofde.

De belangstelling voor de moraalfilosofische kant van Pindarus bespeurden we in de Renaissance bij Heinsius en in de overvloed aan sententiae bij Revijs, later bij Kinker, maar bovenal in Van Limburg Brouwers *Proeve*.

Tot slot konden we nog Pierson, Couperus en De Haes noemen als schrijvers die zich door Pindarus hebben laten inspireren.

Noten

1. Voor hun stimuli en kritische kanttekeningen bij de totstandkoming van dit artikel gaat mijn dank uit naar prof.dr. D.M. Schenkeveld, drs. L. de Ligt, prof.dr. S.R. Slings, prof.dr. M.H. Schenkeveld en prof.dr. M. Spies.
2. *Dichterlijke Werken van Willem en Onno Zwier van Haren*, derde deel, Amsterdam 1824, p. 143.
3. Over Pindarus' invloed op Horatius: E. Fraenkel, *Horace*, Oxford 1957, p. 426 e.v.
4. "Quinetiam in Scoliis, Paeanibus, Dithyrambicis, numerus incertus pro libidine authoris. Quamobrem eos lege solutos vocat Horatius". *Poet.* I, 44.
5. Zie hierover: J.P. Guépin, 'Het enthousiasme van dichters', in: *Bzzlletin* 144 (maart 1987), pp. 47-56 en K. Viëtor, *Geschichte der deutschen Ode*, München 1923 (herdr. Darmstadt 1961), pp. 70-72.
6. Voor de volledigheid zij vermeld dat in de Middeleeuwen Pindarus' naam al bekend was in het westen. Zijn naam werd namelijk - ten onrechte - verbonden aan de *Ilias Latina*, waarvan hij de vertaler of de schrijver zou zijn (Zie hierover: *Poetae Latini Minores*, ed. A. Baehrens, Vol. III, Lipsiae 1881, p. 4). Ook in Nederland, waarschijnlijk in Utrecht, verschenen uitgaven van dit werk in de 2e helft van de 15e eeuw met als auteur 'Pindarus Thebanus' (nrs. 1416 en 1417 in M.F.A.G. Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, La Haye 1874, herdr. z. pl. 1962).
7. Een uitstekend hoofdstuk over Pindarus' 'Nachleben' in de Europese literatuur vindt men in: G. Highet, *The Classical Tradition*, 3e druk Oxford 1953, pp. 219-254. Een studie over de ode in de Italiaanse, neolatijnse, Franse en Engelse literatuur is: C. Maddison, *Apollo and the nine, A history of the ode*, Baltimore 1960.
8. Over Poetou zie: K. Bostoen, *Dichterschap en Koopmanschap in de zestiende eeuw. Omtrent de dichters Guillaume de Poetou en Jan vander Noot*, diss. Univ. v. Amsterdam, Deventer 1987.
9. Over 'silva' zie: K. Bostoen, *Dichtersch. en Koopmansch.*, pp. 242-248.
10. Jan van der Noot, *Het Bosken en Het Theatre*, ed. W.A.P. Smit, Amsterdam - Antwerpen 1953, pp. 99-100.

11. Ook de Duitse dichter Philipp von Zesen (= Philippus Caesius) interpreteerde in zijn *Deutsche Helikon* (1640/41) het sonnet als Pindarische ode. Dit meldt: Th. Gelzer, 'Pindarverständnis und Pindarübersetzung im deutschen Sprachbereich vom 16. bis zum 18. Jahrhundert', in: W. Killy ed., *Geschichte des Textverständnisses am Beispiel von Pindar und Horaz*, München 1981, p. 103.
12. Zie: P. de Nolhac, *Ronsard et l'humanisme*, Paris 1921, pp. 90-91.
13. Voor de tekst van de oden en een vergelijking met Pindarus zie; I. Opelt, 'Zwei griechische Pindarische Oden aus dem frühen 17. Jahrhundert', in: *Mnemosyne* 21 (1968), pp. 374-385.
14. Dit gegeven ontleen ik aan: S. Ridderbos, *De philologie aan de Leidsche universiteit gedurende de eerste vijftientig jaren van haar bestaan*, diss. Amsterdam, Leiden 1906, p. 23.
15. Dit gegeven ontleen ik aan: P. de Nolhac, *Ronsard et l'hum.*, p. 211.
16. Zie hierover: C.L. Heesakkers, *Praecidanea Dousana, Materials for a biography of Janus Dousa pater (1545-1604). His youth*, Amsterdam, 1976, p. 53.
17. Griekse facsimile tekst en Nederlandse vertaling in: *De dichtwerken van Hugo Grotius*, I Oorspronkelijke dichtwerken, Tweede deel, pars 1 A, ed. B.L. Meulenbroek, Assen 1972, pp. 25-47. Annotaties ibid. pars 1 B, pp. 15-32.
18. De uitdrukking "moeder Holland" is evenals "moeder Brabant" dat we bij Van der Noot tegenkwamen, een variant op Pindarus' "Moeder ... Thebe" (*Isthm.* 1,1).
19. In het gedicht 'Geboorte-groet aan Petrus Scriverius' somt Joachim Oudaan de door Scriverius bewonderde schrijvers op. Hieronder noemt hij ook Pindarus met het volgende vers; "Hier woelt het Isthmis-veld op Pindars gulden galm;" (*Gedichten van Petrus Scriverius*, Amsterdam 1738, p. 133).
20. Ik geef hier een enkel voorbeeld: De apotheker/letterkundige Lambertus Bidloo noemt in zijn *Panpoëticon Batavum* uit 1720 Jeremias de Decker de "Christen-Pindarus" en hij vindt dat de lof door Horatius aan Pindarus toegezwaaide, aan De Decker toegekend moet worden. (Dit ontleen ik aan: J. Karsemeyer, *De Dichter Jeremias de Decker*, diss. Vrije Universiteit Amsterdam 1934, pp. 312-313.).
21. Zie: G. Ellinger, *Geschichte der neulateinischen Lyrik in den Niederlanden*, Berlin - Leipzig 1933, p. 197.
22. C. Maddison, *Apollo and the nine*, pp. 334-335.
23. Dit suggereert E. Schäfer in zijn *Deutscher Horaz: Conrad Celtis, Georg Fabricius, Paul Melissus, Jakob Balde. Die Nachwirkung des Horaz in der neulateinischen Dichtung Deutschlands*, Wiesbaden 1976, p. 189.
24. Over deze redevoering: J.H. Meter, *The literary theories of Daniel Heinsius*, Assen 1984, pp. 92-96.
25. Th. Gelzer, 'Pindarverständnis ...', p. 99.
26. "Iam amoenitas quae multa est in illo, optimum in choris condimentum, cum praesertim argumento destituitur poeta."
27. W.A.P. Smit, *De dichter Revius*, Amsterdam 1928, p. 228 e.v. en Jacobus Revius, *Overyssele sangen en dichten*, ed. W.A.P. Smit, Amsterdam 1935, p. 81 e.v.

28. C.A. de Niet, 'Pindarus Nagebootst, over de Pindarusimitatie in Revius' *Triumphliedt* (1629)', in: *Voortgang, jaarboek voor de Neerlandistiek*, VIII (1987), pp. 85-112.
29. "mea quidem sententia, nullus graecorum autorum sic videtur prodesse ad sacrarum literarum intellectum atque hic noster, praesertim si abstrusissimas Hebraeorum cantilenas, ac hymnos, quales psalmi sunt, Iobi carmina, ac aliorum hinc inde numeris ligatae laudes, cupias penitus habere perspectas?"
30. WB III, pp. 261-285.
31. Zie hierover: P.Dr. Maximilianus, O.F.M.Cap. *Vondelstudies*, Overzien en ingeleid door L.C. Michels, Terheyden 1968, p. 146 e.v.
32. WB IV, pp. 66-68.
33. WB IV, pp. 61-65.
34. WB IV, pp. 53-60.
35. Zie hierover: A.M.F.B. Geerts, *Vondel als classicus bij de Humanisten in de leer*, diss. Utrecht, Tongerloo 1932, pp. 7-12.
36. WB IV, pp. 636-640.
37. WB V, pp. 368-371.
38. WB V, pp. 562-566.
39. 'Ter bruilofte van den Heere Joan Ludolf Mulert (...) en Mejoffer Fenne Roelink (...) en 'De trouzael van den Heere Antoni van Haersolte (...) en Mejoffer Joanna van Haersolte' in: A. Moonen, *Poëzy*, Amsterdam - Utrecht 1700, pp. 159-163 en 167-170.
40. WB V, pp. 814-816.
41. Vergelijk in het gedicht 'De Druckkunst. Aen Balthasar Moerentorf' (1645, WB V, pp. 150-153): "Laurens Koster (dien ik hier/ Nu niet met Delfisch lauwerier/ Maer met zijn eigen beuckloof krans)" (vss. 19-21).
42. WB VIII, pp. 576-583.
43. *De Roemster van den Aemstel*, met inl. en aant. door Een werkgroep van Utrechtse Neerlandici, Utrecht 1973.
44. H. Dullaerts *Gedichten*, Amsterdam 1719 (herdrukt in: P.C.A. van Putte, *Heijmen Dullaert*, deel II, Groningen 1978), pp. 144-148 en 148-153.
45. Willem Godschalck van Focquenbroch, *De geurige zanggodin*, keuze en inleiding door Bert Decorte, Hasselt 1966, pp. 47-49.
46. J. Six van Chandelier, *Gedichten*, ed. A.E. Jacobs, Deel I, Assen - Maastricht, 1991, p. 198.
47. *ibid.* pp. 591-593.
48. *ibid.* pp. 469-470.
49. *ibid.* pp. 660-661.
50. *ibid.* pp. 307-310.
51. M.A. Schenkeveld-Van der Dussen, 'De anti-idealistische poetica van een christen-burger, Joannes Six van Chandelier', in: *De nieuwe taalgids* 76 (1983), pp. 303-305.
52. Zie hierover K. Viëtor, *Geschichte der deutschen Ode*, München 1923 (herdr. Darmstadt 1961), pp. 74-75.

53. In: *Nagelaatene gedichten*. Uitgegeven door haar echtgenoot Joh. Fred. Hennert, Utrecht 1786.
54. *Peri hypsous* 33,5.
55. Over dit onderwerp: S.H. Monk, *The sublime. A Study of Critical Theories in XVIII-century England*, [1935], Ann Arbor 1960.
56. *Magazyn voor de critische wijsgeerte en de geschiedenis van dezelve*, deel 4 (1801), pp. 172-208.
57. J. Schmidt, 'Pindar als Genie-Paradigma im 18. Jahrhundert', in: *Goethe Jahrbuch* 101 (1984), pp. 63-72.
58. Zie voor de oudste Nederlandse vertalingen: A. Geerebaert, *Lijst van de gedrukte Nederlandsche vertalingen der oude Grieksche en Latijnsche Schrijvers*, Gent 1924.
59. In: *Dichterlijke Werken van Willem en Onno Zwier van Haren*, zesde deel, Amsterdam 1827, pp. 337-353.
60. H.J.A.M. Stein noemt in zijn *Boileau en Hollande, Essai sur son influence aux XVIIe et XVIIIe siècles*, diss. Univ. v. Amsterdam, Nijmegen - Utrecht 1949, slechts één verwijzing (op p. 90) naar de *Ode sur la prise de Namur* (in het 'Voorberecht' van Lucas Rotgans' *Poezy, van verscheide Mengelstoffen*, 1715) en geen enkele naar het *Discours*.
61. De tekst van de voorreden met inleidingen commentaar bij: G.J. Vis, *Johannes Kinker en zijn literaire theorie*, diss. Univ. van Amsterdam, Zwolle 1967.
62. *De Dichtwerken van Bilderdijk*, A.C. Kruseman, Haarlem, deel 15 (1859), pp. 100-101.
63. *DW*, deel 9 (1858), pp. 27-31.
64. Verschenen in: *Apollineum*, derde deel (Amsterdam 1826), p. 181 e.v.
65. Dit is een reminiscentie aan de vertaling van Pindarus' *Olymp. IV*, 12 door Witsen Geysbeek, die twee jaar eerder eveneens in *Apollineum*, tweede deel, pp. 137-138, verscheen.
66. *DW*, deel 8 (1858), pp. 48-49.
67. *DW*, deel 15 (1859), pp. 100-102.
68. P. Gerbrandy, 'Bilderdijk en de Nederlandse Pindarus-receptie', in: *Het Bilderdijk-Museum* 5 (1988), pp. 1-10.
69. *DW*, deel 7 (1857), pp. 66-81, het citaat op pp. 75-76. Zie over dit gedicht: Horatius, *Ars Poetica*, ingeleid, verantwoord, vertaald en voorzien van een nabeschuiving over Horatius' dichterlijke voortleven bij Bilderdijk door P.H. Schrijvers, Amsterdam 1980, vooral p. 66 e.v.
70. *DW*, deel 8 (1858), pp. 156-158.
71. *DW*, deel 9 (1858), pp. 17-22.
72. *Vogels van diverse Pluimage*, 3e druk, Leiden z.j., p. 157.
73. J. Smit, *De kosmische zelfvergroting van de dichter bij Bilderdijk, Perk en Marsman*, Amsterdam 1957 (= *Med. d. Kon. Ned. Ak. v. Wet., Afd. Letterkunde*, Nieuwe Reeks, Deel 20, No. 4).
74. *DW*, deel 8 (1858), pp. 307-313.
75. *Poëtische Werken van Mr. J. van Lennep*, deel 7, Rotterdam 1861, pp. 278-283.

76. J. van IJzeren, *Geschiedenis der klassieke literatuur I*, Utrecht - Antwerpen 1958, p. 101.
77. J.C. Kamerbeek, 'Leopold en de oudheid', in: *De Nieuwe Stem* XI (1956), pp. 111-112; A.L. Sötemann, 'Leopold en Dionysius van Halicarnassus', in: *De nieuwe taalgids* 61 (1968), pp. 145-156.
78. Gedeeltelijk overgenomen in: *Proza en poëzie van Hein Boeken*, Amsterdam 1936, pp. 47-50.
79. In: *Gedichten van A. Pierson*, 's Gravenhage 1882, pp. 220-247.
80. *Hellas*, Eerste Deel, Haarlem 1891, pp. 131-164.
81. *De Ode* is ook te vinden in: *Verzamelde Werken*, "De samenwerkende uitgevers", Amsterdam - Antwerpen, deel 10, 1955, pp. 685-721.
82. M.R. Lefkowitz, 'Who sang Pindar's Victory Odes?', in: *American Journal of Philology* 109 (1988), pp. 1-11, en M. Heath, 'Receiving the kômos: The Context and Performance of Epinician', in: *American Journal of Philology* 109 (1988), pp. 180-195. Tegen: A. Burnett, 'Performing Pindar's Odes', in: *Classical Philology* 84 (1989), pp. 283-293, en C. Carey, 'The Performance of the Victory Ode', in: *American Journal of Philology*, 110 (1989), pp. 545-566.
83. Voor De Haes' werk zie: Jos de Haes, *Verzamelde gedichten*, Met een voorwoord van Ad Zuiderent, Antwerpen 1986.
84. *Pyth.* 4,74; 6,3; 8,59; 11,10. Daarnaast in *Nem.* 7,33.
85. J. Schoolmeesters, 'Jos de Haes', in: R. van der Paardt, ed. *Klassieke Profielen*, Alkmaar 1988, p. 177.

DE LEVENS DER DOORLUCHTIGE POETEN II

Kanttekeningen bij Geeraardt Brandts biografieën van Hooft en Vondel

H. Duits

Inleiding

Zoals bekend vormen Geeraardt Brandts *Levens* van Hooft en Vondel, die kort na elkaar in 1677 en 1682 werden gepubliceerd, eigenlijk de eerste echte schrijversbiografieën in de Nederlandse letterkunde van de zeventiende eeuw. Wel waren er al eerder korte biografieën gepubliceerd van Coornhert, in 1612 en 1633,¹ en van Karel van Mander in 1618,² maar deze kunnen we niet beschouwen als schrijverslevens in de eigenlijke zin van het woord omdat hun literaire werk - toch het belangrijkste criterium in een dichtersbiografie - er nauwelijks in aan de orde komt. In de beide nauw aan elkaar verwante *Levens* van Coornhert gaat het primair om Coornhert als godsdienstig denker, pleiter voor religieuze tolerantie en tegenstander van elke vorm van gewetensdwang (Duits 1992, 142), terwijl het *Leven* van Karel van Mander in de eerste plaats een kunstenaarsbiografie is. In de beide *Levens* van Brandt daarentegen staan de literaire activiteiten van Hooft en Vondel centraal. Dit gegeven en de kwaliteit van de levensbeschrijvingen hebben ertoe bijgedragen dat zij een modelfunctie hebben gekregen voor latere biografen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Brandts *Levens* zijn geen autonome teksten, want zij zijn toegevoegd aan edities van werken van beide dichters. Dat hierdoor de aantrekkelijkheid van de betreffende edities voor een potentieel publiek groter zal zijn geweest, mogen we aannemen, want de uitgevers vermelden niet zonder reden op de titelpagina's dat een *Leven* van de dichter is toegevoegd.³

Beide teksten hebben de geijkte rhetorische structuur van een biografie: een inleiding, het levensverhaal, een brede schets van de persoonlijkheid en een slot (Duits 1992, 126). Ook in andere opzichten zijn beide *Levens* weloverwogen gecomponeerd. Zorgvuldig gekozen citaten uit gedichten en brieven onderbouwen het betoog of verlevendigen het verhaal. De biograaf maakt in *Het leven van Joost van den Vondel* veelvuldig gebruik van karakteristieke anecdotes die de lezer een goede indruk geven van de persoon van de dichter. In Hoofts biografie daarentegen treffen we maar een enkele anecdote aan. De oorzaak van dit verschil in kwantiteit zullen we moeten zoeken in het gegeven dat Brandt veel verhalen heeft vernomen uit Vondels eigen mond of van zegslieden uit diens directe omgeving. Voor Hooft heeft hij blijkbaar niet beschikt over zulke bronnen, al kende hij Hoofts zoon Arnout vrij goed. De *Levens* zijn geschreven in een heldere prozastijl die, in Brandts eigen woorden, 'geen Poëtsch cieraadt van nooden' heeft (Brandt 1682, 6).

Hoewel deze teksten, omdat zij belangrijke bronnen zijn voor onze kennis van het leven van beide dichters, sedert het midden van de negentiende eeuw enkele keren opnieuw werden uitgegeven,⁴ zijn zij tot voor kort relatief weinig bestudeerd op hun inhoudelijke aspecten. Leendertz heeft zich er wel enigszins mee bezig gehouden, maar

eerst mevrouw Schenkeveld-van der Dussen gaat in het 'Nawoord' van de Griffioen-editie van Vondels *Leven* vrij uitvoerig in op Brandts intenties.⁵ In dit artikel zal ik mij niet zozeer bezighouden met Geeraardt Brandts intenties, maar meer met de vraag in hoeverre persoonlijke factoren van invloed zijn geweest op Brandts selectie van de feiten en de uiteindelijke samenstelling van de tekst. Het zwaartepunt zal daarbij liggen op *Het leven van Hooft*, maar ook de biografie van Vondel blijft niet buiten beschouwing. Deze vraagstelling brengt met zich mee dat ik niet te veel aandacht zal schenken aan onjuistheden en fouten in de teksten; deze zijn al eerder aangetoond⁶ en ik heb daar weinig aan toe te voegen. Hoogstens kan ik in een enkel geval een mogelijke verklaring geven.

Het leven van Hooft

Het is een aantrekkelijke gedachte een nauw verband te veronderstellen tussen Geeraardt Brandts *Lykreeden*,⁷ die op 28 mei 1647 ter gelegenheid van de herdenking van de een dag eerder begraven Hooft werd voorgedragen in de Amsterdamse schouwburg, en zijn dertig jaar later gepubliceerde biografie van de schrijver. Mijn indruk is dat er tussen beide teksten nauwelijks verband bestaat, zeker inhoudelijk niet. Het enige waarin zij overeenkomen is dat in beide de *laus* van de schrijver centraal staat. Maar als bron voor de biografie is de *Lykreeden* van weinig nut geweest, Brandt heeft zijn werk vrijwel helemaal opnieuw moeten doen.

Het *Leven* van Hooft verscheen in 1677 in de derde druk van Hoofts *Nederlandsche Historien*,⁸ een editie die door Brandt zelf werd verzorgd. Als we het boek opslaan vinden we op een wat merkwaardige plaats in het voorwerk⁹

'Tleeven van den weleedelen, gestrengen, grootachtbaaren heere, Pieter Corneliszoon Hooft, ridder van Sint Michiel, drossaardt van Muide, baljuw van Goylandt, en hooftofficier van Weesp en Weesperkarspel.

Een opmerkelijke titel voor een dichtersleven, want de volledige titulatuur, de opsomming van ambtelijke functies en het noemen van de adellijke titel doen eerder denken aan de biografie van een landedelman dan aan die van een groot dichter en prozaschrijver. Brandt gaat in dit opzicht zelfs aanzienlijk verder dan in de eerdere titel van zijn *Lykreeden*.¹⁰ Wat een verschil met Brandts vijf jaar later uitgegeven biografie van Vondel onder de simpele titel *Het leven van Joost van den Vondel*. De dichter Hooft bleef voor Brandt tot zelfs in de titel van zijn biografie de hooggeplaatste in de maatschappelijke hiërarchie, die hij was geweest. Dertig jaar na Hoofts dood krijgt diens hoge maatschappelijke positie op het eerste gezicht meer accent dan zijn dichterschap. Een bewijs voor het hiërarchische denken van de zeventiende-eeuwse mens.

De biografie heeft een relatief kort *exordium*. Brandt roept in herinnering hoe hij in de voorrede 'aen den Leser' van de door hem verzorgde *Werken*¹¹ (1671) reeds had opgemerkt dat hij het niet nodig vond iets te zeggen over Hoofts leven en werk, omdat zijn naam al 'de grootste tytel en waardigste lof' was geworden. Deze formulering kan een toespeling zijn op het bekende woordspel met de naam Hooft in de betekenis

van 'hooft der dichters'. Nu er echter een nieuwe editie van Hoofts *Historien* wordt gepubliceerd, vinden velen dat daaraan een levensbeschrijving moet worden toegevoegd, zodat de lezer beter zal beseffen wie de schepper van dit grote werk is. Immers iemand die zelf 'zoo veel doorluchtige Helden en naamhafte persoonadjen ten Schouwburge der onsterffelykheit opvoerde', komt het toe dat 'zyn eigen Leeven, en byzonder bedryf' in het licht wordt gesteld. Daarom heeft Brandt besloten de pen op te vatten. Dan volgt de obligate bescheidenheidstopos: zo'n groot man had een betere biograaf verdiend. In de hoop dat in de toekomst een groter schrijver Hoofts leven en werken op adequate wijze zal beschrijven, zal Brandt 'by maniere van voorraadt, de schets van zyne afbeeldinge aan den dagh brengen, en ten toon stellen'. Een korte rhetorische inleiding, geheel toegeschreven op de lof van Hooft, die een directe verbinding legt met de *Nederlandsche Historien* waaraan *Het leven* is toegevoegd. Hierna begint de *narratio* met de bekende zin:

Deez vermaarde man, om dit verhaal met den aanvang zyns leevens te beginnen,
is in den jaare MDLXXXI den zestienden van Lentemaandt, t'Amsterdam gebooren.
(Brandt 1677, 2)

Na deze mededeling zien we het uit lofrede en biografie bekende procédé dat de verteller-biograaf de blik richt op het verleden om de verdiensten en de maatschappelijke positie van het illustere voorgeslacht van Hooft te schetsen. Hij illustreert deze met citaten uit Hoofts grote, contemplatieve gedicht *Dankbaar genoeg* (1627), waarin de dichter zelf lof brengt aan zijn vaderland, de tijd van zijn geboorte, zijn geboortestad en zijn voorgeslacht. Over het jaar van zijn geboorte zegt Hooft, dat in dat jaar

[...] 't Heldelyke volk
Den hoedt der vryheit haald' op't spitse van den dolk,
En met afzweeren't Spaansch geweldt in't onrecht stelde,
By vonnis, dat het, op den Vorst des avondts, velde.
Toen was't dat ik in't licht der zuivre zonne quam.
(Brandt 1677, 3)

Door middel van dit citaat legt Brandt een verband tussen de geboorte van zijn held en de geschiedenis van de Nederlandse opstand, en daarmee met de zaak van de vrijheid. Bij die strijd om de vrijheid had ook Hoofts vader een rol gespeeld zoals blijkt uit het citaat uit *Dankbaar Genoegen* waarin de dichter refereert aan de onverzettelijkheid van zijn vader die zijn verzet tegen Leicester in 1587 bijna met zijn leven moest bekopen:

Maar weet myn' burglary wel, aan hoe luttel't schortte
Dat niet, in zelschap van noch dertien Heeren, stortte,
Voor welstandt van zyn Landt, myn vroomme vader't bloedt,
Daar te doen slibben in dacht Dudley vryheits voet.
(Brandt 1677, 3)

Hiermee is meteen Hoofts vader geïntroduceerd. In een korte passage refereert Brandt aan Cornelis Pietersz. Hoofts politieke activiteiten als schepen, lid van de vroedschap

en burgemeester van Amsterdam. Hij beklemtoont zijn gematigdheid in geloofszaken en zijn 'kloekmoedigheid, in't voorstaan der vryheit van vaderland, Godsdienst en geweeten' waarover Brandt zelf 'elders in't breede [heeft] gemeldt' (Brandt 1677, 3). Met dit laatste verwijst de biograaf impliciet naar zijn *Historie der Reformatie*, waarin de oude Hooft veelvuldig wordt genoemd.¹² De lof van C.P. Hooft culmineert in een lang citaat uit Vondels *Roskam* waarin de dichter de deugden van Hoofts vader schildert.

Nu komt het gezin in beeld: in 1578 trouwde C.P. Hooft met Anna Jakobsdr Blaauw 'een zeer verstandige, deftige en deughtzaame vrouw'. Er werden uit dit huwelijk naast Pieter nog twee zoons en drie dochters geboren, over wie kort iets wordt verteld.

Eerst dan wordt de focus weer op Hooft gericht. Over de kinderjaren, de *infantia* deelt de biograaf niets mee, we vernemen slechts dat de jonge Pieter 'ten einde der kindsheit gekoomen, vroeg te kennen [gaf] wat van hem te wachten stondt' (Brandt 1677, 5), waarmee de dichterlijke aanleg is gesignaleerd. In de jeugdijaren, de *pueritia* staat de educatie centraal. We lezen dat hij onderwijs heeft genoten in 'allerley geleerdheit van taalen en zaaken', niet alleen in Amsterdam, maar ook op de Leidse universiteit 'te dier tydt verheerlykt door de geleerdste mannen der gantsche Christenheit; Josephus Scaliger, Franciscus Junius, Paulus Merula, Carolus Clusius, Bonaventura Vulcanius, en anderen' (Brandt 1677, 5). Het komt mij voor dat Brandt met deze opsomming van beroemde geleerden niet alleen de vooraanstaande positie van de Leidse academie wil demonstreren, maar ook enigszins de suggestie wil wekken dat de jonge Hooft zich in hun glans heeft gekoesterd. Op even suggestieve wijze wordt onmiddellijk hierna Hugo de Groot geïntroduceerd:

In dien queektuin der grootste verstanden onthieldt zich toen ook dat uitsteekend wonder der natuure Hugo de Groot' (Brandt 1677, 5).

De lezer zal geneigd zijn hieruit te concluderen dat Pieter Hooft en Hugo de Groot elkaar al tijdens hun studietijd in Leiden hebben leren kennen en, als zoons van vooraanstaande regenten, op voet van gelijkheid met elkaar zijn omgegaan, iets wat, gezien de verschillende tijdstippen waarop zij in Leiden hebben gestudeerd, niet het geval kan zijn geweest.¹³ Maar de biograaf geeft er impliciet een verklaring mee voor de vriendschappelijke omgang die zij later met elkaar hebben.

De jonge Hooft heeft zich echter niet alleen verdiept in de studie, maar zich, daartoe aangezet door zijn talent, ook toegelegd op de dichtkunst: 'Doch eerlangh vertoonde zich zyn poëtsche geest, geschaapen om al zyn tydtgenooten in de Hollandsche taale voor by te streeven' (Brandt 1677, 5). De mogelijkheid daartoe bood 'zeeker konstgenootschap', de rederijkerskamer *In liefde bloeyende*, 'te dier tydt een vruchtbaare enthof van schrandre geesten, en vermaardt Oeffenschool van taal-en dichtkunst' (Brandt 1677, 5). In de aan de Egelentier gewijde *digressio* accentueert Brandt dat de Oude Amsterdamse kamer in Hoofts jeugd een voornaam gezelschap was dat bestond uit 'mannen van achtbaarheid en onbesprooken wandel'. In Hoofts geboortjaar 1581 waren wel vijf burgemeesters en acht schepenen lid. Onder de leden waren er enkele 'van groote geleerdtheit' die zich inspanden om 'de Hollandtsche taal van uitheemsch schuim te zuiveren, en de noodighste konsten in zuiver Duitsch te leeren'. Brandt noemt in

het bijzonder de activiteiten van Spiegel met de bekende uitgaven van het trivium. In deze omgeving kon de jonge Hooft 'zyn aangeboore trek tot de dichtkunst' bevredigen en zich literair vormen. De beste scholing 'om den top van den Dichtkonstberg op te stygen' was de omgang met Spiegel 'dien wyzen opbouwer der Hollandtsche taale'. Brandt wijst in dit verband op de functie van Spiegels *Hertspiegel* als inspiratiebron voor de belangrijkste dichters. Volgens Brandt verkeerde Hooft in de Kamer met Coster, Bredero, Vondel en Vechters, waarbij hij refereert aan de beroemde, niet van Hooft zelf afkomstige, maar later ingelaste profetische passage in Hoofts *Rijmbrief* uit Florence uit 1600 waarin deze dichters worden genoemd 'Die nu al toonen wat z' hier naamaals zullen zyn'.¹⁴

De educatie van een jonge man van goeden huize wordt voltooid met een Grand Tour en Brandt staat dan ook stil bij Hoofts reis naar Frankrijk en Italië in de jaren 1598-1601. Hij verhaalt hoe de jonge Hooft zich daar verdiepte in de 'geheimen van Staat' en zijn zucht naar kennis bevredigde 'in 't opspeuren en onderzoeken der beste boeken van ieder volk, in 't stuk van regeerkunde, Poëzye en andre weetenschappen' (Brandt 1677, 6). Thuisgekomen verdiepte hij zich in de jaren 1602 en 1603 dagelijks enkele uren in de werken van Caesar, Polybius en Suetonius. Hiermee is Hoofts belangstelling voor de geheimen van de politiek en voor geschiedschrijving ook geïntroduceerd.

Als we dit gedeelte van de *narratio* overzien kunnen we vaststellen dat de chronologie van de feiten niet klopt. Brandt laat Hoofts studie aan de Latijnse school en aan de Academie in Leiden op elkaar volgen en wekt daarmee de indruk dat de Grand Tour na zijn Leidse studie heeft plaatsgevonden. In werkelijkheid heeft Hooft echter in de jaren 1606 en 1607 in Leiden gestudeerd, lang nadat hij in Frankrijk en Italië is geweest. In hoeverre Brandt op de hoogte is geweest van de juiste chronologie valt niet te achterhalen, maar is misschien ook niet zo belangrijk. Het zou immers kunnen dat de biograaf, vanuit een rhetorisch gezichtspunt, bewust heeft gekozen voor de beschreven volgorde. Opvoeding en educatie vormen dan een geheel dat wordt afgesloten met de *peregrinatio*. Daarmee zijn de vormingsjaren voltooid en kan het productieve leven van de dichter beginnen.¹⁵ Vanaf nu is het leven van Hooft een schrijversleven. Door de feiten zo te manipuleren kan de biograaf suggereren op welk een harmonische wijze de dichter Hooft is gevormd.

Het eerste dat ons opvalt in Hoofts schrijversleven is dat zijn persoonlijk leven daaraan volkomen ondergeschikt is gemaakt in die zin dat het verhaal over de literaire werkzaamheden het stramien vormt dat alleen een aantal keren wordt onderbroken voor meer persoonlijke gebeurtenissen. De eerste keer is dat in verband met zijn benoeming door prins Maurits in 1609 tot 'Drossaardt van Muide, Baljuw van Goylandt, en Hooft-officier van Weesp en Weesperkarspel'. De biograaf benadrukt het eervolle van deze benoeming in een ambt, dat tot nu toe nooit anders dan door hoge edelen was bekleed, en wijst op de glans die Hooft er aan gaf doordat diens adeldom van geest uitging boven gewone geboorteadel:

dit ampt ontfing van deezen Heere veel grooter luister, dan ooit door al zyn amluyden voorheenen. Want zyn eedle geest en doorluchtig verstandt, zich uitgietende in zoo veel uitneemende schriften, maakten in 't kort het kleene Muide veel vermaarder dan de grootste steeden des Landts. (Brandt 1677, 8)

Onmiddellijk hierna memoreert de biograaf kort Hoofts huwelijk in 1610 met de negentienjarige Christina van Erp, 'een vrouwe van ooverweegende deughd en vernuft; zoo schoon, zoo bevallyk, goedtaardigh, zeedigh, en vriendelyk, als zulk een man moght wenschen.' Uit dit huwelijk worden drie zoons en een dochter geboren 'dien geen lang leeven te beurt viel.'

Het 'schrijversleven' wordt opnieuw onderbroken tijdens het werken aan *Henrik de Groot*. In de jaren 1623 en 1624 overkwamen hem 'swaargheeden [...], die droevigh waaren en deerniswaardigh' (Brandt 1677, 10): binnen zeventien maanden stierven twee kinderen en op 6 juni 1624 ook zijn vrouw Christina op drieëndertigjarige leeftijd. Tezelfdertijd leed hij ook grote geldelijke verliezen. Brandt beschrijft hoe de drost zich onder deze omstandigheden hield: het verlies van zijn financiële middelen 'deed zyne gelaatenheit niet uit haaren tredt gaan', zoveel te meer echter het verlies van zijn geliefden:

Maar van die andre zwaare slaagen stondt hy zulks verbluft, dat hem de weerelt dacht van onder zyne voeten ontzonken. Niettemin hy troostte zich in Gods wil, en quam de pynlyke quellingen der droefheit door de godtvruchtigheit, de reeden, de tydt, en zyne beezigheit, te booven. (Brandt 1677, 10)

Meteen daarop lezen we dat Hoofts vader op 1 januari 1626 op tachtigjarige leeftijd stierf. Opnieuw wordt de lof van de oud-burgemeester van Amsterdam bezongen. De biograaf wijst op C.P. Hoofts nagelaten handschriften waarin theologische, politieke en godsdienstige kwesties aan de orde worden gesteld.

De eerstvolgende persoonlijke gebeurtenis is Hoofts tweede huwelijk met Leonora Hellemans op 30 november 1627. Brandt vertelt dat Vondel, Reael en Barlaeus bruiloftsdichten schreven en hij accentueert dat bij deze gelegenheid de vriendschap 'tusschen den Hollandtschen en Latynschen Poët [Geeraardt Brandts schoonvader Barlaeus H.D.] haaren aanvang nam, die niet eindigde dan met hun leeven' (Brandt 1677, 11). Uit dit tweede huwelijk werden een dochter en een zoon geboren. Maar, lezen we, door 'het nieuw vermaak van dat gewenscht huwlyk werdt de beezigheit van zynen werkelyken geest niet gestoort, noch afgeleid (Brandt 1677, 11).

Veel aandacht krijgt de tijdelijke terugkeer uit zijn ballingschap van Hugo de Groot in 1631. Brandt memoreert hoe Hooft zich voor hem heeft ingezet:

Deez' heeft zich, toen 't onweeder van staat zich op nieuw teegens hem [De Groot] verhief, zyner vriendschap niet geschaamt, maar de zelve, door veele gediensigheeden, opentlyk betuigt: niet willende in dien standt der zaaken met de fortune te raade gaan, toen zy 't in de weegschaal scheen te stellen, hoe zy met hem toe wilde. (Brandt 1677, 14)

Hij verhaalt hoe Hooft probeert de doorluchtige balling over te halen een verzoekschrift in te dienen om in Holland te mogen blijven, maar dat De Groot weigert, omdat het, naar zijn opvatting, zo iets als een schuldbekentenis zou inhouden. Wel is hij genegen zich in Amsterdam te vestigen als de magistraat hem dat toestaat en zijn veiligheid kan verzekeren. Brandt vertelt ook, Hoofts poëtisch pleidooi van 5 april 1632 uitvoerig citerend, hoe deze pleitte voor een hoogleraarschap van Grotius, naast Vossius en

Barlaeus, aan het nieuw opgerichte Atheneum Illustre.¹⁶ De Groot, ongewenst in Holland, vertrekt echter in april weer naar het buitenland. In 1635 wordt hij benoemd tot gezant van Zweden in Frankrijk. Hooft zendt de nieuwe ambassadeur zijn gelukwensen en spreekt de hoop uit dat deze 'Zweeden, Vrankryk, en ook zynen vaderlande, jaa der geheele Christenheit te nut kon zyn: wenschende dat zyn raadt tot herstelling der algemeene vrede moght dienen' (Brandt 1677, 16). Brandt citeert De Grootsantwoord waarin deze wijst op de vriendschapsbanden die hem met Hooft verbinden:

Indien ik u uitsteekendste man, zoo wel in allerley zoorte van geleerdtheit, als van deughden, de treffelykste plaats onder de vrienden niet toeschreeve, zoo moest ik alles waardigh zyn, des gy my altydts onwaardigh geoordeelt hebt. (Brandt 1677, 16)

Een gebeurtenis die breed wordt uitgesponnen is de toekenning, in 1639, van de orde van Sint Michiel door de Franse koning Lodewijk XIII. Brandt citeert uit de benoemingsbrief uit Parijs en beschrijft het wapen, dat de koning aan Hooft verleent. Maar daarvóór heeft de biograaf de lezer al mee laten genieten van de treffende felicitatie van Barlaeus:

Vrankryk heeft u niet eedel gemaakt, maar bekend gemaakt dat gy 't waart. Gy waart voorheen met der daadt en door uwe geleerdtheit, 't geen gy nu zyt door 't getuigenis des grooten Koonings. By my, zeer waardighe Heer, wordt gy voor zoo veel te eedeler gehouden, als het treffelyker is, zich zelve eedel te maaken, dan eedel gebooren te worden. (Brandt 1677, 18)

Het relaas van deze toekenning eindigt in het simpele auteurscommentaar: 'Dus bequam Muide[...] nu weêr eenen Drost, die eedel was en Ridder, op d' allerwaardighste wyze' (Brandt 1677, 19).

Nadat Brandt de publicatie en de receptie van de *Nederlandsche Historien* heeft beschreven, begint hij de dood van Hooft aan te kondigen. We vernemen dat de drost aan het eind van zijn leven last heeft van allerlei kwalen die het verder werken aan het vervolg niet bevorderen. De belangrijkste daarvan zijn 'flerecyn of jicht' en 'graveel', niet zo maar willekeurige kwalen, maar 'de twee gemeene plaaghen der geleerden, daar Erasmus zoo oover klaagde' (Brandt 1677, 21). Hooft bevindt zich in dit opzicht dus in goed gezelschap. Dat Hooft zelf beseft dat het einde van zijn leven nadert, demonstreert Brandt met een citaat uit de bekende brief van 12 maart 1647 aan broeder Gabriël in Leuven waarin hij vertelt over de voortgang van zijn geschiedschrijving en over zijn twijfel aan de voltooiing van het werk:

zynde myn zorgh dat my niet gelukken zal het werk wyder te brengen, by mangel van gezondtheit, of leeven. Want d'eene wordt dikwils bestreeden; en 't ander luistert my, die staa om op den zestienden deezer maandt in myn LXVII jaar te treden, in 't oor, Tempus abire mihi: Dat is, 'T is tydt voor my te scheiden. (Brandt 1677, 21)

Diezelfde maand sterft Frederik Hendrik en Hooft, hoewel zwak en ziekelijk, reist naar Den Haag om op 10 mei 1647 de begrafenis bij te wonen. Ten huize van Johan van der Meyden wordt hij ernstig ziek en sterft op 21 mei 1647. Op 27 mei wordt hij in de Nieuwe Kerk in Amsterdam begraven. De volgende dag vindt in de Amsterdamse schouwburg een herdenkingsplechtigheid plaats waar Brandts *Lykreed* wordt voorgedragen en *Geeraerd van Velsen* opgevoerd.¹⁷ De biograaf vertelt dat Barlaeus niet in staat was de herdenkingsplechtigheid bij te wonen, 'zoo hadt de droefheit zynen geest, anders zoo vaardigh, beklemt.' Hij overleefde zijn vriend nog geen acht maanden en werd vlak bij Hooft begraven. Brandt citeert het bekende distichon waarin Vondel de twee vrienden voor altijd samenbrengt:

Hier sluimert B A A R L E neffens H O O F T.
 Geen zerk hun glans noch vriendschap dooft.
 (Brandt 1677, 22)

Zo eindigt Hoofts levensverhaal niet alleen met diens eigen dood, maar ook met die van Barlaeus.

Als we deze opsomming van gebeurtenissen uit het persoonlijke leven overzien, kunnen we vaststellen dat zij allemaal worden beschreven in het licht van Hoofts adeldom van geest. Blijkbaar is die geestesadel voor Brandt het meest kenmerkende facet van Hoofts persoonlijkheid.

Slechts eenmaal vernemen we iets over Hoofts ambtsbezigheden, deze blijven verder buiten beschouwing. Dat is het geval in 1629 als tijdens de belegering van Den Bosch, een Spaans-Oostenrijks leger de Veluwe binnenvalt en tot in het Gooi doordringt. Dan moet de drost van Muiden in actie komen. De manier waarop Brandt dit vertelt geeft een goede indruk van zijn stilistisch en compositorisch vermogen. Eerst verhaalt hij hoe Hooft zijn dagen in alle rust op het Muider slot slijt, werkend aan de *Nederlandsche Historien*. Om die rust te accentueren citeert hij Hoofts bekende brief uit april 1629 aan zijn zwager Joost Baack waarin hij op bijna impressionistische wijze beschrijft hoe de dagen verglijden:

Nu leeven wy hier als die de weereldt gestorven zyn, of ten minsten leeren sterven, op zyn Philosophs. D'eene dagh is den anderen zoo gelyk, dat ons leeven een schip schynt zonder riemen, een doode stroom, en stilte. Beeter stil nochtans dan te hardt gewaaait. (Brandt 1677, 13)

Deze sfeervolle rust wordt dan verbroken door de dreigende situatie die plotseling ontstaat en die fel contrasteert met de vreedzame sfeer die Hooft zelf beschrijft:

Maar zyn zachte rust werdt dat zelve jaar gestoort door den inbreuk van 's Landts vyanden op de Veluw. Want toen werdt Muide een grensplaats, en den Drossaardt de wacht bevoelen: met last dat, indien de vyandt dieper introk, hy den dyk aan de noordzyde van 't Slot zou doen doorsteeken, en 't een en 't ander op een eilandt, mitsgaaders 't veldt en laage weegen onder waater zetten. (Brandt 1677, 13)

Bekijken we nu hoe de biograaf Hoofts schrijversleven behandelt. Het eerste dat ons daarbij opvalt is dat de biograaf helemaal uitgaat van de hiërarchie der genres. De lezer wordt geïnformeerd over toneelspelen, historische werken, vertalingen en gelegenheidsgedichten, maar over Hoofts minnellyrik, de sonnetten en liederen uit zijn vroege periode, die voor ons behoren tot de hoogtepunten van zijn werk, lezen we niets. Het enige wat we in dit opzicht vernemen is dat Hooft omstreeks 1636 bezig is met de herschrijving van zijn jeugdverzen voor de uitgave, door Jacob van der Burg, van zijn *Gedichten*.¹⁸

Brandt laat Hoofts literaire activiteiten beginnen met de jeugddrama's *Achilles en Polyxena* en *Theseus en Ariadne*, gevolgd door *Granida* dat liet zien 'dat de Hollandsche taal in 't beschryven der vryaadien voor geen Italiaansche noch Latynsche behoeft te wyken.' Hij refereert ook aan Hoofts medewerking aan de vertooningen die de Egelentier organiseerde op de Dam bij de afkondiging van het Bestand in 1609. Met het citeren van een van Hoofts onderschriften introduceert hij deze als een politiek dichter die het lot van het vaderland zeer ter harte gaat:

Vereende Landen, wilt gy zoo de vryheit minnen,
Dat zy u waarder zy dan ieders eigenbaat,
Zoo magh geen Dwinghelandt uw tzaamgevlochten Staat
Met list, noch met verraadt, noch met geweldt ontginnen.

(Brandt 1677, 7)

Vervolgens krijgen *Geeraerd van Velsen*, *Warenar* en *Baeto* de nodige aandacht. Van het eerste stuk, waarin Hooft 'op hooghe laarzen' treedt, accentueert Brandt vooral de politieke strekking. Van *Warenar* vertelt hij in hoe korte tijd het is ontstaan en met hoeveel succes het werd gespeeld op het toneel van de in 1617 door Samuel Coster opgerichte Nederduytsche Academie. De intentie van de auteur met dit stuk wordt de lezer niet onthouden, want we vernemen dat 'het volk al boertende en lachende geleerd' wordt de hebzucht te haten. In *Baeto*, dat Hooft, volgens Brandt, zelf meer waardeerde dan *Geeraerd van Velsen*, treft hem vooral het betoog van de priesteres Zeegemond

die uit de bespiegeling van 't licht der reeden, en der geschaapene zaaken,
het bewys dat'er een Godt is, te voorschyn braght, en de gronden des
natuurelyken Godsdienst aanwees. (Brandt 1677, 9)

Zowel over *Warenar* als over *Baeto* citeert Brandt het juichende oordeel van Hugo de Groot. Aan de hand van de biograaf kan de lezer vervolgens Hoofts ommezwaai naar de geschiedschrijving volgen waarvan het eerste resultaat, *Henrik de Groote* (1626), door De Groot ook weer uitermate positief wordt beoordeeld. Brandt laat zien dat Hoofts literaire activiteiten hun hoogtepunt vinden in het werk aan de *Nederlandsche Historien*, twee keer wijdt hij daar een lange passage aan. Hij vertelt dat Hooft vanaf 19 augustus 1628, toen hij de eerste hand aan het werk legde, er vrijwel voortdurend aan bleef doorschrijven 'tot zynen sterfdagh toe'. Het grote werk werd slechts onderbroken voor enkele kleinere geschriften en vertalingen zoals van Tacitus, die Hooft 'ten grooten deele, tot zyne Historie te staade quaamen'. Brandt laat zien hoe Hooft als geschied-

schrijver te werk gaat, hoe hij zijn materiaal verzamelt en welke bronnen hij bestudeert. We vernemen welke deskundigen hij raadpleegt, aan wie hij gereedgekomen stukken voorlegt met het verzoek om kritiek en hoe wantrouwend hij staat tegenover de lof die zijn teksten oogsten bij de kritische lezers.

Een van de latere gedichten waar Brandt bij verwijlt is het lofdicht voor Frederik Hendrik op de verovering van Den Bosch in 1629, de *Hollandtsche Groet*,¹⁹ 'uitbrommende de dappere daaden des Ooverwinners, met een toon passende op de grootheit der uitgevoerde zaaken' (Brandt 1677, 13). De brief met het juichende oordeel van Barlaeus over dit gedicht wordt voor een groot deel geciteerd. Deze schrijft dat hij het gedicht een aantal malen heeft gelezen, want met één keer kon hij 'al den verborgen zin en des zelfs schrandre slaagen niet begrypen'. Voor Barlaeus kent Hooft zijn weerga in de Nederlandse letteren niet, hij 'treedt oover de hoofden en toppen der Neederlandsche Poëten heene'. Horatius' lof voor Pindarus imiterend, zegt hij:

Wie Hooft hier poogt te steeken naar de kroon,
Die vliegt op 't spoor van Dedaals dwaazen zoon,
Zyn wasch versmelt, zyn trotsheit krygt haar loon.
(Brandt 1677, 13)

Op 23 februari 1638 sloot Hooft het werk aan het twintigste boek van de *Nederlandsche Historiën* af, daarna duurde het nog vier jaren 'met ooverzien, schaaven en drukken, eer 't den dagh moght zien'. De *narratio* culmineert in de verschijning, beschrijving en ontvangst van de *Nederlantsche Historiën* eind 1642. Brandt zet de essentie van het werk uiteen, het is

een school van staat; een leidtstar van regeeringe; een kompas van beleidt; een wegwyzter ter oorloghskunde; een leermeester van grootmoedigheid, bescheidenheit en gemaatightheit; een opwekker tot liefde des vaderlandts en der vryheit. (Brandt 1677, 19)

De biograaf wijst op Hoofts streven naar 'waarheit en oneenzydigheid, de ziel der Historie' (Brandt 1677, 20). Hooft ontving hiervoor terecht 'den tytel van den Hollandtschen Tacitus, die de stof en omstandigheeden van een zeer breeden handel hadt begreepen in een beknopt bondel van blaaden' (Brandt 1677, 20). Het is opvallend hoe genuanceerd en evenwichtig Brandt de receptie van het werk beschrijft. Eerst noemt hij het oordeel van 'de geleerden onzes vaderlandts' zoals Huygens, Doublet, Vossius, Barlaeus 'en andre uitsteekende verstanden'. Hun oordeel luidde eenstemmig, 'dat hy alle Neederduitsche Historischryvers ver oovertrof'. Vervolgens citeert hij het positieve oordeel van twee Veluwe contra-remonstrantse predikanten, Franciscus Martinius en Conradus Goddaeus. Tenslotte komt hij met het oordeel van broeder Gabriël, 'een geleerd Capucyn te Leuven' die aan Hooft schreef dat niet alleen hijzelf, maar ook Erycius Puteanus, de beroemde Leuvense humanist en geschiedschrijver van de Spaanse koning, 'zonder vleierey beleed, nooit eenige boeken in onze moedertaale gezien noch geleezen te hebben, die hem zo wel bevielen' (Brandt 1677, 21). Met de keuze van deze personen laat Brandt zien dat vertegenwoordigers van de belangrijkste godsdien-

stige richtingen in de Nederlanden, contra-remonstranten, remonstranten en katholieken, geestelijken zowel als leken, niet voor elkaar onderdoen in hun lof voor het werk. Bovendien accentueert hij dat de kwaliteit van het werk ook wordt erkend in de Zuidelijke Nederlanden. Daarmee heeft Hooft een geschiedenis van de opstand geschreven voor alle Nederlanders.

We komen nu aan de schets van de persoonlijkheid om 'den Leezer een afbeelding te geven, die hem naar lichaam en geest eenighzins gelyke' (Brandt 1677, 22). Brandt beschrijft Hoofts uiterlijk en bepaalde eigenschappen; hij was 'Vroolyk van geest, zoet op heusche en geestige boertery, doch bet neigende tot ernsthaftigheid' (Brandt 1677, 23). De biograaf schenkt veel aandacht aan Hoofts liefde voor zijn moedertaal. Ook roemt hij zijn gastvrijheid, waarmee hij impliciet de grondslag legt voor de mythe van de Muiderkring.²⁰

In 't gezelschap van vrienden, inzonderheit die door geleerdtheit en verstandt uitstaaken, schiep hy groot vermaak; en was zoo gastvry, dat het Huis te Muide by zoomertydt [...] zelden leedigh was van luiden van letteren en van geest. Een zyner zoetste zynlykheeden was de maatzang: ook verstreckte 't Muider Slot meenighmaal voor een zangberg van vroolykheit: daar de konstighste en liefvelykste keelen, op zyne uitnoodiging, by een vergaaderden; (inzonderheit als de Heer van Zuilichem en de zanggierige Tesselschaede hier hunne uitspanning hadden) om de verstandighste ooren te streelen, met den galm haarer nooten. (Brandt 1677, 23)

Brandt noemt Hoofts 'gemeenzaamste' vrienden met hun beroepen in een sociaal- en seksueel hiërarchische volgorde (Van Tricht 1980, 175), zodat de lezer een goed beeld krijgt van de kringen waarin hij zich bewoog. Over Barlaeus vernemen we dat hij een intensieve briefwisseling had met Hooft en dat hij vele uren op het slot doorbracht, over Tesselschade dat zij 'bynaa een halfhondert jaaren' bevriend waren.

Dan geeft Brandt een opsomming van Hoofts literaire voorkeuren, te beginnen met Tacitus. Brandt ziet grote overeenkomsten, zowel stilistische als inhoudelijke, tussen de Romeinse en de Nederlandse geschiedschrijver:

dat ernstig, dat kort, dat ingebonden, dat afgesneeden, dat naauw opmerken, diep denken en doorgronden, dat krachtig uitdrukken, en inboezemen van zaaken, was hem t'eenemaal eigen. (Brandt 1677, 24)

Een hele reeks dichters en schrijvers volgt, buiten- en binnenlandse. We vernemen zijn oordeel over Barlaeus, Huigens, Vondel, Vossius, De Groot 'den eenigen Fenix van alle geleerdtheit' en merkwaardigerwijze over de reeds eerder genoemde Veluwe predikanten, de 'Rooselaars onder de doornen' Goddaeus en Martinius. Blijkbaar zijn deze in 1677 al zo onbekend dat Brandt enigszins uitweidt over hun literaire activiteiten.

Veel nadruk krijgt Hoofts afkeer van elke vorm van scherpshijperij op het gebied van de godsdienst en zijn streven naar religieuze tolerantie. Het laatste wordt gedemonstreerd met een karakteristieke anecdote:

Men verhaalt ook hoe zeeker treffelyk Kerkendienaar plagh te vertellen, dat hy, te Muide staande, de maatigheit in 't stuk van Godtsdienst van den Drost hadt geleert. Want als deez' Leeraar zomtydts op stoel wat te sterk teegens anderen yverde, wist de Heer Hooft, hem aan zyne taafel noodigende, de lessen der bescheidenheit en zachtigheit zoo krachtig in te boezemen, dat hy met 'er tydt andre inzichten kreegh, en rekkelyker werdt. (Brandt 1677, 25)

Brandt accentueert Hoofts integriteit bij de uitoefening van zijn ambt en het feit dat hij wars was van elke vorm van corruptie. Hij betoogt dat hij geen vijanden heeft gehad en zelf zijn pen nooit heeft bevuild 'van eenig pasquill of schendtschrift'.

De *peroratio* staat in het licht van de *fama* en eindigt met de wens dat Hoofts werk ook in toekomstige eeuwen een voorbeeld mag zijn voor voor 'doorluchtigen mannen en Schryveren'. De laatsten kunnen eruit leren hoe zij moeten schrijven, de eersten

om den vaaderlande getrouwe diensten te doen, de vryheit te verdaadigen, de wettige regeeringe voor te staan, en elk by zyn recht te handthaaven. (Brandt 1677, 27)

Zie hier de idealiserende levensbeschrijving van een *poeta doctus* in wiens persoonlijkheid de biograaf geen vlek of rimpel kan onderscheiden en voor wie hij slechts bewondering koestert. De mens Hooft komt daarin slechts een enkele keer tevoorschijn: na de dood van Christina in 1624 toen hij de grond onder zijn voeten voelde wegzinken, en in de ontroerende brief, vlak voor zijn dood, aan broeder Gabriël. Over Hoofts beide echtgenoten vernemen we nauwelijks iets, over zijn kinderen weinig. Ook de hoge ambtenaar Hooft komt niet in beeld, hoewel zijn benoeming veel nadruk krijgt, maar in de eerste plaats om de status van de functie te demonstreren. Een groot accent krijgen Hoofts aanzienlijke afkomst en zijn omgang met dichters, geleerden en andere personen die een vooraanstaande plaats in de maatschappelijke hiërarchie innemen. De schrijver Hooft wordt gepresenteerd in het kader van de hiërarchie der genres, deze bepalen immers iemands status als dichter.

Maar daarmee is het beeld niet compleet. Een van de eerste zaken die opvalt is dat Brandt zijn held vooral presenteert, ook via zorgvuldig gekozen citaten, als een politiek dichter. Zowel bij de behandeling van *Geeraerd van Velsen* als van de *Nederlandsche Historien* valt het accent op dat aspect: de geschiedenis van de Nederlandse opstand is, in Brandts visie, in de eerste plaats een politiek geschrift. Hooft is daarmee een verdediger van de vaderlandse vrijheid. Hij heeft de vrijheidsdrang als het ware met de paplepel binnengekregen, want hij is immers, zoals we hebben gezien, geboren in het jaar dat Philips II werd afgezworen. De peroratie wijst ook weer op het vrijheidsaspect: een van de zaken die toekomstige schrijvers uit Hoofts werk kunnen leren is de verdediging van de vrijheid. De biograaf is zijn levensverhaal begonnen met te refereren aan de zaak van de vrijheid en hij eindigt ermee.

Opmerkelijk is de belangrijke plaats die is ingeruimd voor Hugo de Groot, niet alleen als literaire autoriteit, maar ook als iemand met wie Hooft op voet van gelijkheid omging. We hebben gezien dat de biograaf min of meer suggereert dat Hooft en De Groot elkaar al aan de Leidse academie hebben leren kennen. De korte tijd die

de balling De Groot in 1631-1632 in Amsterdam is, krijgt, als gebeurtenis, naar verhouding onevenredig grote aandacht. Dit lijkt mij vooral te verklaren uit Brandts eigen remonstrantse achtergrond: voor de remonstranten is Hugo de Groot een groot man die de zaak van de vrijheid voorstond. Zijn korte verblijf in Holland is voor hen dan ook een belangrijke gebeurtenis geweest en dat Hooft zich openlijk voor de balling heeft ingezet, is het vermelden waard.

Iets soortgelijks zien we in het zware accent dat de vriendschap met Barlaeus krijgt. De biograaf noteert exact het moment waarop deze relatie ontstaat en ziet zelfs kans om, via Vondels bekende distichon, de twee vrienden na hun dood voor altijd bij elkaar te brengen. Waarom hecht Brandt daar zoveel belang aan? Het feit dat hij de schoonzoon is van Barlaeus - hij is getrouwd met diens dochter Suzanna - zal een belangrijke rol hebben gespeeld. Hij zal in zijn schoonfamilie niet alleen veel hebben vernomen over de vriendschap tussen de twee dichters, maar hij had ook de beschikking over de correspondentie van zijn schoonvader. Maar daarmee is niet alles gezegd. Ik heb de indruk dat er ook nog een andere factor meespeelt. Brandt is er zo trots op dat zijn schoonvader op vertrouwelijke voet stond met Hooft, dat hij er niet genoeg van krijgt die vriendschap te benadrukken. Door zijn eigen verwantschap met Barlaeus koestert Brandt zichzelf als het ware een beetje in de vriendschap tussen de twee mannen.

Over Hoofts godsdienstige opvattingen worden we niet expliciet ingelicht. Wel refereert de biograaf bij *Baeto* aan het betoog van de priesteres Zeegemond over het godsbewijs en de gronden van de natuurlijke godsdienst, zaken die hem zullen hebben aangesproken omdat ze Hooftse eigen ideeën daarover weergeven. Bovendien wordt via een anecdote - de enige die in de biografie voorkomt - de nadruk gelegd op Hoofts 'bescheidenheit en maatigheid in 't stuk van Godtsdienst'. Voor de remonstrantse predikant Brandt belangrijke eigenschappen. Tot tweemaal toe roemt hij, zoals we hebben gezien, dezelfde eigenschappen in Hoofts vader. Zij hebben te maken met Brandts visie op het begrip vrijheid dat ook afwezigheid van elke vorm van gewetensdwang omvat. Ook Hoofts morele integriteit en zijn irenische levenshouding, die ertoe hebben geleid dat hij zich nooit heeft laten verleiden tot hekeldicht of schotschrift, hebben de waardering van Brandt, die waarschijnlijk ook zelf een vredelievend man was (Van Es 1952, 251).

Het leven van Vondel

Het leven van Joost van den Vondel is voor het eerst gepubliceerd in de door Geeraardt Brandt samengestelde tweedelige editie van Vondels kleinere gedichten, *Poëzy of verscheide gedichten* die in 1682 in Franeker werd uitgegeven.²¹ We vinden daarin *Het leven* na het register op het tweede deel.²²

In tegenstelling tot het *Leven* van Hooft, begint dat van Vondel met een vrij lang *exordium*, waarin Brandt het verschijnsel 'dichter' principieel aan de orde stelt, daarmee een kader aangevend waarbinnen de biografie moet worden gelezen, namelijk als die van een dichter (Brandt 1986, 95).²³ De ware dichter moet aanleg, een 'Poëtsche geest', bezitten, hij moet een naarstige studiezijn hebben om zich de nodige kennis en technische

vaardigheid eigen te maken en hij moet beschikken over veel vrije tijd om zich aan de dichtkunst te wijden, want de literatuur eist de volledige mens. In dit kader maakt Brandt ook onderscheid tussen de ware dichter en grote geleerden als Erasmus en Vossius die theoretisch alles over de dichtkunst weten, maar het natuurlijke dichterlijke talent missen en daarom nooit dichter kunnen worden. Met een knipoog naar het begin van Vondels *Aenleidinge* en in vrijwel identieke bewoordingen vat de biograaf dit gedeelte van zijn betoog samen:

De natuur dan baardt den Dichter, de kunst en 't onderwys voeden hem op, en niemand komt tot volmaaktheit, dan die de natuur te baat hebbende, ook de natuur, door 't onderwys der kunst, de handt biedt, en al zyn tydt kan besteeden om zonder ophouden te vorderen (Brandt 1682, 5).

Vervolgens betoogt hij dat het niet zo vreemd is dat er maar weinig grote dichters zijn. In Holland hebben Hooft en Vondel deze eeuw boven alle anderen uitgestoken. Het verschil tussen beide dichters is dat Hooft van jongs af aan 'd' oeffening der taalen en geleerdtheit by zynen Poëtschen geest' voegde, terwijl Vondel aanvankelijk over niet meer beschikte

dan eenigen geest, wiens drift hem dreef, maar lang in 't wilde: tot dat hy, tot meer jaaren gekoomen, met onvermoeiden vlyt door die zwaarigheid, zoo veel hem moogelyk was, heenen brak (Brandt 1682, 6).

Daarna heeft hij de hoogste toppen der dichtkunst bereikt en iedereen achter zich gelaten. Dit alles is een prikkel voor Brandt geweest om Vondels leven te beschrijven, temeer omdat hij veel bijzonderheden uit Vondels eigen mond heeft vernomen of van anderen gehoord. Vondels dichterleven kan bij uitstek dienen als een perfect *exemplum* voor aankomende dichters.

In de meeste gevallen begint de *narratio* met de geboorte van de dichter, waarna wordt stilgestaan bij de voorouders. Brandt wijkt daar van af door, na kort gerefereerd te hebben aan Vondels vader, uitvoerig aandacht te schenken aan de lotgevallen van Vondels grootouders van moederszijde en dan vooral aan de vervolging waaraan zij als doopsgezinden in Antwerpen blootstonden. De grootmoeder zat langdurig in de gevangenis en ontkwam ternauwernood aan terechtstelling op de brandstapel. Deze vervolging was er de oorzaak van dat de familie uitweek naar Keulen. Daar trouwde dochter Sara later met de eveneens uitgeweken Joost van den Vondel en uit dit huwelijk werd in 1587 de dichter geboren. Een opmerkelijk verhaal, vooral omdat de lotgevallen van Vondels grootmoeder zo in den brede worden verhaald. De biograaf heeft blijkbaar de bedoeling zijn lezers al direct duidelijk te maken dat Vondel van onverdacht protestantse komaf is uit een familie die voor haar overtuiging grote gevaren heeft moeten doorstaan.

Over Vondels jeugd vernemen we weinig. Toen hij nog klein was vertrok het gezin, opnieuw om godsdienstige redenen, uit Keulen naar Holland en vestigde zich, na een kort verblijf in Utrecht, in Amsterdam, waar de vader een kousenhandel begon die goed floreerde. Dit leidde ertoe dat Vondels jongere broer Willem de gelegenheid kreeg

'zich in talen en wetenschappen, met naame in de Rechten en dichtkunste, t'oeffenen' en een Grand Tour naar Italië te maken. De arme Joost daarentegen was slechts voor de handel opgeleid 'leerende niet dan leezen en schryven' op een Utrechtse school. Deze tegenstelling accentueert nog eens vanuit welk een achterstand in kennis Vondel zijn weg heeft moeten banen. Meer krijgen we niet te horen over zijn jeugd en educatie, want nu laat de biograaf zijn dichterleven beginnen, dat nogal moeizaam van de grond komt:

Noch zeer jong raakte hy al aan 't rymen, en toonde zynen aangebooren trek tot de dichtkunst: maar 't hadt noch in lang geen klem. Hier was wel geest van poëzye, maar 't geen dien geest most leiden en aanqueeken, ontbrak hem: kennis van talen, om d'oude Latynsche en Grieksche Poëten te leezen, en hoonig uit dien tym te zuigen; en allerlei geleerdtheit, die deeze kunst, zelf in de schranderste geesten, nooit kon ontbeeren. (Brandt 1682, 11-12)

Maar ondanks alle gebreken die dit dichterschap vertoonde, hield het voor de kenners der poëzie al wel grote beloften in zoals Brandt demonstreert met de ook al in de biografie van Hooft geciteerde passage uit Hoofts *Rijmbrief* uit Florence (1600) aan de Amsterdamse kamer waarin Vondel, Coster, Bredero en Victoryn veelbelovende dichters worden genoemd.²⁴

Nog meer dan in Hoofts biografie het geval was, zijn in *Het leven van Vondel* het persoonlijk leven en het dichterleven met elkaar verweven wat tot gevolg heeft dat Vondels privé- en zakelijk leven vrijwel geheel buiten beeld blijven. Als er al persoonlijke of zakelijke gebeurtenissen worden vermeld, is dat vrijwel altijd in verband met dichterlijke activiteiten. Ik geef enkele voorbeelden: In 1610 trouwde Joost met Maria de Wolff 'een kloeke en verstandige huishoudster'. We vernemen dat hij met haar samen 'de kousneering by der handt' nam. Vondel was daar echter niet erg bij betrokken, zodat het er op neer kwam dat zijn vrouw de zaken dreef en hij 'zyn drift' kon volgen. In 1628 reisde de dichter voor zakelijke aangelegenheden naar Denemarken en Zweden. Over zijn zakelijke transacties krijgen we niets te horen, maar wel over twee rijmbrieven die hij vanuit Denemarken naar Hooft schreef en over een sonnet op de Zweedse koning Gustaaf Adolf dat hij in Gothenburg schreef. In dit sonnet voorspelde hij het ingrijpen ten gunste van de protestanten van Gustaaf Adolf als een 'Christen Mars' in de dertigjarige oorlog in Duitsland.²⁵ Een reden voor Brandt om erop te wijzen dat de klassieken hun dichters *vates*, profeten, noemden. De dood van Maria de Wolff in 1639 wordt slechts terloops vermeld en wel als een van de oorzaken van de stagnatie in het werken aan de *Constantinade*.

Iets meer aandacht schenkt Brandt aan de ziekte waaraan de dichter in de jaren twintig tot tweemaal toe langdurig leed, de melancholie. De biograaf maakt ons duidelijk dat dit niet zo maar een ziekte is, maar een ziekte waar grote kunstenaars aan lijden. Zoals Hooft in zijn ouderdom werd gekweld door typische kwalen van 'geleerden', zo leed Vondel aan de kwaal die bewees dat hij tot de grote dichters behoorde (Brandt 1986, 93-94).

De persoonlijke gebeurtenis die het meeste aandacht krijgt omdat hij het leven van de dichter mis schien wel het meest ingrijpend beïnvloed heeft, werd veroorzaakt door het lichtzinnige gedrag van zijn zoon Joost dat tot gevolg had dat Vondel vrijwel tot de

bedelstaf werd gebracht. Hierdoor was hij op zeventigjarige leeftijd nog aangewezen op een baantje bij de bank van lening. Het relaas over deze gebeurtenissen is een van de hoogtepunten van de *narratio*. Brandt leidt deze episode uit Vondels leven treffend in:

Maar dees groote Dichter, die zoo veel groote persoonaadjen, Prinsen, Vorsten, Koningen en Helden verplichtte, door onsterffelyken lof, huntoegezongen, hadt met al zyn dichten en edelen arbeit niet eenen Mecenas of Augustus kunnen winnen, die hem in een' kommerloozen staat stelde. Maar in 't tegendeel was hem zoo veel tegenspoedt en schaade bejegent, dat hy in den ouderdom van seventigh jaaren gevaar liep van gebrek te lyden: 't geen ook ten grooten deelen zyn naaste bloedt stondt te wyten. (Brandt 1682, 60-61)

We zien hoe de biograaf impliciet kritiek levert op het gebrek aan belangstelling voor de dichtkunst en haar beoefenaars bij mecenasen en overheden. Dan volgt een groot relaas, door Brandt met gevoel en mededogen verteld. Scherp accentueert hij de tegenstelling tussen zijn scheppend werk als dichter en zijn werk als bediende in de lommerd, waar hij met onbedekt hoofd zijn nieuwe bazen ten dienste stond:

zyne kunstpen, gewoon den hooghen tooneelstyl te schryven, en verheve gedachten op papier te brengen, most zich hier vernederen, [...] om de panden, daar men d'arme of verlegene luiden geldt op leende, te boek te zetten: 't welk dien hooghvliegenden geest haast verdroot. (Brandt 1682, 63)

Maar ook in deze vernederende omstandigheden verloochende de ware dichter zich niet en daar gaat het de biograaf om. Hij vertelt hoe Vondel, zodra er tijd overschoot, zich tot de poëzie wendde en geleidelijk aan zijn werk verwaarloosde om 'in plaats van panden vaarzen te schryven'. Hoewel er wel klachten kwamen, werd zijn verzuim, vanwege zijn leeftijd, en misschien ook wel door zijn reputatie als dichter, door de vingers gezien. Vondels kwellen - de bank was volgens Brandt een halve kerker voor hem - duurde tien jaar, want pas in 1668, toen hij al tachtig jaar was, ontsloegen de Amsterdamse burgemeesters hem met behoud van salaris, zodat hij weer 'zyn eigen man' was.

De mens Joost van den Vondel komt weer in beeld als de dichter de poëzie in zijn hoge ouderdom, op gezag van artsen, moet laten rusten. Hij is dan bijna zevenentachtig jaar. Beeldend vertelt Brandt over de ouderdomskwalen en het slijtageproces en we zien de stokoude dichter kouwelijk bij de haard zitten. Hij verhaalt ook over zijn eigen vriendschap met de hoogbejaarde Vondel en we vernemen hoe deze hem bekende de maker te zijn van verschillende anoniem verschenen hekeldichten waaronder *Rommelpot in het hanekot*, *De Otter in het bolwerck* en *Reyntje de vos*. We horen welke vrienden hem nog komen bezoeken. Ontroerend is het verhaal over de negentigjarige Vondel die zich in een slede naar twee burgemeesters laat rijden, waar hij met gebroken stem 'eenig ampt of bedieninge' bepleit voor zijn kleinzoon. Bitter merkt de biograaf op: 'Maar op dat verzoek kreeg d'oude man geen anderen troost dan goede woorden' (Brandt 1682, 72-73).

De biograaf staat ook stil bij Vondels ambivalente houding tegenover de dood. Hij vond de dood 'een leelyke pry' die hij niet wilde ontmoeten. Hij wilde wel naar de eeuwige zaligheid, maar dan, zoals de profeet Elia, op een vurige wagen rechtstreeks

ten hemel varen. Ten slotte mocht de 'pry' komen, want 'of ik langer wachte, Elias wagen zal toch niet koomen. men moet den gemeenen wegh in' (Brandt 1682, 73). En zo stierf Vondel op 5 februari 1679 's morgens tussen vier en vijf uur 'na dat hy op zyn dootbedde, volgens de wyze der Roomsche kerke, was berecht' (Brandt 1682, 74). Op 8 februari werd hij in de Nieuwe Kerk begraven 'door veertien Poëten, of liefhebbers der Poëzye'. Brandt verhaalt, met nauwelijks verholten afkeuring, hoe het drie jaar duurde voor iemand een grafschrift op zijn zerk liet aanbrengen. Tegenover deze nalatigheid staat echter dat zijn collega-dichters een groot aantal lijdichten het licht deden zien.

Het leven van Joost van den Vondel is dus in de eerste plaats een dichtersleven waarin alles draait om de literatuur. Het vertelt het verhaal van Vondels literaire activiteiten vanaf zijn vroegste, nog gebrekkige, poëzie tot de werken van zijn ouderdom. De biograaf heeft de *narratio* zo gestructureerd dat daarin enkele hoogtepunten zijn te onderscheiden. Een eerste hoogtepunt is de kwestie *Palamedes* in 1625 met haar gevolgen voor Vondel. Ter inleiding ervan vertelt de biograaf over Vondels verhouding tot de Remonstranten: hun vervolging door de overheid leidde ertoe dat de dichter de kant koos van 'd'onderleggende zijde', want het onrecht hun aangedaan 'ontstak in hem een' grooten yver om hunne zaak te verdedigen'. Brandt zorgt ervoor dat de lezer geen enkel detail van het verhaal mist: hij behandelt de aanleiding, het vinden van de Griekse stof, het schrijfsproces en de receptie met haar gevolgen voor de dichter. Uitvoerig staat hij stil bij het gevaar dat Vondel liep, zijn onderduiken en de vervolging door de overheid. De lezer is er getuige van hoe de zaak op de rol van de Amsterdamse schout en later voor de schepenen komt en hoe Vondels advocaten de vrijheid van de dichter verdedigen met de verklaring

dat men het treurspel most neemen voor een Grieksche Historie, en dat hy de stof hadt bekleedt en gestoffeert met byvoeghselen, omstandigheden en cieraaden, naar de vryheit der Poezye en tooneelwetten: dat men den inhoudt most verstaan, niet naar 't geen 'er d'een of d'ander uit zoogh, en als met nyptangen uit trok, maar naar de verklaring des Dichters; dewyl elk een uitlegger was van zyne eige woorden. (Brandt 1682, 22-23)

Brandt bespreekt het milde vonnis, waarmee de dichter volgens velen 'met een vossenstaart [was] gegeesselt', en dat tot gevolg had dat het publiek alleen maar nieuwsgieriger werd. Ook vertelt hij hoe de eerste druk van *Palamedes*, die gedeeltelijk was geconfisqueerd, in enkele dagen was uitverkocht, waarna binnen korte tijd een tweede en derde druk volgden. In enkele jaren zouden er dertig drukken zijn geweest. Een dergelijk succes is ook verklaarbaar, want, aldus de biograaf

'T is ook zeker, dat 'er geen beter middel is om boeken te doen begeeren en leezen, dan dat men ze verbiede, ophaale of verbrande, en de schryvers straffe: want dat verwekt veel geruchts, en veelen, die anders op zulke schriften nooit gedacht hadden, willen ze zien. Dit is 't rechte zout, dat zulke spys smaaklyk maakt. (Brandt 1682, 23-24)

Nadat we getuige zijn geweest van het mislukken van Vondels hoogste greep, zijn poging een epos te schrijven over Constantijn de Grote, zien we hoe hij zich richt op het treurspel om langs deze weg het hoogste in de poëzie te bereiken. Brandt leidt dat als het ware in door eerst stil te staan bij de vertaling van De Groots *Sophompaneas* (1635), 'een treurspel in alle deelen zoo volmaakt, dat het by de beste spelen der aalouden standt moght houden' (Brandt 1682, 38). Dit geeft hem gelegenheid te refereren aan Vondels verschillende vertalingen van de klassieken, soms met hulp van anderen, en aan zijn opvattingen over het nut van vertalen:

Het vertaalen zelf vindt hy dienstig, om de gedachten van de grootste geesten tot in het merg te doorgronden, hunne kunst en aardigheid hun af te zien, en zyne snaaren te leeren stellen op hunne toonen. (Brandt 1682, 39)

Achtereenvolgens behandelt hij dan het ontstaan van *Gysbregt van Aemstel*, het fiasco van *Messalina*, de vertaling van Sophocles' *Elektra* en het schrijven van *Maaghtden*. In een aantal gevallen vernemen we de positieve oordelen van De Groot over deze werken. Brandt realiseert zich daarbij blijkbaar dat hij nogal vaak het iudicium van De Groot heeft geciteerd, want hij wendt zich hierover rechtstreeks tot de lezer met een verklaring:

Niemant verwondere zich, dat ik nu tot verscheide reizen niet dan het oordeel des Heeren de Groot over verscheide werken des Dichters tot zynen lof bybreng. 't geschiedt om dat 'er onder zyne tydtgenooten weinigen werden gevonden, die zoo bequaam waaren om van zulke zaaken, naar de regels van de kunst, te oordeelen. Hy verstrekt hier, ten aanzien van zyn hooge geleerdheit en dooroeffende kunstkunde een onwraakbaar Rechter in plaats van veelen. (Brandt 1682, 45)

Het verschijnen van *Gebroeders* in 1640 biedt de biograaf gelegenheid om stil te staan bij Vondels positie in de Nederlandse literatuur. Hij heeft nu de hoogste top van de Parnas bereikt en is iedereen voorbijgestreefd. Zijn werk steekt boven alles uit in

zuiverheit van tale, klaarheit en korthheit van zinuitinge, kracht van redeneeringe, rykdom van aardige vonden, en eindelyk zoetvloeyentheit met hooghdraventheit; twee dingen die zelden in 't dichten t'zaamen gaan. (Brandt 1682, 47-48)

Uit deze pregnante formulering leren we impliciet Brandts eigen horatiaans-rhetorische poëtische normen kennen: adequaat taalgebruik, rijkdom aan kunstige invallen en het hanteren van de juiste stijl, kortom de essentiële kwaliteiten van *inventio* en *elocutio* (Grootes 1989, 141). Kwaliteiten die hij op zijn beurt weer heeft ontleend aan Vondel.

Nadat hij nog verschillende spelen heeft genoemd en de perikelen met *Lucifer* en Vondels daaruit voortvloeiende polemieken met dominee Wittewrongel heeft behandeld, laat Brandt Vondels toneelschrijfkunst zijn hoogtepunt vinden in *Jeptha* (1659). Hij wijst erop dat het stuk een aristoteliaanse modeltragedie is en demonstreert dat door grote delen van het 'Berecht' van *Jeptha* te citeren. De biograaf heeft duidelijk naar dit dramatische hoogtepunt toegewerkt, want aan Vondels treurspelen na *Jeptha* schenkt hij weinig aandacht meer. Hij volstaat verder met een korte opsomming van titels en

een enkele toelichting. Meteen aansluitend staat de biograaf stil bij het feit dat relatief weinig van Vondels stukken in de schouwburg zijn gespeeld. Als een van de oorzaken daarvan ziet hij het optreden en de invloed van Jan Vos als regent van de Amsterdamse schouwburg, zonder deze overigens bij naam te noemen. Ten slotte geeft hij een lijstje van stukken die wel gespeeld zijn en refereert hij in het bijzonder aan de eerste opvoeringen van *Palamedes* in 1663 in Rotterdam en in 1665 in Amsterdam, waarna het doek valt over Vondels toneelschrijfkunst.

Zoals valt te verwachten van de remonstrants-gereformeerde Brandt krijgen Vondels, vaak anoniem verschenen, hekeldichten uit de jaren twintig en dertig naar verhouding bijzonder veel aandacht, vooral als ze gericht zijn tegen de contra-remonstranten. Als hekeldichter evenaarde hij, aldus de biograaf, de klassieken, 'inzonderheit als het de Kerkelyken goldt'. Niet alleen grotere gedichten als *Harpoen* en *Roskam* worden behandeld, maar ook allerlei kleinere waarin de predikanten of de orthodoxie in het algemeen over de hekel worden gehaald of calvinistische dogma's aangevallen. De uitvoerige wijze waarop hij deze tegen de publieke kerk gerichte hekeldichten aan de orde stelt, maakt duidelijk dat zij in veel gevallen zijn instemming hebben. Zo lezen we dat Vondel in *Decretum horribile* 'de leere van de verwerpinge [uitverkiezing], met een styl vol vuur en kunst, wederleit' heeft.²⁶ Anderzijds wijst Brandt er wel op dat de haat en de afkeer die hij bij de 'kerkelyken' opriep, zijn eigen schuld was. Er waren ook onder de remonstranten critici die vonden dat de dichter met zijn geschrift hun zaak meer kwaad deed dan goed. Brandt laat zien dat bijna niets Vondel kon weerhouden als 'hem zulke stof voorquam'. Slechts in een enkel geval durfde de dichter iets niet naar buiten te brengen, zoals een gedicht dat hij in 1632 maakte op het vertrek van Hugo de Groot, dit 'sprak zulke taal, dat hy 't, zich naader bezinnende, niet te voorschyn dorst brengen' (Brandt 1682, 34). De grote balling zelf was het in dit opzicht met hem eens, want, schreef hij

Zeer quaaelyk zou men d'ergernis hebben kunnen myden, en lichtelyk zou men zich zelve quaaet doen zonder my goet te doen. (Brandt 1682, 34-35)

Dat Brandt vooral belangstelling heeft voor de hekeldichten die de publieke kerk, haar leer en haar predikanten aanvallen, wordt duidelijk als we zien hoe hij Vondels reactie beschrijft op de aanslag van Willem II op Amsterdam in 1650. Hij vermeldt dat Vondel verschillende hekeldichten schreef 'die den aanslag en d'aanraaders mispreezen.' Maar verder gaat hij niet in op de inhoud van deze gedichten, iets wat hij bij de eerdere satires op de 'kerkelyken' meestal wel doet.

Evenals we dat in de biografie van Hooft hebben gezien houdt Brandt zich in *Het leven van Vondel* vrij strikt aan de hiërarchie der genres. De *Constantiade* is aan de orde gekomen, de treurspelen krijgen de nodige aandacht evenals de lofdichten op Frederik Hendrik, de grote vertalingen van de klassieken, de godsdienstige leerdichten, de hekeldichten etc. De biograaf vindt echter dat daarmee een onvoldoende indruk ontstaat van Vondels indrukwekkende produktiviteit die het gevolg was van de hoge leeftijd die hij bereikte en het feit dat hij, 'door geen ander beroep belemmert', alles terzijde stelde voor de 'edele Poëzy'. Hij liet daarbij 'geen stof onverhandelt, geen

maat onberymt'. Brandt eindigt zijn relaas over Vondels literaire activiteiten dan ook met een opsomming van alle genres die hij heeft beoefend. Deze lijst komt overeen, zij het in afwijkende volgorde, met de verschillende genres in de editie van Vondels *Poëzy of verscheide gedichten* van 1682, waaraan *Het leven* is toegevoegd. De opsomming loopt uit in het noemen van de laatste afzonderlijke gedichten die Vondel in zijn hoge ouderdom schreef.

Een delicaat punt voor de remonstrantse predikant Geeraardt Brandt is Vondels overgang naar de rooms-katholieke kerk geweest. Zodra iets ter sprake komt waarin Vondels katholicisme een rol speelt klinkt Brandt nogal kritisch, al probeert hij dat soms wel te verbloemen. Ik geef enkele voorbeelden:

In het begin van de jaren veertig ontstaat er verwijdering tussen Hooft en Vondel. In de biografie van Hooft schrijft Brandt er niets over, maar in die van Vondel gaat hij er vrij uitvoerig op in. Dat zou er op kunnen wijzen dat de biograaf deze scheiding der geesten voor Vondel ingrijpender heeft gevonden dan voor Hooft. Hij laat zien dat Hoofts ergernis wordt opgewekt door Vondels ijveren voor de roomse zaak en door onhandigheden als de publicatie van een gedicht als *Eeuwgety der Heilige Stede t'Amsterdam* (1645).²⁷ Hij citeert uitvoerig Hoofts brief aan Barlaeus waarin Hoofts irritatie doorklinkt in de bekende zin: 'My deert des mans, die geenes dings eerder moede schynt te worden dan der ruste' (Brandt 1682, 49-50). De biograaf legt er de nadruk op dat Vondel zelf de oorzaak is van de verwijdering tussen beide dichters, omdat hij, in zijn ijveren voor een grotere bewegingsvrijheid van de katholieken in het Gooi, een min of meer naïeve poging doet de Muider drost te chanteren.

Brandts kritische houding komt ook naar voren uit wat hij vertelt over de receptie van Vondels *Altaergeheimenissen* (1646), het grote leerdicht over de eucharistie. Met kennelijk genoegen refereert hij aan Westerbaans reactie erop met het gedicht *Kracht des Geloofs van den voortreffelyken en vermaarden Poëet Joost van den Vondel, te speuren in zyn Altaergeheimenissen*. In dit gedicht, volgens Brandt het 'aardighste' van al Westerbaans gedichten, wees deze op Vondels 'ongestaadigheid in 't stuk van Godtsdienst' en

wederley zyn groot werk der Misse met weinig vaarsen; zich dienende van zoo bondige bewysredenen, dat men zyne kennis in de godtgeleerdtheit klaar genoeg kon merken; [...]. (Brandt 1682, 51)

Als bewijs van dat laatste voert hij aan dat Westerbaan in zijn jeugd een leerling is geweest van de bekende remonstrantse predikant Episcopius. Brandt vertelt hoe Vondel geen antwoord had op deze weerlegging en er, heel ongewoon voor hem, 'voor ditmaal 't zwygen toe' deed, zij het dat hij nog wel een kort gedicht schreef *Op het ontheyligen van het H. Sacrement des Altaers door den Arminiaenschen Sociniaen*. Het venijn zit in het noemen van deze titel, want die laat zien dat Vondel Westerbaan beschuldigt van socianisme, in de zeventiende eeuw een buitengewoon zware beschuldiging en een stoot onder de gordel.²⁸ Socianisme was immers in de ogen van de calvinisten - evenals in die van de katholieken - een verderfelijke ketterij die fel bestreden moest worden (Zilverberg 1971, 37-45). De biograaf laat hier even zien dat Vondel, als hij werd geattaqueerd, niet altijd even subtiel in zijn middelen van verweer was.

Felle afkeuring valt ook af te leiden uit de manier waarop Brandt de inhoud van *Maria Stuart* (1646) weergeeft. Dit treurspel, 'een treffelyk kunststuk', gaf veel aanstoot omdat de Schotse koningin erin als schuldeloos wordt voorgesteld en de Engelse koningin Elizabeth, wier nagedachtenis in de Republiek in hoog aanzien stond vanwege haar hulp aan de Nederlanders tijdens de opstand, als een kwaadaardige en bloeddorstige vorstin die het om het hoofd van Maria Stuart is te doen. In tegenstelling tot wat hij gewoonlijk doet, geeft Brandt in het kort de inhoud van het stuk weer en hij kiest daarvoor zodanige bewoordingen dat zijn ergernis duidelijk valt af te lezen:

De lydende personaadje, Maria Stuart, zagh men hier afgebeeldt als 't eenemaal onnoozel, en zonder vlek. De verfoejelyke misdaden van overspel, en 't vermoorden van haar' gemaal, Koning Henrik Darlay, werdt in dit treurspel geloochent, en haar schandelyk huwlyk met den moorder Botwel verschoont: zaaken daar Thuanus, die alleronzydighste Historischryver, hoewel Roomschegezint, haar schuldig aan houdt. Ook werdt 'er Elizabeth, Koningin van Engelandt, met vuile verwen afgemaakt, als een styfster van 't ketterdom, die Mariaas bloedt dronk, en als een Herodias, al hieldt ze zich bedroeft, haaren moedt koelde. [cursivering van mij] (Brandt 1682, 53)

Deze voorbeelden maken duidelijk dat de biograaf, die zijn kritiek meestal gematigd formuleert en dat vaak doet door derden te citeren (Brandt 1986, 95), als hij dat nodig vindt, vlijmscherpe, impliciete kritiek kan leveren.

Na de levensbeschrijving volgt een veelomvattend portret van Vondels persoonlijkheid. Brandt stelt daarin allerlei facetten aan de orde zoals zijn leergierigheid, zijn bescheidenheid waar het zijn eigen werk betrof, zijn openstaan voor kritiek van literaire intimi, zijn bewondering voor collega-dichters, zijn verhouding tot aankomende poëten, zijn vriendschappen, zijn zinspreuken en zijn uiterlijk. Ook wijst hij erop dat het dichten hem weinig heeft opgeleverd in materiële zin. Het meest opvallende daarbij is dat de biograaf als eerste Vondels overgang tot de rooms-katholieke kerk weer ter sprake brengt. Hij vertelt dat voor velen - en tot die velen behoort ongetwijfeld Brandt zelf - de overgang eigenlijk het enige punt van kritiek is dat zij op de grote dichter hebben. Maar, zegt Brandt, iedereen moet toegeven dat zijn godsdienst Vondel echt ter harte ging en dat hij ervoor streed zonder aanzien des persoons, 'alle bedenkelijke vlyt aanwendende, om zyne vrienden en bekenden tot de Roomsche kerk te brengen' (Brandt 1682, 75). Hij boog zich voor het gezag van de kerk en de paus. Niet-katholieken waren wel ketters in zijn ogen, maar van zaken als inquisitieën allerlei wonderverhalen moest hij niets hebben. Brandt voegt er aan toe dat er mensen zijn die geen hoge dunk hebben van Vondels theologische kennis: die zou zo klein zijn geweest dat hij niet eens de verschillen kon aangeven tussen de gereformeerde en de rooms-katholieke leer. Nadrukkelijk vermeldt Brandt dat Vondels katholicisme 'zyn liefde tot den Staat en de vryheit niet vermindert' heeft, wat ook uit zijn poëzie blijkt. Deze opmerking bewijst hoe diep het wantrouwen tegenover katholieken ook bij iemand als Brandt zit.

We zien dat de biograaf ook aandacht schenkt aan zijn eigen verhouding tot Vondel. Hij vertelt over Vondels aanvankelijke waardering voor hem, over de langdurige ver-

wijdering tussen de twee dichters en de nieuwe vriendschap toen Brandt de stokoude dichter weer regelmatig opzocht en uit diens mond mocht horen dat hij 'een goet Epigrammatist' was, een oordeel dat de meeste literatuurgeschiedenissen heeft gehaald (Grootes 1989, 139, 144 n. 1).

Tot de karaktereigenschappen die hij noemt behoren Vondels neiging tot langdurige wrok, zijn zwijgzaamheid, ook in gezelschap, of zijn onverwachts snedige uitvallen. Maar ook zulke eigenschappen behoren bij de ware dichter, want, vertellend over Vondels zwijgzaamheid, merkt Brandt op

En zulk een aardt houdt men best bequaam tot d'oeffening der hooghdravenste Poëzye, en tot den styl van het treurtooneel. (Brandt 1682, 84)

Van Vondels uiterlijk beschrijft hij in het bijzonder zijn gezicht. Het meest sprekend daarin zijn de ogen: bruin, levendig, doordringend en scherp als 'aarents oogen, vol viers, als of hy heekeldichten in 't hooft hadt' (Brandt 1682, 88).

De biografie eindigt met een korte epiloog die, evenals dat bij Hooft het geval was, in het licht van de *fama* staat. De grote geest van de dichter is tot uitdrukking gekomen in zijn werken, daaruit kunnen aankomende dichters hem leren kennen en navolgen en

Dus doende, zal de Poëzy, die hy in zyn leven zo treflyk vorderde, met hem niet sterven, maar in onze Nederlantsche taale [...] ook overblyven en onvergankelyk voortgezet worden tot de naakomelingen en volgende eeuwen. (Brandt 1682, 89)

Als we *Het leven van Joost van den Vondel* overzien, vallen er wel enkele kanttekeningen te maken. De biograaf heeft een ongeveinsde bewondering voor de dichter Vondel. Hij laat zien hoe deze ongeveer vanuit het niets zijn positie aan de top van de Nederlandse literatuur heeft bereikt dankzij zijn talent en zijn naarstige studie. Hoe weinig Vondel meekreeg wordt duidelijk uit de tegenstelling tussen zijn 'geleerde' jongere broer Willem en hemzelf, een tegenstelling die Brandt niet voor niets accentueert. Hoewel hij een idealiserend portret van de dichter geeft dat in onze ogen misschien tamelijk oppervlakkig en stereotiep is (Fontijn 1992, 16), beschrijft hij Vondel aanzienlijk genuanceerder dan hij Hooft heeft gedaan. Het feit dat hij Vondel in diens laatste levensjaren goed heeft gekend en veel met hem heeft gesproken zal daar ongetwijfeld debet aan zijn evenals het feit dat hij veel van anderen over hem heeft gehoord. De gedetailleerde manier waarop hij sommige gebeurtenissen beschrijft en de vele anecdotes leren ons Vondel beter kennen dan Hooft. Over de laatste weet de biograaf niets negatiefs te melden, over Vondel daarentegen een enkele keer wel. De wat onhandige poging om Hooft te chanteren en de weinig subtiële manier waarop hij Westerbaan beschuldigt van socianisme zijn er voorbeelden van. In beide gevallen heeft het te maken met Vondels ijveren voor de roomse zaak. Het is evident dat Vondels overgang en vooral diens hartstochtelijk engagement met de zaak van de katholieke kerk voor de remonstrants-gereformeerde Brandt een nauwelijks te verteren zaak is geweest. Dat blijkt ook uit de bewoordingen die hij kiest om de inhoud van *Maria Stuart* weer te geven. Ik heb

dan ook de indruk dat Brandt, ondanks alle begrip dat hij toont voor Vondel, in dit opzicht op sommige momenten aanzienlijk kritischer is dan meestal is betoogd.²⁹

In dat licht moeten we, mijns inziens, ook het gedetailleerde verslag over de lotgevallen van Vondels grootmoeder interpreteren. Doelbewust vertelt Brandt het verhaal - misschien uit Vondels eigen mond vernomen - hoe zij, als doperse en daarmee behorend tot de 'weerlooste' geloofsrichting, ternauwernood aan terechtstelling op de brandstapel is ontkomen. Niet alleen zal de lezer daardoor anno 1682 beseffen welk een goed protestantse achtergrond de dichter heeft, maar ook hoever deze is afgedwaald van zijn wortels. En hij zal niet kunnen begrijpen dat de kleinzoon-dichter zo'n overtuigd en ijverig aanhanger kon worden van een kerk die zijn grootmoeder bijna de marteldood had laten sterven.

Dat Brandts eigen remonstrantse achtergrond sterk mee heeft gespeeld in zijn waardering van de Palamedes-kwestie en Vondels polemieken met de calvinistische orthodoxie en de predikanten is evident. Hoewel zijn instemming vaak impliciet blijkt, heeft hij zich nergens laten meeslepen door zijn eigen gevoelens, zodat we hem niet kunnen betrappen op anti-gereformeerde uitspraken. Wel ziet hij in verband met de Palamedes-zaak kans om op indirecte wijze het belang van een zekere vrijheid voor dichters te bepleiten. Hij wijst daarbij ook op het gegeven dat strenge overheidsensuur weinig of niets uithaalt omdat de vraag naar het verboden werk er alleen maar door wordt aangewakkerd.

Kritisch staat Brandt ten opzichte van het mecenaat. Al in de *narratio* komt een aantal malen naar voren dat dichten in materiële zin weinig oplevert. Als hij ten slotte een opsomming geeft van alle geschenken die Vondel in zijn lange dichterscarrière heeft ontvangen voor zijn werk, is het eindresultaat nogal bedroevend.³⁰ Deze opsomming heeft een opvallend slot. Als laatste figuren een anoniem blijvende 'geestelyk keurvorst', wiens naam Brandt zich schaamt te noemen, en de aartsbisschop van Mechelen als gevers die het meest door de mand vallen. Hiermee wekt de biograaf de indruk dat van katholieke geestelijken als mecenas helemaal niets viel te verwachten. Een kleine wraakneming van de anti-katholieke Brandt?

Evenals dat in het *Leven* van Hooft het geval was, is ook in de biografie van Vondel Hugo de Groot de belangrijkste literaire autoriteit wiens oordeel veelvuldig wordt geciteerd, zo vaak zelfs dat de biograaf daar op een gegeven moment een verklaring voor geeft. Maar meer dan bij Hooft wordt De Groot gepresenteerd als een literair leidsman met een doorslaggevend oordeel. Van omgang op gelijkwaardig niveau is geen sprake. Literair-historisch is het natuurlijk interessant vast te stellen dat in het laatste kwart van de zeventiende eeuw de autoriteit van Hugo de Groot in zaken van literatuur nog onveranderd groot is.

Slot

Zo zien we de zeventiende-eeuwse biograaf bezig met het verzamelen van feiten, het manipuleren van gegevens en het componeren van zijn teksten. Zijn uitgangspunt is bewondering: voor de complete mens Hooft, voor het dichterlijk genie van Vondel.

Brandt heeft gestreefd naar het weergeven van de waarheid vanuit een neutraal standpunt, want 'waarheit en oneenzydigheid' vormen, in zijn eigen woorden, 'de ziel der Historie' (Brandt 1677, 20). Dat allerlei persoonlijke factoren ertoe hebben bijgedragen dat zijn *Levens* toch minder neutraal zijn geworden dan hij heeft gewild, is hij zich misschien niet bewust geweest. Het leven is immers vaak sterker dan de leer.

Een vraag die zich nog voordoet is die naar de relatie tussen de biografieën en de teksten waaraan ze zijn toegevoegd. Bij het *Leven* van Hooft is de relatie tot de nieuwe editie van de *Nederlandsche Historien* evident. We hebben gezien dat al in het *exordium* wordt gerefereerd aan deze nieuwe uitgave en de eventuele nieuwsgierigheid van de toekomstige lezers naar de auteur van het werk. Bovendien is de *narratio* toegeschreven naar een literair hoogtepunt: de publicatie van Hoofts *magnum opus*, de beschrijving van de inhoud en de receptie ervan. Geen enkel ander werk van Hooft krijgt zoveel aandacht in de tekst. In de *peroratio* wordt nog eens benadrukt dat dat 'onvergankelijk werk [...] met verwonderinge' zal worden gelezen zo lang er Nederlanders zullen zijn die van hun taal houden. De connectie tussen de biografie en de nieuwe editie van de *Nederlandsche Historien* is onmiskenbaar, zodat de biografie in alle opzichten kan dienen als inleiding op dit werk en daarmee een duidelijke smaakmaker is.

De relatie tussen Vondels *Leven* en de tweedelige editie van zijn *Poëzy of verscheide gedichten* ligt enigszins anders. Bij de gedichten die in *Het leven* worden genoemd, geeft Brandt in de marge aan op welke plaats zij te vinden zijn in de editie. Het zelfde is het geval bij de opsomming van alle genres die Vondel heeft beoefend. Dit is de belangrijkste connectie die er tussen de biografie en de uitgave bestaat, want verder wordt er in de tekst nergens naar verwezen. Juist deze 'marginale' relatie, maakt dat *Het leven van Joost van den Vondel* de indruk wekt meer een autonoom werk te zijn dan *Het leven van Hooft*.

De beide schrijversbiografieën staan aan het begin van de canonvorming in de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving. Zij duiden het einde van een tijdvak aan, want een periode van grote bloei is met de dood van Vondel definitief voorbij. Ongetwijfeld zal de in literatuur geïnteresseerde tijdgenoot dit hebben beseft (Schenkeveld-van der Dussen 1993, 299), omdat hij kon constateren dat nieuwe dichters van dit niveau zich niet hadden aangediend. Met Brandts *Levens* hebben Hooft en Vondel, als eersten, hun plaats gekregen in het pantheon der Nederlandse letterkunde, een plaats die hun nooit meer is betwist.

Noten

- 1 Vgl. over de beide biografieën van Coornhert: Duits 1992.
- 2 Over de biografie van Karel van Mander verschijnt binnenkort een artikel van mijn hand in *De Zeventiende Eeuw* 9 (1993), 2 onder de titel 'Het leven van Karel van Mander. Kunstenaarsleven of schrijversbiografie?'
- 3 Hoofts biografie diende in 1969 opnieuw als smaakmaker voor een uitgave van Hoofts werken. Om intekenaars op *Alle de gedrukte werken* (Hooft 1972) te lokken gaf University Press in Amsterdam in 1969 een voorproefje van het werk met de

uitgave *Pieter Corneliszoon Hooft 'Deez vermaarde man' 1581/1647* (Brandt/Anslo 1969)) waarin Brandts *Leven*, zijn *Lykreed*en voor Hooft en Anslo's rouwdicht 'Muysden in rou' in facsimilé waren afgedrukt.

- 4 In 1866 kwam Verwijs met een geannoteerde editie van Vondels *Leven* (Brandt 1866). Hiervan verscheen een tweede druk verzorgd door Hoeksma (Brandt 1905). Hoofts *Leven* werd in 1874, samen met de *Lykreed*en, uitgegeven door Matthes (Brandt 1874). Deze onderzocht in deze uitgave ook de verhouding tussen Brandts *Lykreed*en en het model daarvoor, Du Perrons *Oraison funebre sur la mort de Monsieur De Ronsard* uit 1586. In 1932 gaf Leendertz beide biografieën opnieuw uit, voorzien van een inleiding (Brandt 1932,1) en (Brandt 1932,2). Mevrouw Schenkeveld-van der Dussen en Marieke van Oostrom gaven in 1986 een gemoderniseerde editie in de Griffioen-reeks (Brandt 1986).
- 5 Brandt 1986, 91-100.
- 6 Vgl. hiervoor de inleidingen van Leendertz in Brandt 1932,1, V-XXIII en Brandt 1932,2, VII-XIX.
- 7 Voor de verschillende drukken van de *Lykreed*en vgl. Brandt 1932, 1, XXV.
- 8 De volledige titel luidt: *P.C. Hoofts Nederlandsche Historien, sedert de ooverdraght der heerschappye van kaizar Kaarel den Vyfden op kooning Philips zynen zoon, tot de doot des Prinsen van Oranje. Met het vervolg tot het einde der landtvooghdye des graaven van Leicester. De derde druk. Naar des schryvers eigen handschrift op ontallyke plaatzen verbeterd, met des zelfs Leeven vermeerderd en met printen versiert*. T'Amsterdam, By Johan van Someren, Abraham Wolfgangk, Henrik en Dirk Boom, boekverkopers. 1677. Leendertz nr. 126.
- 9 De plaatsing van *Het leven* in Hooft 1677 is in die zin merkwaardig dat het voorkomt tussen het voorwerk van de *Nederlandsche Historien*. De volgorde is als volgt: Hoofts opdracht van de *N.H.* aan Frederik Hendrik 'Aan Zyn' Hoogheit', dan een drempeldicht van Vollenhove op de nieuwe editie van de *N.H.*, vervolgens *Het leven* met een eigen paginering 1-28, waarna *N.H. begint*. Het opmerkelijke in deze volgorde is dat Hoofts opdracht aan Frederik Hendrik op deze wijze gescheiden is van *N.H.* Vgl. ook Leendertz 1931, 26-27, nr. 126.
- 10 De volledige titel luidt: *Lykreed*en over den Heer P.C. Hooft, Ridder van S. Michiel, Drost van Muiden, Baljuw van Goilandt, &c. Vgl. Brandt 1932,1, 39.
- 11 *P.C. Hoofts Werken*. T'Amsterdam, by Jacob Lescailje, boekverkoper op den Middeldam, 1671. Leendertz nr. 1.
- 12 De eerste twee delen verschenen in 1671 resp. 1674. Vooral het tweede deel dat grootendeels de gebeurtenissen tijdens het Bestand tot het einde van het jaer 1618 behandelt, wekte de woede op van veel orthodoxe predikanten. Door hun toedoen trokken de Staten van Holland het octrooi in, zodat Brandt het werk niet kon voltooiën. De laatste twee delen werden in 1704, lang na Brandts dood in 1685, uitgegeven door zijn zoon Johannes. Vgl. De Haes 1740, 36-44, 46-47. In het register van de beide eerste delen vinden we een groot aantal verwijzingen naar Hoofts vader.
- 13 Hooft werd op 30 november 1606 aan de Leidse universiteit ingeschreven en in de nazomer van 1607 vertrok hij uit Leiden (Van Tricht 1980, 56-57). Het wonder-

kind Hugo de Groot werd op elfjarige leeftijd in 1594 door Janus Dousa de universiteit binnen gehaald, in mei 1598 bekroonde hij zijn studie met een promotie in de rechten te Orléans. Toen Hooft naar Leiden vertrok praktiseerde De Groot als advocaat in Den Haag, in 1607 werd hij benoemd tot advocaat-fiscaal bij het Hof van Holland (Nellen 1985, 10-15). De kans dat de beide jonge mannen elkaar in Leiden zullen hebben ontmoet is dus zeer klein.

- 14 De volledige passage waaruit het citaat is genomen luidt:

Men vindt tot Amsterdam, die met zijn hoogh gedicht
De duistre wegh tot lof en waere deught verlicht.
En Kampen, die met kunst 't gemeen beloop der dingen
Het nut der deught en 't quaet der ondeught weet te zingen,
En Koster, Vondelen, Brerôo en Victorijn,
Die nu al toonen watz' hier naemaels zullen zijn.
(vss. 203-208)

De tekst van de *Rijmbrief* geeft Hooft 1899-1900, I 326-330. Deze versie verscheen voor het eerst in *Verscheide Nederduytsche Gedichten, van P. C. Hooft, C. Huygens, C. Barlaeus, Tesselschade, Vondel, Vander Burgh, en anderen*. Het tweede deel. Verzamelt door J.v.M. Amsterdam, Lodewyck Spillebout, 1653. Hij werd lange tijd beschouwd als de enige bestaande en dus juiste versie. Eerst Van Vloten gaf in zijn editie van Hoofts *Brieven* het oorspronkelijk klad van de brief van 1600 waardoor duidelijk werd dat de geciteerde regels niet in deze vorm in de *Rijmbrief* voorkwamen, maar dat Hooft zelf iets heel anders had geschreven:

In Amsterdam men vint die met sijn hooch gedicht
De duyster wech, die leyt tot ware vreucht, verlicht,
En vechters, die omt best tgemeen beloop der dingen
Tot goedts en quaeds beken, met aengenaemheit singen;
Veel geesten jonck en out, die, cloeck en welbespraectt,
Met meeste nut verhalen haar gedicht volmaectt.
(Hooft 1855, 11)

Porteman wijst erop dat de latere, na de dood van Hooft, gewijzigde versie de brief als het ware een programmatisch en profetisch karakter geeft waarin de Amsterdamse literaire ontwikkeling wordt voorspeld (Porteman 1989, 156-157). Over de ingewikkelde verhouding tussen beide versies: Penon 1881, 3-20; De Raaf 1901, 355-370). Vgl. eveneens Porteman 1989, 156 n. 38).

- 15 Vgl. hiervoor ook Lausberg 1960, 133, § 245.

- 16 Vgl. het gedicht 'Aen den heere Huigh de Groot op 't beroepen van twee leeraers ter doorluchtigher schoole, en zijn' koomst, tot Amsterdam' (Hooft 1899-1900, I, 302-303).

- 17 Matthes wijst erop dat de toeloop tijdens de herdenkingsplechtigheid zeer groot was, zoals blijkt uit de recettes. Vgl. Hooft 1874, 52 n. 6.

- 18 *Gedichten van den heere Pieter C. Hooft, drost te Muyden, baljuw van Goeylandt, &c.* Verzaemelt en uytgegeven door Iacob vander Burgh, [...]. t' Amsterdam, by Iohan Blaeu, 1636.

- 19 Over Hoofts intenties met dit gedicht en de correspondentie tussen Barlaeus en Huygens erover vgl. Veenstra 1970. Eveneens Spies 1977-1978, 578-583.

- 20 Over de Muiderkring vgl. Strengholt 1986.
- 21 *J. V. Vondels Poëzy of verscheide gedichten, op een nieu by een vergadert, en met veele ook voorheen nooit gedrukte dichten vermeerderd: Mitsgaders een aanleidinge ter Nederduitsche dichtkunste en het leven des dichters.* Te Franeker, voor Leonard Strik, boekverkooper, 1682.
- 22 Achter *Het leven van Joost van den Vondel* dat wordt besloten met een uitvoerig register, heeft de uitgever de *Lykdichten op het overlyden van den vermaarden dichter Joost van den Vondel* opgenomen.
- 23 Over Brandts poëtische normen vgl. Grootes 1989, 141-143.
- 24 Vgl. noot 14.
- 25 Boven het eerste afschrift stond: 'Tot tol van zijne Majesteit van Zweden, betaelt te Gottenburg, aen den Heere Jacob van Dyck.' Onder de titel 'Orakel' werd het later opgenomen in *Maeghdeburghs Liickoffer* (1631), deze titel heeft het gedicht in latere edities behouden. (Vondel 1927-1940, 3, 194)
- 26 Vgl. hierover Leendertz in Brandt 1932, 2, VI.
- 27 15 maart 1645 was het drie eeuwen geleden dat het Mirakel van Amsterdam plaats vond waarbij een uitgespogen hostie niet in het vuur verbrandde, maar er ongeschonden weer uitkwam. Op de plaats waar het mirakel geschiedde, in de Kalverstraat, werd een kapel gesticht, de Heilige Stede, die al spoedig een veelbezochte bedevaartsplaats werd (Brugmans 1972, 98-102). Vanzelfsprekend wilden de protestanten in Vondels tijd niets van het wonder weten, zodat Vondels gedicht grote ergernis opriep.
- 28 De volledige tekst van het gedicht luidt:
Martijn acht dat hij broot en vleesch zijn gasten deelt.
Kalvijn breeckt brood, waer door het vleesch wert uytgebeelt.
Socijn neemt brood, maer acht geen soenverdienstigh sterven
 Des Paeschlams, door wiens bloed wy onsen soen verwerven.
 O Yveraer! waer toe vervoert u het bedroch!
 Gy smaecte eerst Mann', en nu vervalt gy tot den troch.
 Verloore Zoon, ey! keer nae Vaeders huys in 't ende.
 In Rakou eetmen draf uyt honger en ellende.
 (Vondel 1927-1940, 5, 521)
- Uit deze tekst blijkt zonneklaar dat Vondel Westerbaan beschuldigt van socinianisme. De socinianen loochenden de godheid van Christus en wilden niets weten van de leer der verzoening. Hun hoofdzetel was in het Poolse Rakou. Westerbaan wordt een 'Yveraer' en een 'Verloore Zoon' genoemd. In hoeverre er grond was voor deze beschuldiging tegen Westerbaan, weten we niet. Ik neem aan dat Brandt, als de beschuldiging juist was geweest, niet zo waarderend over Westerbaans gedicht tegen Vondels *Altaergeheimenissen* zou hebben geschreven en diens kennis van de theologie zou hebben geroemd.
- 29 Vgl. bijvoorbeeld Brandt 1986, 95.
- 30 Over het literair mecenaat in de zeventiende eeuw Spies 1991, over Vondel bij Brandt 210-211.

Literatuur

Brandt 1677

'Tleeven van den weleedelen, gestrengen, grootachtbaaren heere, Pieter Corneliszoon Hooft, [...]. Beschreeven door Geeraardt Brandt. In: P.C. Hooft, *Nederlandsche Historien*, [...]. De derde druk. Amsterdam.

Brandt 1682

[G. Brandt], *Het leven van Joost van den Vondel*. In: J. V. Vondels *Poëzy of verscheide gedichten*, [...]. Franeker.

Brandt 1866

G. Brandt, *Leven van Vondel* Met eene inleiding en aantekeningen voorzien door Eelco Verwijs. Leeuwarden.

Brandt 1874

Geeraardt Brandt, *Het leeven van P.C. Hooft en de Lijkreeden*. Met inleiding en aantekeningen door J.C. Matthes. Groningen.

Brandt 1905

G. Brandt, *Leven van Vondel*. Met eene inleiding en aantekeningen voorzien door Eelco Verwijs. Tweede druk bewerkt door J. Hoeksma. Amsterdam.

Brandt 1932,1

Geeraardt Brandt, *Het leven van Pieter Corn. Hooft en de Lykreeden*. Uitgegeven door P. Leendertz Jr. 's-Gravenhage.

Brandt 1932,2

Geeraardt Brandt, *Het leven van Joost van den Vondel*. Uitgegeven door P. Leendertz Jr. 's-Gravenhage.

Brandt/Anslo 1969

Geeraardt Brandt & Reyer Anslo, *Pieter Corneliszoon Hooft 'Deez vermaarde man' 1581/1647*. Ingeleid door W. Hellinga en P. Tuynman. Amsterdam.

Brandt 1986

Geeraardt Brandt, *Het leven van Joost van den Vondel*. Bewerking: Marieke M. van Oostrom en Maria A. Schenkeveld-Van der Dussen. Amsterdam. Griffioen reeks.

Brugmans 1972

H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*. Dl. 1 Middeleeuwen 1100-1544. Tweede, herziene en bijgewerkte druk door I.J. Brugmans. Utrecht/Antwerpen.

Duits 1992

H. Duits, 'De levens der doorluchtige poeeten. Observaties van de zeventiende-eeuwse schrijversbiografie.' In: *Voortgang* 12 (1991), p. 121-150.

Van Es 1952

G.A. van Es, 'In de schaduw der groten'. In: F. Baur e.a. (red.), *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*. Dl. 5. *De letterkunde van renaissance en barok*. Door G.A. van Es en E. Rombauts m.m.v. A.J. de Jong. 's-Hertogenbosch etc.; p. 105-375.

Fontijn 1992

Jan Fontijn, *De Nederlandse schrijversbiografie*. Utrecht.

Grootes 1989

E.K. Grootes, 'Geeraardt Brandt en de Nederlandse poëzie'. In: E.K. Grootes en J. den Haan (red.), *Geschiedenis godsdienst letterkunde*. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam. Roden; p. 139-146.

De Haes 1740

Joan de Haes, *Het leven van Geeraert Brandt [...]*. 's-Gravenhage, Kornelis Boucquet.

Hooft 1677

P.C. Hooft, *Nederlandsche Historien, [...]*. De derde druk. Amsterdam, Johan van Someren, Abraham Wolfgangk, Henrik en Dirk Boom.

Hooft 1855

P.C. Hooft, *Brieven*. Nieuwe, vermeerderde, en naar den oorspronkelijken text herziene uitgave; met toelichting, aantekeningen, en bijlagen. [Verzorgd door J.v. Vloten]. I. 1600-1629. Leiden.

Hooft 1899-1900

Gedichten van P. C. Hooft. Volledige uitgave door F.A. Stoett. Tweede geheel herziene, opnieuw bewerkte en vermeerderde druk van de uitgave P. Leendertz Wz. 2 dln. Amsterdam.

Hooft 1972

Pieter Corneliszoon Hooft, *Alle de gedrukte werken 1611-1738*. Onder redactie van W. Hellinga en P. Tuynman. Amsterdam. 9 dln.

Lausberg 1960

Heinrich Lausberg, *Geschichte der literarischen Rhetorik*. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft. 2 Bde. München.

Leendertz 1931

P. Leendertz Jr., *Bibliographie der werken van P.C. Hooft*. 's-Gravenhage.

Nellen 1985

H.J.M. Nellen, *Hugo de Groot (1583-1645). De loopbaan van een geleerd staatsman*. Weesp.

Penon 1881

G. Penon, *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Dl. 2. Groningen.

Porteman 1989

K. Porteman, 'Italia siet ghy hier'. Hoofts 'Rijmbrief' uit Florence (1600). In: Karel Porteman en Kurt Erich Schöndorf (eds.), *Liber amicorum Prof.dr. Kåre Langvik-Johannessen*. [...]. Leuven; p. 145-158.

De Raaf 1901

K.H. de Raaf, 'De brief van P.C. Hooft aan de kamer in Liefde Bloeyende'. In: *Taal en Letteren* 11 (1901), p. 355-370.

Schenkeveld-van der Dussen 1993

M.A. Schenkeveld-van der Dussen, 'Maart-mei 1682: Joannes Vollenhove correspondeert met Geeraardt Brandt over diens Leven van Vondel. Het begin van de Nederlandse literatuurgeschiedschrijving'. In: *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*.

Onder redactie van M.A. Schenkeveld-van der Dussen (hoofdred.) e.a. Groningen; p. 298-302.

Spies 1977-1978

Marijke Spies, 'Het epos in de 17e eeuw in Nederland: een literatuurhistorisch probleem. In: *Spektator* 7 (1977-1978), p. 379-411 en 562-594.

Spies 1991

Marijke Spies, 'Betaald werk? Poëzie als ambacht in de 17e eeuw'. In: *Holland* 23 (1991), p. 210-224.

Strengtholt 1986

L. Strengtholt, 'Over de Muiderkring'. In: *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de renaissance naar de romantiek*. Liber amicorum J. Andriessen s.j., A. Keersmaekers, P. Lenders s.j. Leuven/Amersfoort; p. 265-277.

Van Tricht 1980

H.W. van Tricht, *Het leven van P.C. Hooft*. 's-Gravenhage.

Veenstra 1970

F. Veenstra, *Een literair kunstrechtelijk triumviraat en heroïsche poëzie*. Openbare les U.v.A. Groningen.

Vondel 1682

J. V. Vondels *Poëzy of verscheide gedichten, op een nieu by een vergadert, en met veele ook voorheen nooit gedrukte dichten vermeerdert: [...]*. Franeker, Leonard Strik.

Vondel 1927-1940

De werken van Vondel. Volledige en geïllustreerde tekstuitgave[enz.] door J.F.M. Sterck e.a. Amsterdam. 10 dln. + reg.

Zilverberg 1971

S.B.J. Zilverberg, *Geloof en geweten in de zeventiende eeuw*. Bussum. Fibulareeks 25.

EENE GEAUCTORISEERDE TALE

Adriaen Verwer, koopman, jurist en taalliefhebber

L.F. van Driel

1. Inleiding

'Onsterfelijk zijn de verdiensten die Adriaen Verwer zich voor de moedertaal verworven heeft; ze zijn zowel door de brieven die hij hierover heeft geschreven als in het bijzonder door dit boekje zeer bekend. Hoewel dit laatste als het werk van Anonymus Batavus in omloop is, wordt het door de geleerden niettemin met grote eenstemmigheid aan Verwer toegeschreven'. Zo begint de bezorger van de tweede en laatste uitgave (1783) zijn (Latijnse) voorrede bij Adriaen Verwers *Idea Linguae Belgicae grammatica, poetica et rhetorica*, voor het eerst verschenen in 1707.

Deze 'taalkundige schets van de Nederlandse taal' verplaatst ons naar een betrekkelijk weinig onderzochte periode in de geschiedenis van de Nederlandse grammatica. Is de zestiende en zeventiende eeuw, de periode van opbouw van de moedertaal waarin de spellingen de taalnormering zo'n grote rol spelen, ruim bestudeerd, voor de achttiende eeuw kennen we slechts enkele, deels verouderde monografieën en een beperkt aantal detailstudies. Voor een deel komt dat wellicht voort uit de intrinsieke betekenis van de late zeventiende en vroege achttiende eeuw voor de taalgeschiedenis en de geschiedenis van de taalkunde. "Het lijkt alsof rond 1650 voor de (normatieve) beschrijving van de Nederlandse taal een rustperiode van zo'n halve eeuw is aangebroken. Het jaar 1649 vormde een -in kwalitatief en kwantitatief opzicht - goede afronding van een bedrijvige periode die - voor wat de grammatica van het Nederlands aangaat - in 1584 was aangevangen met de *Twe-spraack vande Nederduitsche letterkunst*, de eersteling in de triviumreeks van de Amsterdamse kamer 'In liefde bloeyende'" (Dibbets 1991a:1). Vele spraakkunsten en taalkundige publikaties zullen tot het midden van de eeuw volgen. "De grammatica van het Nederlands ervoer in de zeventiende eeuw namelijk de belangstelling van verschillende literatoren; hun taalkundige opmerkingen genoten nog in de achttiende eeuw aandacht en veelal waardering" (Dibbets 1991a:2). Zo hebben Hoofts taalkundige opmerkingen gecirculeerd onder taalkundigen. Het past ook het taalkundige werk van Geerardt Brandt en Johannes Vollenhove, Jeremias de Decker en Joachim Oudaan in dit bestek te noemen. Hoewel de taalkundige activiteiten in de tweede helft van de zeventiende eeuw geenszins onbetekenend zijn, zal het tot het begin van de achttiende eeuw duren voordat met Moonens *Nederduitsche spraakkunst* (1706) weer een 'echte' grammatica van het Nederlands zal verschijnen.

De overgang van de zeventiende-eeuwse taalkunde naar de achttiende eeuw wordt gemarkeerd door de publikatie van David van Hoogstratens *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden* (1700). Het is de tijd waarin mensen als Johannes Hilarides, Willem Séwel en Jacobus Nyløe (Schaars en Te Wilt 1989) hun taalkundige activiteiten ontplooiën. Het is eveneens de periode waarin al of niet via

lichtgenootschappen als *Nil volentibus arduum* de regelmatigheden van het Nederlands onderwerp van studie zijn (Dongelmans 1982:16). In dit verband kan slechts aan de hand van recente literatuur¹ gewezen worden op het feit dat deze fase in de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde meer omvat dan enerzijds een kritische evaluatie van de taal van de zeventiende-eeuwse literatoren als Hooft en Vondel en anderzijds het verschijnen van het werk van Lambert ten Kate (1710 en 1723) en Balthazar Huydecoper.²

Verwers *Idea* past in deze context en vele hierboven genoemde figuren spelen direct of indirect een rol in de situering van zijn 'taalkundige schets van de Nederlandse taal', waarvan van het begin af zijn auteurschap onomstreden geweest is onder de beoefenaars van de Nederlandse taalkunde. De brieven waarop de tekstbezorger in het openingscitaat doelt (zie par. 7), maken duidelijk dat over zijn auteurschap dan ook geen twijfel is gezaaid. De reacties op en de receptie van Verwers *Idea* vormen daarvan het bewijs (zie hiervoor Vanderheyden 1957).³

2. Verwer biografisch

Over de persoon van Adriaen Pietersz Verwer is niet veel bekend. Volgens zijn akte van ondertrouw, gedateerd Amsterdam 19 maart 1688, was hij afkomstig uit Rotterdam en destijds 33 jaar oud, waardoor zijn geboortjaar gesteld kan worden op 1654, 1655 of 1656. Hij vestigde zich in 1680 als koopman te Amsterdam (Verwer 1683:***3^v) waarvan hij op 2 maart 1689 poorter werd. Op 9 febr. 1689 werden Adriaen Verwer en zijn vrouw Hester Pellewijk (oud 29 jaar) gedoopt bij de doopsgezinde gemeente van Lam en Toren,⁴ waarvan Verwer van 1697 tot 1702 diaken was. Zij bewoonden waarschijnlijk het huis aan de Keizersgracht "daer Lelienveld boven de deur staat" (thans waarschijnlijk Keizersgracht 232: Hermesdorf 1967, n. 20). Ze kregen drie kinderen, waarvan de jongste Pieter heette.⁵

Uit notariële archieven te Rotterdam blijkt dat Adriaen Verwer in de jaren 1676-1678 "diender" was van Willem Pedy, een Rotterdams koopman, goed bekend met bevrachting, internationaal vervoer, averij, schipbreuk en verlies van lading.⁶ In deze werkkring moet hij de basis gelegd hebben voor zijn grote kennis van het zeerecht. Hij blijkt uiteindelijk immers een geschoold jurist te zijn, zonder dat tot nog toe gegevens bekend zijn omtrent een universitaire opleiding. Alles wijst erop dat hij behoorde tot de kring van Joachim Oudaan (1628-1692), de Rotterdamse dichter en geleerde. Ook deze Oudaan kennen we als een geslaagd zakenman en handelaar en -nog opvallender- als raadsman in vermogens- en familiekwesaties. Wat ten aanzien van Verwer nog meer spreekt, is de doopsgezinde achtergrond van Oudaan die resulteerde in een irenische mentaliteit. Wie zich verdiept in de juridische opvattingen van deze mensen, wordt getroffen door de opvatting de zaken zo te regelen en te codificeren dat processen voorkomen konden worden. Oudaan schreef onder meer voor Verwers huwelijken een gedicht (1688) (Melles 1958:154; Dibbets 1993:156, n. 6 met een dankbetuiging van Verwer aan Oudaan).

Adriaen Verwer had dus een behoorlijke opleiding genoten en op school of via privé-onderricht (via Oudaan?) Latijn geleerd;⁷ tevens was hij bevriend met andere geletterden zoals David van Hoogstraten.⁸ Verwer moet iemand geweest, zijn met

"den Doopsgezinden geest van redelijken godsdienst en verlichting" zoals J. W. Muller schreef (in *N.N.B. Wb.*, dl. V, 295) over zijn vriend Lambert ten Kate. Verwer overleed te Amsterdam in 1717 en werd begraven in de Oude Kerk (Hermesdorf 1967:235, n. 53). Uit de voorbeelden in Verwers juridische publikaties kan men afleiden dat hij net als zijn Rotterdamse leermeesters een internationaal georiënteerd handelaar en bevrachter was. In dit artikel zal aan Verwer als jurist slechts zijdelings aandacht besteed worden. Daardoor zou de indruk kunnen ontstaan dat deze zakenman slechts in het recht liefhebberde; het tegendeel is het geval. Hij wordt in ons land door rechtshistorici gezien als een belangrijke grondlegger van het maritieme recht. Ook internationaal moet hij bekend zijn geweest wat reeds blijkt uit het feit dat hij geraadpleegd is bij de voorbereiding van de vermaarde *Ordonnance de la Marine* van Lodewijk XIV. "Dat men van franse zijde er prijs op heeft gesteld een landgenoot bij de voorbereiding van de *Ordonnance de la Marine* althans om raad te vragen, mag uitzonderlijk heten" (Hermesdorf 1967:228).

3. Verwers geschriften

Uit de gegevens lijkt men af te moeten leiden dat Verwer in Amsterdam woonde toen hij de eerste uitgave van zijn spraakkunst *Linguae belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica* schreef en deze bij de Amsterdammer François Halma werd uitgegeven (Verwer 1707). De Anonymus Batavus lokaliseert de ondertekening van het voorwoord inderdaad te Amsterdam. Overigens wordt deze *praefatio* voorafgegaan door een brief van David van Hoogstraten⁹ aan Arnold Moonen. Deze teksten zijn onveranderd opgenomen in de tweede uitgave van Verwers *Idea* (1783).

In *De Boekzaal der geleerde Weereld*¹⁰ van May en Juny 1708 verscheen een *Brief, door den ongenoemden schryver der Idea, of Schetse der Nederduitsche Spraakkunst, aan den heere David van Hoogstraten*¹¹ (I, 524-543), met een *Naschrift* over Séwel (I, 544-556) (Verwer 1708a). Gezien de gegevens over de persoon Verwer is het merkwaardig dat deze brief aan David van Hoogstraten is "geschreven uit Rotterdam den 18 Junius 1708". In dezelfde jaargang van *De Boekzaal* van (September en October) schreef Adriaen Verwer nog een tweede brief, eveneens uit Rotterdam: *Brief, door den ongenoemden schryver der Idea Grammatica, etc, ofte Schetse der Nederduitsche Taalkunst*¹² aen den Heere David van Hoogstraten over de echte Nederduitsche Vocaelspelling (II, 353-375), eveneens met een *Naschrift* over Séwel (II, 375-379) (Verwer 1708b). Naast deze teksten schreef de Anonymus Batavus nog een *Brief/ aen den Heere/ Adriaen Reland, / professor der Oostersche/ talen in de Academie/ tot Utrecht, / vanden Schryver der/ Linguae Belgicae/ Idea Grammatica; &c.* (Verwer 1709).¹³ Deze brief¹⁴ is bijgebonden in de derde en vierde uitgave (resp. 1723 en 1733) van D[avid] van Hoogstraten's *Lyst der gebruikelykste zelfstandige naemwoorden, betekent door hunne geslachten*. Verwers brief (1709) vormt een antwoord op een geschrift van Arnold Moonen: *Brief van den Heere Arnold Moonen aen den opsteller dezer aenmerkingen over de Schetse der Nederduitsche Spraakkunst, onlangs in de Latynsche tale uitgegeven*.

De epistolaire situatie kan als volgt gereconstrueerd worden. Verwers *Idea* (1707) krijgt een korte brief mee van David van Hoogstraten aan Arnold Moonen. Moonen (1708) vormt een antwoord op Van Hoogstratens inleidende brief. Deze brief van Moonen wordt gepubliceerd in Van Hoogstratens *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden* (1710 en 1711).¹⁵ Vandaar het adres: *aen den opsteller dezer aenmerkingen*, d.w.z. van Van Hoogstraten. Verwer beantwoordt Moonens brief via zijn correspondent Adriaen Reland en het geheel wordt opgenomen in Van Hoogstratens *Lyst* (1723 (3e dr.) en 1733 (4e dr.)). Het naschrift over Séwel bij Verwers eerste brief wordt beantwoord in *De Boekzaal* van 1708 (II, July-Augustus), waarna Verwer in zijn tweede naschrift dupliceert.¹⁶

Naast deze specifiek taalkundige publikaties bezitten we van Adriaen Verwer nog twee andere geschriften. In de eerste plaats zijn *Nederlants see-rechten; avaryen; en bodemeryen [...]. Verklaert met aenteekeningen, ook met keurige bijlagen [...]* door Adriaen Verwer. (Amsterdam, J. Boom, 1711), waarvan in 1716, 1730 en 1764 uitgebreide herdrukken verschijnen. Het is deze publikatie die Verwers naam als jurist heeft gevestigd. Maar ook voor de geschiedenis van de Nederlandse taalkunde is dit geschrift niet zonder belang. Aan het slot heeft Verwer immers een *Afscheidt-rede* opgenomen over het door hem gebruikte Nederlands (Verwer 1711:178-181). In zijn *Archief voor Nederlandsche taalkunde* (dl. 4, 1853-1854: 177-182) nam Arie de Jager de tekst van deze *Afscheidt-rede* nagenoeg volledig op (uit de uitgave van 1730) onder de titel "Adriaen Verwers gevoelen over het gebruik van Bastaardwoorden".¹⁷

Het laatste, bekende geschrift van Adriaen Verwer is een pamflet tegen Spinoza: *'t Mom-aensicht der Atheistery Afgerukt door een Verhandeling van den Aengeboren Stand der Menschen, vervattende niet alleen een Betoogh van de Rechtsinnige Stelling; maer ook voornamentlijk een Grondige Wederlegging van de tegenstrijdige Waen-gevoelens en in 't byzonder van de geheele Sede-konst Van Benedictus de Spinoza* bij Wilhelmus van Goeree te Amsterdam (Verwer 1683). De dichter Oudaan schreef ter gelegenheid van Verwers anti-Spinoza-publikatie een lang gedicht, gepubliceerd in Melles (1958:191-193).

4. De tekstbezorger

Zoals gezegd verscheen Verwers *Idea* voor het eerst in 1707. Het duurde tot 1783 voor een tweede uitgave het licht zag, ditmaal te Leiden bij "Haak et Socios", onder de iets gewijzigde titel *Idea linguae belgicae grammatica, poetica et rhetorica*. De heruitgave werd bezorgd door Everhart van Driel. Deze Van Driel was, net als Verwer, Rotterdammer van geboorte; volgens Fortgens (1958:92-93) was hij in 1787 ongeveer 29 jaar oud, gehuwd en vader van een kind. Dat hij te Groningen gestudeerd heeft, kan men afleiden uit een vermelding in het *Alb. studios. Acad. Groninganae* (Groningen 1915, p. 230: 8 sept. 1775 Everhardus van Driel, Rotterdam Batavus). Tot 1781 was hij praeceptor van de Latijnse school te Groningen. In de UB te Leiden (228 A 36) bevindt zich een Latijns gedicht (*Prolusio poetica*) van Jacobus de Rhoer met een vertaling in Nederduitse verzen, ondertekend door Everhart van Driel, "student":

Digterlijk voorspel voor het verrigten der plegtigheid naar de wijze der ouden, gemeenlijk genoemd de bevordering met de kap. in de hooge tegenwoordigheid hunner doorlugtigste en Koninklijke Hoogheden in Latijnsche digtmaat uitgevoerd door den gewonen hoogleeraar in de welsprekendheid en Grieksche taal Jacobus de Rhoer en in Nederduit-sche verzen omschreven (Groningen 1778). De bedoelde Koninklijke Hoogheden die bij de promotieplechtigheid aanwezig waren, zijn blijkens de tekst Willem V en zijn gemalin Sophie. Het feit dat E. van Driel met kennis van zaken een nieuwe editie van Verwers *Idea* bezorgt, rechtvaardigt enige aandacht aan hem te schenken.

In een studie over de Latijnse school te Goes vermeldt Fortgens (1953:19) (op basis van de notulen van het schoolbestuur) de benoeming in dat jaar van deze Groningse docent tot rector te Goes. Het salaris bedroeg f 700 met daarnaast de vrije beschikking over het rectorshuis, inclusief het recht daarin tevens kostschool te houden. Op 27 mei 1782 hield hij bij het aanvaarden van het rectoraat een inwijdingsredevoering die in druk verscheen: *Oratio pro interpretatione veterum scriptorum vernacula* (Goes 1782).

Op grond van zijn bekwaamheid wordt hij in 1783 benoemd tot Lector Historiarum et Eloquentiae (met een verhoging van zijn salaris; kennelijk voor een rector een hogere of bijkomende functie) waarmee hij zich tevens verplichtte op de eerste woensdagmiddag van de maand in het Nederlands een openbare les te geven in de Franse kerk. Hij bleef in Goes tot 1788; de eerste tijd heeft hij daar in ieder geval goed besteed met de heruitgave van Verwers *Idea* in 1783. Met zijn vertrek uit Goes - hij werd rector te Culemborg - kwam overigens daar een eind aan de Latijnse school (Buijs 1990).¹⁸

In Culemborg bestond tot in de negentiende eeuw een Latijnse school. De bewogen geschiedenis van haar ontstaan als kapittelschool tot haar opheffing is gedetailleerd beschreven in Fortgens & Beltjes (1953). Eind september 1788 ontvingen de curatoren een document van raden en magistraat van Culemborg waarin de benoeming van Everhart van Driel, tot rector "om alleen alle zes klassen van de Latijnse school waar te nemen", werd meegedeeld (Fortgens & Beltjes 1953:119). Van Driel overleed in 1803 te Culemborg waar hij op 25 april in de St. Barbarakerk werd begraven (Van de Ven 1936:191, n. 3).

De Kuilenburgse periode van Everhart van Driel is de tijd waarin met de omwenteling van 1795 het graafschap Gelre zijn zelfstandigheid verliest. Voor Culemborg zelf geldt daarbij nog de bijzondere status, namelijk als zelfstandige stad, onafhankelijk van de Verenigde Nederlanden. Noch de besluiten van de Staten van Holland en Gelderland, noch die van de Staten-Generaal hadden er kracht van wet. Culemborg kon zich daardoor ontwikkelen tot een vrijplaats voor vervolgd in de republiek. De revolutie van 1795, toen het Franse leger de "ware vrijheid" kwam verzekeren, maakte aan deze situatie een einde.

De gang van zaken begin 1795 is beschreven door de rector van de Latijnse school, Everhart van Driel - "een vurigen, maar niet doldriftigen patriot, die als intellectueel middenstander weldra op het regeeringskussen komen zou" (Van de Ven 1936:179). Deze omwenteling te Culemborg, inclusief de incorporatie van de vrijstaat bij Gelderland, is een juridisch bijzondere geschiedenis. Everhart van Driel heeft in die omwenteling

een belangrijke rol gespeeld; zijn verslag van zijn activiteiten is gepubliceerd door Van Veen (1920: 66-77) en kritisch besproken en aangevuld door Van de Ven (1936).

Van de genoemde Van Driel bezitten we verder nog een uitgegeven redevoering uit zijn Culemborgse periode: *Oratio pro theocritea pocvli descriptione, adevndi scholarvm regvndarvm mvneris cavsa cvlenbvrgi in aede lvtherana* (Traiecti ad Rhenvm). Het titelblad vermeldt dat de rede werd uitgesproken op 6 nov. 1788.

5. Idea 1783

De uitgave van Verwers *Idea* uit 1783 verschilt slechts op een aantal punten van de editie uit 1707. In de tweede uitgave is het Latijn vele keren verbeterd, naar we aannemen door de tekstbezorger, Everhardus van Driel. De laatste schrijft in zijn voorwoord daarover tamelijk cryptisch het volgende (in vertaling):

Wat wij onzerzijds althans tot [deze uitgave] hebben bijgedragen is overigens van vrij weinig betekenis. Ik heb onze *Idea* - een nogal kieskeurig iemand zou zelfs in deze titel gemakkelijk aanleiding tot berisping kunnen vinden - in haar geheel ongewijzigd willen laten; want ik twijfel er niet aan dat er velen zullen zijn die de stijl van schrijven zullen afkeuren met hetzelfde argument dat Klotz (Act. Lit., band VI, dl. II, blz. 139) in een soortgelijk geval, namelijk dat van de nog minder fraai geschreven *Disquisitiones Pliniana* van Rezzonico, afkeurt: zelfs in schalen van aardewerk laten wij ons edelstenen aanbieden, als deze maar deugdelijk zijn.

Kunnen we hieruit reeds afleiden dat de Goese rector Verwers' Latijn niet onberispelijk vond, uit de per bladzijde (in de uitgave van 1783) gemiddeld twee à drie correcties valt dezelfde conclusie af te leiden.

Een tweede verschil tussen de uitgave van 1707 en 1783 bestaat in de verklarende taalkundige aantekeningen die de bezorger in voetnoten heeft ondergebracht. Ook hierover heeft Van Driel in zijn voorwoord een opmerking gemaakt: 'Verder heb ik [wat] opmerkingen toegevoegd; het zijn er niet veel, opdat de omvang van het boekje, of liever de prijs, niet zou toenemen; en opdat het niet zou lijken alsof ik niet voor jongeren geschreven heb, hebben ze evenmin een geleerd karakter.' Een al te bescheiden understatement, dunkt ons. Van Driel toont zich goed op de hoogte van de stand van de taalkunde, bovendien blijkt hij geen kritiekloze tekstbezorger, daarvoor zijn er te veel instemmende gegevens uit Moonens brief over Verwer in zijn noten aangehaald.

Een aardig aspect van Verwers *Idea* (1707) is de plaatsing van Nederlandse termen in voetnoten; deze zijn door Van Driel ook in zijn heruitgave opgenomen. Enkele voorbeelden uit het voorwoord. Bij *dialectus poetica* (*3) wordt als verklaring gegeven: *Spraakvorm*; verder volgen in de inleiding de volgende termen in vertaling: *Lantsprake*, *Regte streek*, *Kromstreken*, *Eene geautoriseerde tale*, *eene tale van de Mode* (voor *Idioma Modernum*).

Hoe ziet de *Idea* van Verwer er verder uit? Na het voorwoord van de tekstbezorger is de reeds genoemde opdracht opgenomen aan "de eerwaarde en zeer geleerde heer Arnold Moonen, herder van de kerk van Deventer" geschreven door David van Hoogstraten. (Deze tekst uit 1707 is in de uitgave van 1783 ongewijzigd gebleven.) Het is een merkwaardige, in het Latijn gestelde opdrachttekst.

Nadat Van Hoogstraten de succesvolle ontvangst van Moonens spraakkunst uit 1707 gememoreerd heeft, werpt hij enig licht op het ontstaan van Verwers *Idea* in 1707:

Een vriend en stadgenoot van mij althans, een man met een zeer scherp verstand als hij is en ten eerste op deze liefhebberij gesteld, tegelijk ook een zeer groot bewonderaar van uw geleerdheid en van het werk uwer nachtelijke uren, door u uitgegeven, heeft, door dit voorbeeld aangestoken, zijn papieren, waarin hij reeds vroeger veel dat de kennis van onze taal betrof, had opgetekend, doorzocht en vervolgens bijeengebracht wat geschikt zou kunnen zijn voor het vervaardigen van een schets van de Nederlandse spraakkunst.

(...)

Om deze reden heb ik [= Van Hoogstraten] het niet dwaas. noch ook met uw belangstelling onverenigbaar geacht, dit boekje - hoe vreemd het ook moge zijn, omdat ik immers voor het ogenblik niets van mij zelf kan schenken - aan u op te dragen.

De opdracht aan Moonen door Van Hoogstraten is kennelijk ook een reden voor de anonimiteit van de auteur:

Ik verzoek u, het welwillend te willen aanvaarden en mij, wanneer gij het gelezen hebt, te melden wat gij ervan denkt. Opdat gij dit des te vrijmoediger zoudt doen, heeft de schrijver aan wie wij dit werk danken, zijnerzijds onbekend willen blijven en aan niemand de volste vrijheid tot oordelen willen ontnemen, terwijl hij het in 't minst niet kwalijk zal nemen als iemand hetzij van een geheel ander gevoelen is, hetzij zelfs uit lust om te kleineren tegen hem in tracht te gaan.

Hierna volgt een betrekkelijk lange voorrede van de Anonymus Batavus waarna in 18 relatief korte hoofdstukken een schets van de Nederlandse grammatica volgt. Na de grammatica volgt een poetica van twee hoofdstukken en ten slotte een retorica van een hoofdstuk, waarna een "conclusio tractatus" de *Idea Rhetorica* besluit.

6. Verwers voorrede

In zijn voorrede stelt Verwer dat de Nederlanders (net als de Grieken) twee soorten (schrijf)taal hebben. Aan de ene kant de "*lingua communis*", de volmaakte, regelmatige taal die de norm stelt; aan de andere kant verschillende dialecten, waarvan de literaire taal, de "*dialectus poeticae*", er een is. De omschrijving en fundering van het belang van de "*lingua communis*" enerzijds en de relatie ervan met de literaire taal is in de voorrede een fundamentele kwestie. De literaire taal wordt weliswaar als verschijnsel

geaccepteerd en over de grote schrijvers wordt met waardering gesproken, toch ervaart Verwer haar als bedreigend voor de taalnorm.

De *lingua communis* is de behoedster der regelmaat; zij bewaart de ware kenmerken die elk rededeel bezit, kortom de specifieke buigingsvormen. De *lingua communis* is de canon, vrij van grammaticale fouten en idiomatisch "de gebiedster der levende taal". De Nederlanders hebben deze normtaal in de Bijbelvertaling, gesanctioneerd door de Staten, en de juridische geschriften van Hugo de Groot.

De literaire taal veroorlooft zich allerlei vrijheden met betrekking tot de grammatica, zoals verkorting van vormen. Verwer meent dat in deze taal de regelmaat van de *lingua communis* verborgen blijft. Omdat de taal der schrijvers op retorische maat gesneden is, is zij niet volmaakt en niet gelukkig met betrekking tot de grammatica, de orthografie, de prosodie en de woordenschat. De oorzaak hiervan ligt in wat Verwer noemt het gebruik van de figuren van het metaplasme. Voor de daarop gebaseerde taal - door Verwer in een noot "Spraekevorme" genoemd - moeten we het (proza) werk van Hooft, Vondel en Antonides van der Goes bestuderen. De *Metaplasmi figurae* of het *rijmverlofkennen* we onder meer uit de *Rederijck-kunst* (1587), een van de vier teksten die de kamer *In Liefde Bloeyende* tussen 1584 en 1587 uitgaf. Deze vier teksten (waaronder de *Twe-spraack vande Nederduitsche Letterkunst*) omvatten samen het gehele trivium. In de aan de *Rederijck-kunst* toegevoegde *Rederijxe Kunst-woorden verduytscht*, een lijst van vernederlandste termen staan als voorbeelden van de *metaplasmi figurae*, met de vertaling onder meer opgesomd: prothesis, epenthesis, paragoge, apheresis, syncope, apocope, metathesis (Caron 1962: 209).¹⁹

Een schets van deze materie voor geleerden te leveren, dat is Verwers primaire doel geweest, opdat de grondslagen van de "*lingua communis*" ongeschonden en bekend blijven. Het secundaire doel van de *Idea* was de leer van het metaplasme volledig te behandelen (blz. XII van de voorrede). Verwer stelt 'de weg van deze leer van het metaplasme voor als een buitensporigheid, en vanuit die buitensporigheid als een aanwezig gevaar' (XIV). Men voelt de spanning tussen deze opvatting en de waardering voor de taal van Hooft en Vondel (zie bijv. blz. XIII). Aan de ene kant wil hij hun literaire en taalkundige verdiensten waarderen, anderzijds ziet hij daarin grote gevaren voor de ontwikkeling van de *lingua communis*.

Verwer schrijft in het Latijn. Waarom? De materie moet eerst door geleerden beoordeeld worden, voor de ongeletterden is het te vroeg en te riskant. Het gaat immers niet slechts om de taalvormen, maar om de *dictio*²⁰ zelf. Welnu, daartoe moet de taal in haar oorsprong en ontwikkeling behandeld worden.

Op dit punt houdt Verwer een pleidooi voor het belang van het Gotisch en hij zwaait de uitgever van de *Codex argenteus*, Franciscus Junius (Van de Velde 1966), grote lof toe. Ondanks dat is het historisch-vergelijkende aspect in zijn *Idea* in concrete gevallen van woordvergelijking en klankontwikkeling nauwelijks aanwezig. Hoewel Verwer vaak getypeerd wordt als leermeester van Lambert ten Kate, valt zijn eigen taalkundig werk op dit punt tegen. Zijn historische benadering vertoont wel een ander interessant aspect.

Voor Verwer ligt het eigene van de "*lingua communis*" en dus van het Nederlands weliswaar opgesloten in de taalontwikkeling. Maar hij doelt hier evenzeer op wat hij

noemt de cultuurgronden, de traditie. Daarom is het nodig de ontwikkeling van de taal te bestuderen en als leidraad te kiezen. Hoe kunnen we oude instellingen en wetten volgen als we die traditie niet doorgronden? Het is hier de doopsgezinde jurist die pleit: 'hoe al de overheid, hoe zullen de onderdanen het nog eens zijn over de vervulling van hun taak als wij die (inzettingen) niet op de juiste wijze verstaan?' (VII). Het is in wezen dezelfde redenering die hem argwanend maakt voor de literaire taal:

Talen zijn er niet opdat er slechts met stijlbloempjes, metrum en ritme worde gespeeld; er gaan in de samenleving der burgers ook andere dingen om, die zich in een taal die gekenmerkt wordt door bevalligheid, ongedwongenheid en soms dubbelzinnigheid, niet laten uitdrukken; ook komt het voor dat er verplichtingen beschreven moeten worden, zowel publieke als private, die nu eens in een leverantie, dan weer in een prestatie bestaan, waarbij (...) zich toch (...) de hoogste zuiverheid van taal in acht laat nemen. (XIII)

In dit licht moet men ook Verwers opmerking verstaan over de taalwetten: die worden niet uit het verstand geproduceerd 'wat een particuliere schrijver niet toegestaan is, maar uit de diepste werkelijkheid der taal, alsmede uit het juiste gebruik gereproduceerd.'

7. Schets van de grammatica der Nederlandse taal

In de schets onderscheidt Verwer twee hoofddelen: de grammatica (die elementair is) en de 'ratio conscribendi sive componendi' als voortzetting. De grammatica wordt verdeeld in *etymologia* en *syntaxis*; onder de *etymologia* wordt de *orthographia* gerangschikt. De *ratio conscribendi* omvat de *poësis* (inclusief de *prosodia*) en de *rhetorica*.

Verwer bespreekt nu per hoofdstuk de onderwerpen die hieruit voortvloeien. Om te beginnen behandelt hij de spelling, de letters en de klanken. Hier kan volstaan worden met zijn vaststelling dat de lettertekens geen andere 'kracht' hebben dan de *usus* eraan heeft toegekend. Maar daardoor moeten de taalbouwers wel een zorgvuldige spelmethode vinden die recht doet aan de uitspraak in het centrale deel van Holland en door zijn eenvoud bruikbaar is voor velen.

Het voorwerp van de grammatica is in alle opzichten de *lingua communis*. Bij het vaststellen van het canonieke taalgebruik speelt de overheid een doorslaggevende rol. Het Nederlands is immers geen dode taal, zodat we nooit kunnen volstaan met het afleiden van de normen uit het werk van schrijvers. De *usus*, het taalgebruik dat deze algemene taal regelt, kent analoge en anomale kenmerken. Deze (klassieke)²¹ kwestie is voor Verwer van essentieel belang:

Wanneer wij, door gelijkheden uit gelijke kenmerken op te maken, een algemene regel opbouwen, is overeenkomst met de algemene norm en regel de 'analogia'; wanneer van de gelijkheden wordt afgeweken en de algemene regel en norm geen toepassing vindt, is er 'anomalía'.

Volgens Verwer bewaart het taalgebruik veel oude analogische vormen. Vroeger, voor 1600, heeft deze norm nog bredere verspreiding gekend. Verwer postuleert een 'seculum analogum', waarin de grammatica van het Nederlands in een vrijwel analoge staat was. Dit moet reeds voor 1300 zo zijn geweest, omdat de Rijmkroniek van Melis Stoke bijna vrij van anomalie is. Maar waarschijnlijk ook niet vroeger dan het jaar 1000 omdat toen de positieve Vlaamse invloed op het Nederlands heeft plaatsgevonden. (Ook hier trekt Verwer een parallel met de werkwijze van juristen: het zich ontwikkelende burgerrecht is acceptabel in zoverre het niet strijdig is met het vaderlands recht, dat volgens de natuurlijke traditie is.)

Hoe moeten we nu die oude analogie vinden - bij uitstek het werk van de taalkundigen? Door zuivere schrijvers zoals Stoke te lezen, en vooral door de oudste juridische beschikkingen te lezen, alsmede het werk van Hugo de Groot, Antonis de Hubert, Kiliaan, maar vooral de Statenvertaling. Met een verwijzing naar het standpunt van Vondel, zoals deze in het voorwoord van zijn *Palamedes en Hecuba* de besluiten van de veronderstelde vergadering van letterkundigen te Amsterdam weergeeft,²² laat Verwer zien dat het gezag van de Statenvertaling ook door de schrijvers geaccepteerd is.

In zijn *Idea* behandelt Verwer vervolgens de volgende woordsoorten: nomen, articulus, pronomen (waaronder het numerale), adverbium, praepositio, conjunctio, interjectio, verbum (waaronder participium, supinum en gerundium). Het bepalen van het geslacht van de substantiva en de juiste vormverandering van elk rededeel is een centraal onderwerp in deze bespreking. Bij het vaststellen van de juiste buigingsvorm kan men veilig op de Dordtse vertaling afgaan. Bij de behandeling van de onderscheidene *partes orationis* komt stevast de analogia ter sprake, alsmede de vormveranderingen, de verkortingen en uitbreidingen die dichters en schrijvers zich permitteren. Voor de oorspronkelijke vorm doet de schrijver geregeld een beroep op zijn kennis van vroegere taalfasen en andere talen. Voorts demonstreert Verwer 'afwijkingen' in Rotterdam en Amsterdam van de "lingua communis" en pleit hij geregeld voor een door de overheid gesanctioneerde taal: 'het bestaat volstrekt niet dat de onderdanen in hun particuliere zaken (...) zouden beslissen. Dezen moeten de grammaticale regels ter dege tot hun recht laten komen' (39).

De twee slothoofdstukken van het grammatica-deel van Verwers *Idea* verdienen afzonderlijk genoemd te worden. In hoofdstuk XVII van zijn *Idea* komt Verwer nader te spreken 'over het metaplasme, en onze 'dialecti' bij de juiste wijze van schrijven'. Onder de dialecti geldt met name de dialectus poeticae weer als de bron van zijn zorg. Voor het lied is enige afwijking van de lingua communis geoorloofd maar metaplastisch proza kan bedreigend zijn. Het volk omhelst het nieuwe en het patriciaat kent de oude analogie niet (blz. 87 en 88). Vervolgens bespreekt hij aan de hand van Vossius' terminologie alle gevallen van de 'figuren'.

In het laatste hoofdstuk (XVIII) gaat hij in op de syntaxis, die bij hem geheel volgens de traditie congruentie en rectie omvat. Het verschil tussen analogie en anomalie is hier nauwelijks aan de orde en de bespreking beperkt zich tot de verschillen met het Latijn zoals dat behandeld is door Vossius (Rademaker 1988). Deze syntactische eigenaardigheden worden ondergebracht in elf regels. Twee voorbeelden. In regel 1 merkt Verwer op dat met een substantief dat een sekse aanduidt, onverschillig van welk genus, onveran-

derlijk het voor de sekse specifieke voornaamwoord congrueert. Het substantief *majesteit* is vrouwelijk, maar als aanduiding voor een man spreken we van *sijne Majesteit*, *sijne Hoogheid*, daarentegen voor een vrouw als *hare Majesteit*, *hare Hoogheid*.

Bij Regel XI, betreffende de buiging of congruentie van bijwoorden, voorzetsels, voegwoorden en tussenwerpsels, zijn er weinig of geen afwijkingen van het Latijn. Daarbij maakt Verwer de opmerking dat twee ontkenningen bij ons niet tot een bevestiging leiden zoals reeds in de *Twe-spraack* opgemerkt, door Hooft nagevolgd en door de Dordtse vertalers (bijv. in Ps. CIV, 5) bekrachtigd is.

Na de grammatica volgen Verwers poëtica en rhetorica - betrekkelijk korte delen, die uit slechts enkele hoofdstukjes bestaan. Verwer onderscheidt de gebonden en de vrije rede. Aanvankelijk schrijft hij vooral over prosodia, waarbij aandacht besteed wordt aan de syllabische bouw van het Nederlandse woord. Vervolgens past Verwer deze bespreking toe op de poëtica in engere zin; het aantal lettergrepen bepaalt het ritme en de kwantiteit van de lettergreep het metrum. In de *rhetorica* komt de woordorde aan de orde. Verwer verwijst hierin verschillende keren naar Vossius' grammatica en neemt als uitgangspunt de natuurlijke woordorde van het Nederlands. Vervolgens maakt hij op basis hiervan allerlei woordvolgorde-schema's.

8. Brieven over spraakkunst

Aan Verwers *Idea* ging vooraf (zoals bij de bespreking van zijn geschriften hierboven opgemerkt) een brief van David van Hoogstraten aan Arnold Moonen met het verzoek te reageren. Moonens antwoord verscheen in de vorm van een zeer uitvoerige brief, gepubliceerd achter Van Hoogstraten 1710: *Brief van den Heere/ Arnold Moonen/ aen den opsteller/ dezer Aenmerkingen/ over de/ Schetse/ der/ Nederduitsche Spraekkunst,/ onlangs in de Latynsche tale uitgegeven* (cf. Schaars 1988:31). Verwers tekstbezorger, E. van Driel, heeft uit deze brief in zijn noten behoorlijk wat geciteerd. Zonder in detail op allerlei kwesties in te gaan een enkel woord hierover.

Moonen keurt de taal van de Statenvertaling als normtaal af. Daarbij geeft hij een keur van voorbeelden waaruit moet blijken dat die taal niet correct is, met name wat de genera en de flexie betreft.²³ Deze 'brief over Verwer' toont in extenso Moonens normatieve grammatica, en met name zijn afhankelijkheid van de grammatica van Schottelius en zijn voorkeur voor de taal van Vondel.

Verwer heeft deze kritiek beantwoord in een prachtige brief (Verwer 1709) aan de Utrechtse hoogleraar Adriaen Reland: puntig en spits, bescheiden en humoristisch: "ik veile mijne *Idea* niet voor onfeilbaer: zelfs zoo nu en dan verander ik'er al wat in, doch niet systematijk" (Verwer 1709:34).²⁴ Ook de twee brieven aan David van Hoogstraten (Verwer 1708a en 1708b) zijn relevant voor de historisch-taalkundige situatie. In het algemeen zijn deze brieven een toelichtende aanvulling op de *Idea*, maar er zitten allerlei nuances en formuleringen in die ons nader tot Verwer brengen. Daarbij valt een sterk relativerende toon op, bijvoorbeeld ten aanzien van "al dat driftig omhalen van sommigen (...) tegens 's Lants echte Letterspelling in de klinkletters onzer Nederduitsche woorden" (Verwer 1708b:353).

Hoewel de spelling geenszins stof is die Verwer belangrijk acht en "niettegenstaende dat dit heele spellingwerk eenen regtschapen oeffenaer niet eens zoo hoog aen 't herte behoorde te leggen", heeft Verwer aan het slot van zijn eerste brief forse kritiek geleverd op Séwels *Nederduytsche Spraakkonst waarin de gronden der Hollandsche taale naauwkeurighk opgedólven, en zelfs voor geringe verstanden, zo ten aanzien der spellinge als bewoordinge, duydeleyk aangewezen zyn* (Amsterdam 1708). Séwel beantwoordde de kritiek eveneens in een brief in *De Boekzaal*. Deze discussie is reeds elders in essentie samengevat (Knol 1977:77-78). Verwer verwijt Séwel naast een aantal details over de buiging met name de spelling van de klinkers, maar in het algemeen keurt hij af dat Séwel zich beroept op de spreektaal, hetgeen onmogelijk en ongewenst is, aldus Verwer. Ook hier een pleidooi voor de 'gemeene lantstaal', de normatieve schrijftaal (vergl. ook Verwer 1708a:526-527). En ook hier wordt de stelling mede beargumenteerd op juridische gronden: zoals Hugo de Groot de gewoonten in rechte verdeelt in plaatselijke en in 'lantgemeene', "alzo is 't met de tael- en letter-kraem ook" (Verwer 1708b:548).

De algemene, geautoriseerde taal (Verwer 1707, praefatio) staat tegenover de particuliere en de gewestelijke. Ook de taal van Vondel is niet meer dan "het private Sectarijtje", wat natuurlijk tegen de grondslag van Moonens *grammatica* gericht is. Het zal duidelijk zijn dat voor particulier taalgebruik bij Verwer geen plaats is, zij het dat zijn irenische mentaliteit en juridische denktrant zijn opvatting nuanceert:

Egter behoeft deze auctorizatie geenen byzonderen Schrijver verschrikt of verbaast te maken; zy stelt niemant een wet om zijnen schrijfstijl, daer 't inden Borgerstaet nocht Overheit nocht evennaesten verlet, hier nergens buiten te mogen gaen. (Verwer 1709:14).

Veel onderzoekers hebben over Verwer en Ten Kate opgemerkt met hoeveel aandacht zij de regionale en plaatselijke taalvarianten kenden en waardeerden. Die verschillen raken ook de grondslag van Verwers taalbeschouwing niet, integendeel: juist de vele varianten maken het juridisch noodzakelijk de taal te autoriseren. Vergelijk in dit verband de analyse van Ten Kate over de functie van de taal en de overheid in een ontwikkelende maatschappij, waarbij taalgemeenschappen zich scheiden en verenigen (Ten Kate 1723,I: 10-11; zie ook De Vooy 1924b:383-384). Vanderheyden (1957) heeft met Verwers opmerkingen over het Vlaams als deel van de taalgemeenschap van de Republiek enthousiast ingestemd. Het geheel van varianten berust op een algemene grondslag, een *tongeslag*, die door historisch onderzoek aangetoond wordt. Indien men kritiek heeft op de door geleerde mannen vastgestelde *lingua communis*, moet men onderscheid maken tussen wat Verwer noemt bestek-fouten en schrijf- en drukfouten.

Bij het onderzoek naar de oorspronkelijke regelmatige taal onderscheidt Verwer in de brieven nog een curieuze indeling in vier tijdbeurten die hier niet onvermeld mag blijven. Hij verdeelt de geschiedenis van het Nederlands allereerst in de "duistere oft onheldere" periode "van de wiege onzer tale tot Melis Stoke", wiens kroniek Verwer vrijwel in analoog Nederlands geschreven acht.²⁵ Derhalve begint met zijn optreden de regelmatige periode, die duurt tot 1477, de tijd van Maria van Bourgondië. De derde episode, de "verloopen" periode omvat het tijdvak 1477 tot eind 1623. Zij eindigt met de "letterkunstige vergaderinge" maar Verwer heeft af en toe de neiging het eind

van deze periode bij het verschijnen van de Statenvertaling in 1637 te leggen. De tijd daarna noemt hij de "herstelde regelmatige" periode (eind 1623 tot heden).²⁶ De keuze van de criteria van de indeling kan op het eerste gezicht verbazing wekken, maar voor wie op de hoogte is van Verwers studie naar oude keuren en handvesten, zijn betrokkenheid bij de wederwaardigheden van deze teksten, alsmede zijn neiging naar juridische, solide criteria te zoeken, is deze indeling begrijpelijker: alle criteria staan daarmee direct of indirect in verband.

De hoofdtrekken van zijn *Idea* worden in de brieven dus toegelicht en aangevuld. De echte betekenis van Verwers brieven ligt natuurlijk in het feit dat ze onderdeel zijn van een achttiende-eeuwse polemieke met belangrijke grammatici. Dat daarbij ook aandacht geschonken moet worden aan de *jurist* Verwer lijkt buiten kijf.

Voor de jurist Verwer speelt de taal een bijzondere rol. Het is niet slechts het behagen in spitse formuleringen of de fraaie voorbeelden waaruit zijn taalgevoel blijkt. De gerichtheid op de taal uit zich vooral in de intense speurtocht naar de wortels van het handels- en zeerecht zoals deze in allerlei oude formuleringen en bijzondere termen zijn overgeleverd. In de, ook etymologische, analyse van deze terminologie komt Verwers occupatie met de taal eerst goed tot zijn recht (zie voor een voorbeeld: Hermersdorf 1967:241). De studie van de 'Gemeene lantstale' zal de juridisch-praktische interpretatie van handvesten verlichten en uiteindelijk rust, orde en welvaart ten goede komen. In dat verband zet hij zich ook als jurist af tegen Rhetorijcke talen, zoals hij het poëtische dialect dan noemt. Een goede 'gemeenlantse tale' moet gebaseerd zijn op de schrijftaaltraditie van Stoke tot Grotius en moet door de overheid bekrachtigd zijn. De basis van die algemene taal ligt vast in de bijbelvertaling van 1637 die door geleerde mannen uit alle gewesten in gemeen overleg is voorgesteld en door de Staten-generaal is geautoriseerd. De betekenis van deze autorisatie gaat ver uit boven het "achtbare gebruik" van goede auteurs. Die behoren zich in vrijheid naar de "geautoriseerde tale" te richten. Die vanwege de overheid gesanctioneerde taal, gecodificeerd in allerlei wetten en handvesten, moet men respecteren en niet literair en particulier vervormen, dat voorkomt uiteindelijk conflicten.

9. Onderzoeksperspectief

Het taalkundig werk van Adriaan Verwer is gesitueerd in de overgangperiode van de 17e-eeuwse Renaissance-spraakunst naar de 18e-eeuwse normatieve taalbeschouwing en Ten Kates historisch-vergelijkende benadering. Veel van Verwers beschouwingen passen in deze situatie. Voor een goed beeld van de betekenis van hem binnen de linguïstische context is daarom ten aanzien van allerlei concrete elementen van spelling en buiging een gedetailleerde analyse noodzakelijk. Zo kan nader onderzoek laten zien hoe zijn *Idea* een eigen visie geeft op de opvattingen van Moonen; zo valt het aanhangsel bij zijn brieven in *De Boekzaal* te lezen als een kritisch commentaar op Séwels voorstellen voor het Nederlands. Met andere woorden: Verwers linguïstische publikaties wettigen

een uitgebreidere bestudering ter verheldering van de taalkundige situatie rond 1700 en van zijn visie op het Nederlands.

Dat geldt in het bijzonder ook de relatie tussen Verwer en Lambert ten Kate en daarmee de oorsprong van de achttiende-eeuwse historisch-vergelijkende taalbeschouwing. Met de inleidende brief (gedateerd 25 maart 1708) in Ten Kates *Gemeenschap tussen de Gottische spraeke en de Nederduytsche* (1710), gericht aan A[driaen] V[erwer] (Van der Hoeven 1896:16), wordt een directe relatie tussen hen gelegd. Waarschijnlijk heeft Verwer met Ten Kate over onder meer taalkundige kwesties gediscussieerd, mogelijk ook met T. Hemsterhuis (1685-1766; sinds 1704 hoogleraar aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre) (Jongeneelen 1992b:206, Gerretzen 1940). In ieder geval wijst de dialoogvorm in Ten Kate (1710 en 1723) in de richting van Verwer als gesprekspartner en vanuit dit perspectief zijn de teksten van Verwer en Ten Kate een nadere bestudering waard. Verwers belangstelling voor het Gotisch staat vast en zijn aandacht voor de historische aspecten van de taal is eveneens zeker. Daarnaast komen in beider werk enkele taalkundige noties voor die, op het oog althans, identiek zijn. Zo nam Ten Kate van Verwer het begrip 'gemeenlands' over, "though not without modifying it" (Jongeneelen 1992b:206; cf. De Vooy 1924b:383).²⁷ In dit verband moet ook genoemd worden de aandacht die Ten Kate vraagt voor de rol van de overheid ter zake. Reeds De Vooy (1924b:383) heeft gewezen op Ten Kates neiging "staat- en taal-wetten" te identificeren (Ten Kate 1723, I:11).

Er moet nog een derde voorbeeld van een concept genoemd worden dat Verwer en Ten Kate gemeenschappelijk hebben. Bij Verwer speelt het analogie-begrip een belangrijke rol. De vraag is in hoeverre zijn opvatting hierover afwijkt van de klassieke traditie,²⁸ en die van Vossius (Rademaker 1988:115) en in het bijzonder Perizonius (Knol 1977:103, Gerretzen 1940:56-76), en de achttiende-eeuwse Nederlandstalige spraakkunsten. Verwer wijst in dit verband op de wiskundige Simon Stevin (1548-1620) voor zijn notie van een ideale analogie-periode, het *seculum analogum*.²⁹ Ook Lambert ten Kate neemt een periode van perfecte analogie aan, zij het dat hij deze periode ziet in de Voor-Romeinse tijd - vergelijk de "tweede verhandeling van de declinationen, de twaalfde redenwisseling" tussen N. en L. (Ten Kate 1723, I: 402). Overigens lijkt er op nog een ander terrein een relatie te zijn tussen Simon Stevin (1548-1620) en Verwer. Zo heeft Jongeneelen (1992b:206, 1992b) gewezen op Stevin als bron voor Verwers idee van 'de natuurlijke rede', waar het analogie-begrip uit voorkomt.

Dit laatste wijst op een omvangrijker perspectief met betrekking tot de filosofische achtergrond van Verwers taalbeschouwing. Bij de schets van de persoon van Verwer en zijn geschriften werd reeds melding gemaakt van zijn publikatie tegen Spinoza (Klijnsmit 1991; Jongeneelen 1992a,b). Deze Spinoza-kritiek omvat een overzicht van Verwers kennistheoretische, politieke en religieuze opvattingen en een weerlegging van Spinoza. Natuurlijk is deze tekst relevant voor met name Verwers opvattingen over woord, begrip en betekenis. Maar de inhoud van deze publikatie is niet los te maken van de religieuze beroering in de Republiek in de eerste helft van de achttiende eeuw, hier kortweg aangeduid als de strijd tussen de orthodoxie en de Arminianen. Binnen de kringen van de doopsgezinden en remonstranten, meer in het bijzonder onder de collegianten ontstonden er heftige twisten over Socianisme en atheïsme. Het is zeker

dat Verwers vader diaken was bij de doopsgezinde Waterlanders ten tijde van de grote problemen bij de Rotterdamse colleges (Van Slee 1980:109,111,127; Melles 1958:105; Van Bunge 1990). Zowel Verwer als Ten Kate hebben deel uitgemaakt van deze in hun tijd nauwelijks tot rust gekomen (Amsterdamse) wereld, waarin de invloed van Spinoza en Descartes zeer groot was.³⁰ Verwers kritiek op Spinoza moet duidelijk maken dat de laatste atheïst is en tevens hoe een doopsgezinde als Verwer daartegenover staat.

Taalkundig gezien is buitengewoon interessant, dat Verwer in *'t Momaansicht der atheistery afgerukt door een verhandeling van den aangeboren stand der menschen* de grondslagen legt voor een empiristische visie die ook bij Ten Kate aangewezen is. "De Tael-wetten, even als de Land-wetten, nu van agteren te vinden en niet te maken", aldus het veel geciteerde adagium van Ten Kate (1723,I: 398), door hem geformuleerd met betrekking tot het vaststellen van het genus. Het is dit empirisme (vergl. Gerretzen 1940:251, *passim*) en in wijder verband Cartesianisme en anti-Cartesianisme dat ook Verwers werk in het centrum plaatst van het onderzoek naar de linguïstisch-filosofische situatie rond 1700 (Thijssen-Schoute 1954: 642, *passim*).

10. Slot

"De Nederlandse taalkunde in de achttiende eeuw is tot nog toe zeer onvoldoende bestudeerd. Er is geen overzicht waarin het tijdvak in zijn geheel uitputtend wordt behandeld. Monografieën zijn slechts gewijd aan de twee grootsten uit deze eeuw, Lambert ten Kate en Balthazar Huydecoper [...]; over andere taalkundigen bestaat in het gunstigste geval een tijdschriftartikel. Slechts van een enkel taalkundig werk uit deze periode is een moderne uitgave verschenen" (Knol 1977:65). Zonder enige twijfel was het de bedoeling van de schrijver van deze passage een studie over Adriaen Verwer te laten voorafgaan aan zijn beoogde uitgave en vertaling van de *Idea linguae Belgicae grammatica, poetica, rhetorica*. Dit is hem niet gegeven geweest.

Everhardus van Driel besloot in 1783 te Goes zijn inleiding aldus: 'Met het oog op onze lieden die het Latijn niet beheersen, verdient het echter de voorkeur dat het overigens uitstekende boek wordt vertaald. Dat lijdt geen twijfel. Maar nu een man die in de Griekse en de Latijnse, alsmede in de Nederlandse taal zeer bedreven is, namelijk Nicolaas Hinlópen, deze taak op zich genomen heeft (...), moeten wij met deze toezegging voorlopig tevreden zijn'. Inderdaad, voorlopig nog wel.³¹

Noten

- 1 Zie Knol 1977, Schaars 1988, Peeters 1990, Dibbets 1991a, Dibbets 1991b en Ruijsendaal 1991.
- 2 Balthazar Huydecoper, *Proeve van taal- en dichtkunde; in vrijmoedige aanmerkingen op Vondels vertaalde Herscheppingen van Ovidius*. Amsterdam 1730.

- 3 Het eerste deel van Vanderheydens (1957) studie geeft in zekere zin een receptiegeschiedenis van Verwers *Idea* die om die reden hier buiten beschouwing is gelaten. Overigens spreekt Vanderheyden niet over de invloed van Verwer op de spraakkunst van P. Weiland (1805). Voor de verspreiding van Verwers *Idea*: Dongelmans 1991.
- 4 Zie voor de geschiedenis en de achtergronden van de doopsgezinden in Nederland: *Wederdopers, mennisten, doopsgezinden in Nederland 1550-1980*, S. Groenveld, J.P. Jacobszoon & S.L. Verheus (eds.) [Zutphen 1980]. Voor de verschillende groeperingen: p. 68-79, met name de instructieve kaart op p. 72.
- 5 Gegevens ontleend aan Frederiks & Van den Branden [1891]:825. Zij noemen daarnaast Pieter Adriaansz Verwer die blijkens een feestgedicht de zoon van Adriaan Pieter is. Deze Pieter Adriaansz (geb. 11 sept. 1696), eveneens doopsgezind diaken (1734-1740), wijdde zich aan de letteren. Hij vertaalde theologische en literaire werken en schreef een roman in de stijl van *Tom Jones* (*Historie van het verlatene en ongelukkige weeskind Ch. Timmers*; Amsterdam 1751). Bovendien schreef hij, bevriend met Justus van Effen, in *De Hollandsche Spectator* en in *De Philantropie of Menschenvriend*. Zie ook Van der Aa 1852 (1969):61-62. C.G.N. de Vooy's verwart getuige het register in zijn *Geschiedenis van de Nederlandse taal* (Groningen 1970, p. 137, 139) vader en zoon Verwer met elkaar.
In Frederiks & Van den Branden 1891 wordt t.a.p. nog een Pieter Verwer genoemd die oomzegger was van Adriaan.
- 6 Archiefgegevens over Adriaan Verwer (veelal gevonden door Mej. dr. I. van Eeghen) zijn ontleend aan een artikel over Adriaan Verwer als jurist: Hermesdorf 1967.
- 7 Hermesdorf (1967:231 en n. 41) oppert (op basis van de aldaar genoemde informatie) de mogelijkheid van privé-onderricht door de conrector Silvius van het Erasmiaans gymnasium.
- 8 In de UB Leiden bevindt zich een brief (d.d. 23 april 1711) van Verwer aan Van Hoogstraten, een antwoord op een vraag naar inlichtingen omtrent de betekenis van woorden. Zie Hermesdorf 1967:242.
- 9 Zie voor de Rotterdamse arts en classicus David van Hoogstraten (1658-1724), behalve *N.N.B. Wb.*, dl. VIII, 831 ook J. te Winkel 1922-1927, dl. V, 79 e.v., 101-103.
- 10 Zie voor *De Boekzaal* (tot 1702): H. Bots (ed.), *Pieter Rabus en De Boekzaal van Europe, 1692-1702*, Amsterdam 1974.
- 11 Het kapitaal in de titelbeschrijvingen is hier en elders gemoderniseerd.
- 12 Merk op dat de eerste keer de vertaalde titel luidt: *Nederduitsche Spraakkunst*.
- 13 He titelblad bevat bovendien: *tot rekenschap vande Aenmerkingen vanden Heer Arnold Moonen op zelve Idea; en van 't richtig Nederduitsch, zoo als door onze Hooge Overheid gebruikt is in hare nieuwe overzettinge des Bybels*.
Over Adriaan Reland (= Relandus) (1676-1718), groot kenner van de Oosterse talen: *N.N.B. Wb.* dl. IX, 851 en J. Nat, *De studie van de Oostersche talen in Nederland in de 18e en de 19e eeuw* (Purmerend 1929), p. 12 e.v.
- 14 Ook de schrijver van deze brief plaatst Rotterdam onder zijn epistel. In de brieven is eveneens sprake van "hier te Rotterdam" (bijv. Verwer 1708a:546). De biografische opmerkingen (o.m. in Klijnsmit 1991) dat Verwer zijn nering in 1680 (?) ver-

plaatste naar Amsterdam, behoeft kennelijk aanvulling met een, nergens in de literatuur aangeduid, Rotterdams intermezzo.

- 15 Zie Knol & Maas 1977, s.v. Hoogstraten voor de bibliografische situatie: zowel 1710 als 1711 zijn 2e drukken. Hoogstratens *Lyst der gebruikelijkste zelfstandige naemwoorden* (1723) vormt de derde druk van de *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden*.
- 16 De titelbeschrijving van Moonen 1708 in Knol & Maas (1977) wijkt enigszins af van die in Schaars (1988:31).
- 17 Van der Aa 1852 (1969):61-62 vermeldt nog een heruitgave van een werk van Weijtsius over hetzelfde onderwerp. Het titelblad van de derde uitgave (1730) geeft aan waaruit Verwers *See-rechten* bestaat maar laat ook zien dat de editiegeschiedenis hiervan speciaal onderzoek vereist: *Nederlants See-rechten; Avaryen; en Bodemeryen: begrepen in De Gemeene Costumen van der See: de Placcaten van Keiser Karel den Vijfden, 1551; en Koning Filips den II. 1563: 'Tractaet van Mr. Quintijn Weijsen van de Nederlantsche Avarijen: Ende daerenboven in Eene Verhandelinge nopende het Recht der Hollantsche Bodemeryen, Verklaerd met Aenteikeningen, ook met keurige Bylagen; en 't Laetste nieuw-gemaekt; door Adriaen Verwer, koopman tot Amsterdam. De derde Druk; vermeerderd en verbeterd. Zynde hierby gevoegt: Advysen, Certificatien ende Gewijsdens, rakende het vergoeden van de schade, die de Binnenlandsche Schepen malkanderen aendoen. Tot Amsterdam, by Jan Boom (..) 1730.*
Tevens bij Van der Aa nog de opmerking: "Abcoude [...] schrijft hem [= Verwer] het *Leven van Aldegonde, Gertrude en Agnes*. Antw. 1666 m. pl. en *Voorreden over de Inleijdingh tot de Christel. Godgeleerdheid toe*". Met 'Abcoude' is bedoeld: R. Arrenberg, *Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zijnde Nederduitsche boeken, welke sedert het jaar 1600 tot het jaar 1761 zijn uitgekomen [...]*, voorheen uitgeg. door J. van Abkoude, Rotterdam 1788, 2e dr. (ongew. herdr. Leiden 1965). Naar de bedoelde werken is geen onderzoek gedaan, maar het auteurschap van Verwer lijkt niet realistisch.
- 18 In het Gemeentearchief van Goes bevindt zich (inv. nr. 127 Archief Hervormde gemeente, index 1787(?)) een mededeling van kerkelijke attestatie naar Cuilenburg van Everhart van Driel en Helena Cornelia Hoffmann.
- 19 Zie ook E. Ruijsendaal, *Terminografische index op de oudste Nederlandse grammaticale werken* (1989), s.v. *figuren* en *rijm-verlof* (blz. 132 en 279). Ruijsendaal verwijst naar geschriften van Van Heule (1625 en 1633) en Ampzing (1628); de plaats uit het aanhangsel bij de *Rederijck-kunst* (zie Caron 1962:179) ontbreekt. Vergelijk de voorbeelden van de grammatische figuren van J. te Winkel, geciteerd in Knol 1977:80.
- 20 Dictio "is evenals het Latijnse 'verbum' een term voor zowel 'woord' als 'werkwoord'" (Ruijsendaal (1989:101).
- 21 Zie Ruijsendaal 1991:67 e.v. en de daar besproken literatuur.
- 22 Zie hierover en over Verwers gedeeltelijk onjuiste gegevens: Zwaan 1939:6-12.
- 23 De gegevens moeten hier achterwege blijven. Zie voor een gedetailleerdere indruk: Knol 1977:82-95.

- 24 Deze brief is (ook) als afzonderlijke publikatie verschenen, zie Zwaan (1939:7, n. 7).
- 25 Dr. G.R.W. Dibbets wees mij erop dat de kroniek van Melis Stoke indertijd de oudst bekende Middelnederlandse tekst was. Zie over Verwer in verband met de studie van het Middelnederlands: De Buck 1930:18. Over een nieuwe appreciatie van de studie van het Middelnederlands in de achttiende eeuw: Buijnsters 1984.
- 26 Vanderheyden (1957:630 e.v) heeft deze indeling geplaatst naast die van anderen, o.m. Isidorus van Sevilla, Lambert ten Kate, Jacob Grimm. Vooral de parallel met die van A. Ypeij, *Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Tale* (Utrecht, 1812) is opvallend.
- 27 Zie Van de Berg 1975, vooral Daan 1992, met name 171-183. Overigens wordt de notie 'gemeenlandse dialect' nog tot laat in de 19e eeuw aangetroffen, vergl. Van Driel 1991.
- 28 Ook voor de achttiende eeuw geldt de opmerking van Peeters (1988:188): "De historiograaf van de volkstaal in de zestiende en zeventiende eeuw moet zich steeds weer de vraag stellen naar de rol en de status van het Latijnse model in de grammaticale en letterkundige geschriften van de tijd."
- 29 De wiskundige Stevin schreef over de Nederlandse taal "Vytspraeck vande weerdicheyt der Dvytsche tael" als deel van *De beghinselen der weeghconst.* (Leyden 1586), In: *The principal works of Simon Stevin*, Amsterdam 1955, dl. I, 59-93.
- 30 De Nederlandse, zeventiende-eeuwse vertalers van Spinoza en Descartes, J.H. Glazemaker en Pieter Balling, komen uit Amsterdamse doopsgezinde kring (Thijssen-Schoute 1967:207)
- 31 Zie Vanderheyden (1957:620) en Wille (1924:179-180) over de voornemens tot een vertaling. In de nalatenschap van Jan Knol bevindt zich een vertaling van Verwers werk die hopelijk in de nabije toekomst gepubliceerd zal worden. Voor dit artikel is gebruik gemaakt van een semi-definitieve versie van deze vertaling.

Bibliografie

Van der Aa 1852-1878

Biographisch woordenboek der Nederlanden [...] door A.J. van der Aa, e.d. Haarlem, 1852-1878. 21 dln. (repr. Amsterdam 1969, 7 dln.).

Bakker, D.M. en Dibbets, G.R.W. (eds.) 1977

Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde. Den Bosch 1977.

Berg, B. van den 1975

'Lambert ten Kate's "Gemeenlandsche dialect"'. In: R. Jansen-Sieben, S. de Vriendt, R. Willems (eds.), *Spel van Zinnen. Album A. van Loey*. Brussel 1975, p. 299-304.

Buck, H. de 1930

De studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw. Groningen-Den Haag 1930.

Bunge, L. van 1990

Johannes Bredenburg (1643-1691). Een Rotterdamse collegiant in de ban van Spinoza. [Rotterdam] 1990. (diss. EUR).

- Buijnsters, P.J. 1984
'Kennis van en waardering voor Middelnederlandse literatuur in de 18e eeuw'.
In: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 16 (1984), p. 39-58.
- Buijs, A.P. 1990
'De Goese Latijnse school'. In: *Historisch Jaarboek voor Zuid- en Noord-Beveland*
16. Goes 1990, p. 15-31.
- Caron, W.J.H. 1962
Hendrik Laurensz. Spiegel. *Twespraack - Ruygh-bewerp - Kort begrip - Rederijck-kunst*. Groningen 1962.
- Daan, Jo 1992
'Wat is een dialect?'. In: *Taal & Tongval. Tijdschrift voor dialectologie* (44/2, 1992),
p.156-187.
- Dibbets, G.R.W. 1991a
Vondels zoon en Vondels taal. Amsterdam 1991.
- Dibbets, G.R.W. 1991b
'Jeremias de Decker als taalkundige'. In: *Voortgang. Jaarboek voor de Neerlandistiek*
XII (1991), p. 231-240.
- Dibbets, G.[R.W.]
'Joachim Oudaan en de taalvoorschriften'. In: *Zin dat het heeft. Een liber amicorum voor Jan van Bakel*. B. van Bakel, P.-A. Coppen & P. Rolf (eds.) [Nijmegen 1993],
p. 145-157.
- Dongelmans, B.P.M. *Nil volentibus arduum: documenten en bronnen*.
Utrecht 1982.
- Dongelmans, B. 1991
'Op pad voor Verwer: wegen en richtingen, omwegen en valkuilen'. In: Noordegraaf
& Zemel (eds.) 1991, p. 21-26.
- Driel, L.F. van 1991
'Die spelling is en blijft een lastig ding. Over Roorda's bespreking van de spellingbe-
ginselen van Te Winkel'. In: Noordegraaf & Zemel (eds.) 1991, p. 37-43.
- Fortgens, H.W. 1953
'De Latijnse school te Goes'. In: *Archief Zeeuwsch Genootschap*, Middelburg 1953,
p. 1-28.
- Fortgens, H.W. 1958
Schola Latina. Uit het verleden van ons voorbereidend hoger onderwijs. Zwolle
1958.
- Fortgens, H.W. & P.J.W. Beltjes 1953
'De Latijnse school te Culemborg'. In: *Bijdragen en mededelingen [der] Vereniging*
"Gelre", 53 (1953), p. 91-148.
- Frederiks & Van den Branden 1891
Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde, 2e, om-
gew., dr. Amsterdam [1891].
- Gerretzen, J.G. 1940
Schola Hemsterhusiana. De herleving der Grieksche studiën aan de Nederlandsche

- Universiteiten in de achttiende eeuw van Perizonius tot en met Valckenaer*. Nijmegen-Utrecht 1940.
- Groenveld, S., J.P. Jacobszoon, S.L. Verheus. (eds.) 1980
Wederdopers, mennisten, doopsgezinden in Nederland 1550-1980, [Zutphen 1980].
- Hermesdorf, B.H.D. 1967
 'Adriaen Verwer (1655-1717) en de *Ordonnance de la Marine* (1681)'. In: *Rotterdams Jaarboekje*, 7e reeks, 5e jrg. 1967, p. 227-261.
- Hoeven, A. van der 1896
Lambert ten Kate. De "Gemeenschap tussen de Gottische Spraeke en de Nederduytsche" en zijne onuitgegeven geschriften over klankkunde en versbouw. 's-Gravenhage 1896.
- Jager, A. de 1853-1854
 'Adriaen Verwers gevoelen over het gebruik van Bastardwoorden'. In: *Archief voor Nederlandsche taalkunde* (dl. 4.), 1853-1854, p. 177-182.
- Jongeneelen, G.J. 1992a
 'Empiricism and Spinozism in Adriaan Verwer's *Mom-aensicht*'. Paper read at the International Philosophical Congress 'Freedom and Necessity. The Presence of Spinoza in the Ethical and Political Discourse of Modernity', Univ. of Leipzig. 24-26 Sept. 1992
- Jongeneelen, G.J. 1992b
 'Lambert ten Kate and the origin of 19th-century historical linguistics'. In: Noordegraaf, Versteegh & Koerner (eds.). 1992, p. 201-221.
- Kate Hermansz., L. ten 1710
Gemeenschap tussen de Gottische spraeke en de Nederduytsche. Amsterdam 1710.
- Kate Hermansz., L. ten 1723
Aenleiding tot de kennisse van het verheven deel der Nederduitsche sprake (2 dln.) Amsterdam 1723.
- Klijnsmit, A.J. 1991
 'Spinoza en Verwer. Een zeventiende-eeuws meningsverschil over de grondslagen van de wetenschap'. In: Noordegraaf en R. Zemel (eds.) 1991, p. 9-20.
- Knol, J. 1977
 'De Nederlandse taalkunde in de 18e eeuw'. In: Bakker & Dibbets (eds), 1977. p. 65-112.
- Knol, J. & M. Maas 1977
Bibliografie van de geschriften op het gebied van de Nederlandse taalkunde uit de periode 1691-1804. Amsterdam-Nijmegen 1977.
- Melles, J. 1958
Joachim Oudaan. Heraut der verdraagzaamheid 1628-1692. Utrecht 1958.
- Moonen, A. 1706
Nederduitsche spraekkunst, ten dienste van in- en uitheemschen uit verscheidene schryveren en aantekeningen opgemaakt. Amsterdam 1706.
- Moonen, A. 1708
Brief van den Heere Arnold Moonen aen den opsteller dezer aenmerkingen over de Schetse der Nederduitsche Spraekkunst, onlangs in de Latynsche tale uitgegeven.

- In: D. van Hoogstraten, *Aenmerkingen over de geslachten der zelfstandige naemwoorden*. Amsterdam 1710-1711.
- N.N.B. Wb.
Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek. (red.) P.C. Molhuysen, P.J. Blok, e.a. Leiden. 1911-1937. 10 dln.
- Noordegraaf, J. en R. Zemel (eds.) 1991
Accidentia. Taal- en letteroefeningen voor Jan Knol. Amsterdam 1991.
- Noordegraaf, Jan, Kees Versteegh, Konrad Koerner (eds.) 1992
The History of Linguistics in the Low Countries. Amsterdam & Philadelphia 1992. (*Studies in the History of the Language Sciences*, 64).
- Peeters, L. 1988
 'Historiografische problemen van het Vroegnieuw-nederlands'. In: *Gramma*, 12 (1988), 3, p. 187-204. (Herdr. in: Peeters 1990, p. 141-159).
- Peeters, L. 1990
Taalopbouw als Renaissance-ideaal. Studies over taalopvattingen en taalpraktijk in de zestiende en zeventiende eeuw. G.R.W. Dibbets, J. Noordegraaf, M. van der Wal (eds.). Amsterdam [1990].
- Rademaker ss.cc., C.S.M. 1988
 'Gerardus Joannes Vossius (1577-1649) and the Study of Latin Grammar'. In: *Historiographia Linguistica* XV, 1988, p. 109-129. (Herdr. in: Noordegraaf, Versteegh, & Koerner (eds.). 1992, p. 109-129).
- Ruijsendaal, E. 1989
Terminografische index op de oudste Nederlandse grammaticale werken. Amsterdam 1989.
- Ruijsendaal, E. 1991
Letterkonst. Het klassieke grammaticamodel en de oudste Nederlandse grammatica's. Amsterdam 1991 (diss. UvA).
- Rompelman, T. A. 1951
Lambert ten Kate als germanist. Amsterdam 1952.
- Schaars, F.A.M. 1988
De Nederduitsche Spraakkunst (1706) van Arnold Moonen (1644-1711). Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandstalige spraakkunst. Wijhe 1988 (diss. KUN).
- Schaars F. & M. te Wilt 1989
 'Jacobus Nylöe (1670-1714) en zijn Aanleiding tot de Nederduitsche taal'. In: G.R.W. Dibbets & P.W.M. Wackers (eds.), *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen*, Wijhe 1989, p. 267-295.
- Séwel, W. 1708
Brief (..) aan zekeren vrind, behelzende bedenkingen over het Naaschrift eens briefs van Anonymus Batavus, gevoegd in de Boekzaal van May en Juni 1708. In: *De Boekzaal der geleerde Weereldt van July en Augustus 1708* (II, p. 127-151).
- Slee, J.C. van 1980
De Rijnsburger Collegianten (met een inleiding van Dr. S.B.J. Zilverberg) (repr. ed. Haarlem 1895). Utrecht 1980.

Thijssen-Schoute, C.L. 1954

Nederlands cartesianisme (Verhandelingen der Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen, afd. Let., nieuwe reeks, dl. LX) Amsterdam 1954. (repr. Utrecht 1989).

Thijssen-Schoute, C.L. 1967

Uit de republiek der letteren. 's-Gravenhage 1967.

Vanderheyden, J.F. 1957

'Adriaan Verwer. Verwer in de geschiedschrijving en over de geschiedenis van het Nederlands, Verwer en Zuid-Nederland.' In: *Verslagen en Mededelingen Kon. Vlaamse Academie* 1957, p. 617-671.

Veen, J.S. van 1920

'De omwenteling te Culemborg in 1795'. In: *Bijdragen en mededeelingen der Vereeniging "Gelre"*, 23 (1920), p. 65-77.

Velde, R.G. van der 1966

De studie van het Gotisch in de Nederlanden. Bijdrage tot een status questionis over de studie van het Gotisch en het Krimgotisch. Gent 1966.

Ven, A.J. van de 1936

'De incorporatie van Culemborg bij Gelderland.' In: *Bijdragen en mededeelingen der Vereeniging "Gelre"*, 39 (1936), p. 177-210.

Verwer, A. 1683

't Mom-aensicht der Atheistery Afgerukt door een Verhandeling van den Aengeboren Stand der Menschen, vervattende niet alleen een Betoogh van de Rechtsinnige Stellingen; maer ook voornamentlijk een grondige Wederlegging van de tegenstrijdige Waen-gevoelens en in 't bysonder van de geheele Sede-konst Van Benedictus de Spinoza. Amsterdam 1683.

[Verwer, A.] 1707

Linguae belgicae idea grammatica, poetica, rhetorica; deprompta ex adversariis Anonymi Batavi: in usum proximi amici. Amsterdam 1707.

[Verwer, A.] 1708a

Brief, door den ongenoemden schryver der Idea, of Schetse der Nederduitsche Spraekkunst, aan den heere David van Hoogstraten. In: *De Boekzaal der geleerde Weereldt van May en Juny 1708* (I, p. 524-556).

[Verwer, A.] 1708b

Brief, door den ongenoemden schryver der Idea Grammatica, etc, ofte Schetse der Nederduitsche Taelkunst aen den Heere David van Hoogstraten over de echte Nederduitsche Vocaelspelling. In: *De Boekzaal der geleerde Weereldt van September en October 1708* (II, p. 353-379).

[Verwer, A.] 1709

Brief aen den Heere Adriaen Reland, professor der Oostersche talen in de Academie tot Utrecht, vanden Schryver der Linguae Belgicae Idea Grammatica. Utrecht 1709. Ook in: D. van Hoogstraten, *Lyst der gebruikeykste zelfstandige naemwoorden, betekent door hunne geslachten.* Amsterdam 1723.

Verwer, A. 1711

Nederlandt see-rechten, avaryen; en bodemryen; verklaert. Amsterdam 1711 (1716², 1730³, 1764⁴).

[Verwer] 1783

Anonymus Batavus, *Idea linguae belgicae grammatica, poetica et rhetorica*. Leiden 1783.

C.G.N. de Vooy, 1924a

'Achtitiende-eeuwse spraakkunstbeschouwing'. In: *Verzamelde taalkundige opstellen*, dl. 1. Groningen 1924, p. 354-373.

C.G.N. de Vooy, 1924b

'De taalbeschouwing van Lambert ten Kate'. In: *Verzamelde taalkundige opstellen*, dl. 1. Groningen 1924, p. 374-391.

Wille, J.

De literator R.M. van Goens en zijn Kring. Studiën over de tweede helft der achttiende eeuw. Leiden 1924.

Winkel, J. te 1922-1927

Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde. dl. V. (*Geschiedenis der Letterkunde van de Republiek der Vereenigde Nederlanden*, dl. III) Haarlem 1922-1927. (repr. Utrecht-Leeuwarden 1973).

Zwaan, F.L. 1939

Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst, grammatische stukken van De Hubert, Ampzing, Statenvertalers en Reviseurs, en Hooft. Groningen-Batavia, 1939 (repr. Groningen 1974).

'LIEVER EEN' ARENT DAN EEN' KERKUIL'

Over *Den Adelaar* (1735) van Jacob Campo Weyerman, *De Hollandsche Spectator* (1731-1735) van Justus van Effen en de geschiedenis van de 'weekelyksche schriften'

Peter Altena

In de voorlaatste aflevering van zijn eerste satirische weekblad, de *Rotterdamsche Hermes*, liet Jacob Campo Weyerman zijn Hermes hardop fantaseren over een volgend leven:

Indien het Hermes geoorloft was om, volgens de Zielsverhuizing van *Pythagoras*, in de gepluimde *machine* van eenig gevogelt te verhuizen, verkoos hy liever die van een' Arent dan van een' Kerkuil.¹

De bede van Weyerman, die op 28 augustus 1721 als Hermes naar het groots en meeslepend leven van een adelaar verlangde, werd niet onmiddellijk verhoord. Zijn ziel moest eerst andere stadia doorlopen, voor in 1735 de gewenste gedaante kon worden aangenomen.

De volgende levens werden Weyerman gegund door lezers. Met een hem kenmerkende wispelturigheid erkende Hermes zijn afhankelijkheid van lezers, die hij herhaaldelijk als zijn 'Mecenaten' aanduidde, en tegelijkertijd beknorde hij diezelfde lezers die zouden uitblinken in luiheid en traagheid van begrip. In nummer 24 van de *Rotterdamsche Hermes*, van 2 januari 1721, is Hermes' irritatie over de gebrekkige kennis van zijn lezers, 'den niet al te belezenen', onmiskenbaar.² Zo voedde Weyerman zijn lezers op tot lezers van Weyerman. Het langdurig succes van zijn weekbladen getuigt van het welslagen van Weyerman's lezerseducatie.

Op maandag 28 februari 1735 verscheen dan de eerste aflevering van een nieuw weekblad: *Den Adelaar*.³ De *Leydse Courant* van diezelfde dag bevat een advertentie waarin de uitgave 'op Heeden' en 'op de navolgende Maandagen' wordt aangekondigd van

Een weekelyks Papier, getytelt den ADELAAR, vervattende te gelyk Zeedekundige en vroolyke Beschouwingen over den Mensch, en deszelfs Bedryven, in 4to.: de Prys is 2 Stuyv.⁴

Dat de ziel van de 'gevederde *machine*' die van Jacob Campo Weyerman was, werd niet onthuld in de advertentie. Voor een dubbeltje zaten zijn lezers op de eerste rang. De hand van de meester was echter herkenbaar en nog even virtuoos, maar de eerste rang was niet langer goed bezet. Vermoedelijk al na elf afleveringen verdween *Den Adelaar* uit zicht.

In deze bijdrage wil ik het korte leven van *Den Adelaar* aan een nadere beschouwing onderwerpen. Opmerkelijk is de tegenstelling tussen het moment waarop Weyerman wenste een adelaar te zijn en de weken waarin hij in *Den Adelaar* zijn wens vervuld zag: in 1721 was Weyerman een succesvolle debutant in de wereld van de 'weekelyksche Papieren', terwijl hij in 1735 als gereputeerd weekbladschrijver vergeefs zocht naar zijn verloren publiek. Het verloop van de lezersgunst vraagt om een verklaring. Zoals commercieel succes een belangwekkend literair-historisch fenomeen is, zo is ook het wegvallen daarvan dat. Uiteraard op voorwaarde dat het zo succesvolle of versmadelijke werk literair interessant is. Interessant is *Den Adelaar* zeker. Met een nadere analyse hoop ik dat duidelijk te maken.

Als *Den Adelaar* enige bekendheid geniet, dan is het omdat Weyerman er het zo veel bekender blad van Justus van Effen, *De Hollandsche Spectator*, in hekelt. Weyerman's oordeel over het werk van zijn concurrent wordt in recente publikaties van P.J. Buijnsters over Van Effen en diens *Hollandsche Spectator* gememoreerd.⁵ Begrijpelijk genoeg vormen Weyerman's kritische woorden in *Den Adelaar* voor Buijnsters een aanleiding om beide auteurs met elkaar te confronteren. Weyerman en Van Effen zijn in de vroege Verlichting ontegenzeggelijk de meest spraakmakende weekbladjournalisten en een confrontatie van beide giganten ligt dan ook voor de hand.

Ongelukkig genoeg is in het verleden die confrontatie vaak op een wedstrijd uitgelopen. Wie van beiden was de beste? In die strijd bezat Van Effen lange tijd de beste papieren. Weyerman had immers in het gevang gezeten om te boeten voor zijn dubieuze chantage en laster, bijgevolg konden zijn 'schendblaadjes' de moeite van nadere bestudering nauwelijks waard zijn. In de historiografie van de Nederlandse literatuur bestond Weyerman nagenoeg niet.

In deze eeuw werd Weyerman langzaam maar zeker weer in genade aangenomen: van groot belang zijn in dit verband de artikelen van C.M. Geerars.⁶ De Weyermanstudie kreeg met de oprichting van een Stichting Jacob Campo Weyerman - en de uitgave van aan Weyerman gewijde *Mededelingen* en de heruitgave van enige werken van Weyerman - een krachtige impuls.⁷ Dat de Weyermanstudie, met name in het begin, nogal eens een apologetisch karakter droeg, is licht te verklaren. Soms ontaardden goedbedoelde pogingen om de betekenis van Weyerman te bepalen in een wonderlijke ijver: in verwante literatuur werd naar equivalenten gezocht - Weyerman bleek de Nederlandse Swift, de eerste columnist, de achttiende-eeuwse Komrij - en de strijd met Van Effen werd aangegaan. Omdat een dergelijke strijd onzin is, wordt die in de kolommen van de *Mededelingen* al jaren niet meer gestreden.

In zijn recente Van Effen-biografie, maar ook in tal van andere publikaties over Van Effen en de spectatoriale geschriften, confronteert Buijnsters de journalisten Van Effen en Weyerman met elkaar.⁸ Dat de Van Effen-biograaf daarbij de zijde van Van Effen kiest, valt licht te begrijpen. Intussen bieden Buijnsters' publikaties een goede aanleiding om Weyermans betekenis voor de geschiedenis van de 'weekelyksche Papieren' in Nederland nader te bepalen.

Hoewel deze bijdrage hoofdzakelijk over Weyerman en *Den Adelaar* gaat, zal *De Hollandsche Spectator* tevens aan bod komen. Het ligt niet in de bedoeling Van Effen en Weyerman zo met elkaar te confronteren dat er nog slechts ruimte blijft voor één

van beiden. Deze beschouwing beoogt voor alles de schetskaart van de 'Verlichting in afleveringen' nader in te kleuren.⁹

Voordat een inhoudelijke analyse van *Den Adelaar* wordt geboden, zal een verklaring gezocht worden voor Weyerman's verlies van de lezersgunst. Het moment waarop de lezers Weyerman in de steek lieten is tamelijk exact te markeren. Zijn weekbladen waren tot en met 1730 succesvol, tot en met *Den Vrolyke Tuchtheer*: afleveringen moesten worden herdrukt, weekbladen bereikten een volledige jaargang en verschenen gebundeld, op het ene weekblad volgde het andere. Na *Den Vrolyke Tuchtheer* was er geen weekblad meer van Weyerman of de uitgave moest voortijdig, dat wil zeggen: binnen een jaar, gestaakt worden.

Opvallend genoeg valt het jaar waarin Weyerman's carrière in de weekbladjournalistiek een fatale wending nam vrijwel samen met het keerpunt in de carrière van Justus van Effen: in 1731 wendde de journalist die zich gedurende een tweetal decennia in het Frans tot een geletterd Europees publiek gericht had zich plotsklaps in het Nederlands tot een aanmerkelijk minder geleerd publiek. In de Van Effen-studie wordt deze abrupte overgang doorgaans als een probleem beschouwd. Ook Buijnsters besteedt aan deze kwestie de nodige aandacht.¹⁰ Het komt mij echter voor dat beide kwesties - het probleem-Van Effen en het probleem-Weyerman - meer met elkaar samenhangen dan in het verleden wel aangenomen is. Zoals het leven en werk van beide auteurs meer parallelie vertoont dan advocaten van Van Effen en Weyerman voor wenselijk hielden. Van coincidentie kan bezwaarlijk gesproken worden. Weyerman's verlies van de lezersgunst is geen gevolg van het onweerstaanbare optreden van *De Hollandsche Spectator*, het ligt wat gecompliceerder.

Op het oog lijkt een financieel débâcle verantwoordelijk voor het verspelen van zijn 'trouwe lezersschare'. Schulden, veroorzaakt door schade en 'misfortuyn' in de 'negotie van boecken en het doen drucken van verscheyde wercken', noodzaakten Weyerman in de eerste dagen van 1731 de wijk te nemen naar vrijplaats Vianen.¹¹ Veel medelijden wekte Weyerman's haastige vertrek uit Amsterdam zeker niet: de man die tot groot genoegen van zijn lezers pechvogels in geschrifte had uitgejouwd, was nu zelf slachtoffer. Weyerman had zijn lezers geschoold in leedvermaak en hij plukte nu zelf de wrange vruchten van dat onderricht. Zijn lezers ontzegden hem het recht om nog als 'ontleeder der gebreeken' op te treden. Aan de satiricus schortte te veel om hem als moralist nog serieus te nemen.

De reden van Weyerman's vlucht kan gemakkelijk geïnterpreteerd worden als aanwijzing dat het verkoopsucces, jarenlang een vanzelfsprekende zaak, al ruim voor januari 1731 begon te slinken. Een dergelijke duiding zou onjuist zijn, tenminste onge-nuanceerd. Een korte analyse van zijn carrière in de weekbladjournalistiek moge dat verduidelijken.

De uitgave van 'weekelyksche Papieren' - hier duidelijk te onderscheiden van de geleerdentijdschriften die doorgaans een andere periodiciteit kenden - gold in de zeventiende en achttiende eeuw niet bepaald als een eerbare broodwinning voor gearriveerde literatoren.¹² Zoals de produktie van romans tot 1750 in handen was van vermakelijke

marginalen of anonieme onverlaten, zo was de uitgave van 'weekelyksche Papieren' voorbehouden aan avontuurlijke parvenu's en sociaal verdoemden. Weekbladen en romans waren onbekend aan de oude Grieken en Romeinen, het waren snode inventies van commerciële nieuwlichters die zich richtten op de geestelijke lichtgewichten onder de lezers: romans voedden de verbeelding en ze nodigden uit tot vluchtige lectuur, terwijl weekbladen tegemoet kwamen aan de kortademige lezer die in alle haast vermaak, lichte stichting en stof tot conversatie wenste.

Weyerman en Van Effen kunnen beiden beschouwd worden als 'homo novus', toegerust met een grote ambitie, maar in de verkeerde wieg gelegd. In Buijnsters' biografie komt dit aspect van Van Effen's carrière zeer precies tot uitdrukking: Justus van Effen had het hart van een prins en zocht vergeefs naar een passende omgeving. Met de uitgave van *De Hollandsche Spectator* verlaagde Van Effen zich tot vervaarlijk commercieel schrijven.

Vóór hem had Weyerman het met de uitgave van satirische weekbladen geprobeerd. De onvergankelijke roem was voor Weyerman als schilder niet weggelegd: in zijn literaire werk haalde hij pijnlijke herinneringen op aan ontmoetingen met vorstelijke opdrachtgevers die niet gehinderd werden door eerbied voor de schilderkunst in het algemeen, laat staan voor de schilder Weyerman in het bijzonder.¹³

In 1720 betrad Weyerman, die als schilder en kunsthandelaar enige bekendheid genoot, het toneel van de weekbladjournalistiek met de uitgave van de *Rotterdamsche Hermes*. Die entree verliep niet zonder slag of stoot: Weyerman bevocht zich een plaats op de markt, bestreed een bestaand blad en wekte rumoer en vijandschap.¹⁴

Rumoer was broodnodige reclame en het paste wonderwel bij de satirische ambities van Weyerman. In de *Amsterdamsche Hermes*, de opvolger van de *Rotterdamsche Hermes*, beweert hij dat satire vijandschap veronderstelt: 'een Vijant is een oprecht Zedenberisper'.¹⁵ Weyerman zocht en vond zijn vijanden. Het succes van deze operatie was niet zonder risico. In de laatste aflevering van zijn *Echo des Weerelds*, Weyerman's vierde weekblad, overzag hij de intussen aangerichte schade:

Dat ik meerder Vijanden, als Zeeuwsche Ponden, Schellingen en Grooten heb gewoekert met de weekelyksche uitgave van dit blad papier, is eerder te bevatten als te herstellen.¹⁶

Het grote gevaar was dat de gecreëerde vijanden niet louter verbaal terugsloten. Fysiek geweld was te duchten; steeds was er de dreiging van censuur en gevangenschap. Dat was geen theoretisch gevaar: in het werk van Weyerman wordt herhaaldelijk melding gemaakt van de droeve lotgevallen van vervolgte satirici. Bekende slachtoffers van gewelddadige wraak waren Dryden en Voltaire, maar ook Weyerman kreeg zijn rekening gepresenteerd. In 1723 werd een van zijn weekbladen in Rotterdam verboden en diverse vijanden spaarden hun wraakgevoelens op.¹⁷ Intussen namen nogal wat vijanden hun toevlucht tot pamfletjes, waarin afbreuk werd gedaan aan het gezag van de satiricus door diens nederige komaf en florissante levenswandel breed uit te meten.

De vijanden mochten dan de vergaarde penningen in aantal overtreffen, windeieren legde de 'weekelyksche uitgave' van 'bladen papier' de auteur intussen niet. Lezers

waardeerden Weyerman's satirische beschrijving van de feilen van de buurman en zij gunden de auteur financiële welstand en onafhankelijkheid. Die onafhankelijkheid was echter kwetsbaar, zij hing immers af van het krediet dat hij bij lezers had. Onafwendbaar was echter het moment dat de gekwetste buurmannen elkaar vonden en de satiricus te grazen namen. Waar de satiricus zijn moreel krediet verspeelt, verliest hij vanzelf zijn literaire krediet, zijn onafhankelijkheid en zijn onkwetsbaarheid. Zonder lezers staat de satiricus alleen en vindt de wraak een gemakkelijk doelwit.

Van de kwetsbare positie van de satiricus was Weyerman zich terdege bewust. Ook was hem bekend dat met de uitgave van 'weekelyksche Papieren' bij gevestigde literatoren weinig eer viel te behalen. In 1730 laat Weyerman in een van zijn weekbladen een oude vijand aan het woord: Frans Rijk, lid van het kunstgenootschap 'In Magnis voluisse sat est' en vertaler van het dramatisch werk van Pierre Corneille. Rijk zou over Weyerman gezegd hebben: 'Die Man wort by ons niet geteld'.¹⁸ Die uitlating, die Weyerman gelegenheid biedt om de vijandschap te verversen, illustreert de verbanning van weekbladjournalisten en satirici uit het domein van de literaire elite. De verachting door de literaire elite wordt door Weyerman weliswaar retorisch uitgebuit, maar vormt voor hem ook een wezenlijk probleem. Zoals ook de gevaren die de satiricus bedreigden, op den duur Weyerman benauwden.

In zijn weekbladen speelde Weyerman regelmatig, en dan met name in het jaar 1730, met de gedachte het schrijven op te geven - ongetwijfeld het meest probate middel om gevrijwaard te blijven van vervolging. In een van zijn latere weekbladen, *Den Vrolyke Tuchtheer*, spreekt Weyerman het voornemen uit met schrijven op te houden en weer te gaan schilderen. Zijn motivering om de pen te verruilen voor het penseel is simpel: de pen schept vijanden, terwijl het penseel de vorstengunst wekt.¹⁹ Nu was vorstengunst bepaald zeldzaam in de Republiek en ervaringen met vorstelijke mecenen in het buitenland waren voor Weyerman niet onverdeeld gunstig geweest.²⁰ Daarbij ging het plan om het schilderen weer op te vatten vergezeld van de mededeling dat de intekening op een nieuw vierdelig werk van Weyerman geopend was.²¹

Het heeft er alle schijn van dat Weyerman's klachten over vijandschap en zijn hopeloze verlangen naar vorstengunst andermaal een retorisch karakter dragen en vooral dienen om de gunst van zijn echte lezers te behouden. De schrijver, die maar al te bekend was met het riskante eenhoofdige maecenaat, zou zo zijn lezers uitdagen tot steun aan de benarde satiricus. De aangekondigde vierdelige publikatie lijkt immers in tegenspraak met het plan om het schrijven te staken. Weyerman's dreigement lijkt me echter welgemeend: uit advertenties voor het vierdelig werk krijgt men sterk de indruk dat het om een opruiming gaat, 'oude' stukken worden gebundeld en daarmee de schrijfsportefeuille geleegd. Er zijn nog meer redenen om de klachten van Weyerman, die vooral in 1730 weerklinken, serieus te nemen.

Op tenminste twee manieren had Weyerman in zijn weekbladen getracht om de verachting, die de weekbladjournalist ten deel viel, en de gevaren, die de satiricus bedreigden, te ontlopen. In zijn weekbladen zien we Weyerman in twee vermommingen: hij poseert als autobiograaf en hij poseert als historicus. Deze poses zijn verwant: de autobiograaf kan gelden als de historicus van het eigen leven. In zijn weekbladen

putte Weyerman zo veelvuldig uit eigen ervaringen dat de satiricus het kleed aannam van de autobiograaf, dat het weekblad een autobiografie in afleveringen werd.

Toen Weyerman als schrijver van 'weekelyksche Schriften' debuteerde, was hij 43 en had hij een turbulent leven achter de rug. Aan de voorwaarden voor de autobiograaf - rijpe leeftijd en een rijk leven - voldeed hij met gemak. De vele verhalen uit het eigen leven gegrepen geven de satire de schijn van onontkoombaarheid, van authenticiteit. De suggestie van authenticiteit is evident en al die avonturen, waarin Weyerman als hoofdpersoon of als ooggetuige optrad, wekken de indruk dat het niet in de eerste plaats om de satirische beschouwing van medemens en wereld gaat, maar om de vertellingen van een kosmopoliet bij de haard.²²

De pose als historicus is belangrijker: in zijn satirische weekbladen presenteert Weyerman zich als historicus van de eigen tijd. De historiografische taak bracht vanzelf met zich mee dat hij als een satiricus de ondeugden van eigen volk en tijd moest aanwijzen. De beroemde historicus Tacitus had in zijn beschrijving van de Germanen toch niet gearzeld om de buitensporige drankzucht van dat volk te hekelen. In zijn weekblad *Den Ontleeder der Gebreeken* ontvangt Weyerman een brief, waarin hij wordt toegesproken 'als een onzydig Historie-Schryver'. De correspondent verbindt aan die kwalificatie de volgende conclusie: 'bij gevolg zo is het zowel uw Plicht van de Verdiensten te verheffen, als van de Gebreeken te kastyden'.²³ In deze visie was satire een onvervreemdbaar onderdeel van geschiedschrijving. Er hoeft niet aan getwijfeld te worden dat de brieveschrijver, die Weyerman wees op zijn hoge roeping en bijbehorende verplichtingen, Weyerman zelf was.²⁴

Satire gaat vermomd als geschiedschrijving, ook de uitgave van weekbladen wordt gemaskeerd als historiografie. In een van zijn weekbladen verwijst hij naar de gebundelde jaargangen als 'myne jaarboeken'.²⁵ Weyerman portretteerde zich graag als kritisch historicus van de eigen tijd. Daarmee beoogde hij zijn status te verhogen en zijn onaantastbaarheid te vergroten. Aan de geschiedschrijving werd immers een hoge rang toegekend: de geschiedenis weerspiegelde de historische waarheid en onderwees de komende geslachten.

Of Weyerman ook geloofde in zijn historische roeping staat hier niet ter discussie. Zoiets is vrijwel onbewijsbaar. Even onoplosbaar is de vraag of lezers Weyerman's historiografische pretenties serieus namen. Wanneer we zijn vijanden - zoals Frans Rijk - mogen geloven, dan was Weyerman in het geheel niet in tel. Vijanden mogen dan 'oprechte Zedenberispers' zijn, maar of ze altijd betrouwbaar of representatief zijn, dat dient ernstig betwijfeld te worden. Interessant is hier slechts dat Weyerman probeerde als historicus van de eigen tijd achting te verwerven.²⁶

De historicus dient over wetenschappelijk gezag te beschikken, zijn onpartijdigheid en kennis van zaken mogen niet discutabel zijn. Dat gezag meet Weyerman zich in zijn weekbladen op verschillende manieren aan: door kritiek op de krant en kritiek op historici.

De kritiek op de krant past in de mercuren-traditie van het weekblad. Het onbenul van de krant wordt aan de kaak gesteld, wonderlijke berichten worden becommentarieerd, de actualiteit wordt gerelativeerd door bepaalde gebeurtenissen in een ruimer

kader te plaatsen. Dit alles gebeurt met een vrijmoedigheid die in kranten van die tijd vergeefs gezocht wordt.

In een opmerkelijke bewerking van de *Dissertation en forme de Lettre sur les Gazettes* van Vigneul-Marville zegt Weyerman aan welke eisen een goed courantier moet voldoen. Hij erkent het probleem van de courantier, die gebonden is aan strenge stedelijke keuren: de courantier is 'geen Meester over zyn Pen', hij is afhankelijk van de 'Orders zyns Overigheids'; 'hy kan, nog hy mag, alles niet gemeen maaken, volgens de *Gedisinteresseerde* Oprechtheid van een geschichtschryver'. Als de courantier een meester over zijn pen zou zijn, dan zou de krant in de plaats kunnen treden van jaarboeken.²⁷ Aan zijn afhankelijkheid kan de courantier misschien weinig doen - 'Het moest een baas zyn, die, die Hekken zou verhangen', meent Weyerman bitter -, anders ligt het met de stijl en de waarheidsliefde.²⁸ Courantiers liegen zo vaak en schrijven zo vaak krakkemikkig Nederlands dat Weyerman moe wordt van al zijn corrigeerwerk.

Ook verschillende historici moeten het bij Weyerman ontgelden. Vooral buitenlandse, in de Republiek werkzame historici krijgen zware kritiek te verwerken: Leti, Janiçon en De Limiers.²⁹ Dat de twee laatsten ook als redacteur van de *Gazette d'Utrecht* hadden gewerkt, strekte bij Weyerman niet tot aanbeveling.³⁰ Leti, 'den Italiaansche blaasbalg', wordt verweten dat hij zijn pen verkocht heeft, zoals blijken zou uit zijn biografie van paus Sixtus V. De Limiers, biograaf van Lodewijk XIV, treft een soortgelijk verwijt. In *Den Vrolyke Tuchtheer* maakt Weyerman zich vrolijk en kwaad over het onbenul van Janiçon, die in zogenaamde geschiedschrijving onzin had beweerd over het standaardvoedsel in de Republiek. Richard Steele, door Weyerman bewonderd om zijn *Tatler* en zijn satirische geest, wordt gewaarschuwd om niet de 'Hof-Historicus' van John Churchill, 1st Duke of Marlborough te worden.³¹ Weyerman betreurt dat sommige historici afstand doen van hun onafhankelijkheid en dingen naar vorstengunst. Als de historicus zich verkoopt, zijn partijdigheid en leugens het voorspelbare gevolg.

Van de historici komen alleen Tacitus en Hooft, de Nederlandse Tacitus, er genadig af, maar de meeste historici maken zich schuldig aan partijdigheid. Opmerkelijk is dat Weyerman historici vorstengunst misgunt, terwijl hij zelf dat vorstelijk maecenaat - getuige uitlatingen in *Den Vrolyke Tuchtheer* - als schilder nastreeft.

Met zijn kritiek op courantiers en historici tracht Weyerman als historicus gezag te verwerven. De suggestie is onontkoombaar dat Weyerman als historicus een onafhankelijke pen voerde, dankzij zijn 'Mecenaten'. Omdat hij onafhankelijk was, hoefde hij niet te liegen en kon hij gispn wie of wat hij wilde. Zo ging de satiricus vermomd als historicus.

Met beide afleidingsmanoeuvres - de geschiedschrijving en de autobiografie - was het Weyerman ernst. Beide wegen, die afleidden van de aantrekkelijke, maar noodlottige carrière als satiricus, werden door Weyerman ook buiten zijn weekbladen bewandeld. Vooral de historiografische ambitie was hem dierbaar. Als historicus trad Weyerman op in zijn *Historie des Pausdoms* en in *De Levensbeschryvingen der Nederlandsche konstschilders*.³² In dat laatste werk is ook een autobiografie opgenomen. Uit dit werk blijkt hoe zeer Weyerman wilde ontsnappen aan de efemere wereld van de weekbladjournalistiek en het gevaarlijke domein van de satire, om toe te treden

tot de rijen van de historici. Aan deze 'historische' uitgaven was Weyerman veel gelegen: in beide ondernemingen stak hij veel geld en hij ontzag zich niet om in De Brakke Grond in Amsterdam zijn eigen werk te verkopen. Met deze 'signeersessie' hoopte hij de verkoop van zijn ambitieuze werk te stimuleren. De uitgave van zijn *Historie des Pausdoms* start in 1725, op het moment dat zijn 'weekelyksche Schriften' zo succesvol zijn dat hij in Breukelen de 'grand seigneur' kan uithangen.³³ In 1728 komt het derde deel uit. Het werk wordt gedrukt voor Weyerman's rekening. In geleerden-tijdschriften is de *Historie des Pausdoms* geheel genegeerd, dit tot grote woede van Weyerman.³⁴ In 1729 verschijnen drie delen van *De Levensbeschryvingen*. Het lijkt erop dat het succes van zijn satirische weekbladen Weyerman verleide tot de ambitie een echte geschiedschrijver - en dan niet langer als de samensteller van 'jaarboeken' in afleveringen - te worden. Het succes, zo meende hij, zou hem in staat stellen te ontgroeien aan het gevaarlijke en efemere schrijven van satirische weekbladen. Met die ambitie liep het verkeerd af. Zijn historisch werk werd geen succes - het is aannemelijk dat *De Levensbeschryvingen* pas veel later een 'collector's item' werden - en zijn gezag als historicus bleek vrijwel nihil: met zijn 'weekelyksche Schriften' had hij zoveel wind gezaaid dat hij nu storm kon oogsten. Weyerman had te hoog ingezet en hoewel hij in 1730, met een lawine aan hier en daar nogal dubieuze publikaties, trachtte de schulden ongedaan te maken, zat er aan het eind van 1730 weinig anders op of hij moest zich voorbereiden op een reisje naar Vianen. Toen de pose als historicus was doorzien, was de betovering die van de satiricus uitging ook snel verbroken. De wanhopige toon die in *Den Vrolyke Tuchtheer* te beluisteren valt - zijn plannetjes om de pen te verruilen voor het penseel - is bij nader inzien pijnlijk gerechtvaardigd. Als het retorisch is, dan toch zeker de retorica van een hoogmoedige die de diepte peilt.

Op 20 augustus 1731, enige maanden na Weyerman's val, verscheen de eerste aflevering van *De Hollandsche Spectator*. De schrijver van dit weekblad was Mr. Justus van Effen, die zich tot die tijd uitsluitend in het Frans tot het lezend publiek gewend had, maar zijn naam werd in *De Hollandsche Spectator* niet prijsgegeven. Volgens zijn biograaf viel Van Effen 'het twijfelachtige geluk' ten deel tot twee literaturen te behoren: de Franse en de Nederlandse.³⁵ De abrupte overstap naar de Nederlandse literatuur vormt in de Van Effen-studie een traditioneel probleem. Buijnsters weet in zijn biografie niet echt bevredigend te antwoorden op de vraag waarom Van Effen pas in 1731 koos voor het Nederlands. Vragenderwijs wordt gesuggereerd dat Van Effen's omgang met Nederlandstalige literatoren of de kennismaking met uitgever Uytwerf een rol gespeeld kan hebben. Erg overtuigend is dat niet. Buijnsters tracht het belang van de hele kwestie te relativiseren door het abrupte karakter van de overgang te bestrijden: Van Effen's standpunten zijn in de loop van de tijd niet echt gewijzigd. Dat laatste is juist: in *De Hollandsche Spectator* komt men opmerkingen tegen die vertaald lijken uit het *Journal Littéraire*. Intussen blijft de keuze voor het Nederlands op zijn minst opmerkelijk. De enige verandering die Buijnsters voor geldig houdt, is Van Effen's toegenomen 'fiducie in het Nederlandse publiek': 'Aanvankelijk meende hij dat er hier voor schrijvers in de landstaal geen droog brood te verdienen viel. Tot-

dat het succes van zijn *Hollandsche Spectator* hem anders leerde.³⁶ Deze verklaring lijkt me in beginsel juist, maar in de uitwerking niet. Van Effen's vertrouwen in het Nederlandstalige publiek zal ongetwijfeld gesterkt zijn door het succes van zijn weekblad, maar van een commercieel ingesteld journalist en een dito uitgever kan niet wel verwacht worden dat zij dat vertrouwen op 20 augustus 1731, toen de eerste aflevering van *De Hollandsche Spectator* verscheen, misten. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat het kolossale succes, door Weyerman met de 'weekelyksche uitgave' van 'bladen Papier' behaald in de voorafgaande periode, Van Effen en Uytwerf niet ontgaan was. Met de val van Weyerman lag er een lucratieve markt braak. Overigens had de 'déconfiture' van Weyerman in zekere zin ook zijn type satirische weekblad-journalistiek in diskrediet gebracht: wie zo schreef, zo wist men nu, kon niet deugen.

Dat Van Effen's bekering tot de Nederlandse taal nooit eerder in verband gebracht is met Weyerman's 'grandeur et décadence' is gemakkelijk verklaarbaar. Van Effen zelf zweeg over dat verband, dat hem vermoedelijk weinig eer had aangedaan. Ook literatuur-historici miskenden dit verband: zij beklemtoonden liever het grote verschil tussen de spectatoriale bladen van Van Effen en de 'dubieuze roddelkrantjes', zoals voor het gemak de weekbladen van Weyerman genoemd werden. In het voetspoor van Van Effen's polemische visie werden de overeenkomsten tussen de bladen van Weyerman en Van Effen gebagatelliseerd en de verschillen opgeblazen. Dat de schetskaart van de 'Verlichting in afleveringen' zo eerder de aanblik van een doolhof biedt, behoeft dan nauwelijks nog betoog.

In de eerste aflevering van *De Hollandsche Spectator* bakende de Heer Spectator de traditie af, waarin zijn weekblad zich voegen zou. In die traditie is plaats voor buitenlandse voorgangers - onder andere Van Effen's eigen Franstalige spectatoriale bladen - en het spectatoriale blad, *De Mensch Ontmaskert* van Joan Duncan.³⁷ Over die andere traditie, die van 'mercuur' (Doedyns) tot satirisch weekblad (Weyerman), zweeg Van Effen in de eerste aflevering van *De Hollandsche Spectator*, terwijl hij in november 1718 daar nog wel oog voor had. Toen besprak hij in het tijdschrift *L'Europe Savante* een Franse vertaling van *The Spectator* en in dat kader noemde hij enkele navolgers in de Republiek, enkele Franstalige (o.a. zijn eigen *Misanthrope* en *Bagatelle*), maar ook drie Nederlandstalige. Behalve twee evident spectatoriale bladen - *De Mensch Ontmaskert* en *De Examiner* - noemde hij nog *De Amsterdamsche Argus* als loot van de spectatoriale stam.³⁸ In de geschiedschrijving van de tijdschriften in de Republiek wordt dat laatste blad, een blad van Hermanus van den Burg, doorgaans beschouwd als een 'mercuur' in de traditie van Doedyns en verwant geacht met de satirische weekbladen van Jacob Campo Weyerman. De grenzen tussen mercuren en satirische bladen aan de ene kant en spectatoriale bladen aan de andere kant waren voor Van Effen in 1718 zo vaag dat hij ze niet eens zag. In 1731 lag dat anders: Weyerman had zich in zijn weekbladen zo duidelijk satirisch geprofileerd dat Van Effen het opportuun achtte om zich van de verwante traditie te distantiëren, ja zelfs door een stilzwijgen de verwantschap te loochenen. Associatie met de satirische traditie van Doedyns en Weyerman was niet ongevaarlijk en derhalve onwenselijk.

Een principieel onderscheid tussen de bladen van Addison en Steele en die van navolgers van Doedyns was in 1718 voor het blote oog niet waarneembaar, maar zo'n

onderscheid werd in 1731 in het leven geroepen in *De Hollandsche Spectator*. Dat zo'n principieel verschil voor 1731 niet bestond, bewijst ook het geval van de *Rotterdamsche Hermes*. In veel opzichten gehoorzaamde het eerste weekblad van Weyerman aan de eisen van de mercur, maar er zijn ook vele afleveringen waarin 'de bedryven van de mensch' beschreven worden en van satirisch nieuwscommentaar niets te merken is. Verwantschap met de spectatoriale bladen kan voorts worden aangenomen op grond van de vertalingen van *The Tatler*, die een plaats vonden in de *Rotterdamsche Hermes* en daarin niet detoneren. Stukken uit een spectatoriaal blad pasten moeiteloos in het weekblad van Weyerman.³⁹

Dat hangt voor een belangrijk deel samen met de formule van mercur die grote gelijkenis vertoont met de formule die vaak voor het wezenskenmerk van de spectatoriale bladen gehouden is. De afleveringen van mercur worden met elkaar verbonden door een min of meer mythologisch personage, dat oud en wijs en zeer bereisd is. De Heer Spectator, die als verbindingsman in de spectatoriale bladen optreedt, is de burgerlijke uitvoering van de grijze Hermes, die in Weyerman's *Rotterdamsche Hermes* de scepter zwaait. Het koffiehuis dat wel beschouwd is als de natuurlijke omgeving van het spectatoriale leven en lezen, was in werkelijkheid de plaats waar de krant gelezen werd en waar lezers en omstanders luid commentaar gaven op passages en gebeurtenissen, de plaats waar de mercur leefde en las. Toen Karel Lodewijk, baron van Pollnitz volgens diens *Gedenkschriften* een Amsterdams koffiehuis bezocht, werd zijn balorigheid gewekt door 'gekke Verklaringen over de Courant'.⁴⁰ De mercur was een gedrukte gesprekspartner in het koffiehuis. Veel van datgene wat kenmerkend geacht is voor de spectatoriale bladen geldt evenzeer voor de zogenaamde mercur en satirische bladen.⁴¹ Een scheiding werd geforceerd door Justus van Effen.

Weyerman bijvoorbeeld verzette zich tegen de kunstmatige scheiding. In *Den Adelaar*, waarover aanstonds belangrijk meer, laat Weyerman alle 'Merkuriussen, Hermes-sen, Spektators, Argussen, ende Examinators' op één hoop vegen door zijn gesprekspartner van dat moment. Met een breed gebaar relativeert dezelfde spreker het belang van een naam:

Zyt onbekommert aangaande den tytel, want alhoewel den tytel iets behoort te belooften, echter is het den inhoud die de lezers moet voldoen: ook geeven de hedendaagsche schryvers doorgaans schoonschynende tytels, doch beuzelachtige vertoogen.⁴²

De wezenlijke tegenstelling was die tussen het 'tydelyk' en de 'eeuwigheyt', dat wil zeggen tussen de auteurs van weekbladen en de groten van de vaderlandse Parnas: Hugo de Groot, Hooft, Huygens, Dousa en Vondel. In de *Amsterdamsche Hermes* formuleerde Weyerman dezelfde tegenstelling tussen grote geletterde geesten en de 'weekelyksche Schryvers'.⁴³ In de *Amsterdamsche Hermes* en in *Den Adelaar* rangschikte Weyerman zich met andere weekbladjournalisten onder de schrijvers die zich moesten vergenoegen 'met het tydelyk'. Bescheiden diende de weekbladjournalist te buigen voor de eeuwigheid.

Hoe het ook zij, een principieel onderscheid tussen de diverse weekbladen werd in 1718 niet getroffen, zo'n onderscheid bestond in 1720 niet, maar het onderscheid

werd 'uitgevonden' door Justus van Effen, die het - zeer begrijpelijk, overigens - opportuun achtte om zich in de eerste aflevering van *De Hollandsche Spectator* te distantiëren van de sterk door Weyerman's satire gekleurde weekbladentraditie. Dat was niet alleen begrijpelijk en opportuun, maar nog slim bovendien. Vanaf 1731 is er een verschil tussen spectatoriale en satirische bladen, de gemeenschappelijke traditie wordt daarbij geloofwaardig. Het is schrijvers van weekbladen moeilijk euvel te duiden dat zij niet aan historisch weekbladenonderzoek doen. Verwonderlijk is wel dat nadien aan Van Effen's polemisch bepaalde scheiding van de weekbladen in een spectatoriaal en een satirische compartiment zoveel gezag toegekend is: in de tijdschriftenstudie werden met welhaast vanzelfsprekende stelligheid spectatoriale en satirische bladen als verschijnselen van geheel onderscheiden orde beschouwd. In de historiografie van de weekbladen dringt weliswaar nu langzaam het besef door dat spectatoriale en satirische weekbladen opvallend veel gemeenschappelijk hebben. De panelen verschuiven, maar uiterst langzaam. Nog steeds wordt de meeste ruimte gewijd aan de verschillen. In zijn bijdrage aan *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* schrijft Buijnsters dat de satirische weekbladen in hun uiterlijke verschijningsvorm sterk op de moraliserende tijdschriften leken. In beide typen manifesteerde zich 'een geamuseerd, wereldwijd waarnemer met zijn berichten uit de samenleving'. Toegegeven wordt dat men 'zelfs' zou kunnen twisten over de vraag of de term 'spectator' niet evenzeer van toepassing is op bijvoorbeeld Weyerman's *Amsterdamsche Hermes* als op van Effen's *Misanthrope*. Uit het vervolg blijkt dat Buijnsters een dergelijke twist niet erg vruchtbaar acht: de verschillen zouden te groot zijn. 'Want terwijl Weyerman vooral gedreven lijkt door stilistisch vernuft en spotlust, woog voor Van Effen de morele boodschap het zwaarst', aldus Buijnsters. Later herhaalt Buijnsters deze karakteristiek waar hij Weyerman met 'stilistisch vuurwerk' 'soms, geestrijk amusement' laat bieden, maar Van Effen 'zijn kritische en soms satirische pen ten dienste van de hele Nederlandse samenleving' laat stellen.⁴⁴ Deze confrontatie van het werk van Van Effen en Weyerman mist diepgang: allereerst is de geconstrueerde tegenstelling a-historisch, daarnaast is de tegenstelling al te zeer gebaseerd op vermoede intenties van beide auteurs, tenslotte worden onvergelykbare kwaliteiten - stijl, moraal - tegenover elkaar geplaatst. Ten onrechte wordt van Weyerman een a-morele 'entertainer' gemaakt. Net zoals in het werk van Van Effen herleeft in het werk van Weyerman de 'Bataafse mythe': de propaganda voor vaderlandse normen en waarden. Dat dat bij Weyerman hardhandig, vermakelijk en 'duister' geschiedt, doet niets af aan het feit dat het 'vaderlands réveil' al in het werk van Weyerman weerklinkt.⁴⁵ Het is een vertekening van Weyerman's betekenis voor de geschiedenis van de weekbladjournalistiek om hem te portretteren als een 'briljant stilist' zonder thema, of, zoals elders gebeurd is, in zijn werk 'de eigenaardige paradox van superieure stilistiek en triviale thematiek' te postuleren.⁴⁶ Niet graag zou ik 'leven en dood', 'schijn en waarachtigheid' - in het werk van Weyerman belangrijke motieven - 'triviale thematiek' noemen.

Dat er verschillen zijn tussen het werk van Weyerman en dat van Van Effen kan moeilijk ontkend worden, maar die verschillen moeten niet overdreven worden. In elk geval maken hun weekbladen deel uit van dezelfde traditie. Inzicht in die gemeenschappelijke traditie scherpt het oog voor de verschillende manieren waarop Weyer-

man en Van Effen de traditie vorm gaven. Daarbij gaat het niet aan om in de geschiedschrijving van weekbladen - net zoals Weyerman verondersteld werd te doen - op de man te spelen en het werk goeddeels buiten beschouwing te laten. Met kwalificaties als 'de brave conformistische schoolmeester Van Effen' of 'de alternatieve rebel Weyerman' wordt weinig gewonnen. Evenmin zinvol is het Van Effen te beschouwen als de gewetensvolle dienaar van het vaderland en Weyerman, die immers in de gevangenis zijn laatste jaren sleet, af te doen als een roddeljournalist of een 'broodschrijver'.⁴⁷ Van Effen en Weyerman, zij schreven beiden voor geld, zij poseerden beiden als het geweten van de Nederlandse samenleving en beiden gaven zij nu en dan toe aan de verleiding om in een verrukkelijke zin schandaal te maken. Dat de moraal bij Weyerman soms impliciet blijft en vaak 'verduisterd' wordt door beeldspraak is onloochenbaar, maar nog geen bewijs voor het ontbreken van een morele strekking.

In 1735 waagde Jacob Campo Weyerman een nieuwe poging om het terrein dat hij aan Van Effen had moeten laten te herwinnen. Twee jaar daarvoor was hij een groot-scheeps offensief gestart, tot herstel van aanzien en commercieel succes had dat niet mogen leiden.⁴⁸ De kansen oogden in 1735 wat beter. *De Hollandsche Spectator*, vanaf 1731 zo'n allesverslindende concurrent, leek in 1734 en in de eerste weken van 1735 aan het eind van zijn krachten. Aan weerklank ontbrak het niet, maar wel aan vitaliteit. Sommige lezers namen het gesteun van Heer Spectator - in zekere zin hoorden klachten over de gezondheid bij zijn rol als oude heer - letterlijk, zij zonden geneesmiddelen. Weyerman zal gehoopt hebben dat de jeremiaden aan Van Effen zelf ontsnapten: wie weet kon hij de klagende strompelaar definitief ten val brengen en zijn eigen rijk herstellen.

In de voorbije periode - 1731-1735 - was de wereld van de tijdschriften gedomineerd door *De Hollandsche Spectator* en door het recenserend tijdschrift *De Maandelyke Uittreksels*. Het laatste had zich van het algemene geleerdijdschrift, dat het in 1715 was, ontwikkeld tot een tijdschrift dat zich steeds sterker op theologische literatuur oriënteerde, zich steeds nauwer verbond met 'onze Hervormde Nederlandsche kerk' en in 1735 voorredes besloot met 'Amen'. De nieuwjaarsboodschap, waarmee deel 40 van de *Maandelyke Uittreksels* in januari 1735 opende, was een preek van twaalf pagina's. Daarin werd gewag gemaakt van de snelheid van de tijd en de vergankelijkheid van het ondermaanse:

't Leven van den menschen is maar als een droom, en een' voorbygaande schaduwe; zyne heerlykheit als het gras, en als ene bloeme des Velts; zyn geluk vliegt dikwyls weg als met Arentsvleugelen, en laat niet anders dan een bittere geheugenis van het genotene na.⁴⁹

Gekweld door de kater van het voorbije geluk, gevlogen 'als met Arentsvleugelen', liet de redactie weten dat de enige zekerheid in God was. In de redactie van het tijdschrift was die zekerheid niet te vinden: in juni 1735 liet men weten dat in drie besprekingen - over een *Taaler*-vertaling, het *Vertelsel van de ton* van Jonathan Swift en de *Gedenkschriften* van Pollnitz - 'onrechtzinnige gevoelens en aanstootelyke uitdrukkingen', 'strydig tegens de goede leer en Zeden', hadden gestaan. De drukker

adviseerde de lezers net te doen alsof die besprekingen niet in het tijdschrift hadden gestaan.⁵⁰ Dat was de stemming in 1735: in hun nieuwjaarsboodschap zagen de *Maandelyke Uittreksels* de vleugels van de adelaar al uit het zicht verdwijnen toen de eerste aflevering van *Den Adelaar* nog verschijnen moest.

Met de naam van zijn weekblad vervulde Weyerman een oude wens. Grote moed, zelfs overmoed, sprak uit de naamgeving. De adelaar - of arend - had als embleem vele functies, maar dominant waren kwaliteiten als heerszucht, superioriteit en nobelheid. De adelaar werd gebruikt als embleem voor iemand 'die den luister en adel van zyn geslacht beantwoordt met zyne eigene deugt en braefheit'. Dat alles omdat 'Natuurkundigen' over 'deze koning der vogelen' het volgende weten te vertellen:

dat hy zyne jongen draeit met het gezigt tegen de zon, en die hy ziet dat hunne oogen tegen des zelfs stralen onbeweeglyk houden, spaert hy, als niet ontaerdende van hunnen voortteeler, die tegen de zon kan opstaren met open ogen; maer de jongen die hiervoor de oogen moeten sluiten, werpt hy uit het nest, als ongelyk zynde aan de edelheit van hun geslacht.⁵¹

Dezelfde geschiedenis wordt met kleine varianten verteld om de adelaar te kronen als symbool van de 'eenhoofdige regering', als monarch bij uitstek.⁵² Hardhandigheid lijkt een andere eigenschap van de zegevierende en 'scherpziende' vorst van het heelal.

In de *Adagia* van Erasmus vertegenwoordigt de adelaar het hoogste. Wie zich met de adelaar vereenzelvigde, rechtvaardigde daarmee zijn verachting van de wereld. In de paragraaf 'Contemptas et Vilitates' van Erasmus' *Adagia* treedt de adelaar driemaal op. Van Erasmus zelf stamt de bekende spreuk: 'Aquila non captat muscas' - een adelaar jaagt niet op vliegen; wat zoveel wil zeggen als: een verheven geest ziet neer op onbetekenende zaken. In dezelfde categorie van spreekwoordelijke verachting huizen 'Aquila thripas aspiciens' - een arend kijkt naar houtwormen - en 'Aquilam cornix provocat' - een kraai daagt een arend uit.⁵³ Dat Weyerman en zijn lezers hun Erasmus, en dan speciaal de *Adagia*, kenden, behoeft nauwelijks betoog.

De adelaar voelde zich ver verheven boven het kleinzielige gepruts van de mensheid. In het weekblad *Den Adelaar* werd de superioriteit van de in het blad heersende adelaar niet gedemonstreerd door de voortreffelijke eigenschappen van deze vorst breed uit te meten. In de eerste aflevering werd de naam van het weekblad zelfs schoorvoetend gepresenteerd - namen deden er immers niet zo toe. In het vervolg heette de ik-verteller 'den Adelaar', hij bleek te beschikken over 'doordringende oogen' en een 'gryzen bol': die scherpe blik en grijze haren deelde 'de adelaar' met collega's als Hermes en Heer Spectator. Vreemd voor een adelaar waren diens 'schertsent accent', goede geheugen en de vertellerscapaciteiten. Om de adelaarsfictie niet te ver te voeren, werd het woord geregeld aan 'den Adelaar' ontnomen door 'den Schryver van den Adelaar'.⁵⁴

De superioriteit van de adelaar kwam in *Den Adelaar* niet rechtstreeks tot uitdrukking, maar bleek indirect - uit de beschrijving van de inferioriteit van de platvloerse mensheid. De minachting, waarmee 'den Mensch en deszelfs Bedryven' waargenomen en afgebeeld werden, deden als vanzelf besluiten tot de verheven positie van de ade-

laar, de hooghartigheid van de superieure geest. Volgens de advertentie in de *Leydse Courant* zouden de beschouwingen in *Den Adelaar* 'te gelyk' zedekundig en vrolijk zijn, maar een bijzondere vorm van vrolijkheid overweegt: de door een hopeloos wijsgerige Landedeling in de eerste aflevering afgekeurde cocktail van 'gal gestort in den beker van vrolykheit' wordt in *Den Adelaar* veel geschonken.⁵⁵

Weyerman verachtte in *Den Adelaar* op verschillende manieren. Zo worden twee scheldende marktvrouwen veracht door de proporties van hun twist tot in het absurde te vergroten. Het krakeel heet in het weekblad 'een heerlyk zeegevegt', de scheldwoorden worden 'bomben en karkassen', terwijl de plaats van handeling wordt hervormd in 'den Oceaan van de vischmarkt, ofte (...) de Middellandsche zee van de appelmarkt'.⁵⁶ Tegen een dergelijke satirische vergroting is een scheldpartij, toch al niet zo'n verheffend schouwspel, niet opgewassen.

In overeenstemming met de adelaarsfictie is een ander satirisch middel, gebruikt om de verachting van de mens en 'deszelfs Bedryven' te accentueren: het veelvuldig optreden van vogels in de elf afleveringen van *Den Adelaar*. Nader onderzoek heeft uitgewezen dat in de 88 pagina's van het weekblad liefst 62 vogelnamen voorkomen. Die 62 vogelnamen behoren toe aan 36 verschillende vogels. In het onderzoek is de adelaar niet meegeteld. De meeste vogels verbeelden mensen. De wereld in *Den Adelaar* wordt door de vele vogelnamen en het leiderschap van de adelaar een angstig Avifauna. De satirische verkleining van de wereld tot een volière en de mens tot een vreemde vogel geeft uitdrukking aan verachting.

Beide procédés lijken niet typerend voor *Den Adelaar* alleen, maar eerder een kenmerk van Weyerman's satire in het algemeen. Of zelfs dat niet: vergroting en verkleining zijn eigen aan de satire. De reductie van de wereld tot een vogelkooi komt in het werk van Weyerman veel meer voor: in 88 pagina's *Rotterdamsche Hermes* worden 52 vogelnamen (van 36 verschillende vogels) aangetroffen, in 88 pagina's *Den Vrolyke Tuchttheer* bedraagt het aantal vogelnamen zelfs 108 (en het aantal verschillende vogels 43).⁵⁷ Ook voor later werk is de betekenis van de vogelmetafoor al vastgesteld.⁵⁸ De satirische verkleining van de mens tot een vogel in *Den Adelaar* is dus niet uniek in het werk van Weyerman, maar door het optreden van de adelaar als 'hoofd-redacteur' wint de vogelmetaforiek wel aan noodzakelijkheid.

In *Den Adelaar* - en in Weyerman's andere weekbladen - karakteriseren de vogelnamen doorgaans de mens in zijn slechte eigenschappen. De erotische hoofd- of bijbetekenis van sommige vogelnamen is bij Weyerman favoriet: 'duyven' zijn bij hem vaak lichte vrouwen en een 'koekoek' is altijd een bedrogen echtgenoot. Meestal is de vogelmetaforiek origineler en subtieler. Het idee van de wereld als volière wordt in het weekblad versterkt door de gevleugelde eerste alinea's van enkele afleveringen. In de tweede aflevering waarschuwt de 'Adelaar' enkele 'gekuufde Kievitten' dat hij tussen hun 'veders' komt 'insnorren'. In het begin van de derde aflevering bevindt 'den Adelaar' zich andermaal in vrouwelijk gezelschap: met vijf dames is hij aan het 'papegaaien' tot er 'een sesde spegt' komt 'flodderen in het salet'. De daaropvolgende aflevering opent andermaal met een scène waarin de adelaar in gezelschap van vrouwelijke vogels, in dit geval 'exters', verkeert.

In de elf overgeleverde afleveringen van *Den Adelaar* treffen enkele thema's. Die thema's hangen nauw samen en houden sterk verband met Weyerman's benarde positie in Vianen. Het geringe aantal afleveringen van het weekblad maakt de bundeling compact en overzichtelijk, toch lijkt me de thematische samenhang niet louter produkt van de geringe omvang.

Den Adelaar was geen commentator van de krant: daarmee is een belangrijke vijand van samenhang onschadelijk gemaakt. De 'faits divers' van de actualiteit veroordelen de mercurius zo gemakkelijk tot een weekblad dat de afwisseling moet bekopen met gebrek aan samenhang. Dat is stellig een van de redenen waarom Weyerman ook al in eerdere, succesvoller weekbladen wenste te breken met de hem hinderende traditie van het nieuwscommentaar. Juist in *Den Adelaar* lijkt die wens, die strijdig leek met het verlangen van vele lezers, in vervulling te zijn gegaan.

Op een aantal plaatsen in het weekblad wordt verwezen naar Weyerman's domicilie: al op pagina 2 verrijst de hoofdkerk van Vianen, kort daarna gevolgd door 'den Viaansche wachttore van de Graaf van Sint Paul'. De adelaar kiest zelfs in Vianen posities met uitzicht. Enige afleveringen later resten er van de wachttore nog slechts 'puynhoopen'.⁵⁹ Met die verwijzingen naar zijn verblijfplaats erkende Weyerman impliciet zijn bekende moeilijkheden: van Weyerman's afgang in 1731 waren lezers terdege op de hoogte. De sporen van Vianen - en specifiek het lot van de wachttore - leiden naar twee belangrijk thema's in *Den Adelaar*: de vanitas-gedachte en het inconstantia-motief.

In het begin van de eerste aflevering wordt de ijdelheid van de menselijke strevingen gezongen. Op welhaast uitbundige wijze wordt de vergeefsheid van de uitgave van een 'weekelyksch Papier' benadrukt. De uitgave van een weekblad was voor een adelaar als het jagen op vliegen. Lezers, zo had de ervaring de auteur geleerd, waren 'koffihuys staatkundigen', muggezifters. Uiteraard gaat het hier om een bescheidenheidstopos - de lezer was dat zo vergeefse en vergankelijke weekblad al aan het lezen - en een hernieuwde poging tot lezerseducatie.

Wat in vergelijking met de nieuwjaarsboodschap van de *Maendelyke Uittreksels* opvalt, is de haast heidense verwerking van het vanitas-motief in Weyerman's weekblad. In het vrome maandblad wordt de klacht over de dingen die voorbijgaan gevolgd door de troostrijke gedachte van Gods onvergankelijkheid, terwijl in *Den Adelaar* de aardse vergankelijkheid wordt gedemonstreerd aan de weekbladen en de eeuwigheid gereserveerd is voor Hugo de Groot, Hooft, Huygens, Dousa en Vondel.

In de eerste aflevering van *Den Adelaar* blijkt de 'verandering' ('inconstantia') 'de grootste Ambachtsvrouw des weerelds'; 'den tyd is haar Agent, die allerhande zaaken ten tonnele opvoert, tot handhaaving van haare onbestendige heerschappy'.⁶⁰ De tijd treedt in het weekblad behalve als 'Agent' ook nog op als oplossing van een 'Raadzel'.⁶¹

Eveneens in de eerste aflevering rollen voor het eerst de 'biljartbollen en teerlingen' - hier nog 'tot tydverdrijf der Ottomannische Kantoortjongens en besneedene Ligtemissen'. In de afleveringen die volgen blijven de biljartballen rollen. Het meest spectaculaire optreden wordt de biljartballen gegund in de vierde en zesde aflevering. In de vierde aflevering staat een dialoog, een absurd gesprek, tussen twee broers. In het

gesprek passeren tal van kardinale ondeugden de revue: die ondeugden worden verantwoordelijk geacht voor de ontaarding van de zoon van een van beide gesprekspartners. Uiteindelijk komen alle ondeugden samen in het biljarten, dat in de beschrijving van Weyerman een poel van verderf - en even noodlottig als een oorlog - blijkt.

Met het rollen van de biljartballen - in de zesde aflevering zijn we getuige van een biljartwedstrijd, een soort 'snooker' op leven en dood - wordt 'beeldsprakelyk' het thema van de 'inconstantia' aangesneden. Geld dat als inzet dient bij het spel wordt door de grillen van Fortuna verdeeld. De spreuk die Weyerman in de *Echo des Weerelds* memoreerde, bevestigt de rol van de biljartbal als embleem van veranderlijkheid, van de 'inconstantia': 'Den Mensch is een Biljart kloot, die moet rollen tot hy stuyt, of buyten Boord vliegt.'⁶²

Behalve de veranderlijkheid van het menselijk leven en de vergankelijkheid, de vergeefsheid van het menselijk streven - de inconstantia- en vanitas-thematiek - is er nog een belangrijk thema in *Den Adelaar*: de 'Gerechtigheid'. Het meest expliciet komt het thema van de 'justitia' aan bod in de vijfde aflevering, impliciet is het thema aanwezig in afleveringen over 'repentagie' en omkoping, de vijanden van de 'heylige Gerechtigheid'.⁶³

Over hetzelfde thema had Weyerman in 1734 al vrome woorden gesproken in de 'Opdragt' aan Everard Francois Schimmelpenninck, een dedicatie die aan Weyerman's 'Andwoordt' op *Eenige scherpe aanmerkingen over de Historie des Pausdoms* voorafging. Schimmelpenninck was onder meer drost van de 'Stad en Lande van Vianen', de plaats waar Weyerman genadebrood at en voor de bijbehorende wijn de schulden hoog liet oplopen bij de plaatselijke slijter.⁶⁴ J. de Vet lijkt het Weyerman niet als verdienste aan te rekenen dat hij het 'blijkens het slot van zijn *Opdragt* geenszins overbodig (achtte) God in de hemel te bidden dat het de weledelgestrenge heer drost vergund zou zijn 'om de waare Vrienden te (...) schiften uyt de vleyende vyanden, en nooit te willen luisteren na de laatsten, noch ooit eenig misvertrouwen op te vatten tegens de eersten.'⁶⁵ Verdienstelijk is dit optreden als 'Kerkuil' niet, maar misschien wel verstandig. Overigens is het nogal gemakkelijk de uit nood geboren zelfvernederings ironiseren. Enige jaren later zou Weyerman het zere been van de burgemeester van Vianen gevoelig raken: dat was niet verdienstelijk, maar vooral zeer onverstandig.⁶⁶

In de 'Opdragt' werd een beschouwing over gerechtigheid ten beste gegeven, die sterk geïnspireerd is door iconologische handboeken.⁶⁷ Die beschouwing had alles te maken met Weyerman's moeilijke positie in Vianen. Op de bescherming van de drost wordt met vertoon van ogenschijnlijk diepgravende wijsbegeerte een dringend beroep gedaan.

In *Den Adelaar* stelt Weyerman opnieuw de gerechtigheid aan de orde, ongetwijfeld met hetzelfde doel. De overheid diende onder gerechtigheid vooral de bescherming van Jacob Campo Weyerman te verstaan. Wie zo om bescherming smeekt, moet wel wat te vrezen hebben. De diepgang van zijn vertogen over de gerechtigheid mag dan tegenwoordige lezers niet imponeren, belangrijker is natuurlijk of de vertogen aan Schimmelpenninck en andere verantwoordelijken bevielen.

De rechtvaardigheid wordt in *Den Adelaar* bedreigd door omkoping. De onrechtvaardigheid vertoonde zich als een lelijke vrouw die een met bloed besmeurd rood gewaad droeg: de zuiverheid van het recht was aangetast door omkoping. In de elfde aflevering beklagt de geest van Brutus zich over de pest van de 'algemeene Omkoopning'; dat euvel kon slechts bestreden worden door 'het vuur der heylige Gerechtigheyt'. Het is overigens opvallend dat Weyerman wel vaker voor hardhandige strafmaatregelen pleitte: ook sodomieten werden naar Weyerman's oordeel niet zwaar genoeg gestraft, een vuurdood zou beter passen. Of Weyerman door associatie met uiterst radicale vormen van normhandhaving hoopte zelf buiten schot te blijven - of dat hij zo zijn gezag als strenge 'censor morum' dacht te kunnen versterken - is moeilijk uit te maken.

Woeker is ongerechtigheid: de ongelukkige die als slachtoffer van het noodlot, de 'inconstantia' van de wereld, met schulden beladen is, moet om zijn eerste schulden te delgen bij woekeraars lenen en zal allengs grotere schulden maken. Zo wordt de kleine schuldenaar uiteindelijk tot wanhoop en misdaad gedreven. De woeker - ofwel de 'repentagie' - wordt geportretteerd in twee afleveringen van het weekblad. In de vijfde aflevering treedt een woekeraar op die de 'Smous Ravensaas' genoemd wordt en in de negende aflevering verschijnt een hele reeks, overwegend 'Hoogduytsche joden' op het toneel om de dubieuze woekerpraktijken uit te voeren. Het onmenselijke van de woeker wordt in *Den Adelaar* met verachting tegemoet getreden. Die verachting, die bijna vanzelfsprekend een antisemitisch karakter aannam, krijgt bij Weyerman gestalte in een beproefde metafoor: de woekeraar wordt verbeeld als wolf.⁶⁸ De bloed-dorst van de wolf verwijst naar de meest 'onmenselijke' kanten van de mens. In de *Echo des Weerelds* weerklinkt Hobbes' bekende adagium: 'Den Mensch verstrekt een Wolf aan den Mensch'.⁶⁹

Met zijn kritiek op de omkoping - in de mond gelegd van de geest van Brutus - poseert Weyerman als een moralist die de 'heylige Gerechtigheyt' tot maatstaf heeft verheven.⁷⁰ Eigenbelang is evenzeer in het geding. Op de rechtvaardigheid hoopte hij een beroep te kunnen doen en voor de afhankelijkheid van woekeraars had hij vrees. Weyerman's schuldeisers in Vianen en daarbuiten zullen niet erg onder de indruk zijn gekomen van de kritiek op de woeker en de verheerlijking van de 'justitia'. In Vianen liepen de schulden hoog op van de man die als adelaar scherp zei te zien en wiens gedachten een hoge vlucht namen: zijn afhankelijkheid nam van maand tot maand toe.

Het onvoltooide Turkse sprookje, 'De ondankbare Fatima' in de tiende aflevering, is op het eerste gezicht nogal raadselachtig. In het manuscript, dat door Arendsoog ontcijferd zou zijn en nu in *Den Adelaar* afgedrukt werd, wordt verhaald van de lotgevallen van een 'Dervis'. Deze 'Dervis' is een vrolijke vertaler, die het verzoek krijgt om in ruil voor geld de 'leevenbyzonderheeden' van zekere ontrouwe Sultane publiek te maken. De 'Dervis', die verrassend veel trekken met Weyerman gemeen heeft, woont aan de Vechta, de opdrachtgever woont in Threcut en er is sprake van een buitenplaats aan het Kouderabs Meer. De anagrammen zijn doorzichtig: de Vecht, Utrecht en het Abcouder Meer. Het lijkt er sterk op dat Weyerman alludeert op een affaire die hem uiteindelijk noodlottig zou worden: de chantage van de Abcouder wedu-

we Bruynsteen, die als Koriska geportretteerd dreigde te worden, inclusief een schets van haar 'leevensbyzonderheeden', indien zij niet met enige zilveren kandelaars over de brug kwam.⁷¹ Reageert Weyerman op de geruchten over deze affaire? En relateert hij deze pijnlijke episode als 'een grapje'? Of belijdt hij onschuld en verwijst hij naar een Utrechtse opdrachtgever?

Het laatste thema dat ik aan de orde wil stellen, is de strijd met *De Hollandsche Spectator*. Enige samenhang met de hiervoor besproken thema's - vanitas, inconstantia en justitia - valt moeiteloos te ontdekken. Op de eerste pagina van het weekblad wordt de vergeefsheid van het schrijven van een 'weekelysch Papier' in direct verband gebracht met de gemiddelde stompzinnigheid van de tegenwoordige lezers: het zijn zeurpieten, 'koffihuys staatkundigen', 'theeklappeyen' en vooral 'partydige, en met den styl der loodzwaare Beschouwers vooringenomenen leezers'. De Beschouwer, met wie de lezers zo geheel ten onrechte dweepten, is uiteraard *De Hollandsche Spectator*. Zoals Fortuna schenken de lezers hun gunsten blind; de zotte veranderlijkheid van de lezers veroordeelt de weekbladschrijver, die toch al niet voor de eeuwigheid schrijft, tot een wel erg smalle marge. Het is in de ogen van *Den Adelaar* een zaak van eenvoudige rechtvaardigheid dat de grote tekorten van *De Hollandsche Spectator* worden aangewezen. Van veel vertrouwen in een goede afloop getuigt de geseling van de tegenwoordige lezer niet: het optreden van *Den Adelaar* voor verachtelijke lezers die de beroerde stijl van het concurrerend weekblad waarden, lijkt tot mislukken gedoemd. *Den Adelaar* moest vliegen vangen.

De kritiek op *De Hollandsche Spectator* geldt de stijl, en daarnaast het gebrek aan 'vinding, geest, en oordeel'. Deze laatste trits keert in de kritiek van Weyerman op het blad van Van Effen terug.⁷² De meest uitgebreide aanval op *De Hollandsche Spectator* is te vinden in de zevende aflevering van *Den Adelaar* die op maandag 11 april 1735 verscheen. Op 8 april van dat jaar was nummer 360 van *De Hollandsche Spectator* verschenen: dat was het allerlaatste nummer en in dat nummer werd afscheid genomen. De zevende aflevering van *Den Adelaar* zong dus het requiem van *De Hollandsche Spectator*: de valse toon van de verachting was daarin prominent aanwezig. In deze aflevering worden de lezers in twee groepen ondergebracht: 'de bequaame leezers' en 'die geenens die naauwelyks konnen spellen', respectievelijk de lezers van *Den Adelaar* en die van *De Hollandsche Spectator*. De kwaliteiten van Weyerman's weekblad worden niet breed uitgemeten - dat zou erg onbescheiden zijn -, maar uit de kritiek op het concurrerend blad mocht afgeleid worden dat in *Den Adelaar* heel wat verhevener normen golden. Een staaltje van Weyerman's kritiek:

Ik noem by uytmuntendeyheit het weekelyks papier van den Hollandschen Spectator, een weekelyks schrift, volgens bericht, onderschraagt by een viertal schryvers, welke penhelden hunne knieschyven toevouwen, op de wyze der Asiatische kameelen, onder den muylezels sadel bestapelt met die zwaarmoedige weekelyksche vracht, alleenlyk om te voldoen aan den smaak en de bevating der spellende leezers.⁷³

Als verdediger van *De Hollandsche Spectator* schuift Weyerman in *Den Adelaar* zijn kapper naar voren. Nu niet bepaald iemand aan wie men een subtiel literair oordeel toevertrouwt. De kapper, die satirisch opgeblazen wordt tot 'den Surintendant van myn baard', acht *Den Adelaar* te duister. Een dergelijk verwijt had Weyerman vanaf zijn *Rotterdamsche Hermes* achtervolgd.

In *Den Adelaar* bestaat het weerwoord op het kapperlijke vonnis uit een beschuldiging aan het adres van het lijfblad van kappers: *De Hollandsche Spectator* was al te 'doorschynent' en in vergelijking daarmee moest een weekblad van kwaliteit al snel duister heten. Nadat de kapper zo afgedroogd is, richt *Den Adelaar* zich direct tot zijn concurrent:

Ey lieve zeg ons eens, geduchte Spektator, wat nut, wat vermaak vervat een verstaanbaar weekelyks schrift, wanneer deszelfs schryfwyze en stoffe zo loom en dof nederdaalen op de bevatting der leezers, gelyk als een lap vermolsemt loot, die by een stormwind uyt den toren geschaakt, plompverlooren nedervalt voor de klompen eens boerekosters op een onbevloert kerkhof?⁷⁴

Heer Spectator antwoordde niet meer. Het einde van *De Hollandsche Spectator* voedde Weyerman's hoop op succes en daarmee op afbetaling van schulden, op financiële en morele rehabilitatie. Hij onderschatte daarbij de mate waarin Van Effen met zijn weekblad intussen school gemaakt had. Het type weekblad dat Weyerman schreef was met Weyerman zelf uit de mode geraakt. De satire van Weyerman - men had er jaren van genoten, maar het lachen was vergaan toen de schrijver zijn gezag verloor. Nu heette deze satire smakeloos.

Van de elf verkooppunten van *Den Adelaar*, vermeld op de laatste pagina van iedere aflevering, waren er zeven die deel hadden uitgemaakt van de reeks van twaalf adressen, waar *De Hollandsche Spectator* verkocht werd. Het distributienet van beide weekbladen vertoonde een belangrijke overlapping: de kansen voor *Den Adelaar* om te herrijzen uit de as van *De Hollandsche Spectator* waren bijgevolg niet slecht. Het komt me voor dat Weyerman deze kansen zelf ruïneerde door zo opzichtig de strijd met *De Hollandsche Spectator* aan te gaan: hij kon moeilijk de opvolger worden van auteurs die hij zo hardhandig over de kling had gejaagd. Met zijn kritiek schaadde hij de kansen als erfopvolger. Het lijkt erop dat Weyerman dat ook niet wilde: hem hoorde de kroon en *De Hollandsche Spectator* had hem die genomen. Nu was het tijd het onrecht te herstellen. Daarbij miskende Weyerman dat *De Hollandsche Spectator* een nieuwe norm geschapen had: weekbladjournalistiek was voortaan spectatoriale journalistiek, scherpe satire en 'beeldsprakelyke' stijl waren daarbij taboe. Sinds 1731 was het domein van het 'weekelyks schryven' in twee gebieden verdeeld: de satirische bladen in de mercuren-traditie van Doedyns en Weyerman werden onderscheiden van de strikte navolgers van Addison, Steele en Van Effen zelf. Dat Weyerman deze scheiding niet accepteerde, is te begrijpen: toen hij met schrijven begon, was er geen onderscheid en het sindsdien getroffen onderscheid zal hem gekunsteld zijn voorgekomen. *Den Adelaar* was een laatste kans op herstel van het verloren terrein: die kans kon Weyerman niet grijpen omdat hij het niet wilde, en hij wilde hem niet grijpen omdat hij het niet kon.

Niet *Den Adelaar* trad in de voetsporen van *De Hollandsche Spectator*, maar het blad dat in de elfde en vermoedelijk laatste aflevering van *Den Adelaar* als volgt gedood-verfd wordt:

het weekelyks papier gedoopt den Schertser, een schrift noch wel zo zinryk als de vertelling van Tondalus en zyn Koe, en al ommers zo vrolyk als een uythangbort van het Vagevuur.⁷⁵

In dezelfde aflevering moest worden erkend dat de uitgave van *Den Adelaar* 'versloft' was: vertraging was geen goed teken. Op die vertraagde aflevering volgde bij mijn weten geen nieuwe aflevering meer.

De eerste aflevering van *De Schertser* verscheen op maandag 11 april. Dat was dezelfde dag waarop de zevende aflevering van *Den Adelaar* verscheen: de aflevering waarin met *De Hollandsche Spectator* afgerekend werd. En het was onmiddellijk na het verscheiden van *De Hollandsche Spectator*. Het nieuwe weekblad werd uitgegeven door Jacobus Loveringh, 'Boekverkoper tot Amsterdam in de Kalverstraat, naest het Heeren Koffyhuys'.

Loveringh, de uitgever van *De Schertser*, stond in de lijst van verkooppunten van *Den Adelaar* als eerste vermeld. De in een lijst van verkooppunten eerstgenoemde 'boekverkoper' geldt vaak als de 'uitgever'. Als dat ook voor de lijst in *Den Adelaar* geldt, dan hebben we te maken met een bijzondere situatie: Loveringh gaf *Den Adelaar* en *De Schertser* uit. Omdat precieze gegevens ontbreken, blijft de dubbelrol die ik hier aan Loveringh toeschrijf, vanzelfsprekend een hypothese. Gesteld dat deze voorstelling van zaken juist is, dan is Loveringhs initiatief om vanaf 11 april een nieuw blad uit te geven op zijn minst opmerkelijk. Zo deed hij een ander blad uit zijn fonds, *Den Adelaar*, concurrentie aan. Of wilde hij wel eens zien welke traditie het sterkst bleek?

In fondslijsten van Loveringh komt *Den Adelaar* niet voor. Maar dat zegt weinig: het weekblad telde slechts elf afleveringen en was vanwege die geringe omvang als boek onverkoopbaar. *De Schertser* redde het wel en komt in boekvorm op Loveringhs fondslijsten voor.⁷⁶ Wat zeer te denken geeft, is het volgende: van de veertien verkooppunten van *De Schertser* waren er negen, die ook voorkwamen op de lijst van elf van *Den Adelaar*. Het nieuwe blad van Loveringh maakte grosso modo van hetzelfde circuit gebruik.

Als er al van een strijd om de opvolging van *De Hollandsche Spectator* gesproken kan worden - al dan niet binnen het fonds van uitgever Loveringh -, dan werd die strijd glansrijk gewonnen door *De Schertser*. Dat *Den Adelaar* nog wel enige gevechtskracht had, blijkt uit de aanval die in de elfde aflevering op *De Schertser* ondernomen werd. Het was tevens de laatste aflevering.

In tegenstelling tot *Den Adelaar* presenteerde het nieuwe blad zich als opvolger van *De Hollandsche Spectator*. De 'timing' van de eerste aflevering van *De Schertser* wijst daar al op. In een advertentie in de *Amsterdamsche Courant* wordt de suggestie van 'opvolging' versterkt door de mededeling dat het nieuwe 'Weekelyks schrift' 'op het zelfde Formaet van de *Hollandsche Spectator*' uitkomt. Het bibliografisch formaat

van *De Hollandsche Spectator* en *De Schertser* stemt overeen: octavo in vieren. Het wijkt af van het bij Weyerman's weekbladen gebruikelijke kwarto.⁷⁷

In de eerste aflevering van *De Schertser*, die van 11 april, wordt op indirecte wijze de eventuele concurrentie van Weyerman en *Den Adelaar* bestreden. Er wordt kritiek geleverd op hoogvliegend moralisme: op de eerste pagina laat *De Schertser* voor de goede verstaander via twee 'gevleugelde' metaforen weten op wie gedoeld wordt. Later in die aflevering is de verwijzing nog duidelijker waar een concurrent bestrafend wordt toegesproken: die concurrent zou gezegend zijn met sterkere ogen dan die van de gewone stervelingen, verder zou hij van de inkomsten 'zyner Weekelyksche Schriften' moeten leven en niet langer in staat zijn 'om zyn vorige rol op het Toneel der Weereld' te spelen. Waar dan ook nog over de concurrent beweerd wordt dat hij zich verbeeldt medemenssen op klippen te moeten wijzen waar hij zelf schipbreuk op heeft geleden, dan is het onvermijdelijk daarbij aan Jacob Campo Weyerman te denken.⁷⁸

Het oordeel van *De Schertser* werd kennelijk door velen gedeeld. Lezers zochten naar een opvolger van *De Hollandsche Spectator* en vonden die tot en met eind mei 1736 - 60 nummers lang - in *De Schertser*. De hoogmoed van *Den Adelaar* kwam na elf weken voor de val. Daarmee werd de spectatoriale variant van de 'weekelyksche Schriften' de dominante vorm, terwijl de satirische weekbladen goeddeels van het toneel verdwenen. Het zou echter onjuist zijn uit de scheiding der geesten, die in 1731 gestalte kreeg en in 1735 een feit was, te besluiten dat er voordien geen eenheid heeft bestaan: tot 1731 bestond er één genre, dat van de 'weekelyksche Schriften', een preciezer genrebesef ontbreekt. Nadien vindt uit polemische overwegingen specificatie plaats.

Terwijl Weyerman *Den Adelaar* publiceerde, verzamelde het Hof van Holland belastend materiaal. Het Turkse sprookje 'De ondankbare Fatima', te vinden in de tiende aflevering van *Den Adelaar*, lijkt een reactie op de gerechtelijke actie. Uiteindelijk kwam het tot een proces en Weyerman werd wegens smaad en chantage tot levenslang veroordeeld. Hoogmoed en geldgebrek eisten hun tol.

In de *Rotterdamsche Hermes* verkoos Weyerman voor een volgend leven de hoge roekeloze vlucht van de arend boven het routineuze rooftochtje - om een mager muiszenmaal - van de kerkuil. In de *Adagia* van Erasmus had Weyerman gelezen dat de vergelijking van een arend met een nachtuil de ongerijmdheid bij uitstek was: 'Aquilam noctuae comparas'. De nachtuil gold als een 'jammervogel' bij de Egyptenaren, als een bode van de dood.

Die ongerijmdheid werd pijnlijk werkelijkheid in het leven van Weyerman. Het verlangde leven van *Den Adelaar* duurde elf afleveringen. De adelaar bleek een 'jammervogel'. Gevangen op de Voorpoort in Den Haag nam de ziel van Weyerman een laatste gedaante aan: die van kerkuil. Volgens biograaf Kersteman dresseerde de gekooide satiricus in gevangenschap muizen, hij hield ze in elk geval goed in het oog. Serviele en vrome werkjes, produkten van zijn penitentiare carrière, vormen het wrede bewijs van Weyermans uiteindelijke metamorfose van adelaar in kerkuil. Het zou bijzonder wreed - en uiterst ongerijmd - zijn om in het geschiedverhaal van de

'weekelyksche Schriften' Weyerman andermaal te kooien en wel in een bizarre 'status aparte'.

Noten

- 1 Jacob Campo Weyerman, *De Rotterdamsche Hermes*. Ed. A. Nieuweboer. Amsterdam 1980, no. 58 (28 aug. 1721), p. 402-403. Over Weyerman: Peter Altena, Willem Hendrikx (red.), *Het verlokend ooft. Proeven over Jacob Campo Weyerman*. Amsterdam 1985; Ton J. Broos, *Tussen zwart en ultramarijn. De levens van schilders beschreven door Jacob Campo Weyerman (1677-1747)*. Amsterdam 1990; *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* (vanaf nu: *MedJCW*). Elly Groenenboom-Draai bereidt een dissertatie over Weyerman's *Rotterdamsche Hermes* voor.
- 2 Weyerman, *Rotterdamsche Hermes*, p. 136. Zijn 'Mecenaten' noemt Weyerman zijn lezers o.a. in Jacob Campo Weyerman, *Den Amsterdamschen Hermes*. Amsterdam 1721-1723, 2 dln, I, p. 10.
- 3 Jacob Campo Weyerman, *Den Adelaar*. Amsterdam 1735. Volgens Marleen de Vries, *Aanzet tot een bibliografie van de gedrukte werken van Jacob Campo Weyerman (1677-1747)*. Amsterdam 1990, p. 45 is *Den Adelaar* in twee exemplaren overgeleverd: de Koninklijke Bibliotheek Den Haag bezit de eerste twee afleveringen, de UB Amsterdam de eerste elf afleveringen. Vanzelfsprekend is het dit laatste exemplaar dat ik gebruikt heb. In de *Rotterdamse Librije* (1890), no. 2, p. 10 is sprake van *Den Adelaar* in elf afleveringen.
- 4 Geciteerd volgens J. Bruggeman, *Descriptieve bibliografie van Jacob Campo Weyerman - Periodieken*. 's-Gravenhage 1986, p. 137.
- 5 P.J. Buijnsters, *Van 'Misanthrope' tot 'Hollandsche Spectator'*. Over aard en ontwikkeling van het schrijverschap van Justus van Effen. Mededelingen KNAW, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks 54, no. 6. Amsterdam 1991, p. 18; P.J. Buijnsters, *Justus van Effen (1684-1735). Leven en Werk*. Utrecht 1992, p. 277.
- 6 C.M. Geerars, 'Jacob Campo Weyerman (1677-1747)'. In: *Annalen van het Thijmgenootschap* 45 (1957), p. 249-321; C.M. Geerars, 'De vrijdenkerij in de journalistieke werken van Jacob Campo Weyerman'. In: *Tijdschrift voor de studie van de Verlichting* 3 (1975), no. 1, p. 17-63.
- 7 Jacob Campo Weyerman, *Den Vrolyke Tuchtheer (1729)*. Ed. A.J. Hanou. Amsterdam 1978, 2 dln. Vergelijk voorts *De satiricus Jacob Campo Weyerman*. Cat. Kon. Bibl. Den Haag. 's-Gravenhage 1987.
- 8 Buijnsters, *Van 'Misanthrope'*, p. 7; Buijnsters, *Justus van Effen*, p. 12.
- 9 J. Stouten, 'Verlichting in afleveringen: over tijdschriften in de achttiende eeuw'. In: Marijke Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen 1984, p. 115-135. Sindsdien verschenen o.a. P.J. Buijnsters, *Spectatoriale geschriften*. Utrecht 1991; talrijke artikelen in het *Documentatieblad van de Werkgroep Achttiende Eeuw* (o.a. een themanummer over het *Journal Littéraire*) en in de *MedJCW* (o.a. over Doedyns, Van Swaanenburg, Van Leeuwen, Weyer-

- man en *Janus*). Van groot belang is daarnaast A.J. Hanou, 'Dutch periodicals from 1697 to 1721; in imitation of the English?' In: *Studies on Voltaire and the eighteenth century* 199 (1981), p. 187-204. Over de vroege 'Verlichting in afleveringen' bereidt Rob Beentjes een dissertatie voor.
- 10 Buijnsters, *Justus van Effen*, p. 250.
 - 11 Peter Altena en Marijke Gijswijt-Hofstra, 'Weyerman in Vianen: zijn vrijgeleide in 1731'. In: *MedJCW* 6 (1983), p. 16-20.
 - 12 Ik verkies hier te spreken over 'weekelyksche Papieren', omdat die aanduiding in de achttiende eeuw gemeengoed was. De nu courante term 'tijdschrift' werd pas tegen het einde van de achttiende eeuw gebruikt: de term 'tijdschrift' wordt aanvankelijk (en nog tot ongeveer 1785) gebruikt als aanduiding voor een incidentele uitgave, die betrekking had op de eigen tijd. Het was een alternatieve term voor 'pamflet' en 'paskwil'. In die zin is de term 'tijdschrift' een verkorting van 'tijdgeschrift'. In het gebruik van de term 'tijdschrift' wordt in de achttiende eeuw langdurig de periodiciteit miskend. Een aparte studie over de geschiedenis van de term 'tijdschrift' (en het daarmee verbonden genrebesef) lijkt gewettigd.
 - 13 Broos, *Tussen zwart en ultramarijn*, p. 10-14; de dichterlijke gunsteling van traditioneel maecenaat wordt gehoord in Jacob Campo Weyerman, *Den Ontleeder der Gebreeken*. Amsterdam 1723-1725, 2 dln, I, p. 372.
 - 14 H.M. de Blauw, 'Hermes contra Argus: de relatie van Weyerman tot Hermanus van den Burg'. In: Altena, Hendriks (red.), *Het verlokend ooft*, p. 233-258; Peter Altena, 'Doldriftiger Monster verscheen ons nooit aan de Maze'. Jacob Campo Weyerman en Rotterdam'. In: *MedJCW* 10 (1987), p. 74-89.
 - 15 Weyerman, *Den Amsterdamschen Hermes*, I, p. 219.
 - 16 Jacob Campo Weyerman, *Den Echo des Weerelds*. Amsterdam 1725-1727, 2 dln, II, p. 414.
 - 17 Jacob Campo Weyerman, *De Zeldzaame Leevens-byzonderheden van Laurens Arminius*. Amsterdam 1738, p. 154-156 (over Dryden), p. 157-161 (over Voltaire); Weyerman, *Den Ontleeder der Gebreeken*, II, p. 358 (over Dryden en Boileau); Peter Altena, 'Geïnterdiceert. Jacob Campo Weyerman voor Rotterdam verboden'. In: *MedJCW* 11 (1988), p. 75-81.
 - 18 Jacob Campo Weyerman, *Den Vrolyke Tuchtheer*. Amsterdam 1729-1730, p. 238-239; over Frans Rijk: Peter Altena, 'Wie is Frans Waanwys?' In: *MedJCW* 10 (1987), p. 13-14.
 - 19 Weyerman, *Den Vrolyke Tuchtheer*, p. 249, 383.
 - 20 J.J.V.M. de Vet, 'Maecenaat in de pruikentijd'. In: *Handelingen van het achtendertigste Ned. filologencongres 1984*. Amsterdam/Maarssen, p. 149-175.
 - 21 Advertentie in *Amsterdamsche Courant* van 29 juni 1730; geciteerd via Esterella de Roo, 'Weyerman-advertenties in de periode 1720-1745'. In: *MedJCW* 11 (1988), p. 89.
 - 22 De authenticiteit van de autobiografische episoden wordt nog versterkt door de herhaling: het relaas van zijn Bossche avonturen in 1710 bijvoorbeeld wordt bij verschillende gelegenheden gedaan.
 - 23 Weyerman, *Den Ontleeder der Gebreeken*, II, p. 400.

- 24 Over de ingezonden brieven in *De Hollandsche Spectator* schreef P.J. Buijnsters, 'Lezersbrieven aan *De Hollandsche Spectator*'. In: W. van den Berg en J. Stouten (red.), *Het woord aan de lezer*. Groningen 1987, p. 127-141. Een vergelijkbare studie over de brieven in Weyerman's weekbladen ontbreekt.
- 25 Weyerman, *Den Echo des Weerelds*, II, Voorbericht, p.[2]. Ook geleerdentijdschriften kozen soms voor een historiografische metafoor: vgl. Basnage de Beauval, *Histoire des Ouvrages des Savans*; Masson, *Histoire Critique de la République des Lettres*.
- 26 Het is in dit verband van ondergeschikt belang of latere generaties Weyerman de naam van onpartijdig historicus gunden of onthielden. Interessanter zijn de eigentijdse beschouwingen over de taken en vereisten van de geschiedschrijver. Vergelijk Frans van Mieris 'ars historica' uit 1757: E.O.G. Haitisma Mulier, 'Frans van Mieris en de geschiedbeoefening in het achttiende-eeuwse Nederland'. In: E.K. Grootes en J. den Haan (red.), *Geschiedenis godsdienst letterkunde*. Huldebundel S.B.J. Zilverberg. Roden 1989, p. 200-207. Een interessante beschouwing over geschiedschrijving is voorts te vinden in *De Letter- Historie- Konst- en Boekbeschouwer*. Amsterdam, 1763-1764, no. 18 (aug. 1764), p. 93-106.
- 27 Weyerman, *Den Amsterdamschen Hermes*, II, p. 251; hierover: M. Schneider, 'Kanttekeningen bij de kritiek van Hermes op de courantiërs van zijn tijd'. In: Altena, Hendrikx (red.), *Het verlokkend ooft*, p. 63-75. Vergelijk ook Weyerman, *De Rotterdamsche Hermes*, p. 317.
- 28 Weyerman, *Den Amsterdamschen Hermes*, II, p. 256.
- 29 Weyerman, *De Rotterdamsche Hermes*, p. 319, 332, 414; *Den Amsterdamschen Hermes*, I, p. 6, 40 (alle passages over Leti); *Den Vrolyke Tuchtheer*, p. 197 (over Janiçon), 282 (over De Limiers).
- 30 Jean Sgard (red.), *Dictionnaire des Journalistes (1600-1789)*. Grenoble 1976, p. 197, 242.
- 31 Weyerman, *Den Amsterdamschen Hermes*, I, p. 375; II, p. 209.
- 32 J.J.V.M. de Vet, 'Over Weyermans *Historie des Pausdoms*: een verkenning vanuit voorgeborchten'. In: Altena, Hendrikx (red.), *Het verlokkend ooft*, p. 101-141; André Hanou, 'De historie des pausdoms: Weyerman tegen het Vaticaan (1725-1728)'. In: *Literatuur* 2 (1985), p. 88-94; Broos, *Tussen zwart en ultramarijn*, passim.
- 33 Willem Hendrikx, 'De vette jaren van Weyerman in Breukelen'. In: *MedJCW* no. 44 (juni 1982), p. 497-500.
- 34 Weyerman, *Den Echo des Weerelds*, I, p. 89-90.
- 35 Buijnsters, *Van 'Misanthropie'*, p. 5.
- 36 Buijnsters, *Justus van Effen*, p. 250-251.
- 37 Justus van Effen, *De Hollandsche Spectator*. Amsterdam 1731-1735, 12 dln; I, no. 1 (20 aug. 1731), p. 1-8. Vergelijk in dit verband de treffende observatie van C.G.N. de Vooy, 'Opmerkingen over de taal van Justus van Effen's *Hollandsche Spectator*'. In: *De nieuwe taalgids* 44 (1951), p. 75, waar Van Effens afbakening van de traditie besproken wordt: 'Opmerkelijk is dat hij andere dergelijke geschriften, o.a. van Campo Weyerman, niet kent of opzettelijk verzwijgt.' Die observatie

heeft voor de Van Effen-studie geen gevolgen gehad - en dat is opmerkelijk en jammerlijk.

- 38 *L'Europe Savante*. La Haye 1718-1720, 12 dln; VI,1 (nov. 1718), p. 100.
- 39 Adèle Nieuweboer, 'Britain and the British in the Magazines of Jacob Campo Weyerman (1720-1730)'. In: *The Role of Periodicals in the Eighteenth Century*. Leiden 1984, p. 17-26.
- 40 Karel Lodewijk Baron van Pollnitz, *Gedenk-schriften*. Amsterdam 1735, 3 dln; citaat uit deel 3, geciteerd via *Maandelyke Uittreksels of Boekzaal der geleerde Waerelt* 40 (1735), p. 190-191. Later kreeg de uitgever spijt van dit uittreksel, vermoedelijk omdat er nogal vrijmoedig over Britse zelfmoorden geschreven was. Zie noot 50.
- 41 Het onderscheid tussen spectatoriale en satirische geschriften is nog om een andere reden ongelukkig: het is een voorbeeld van 'cross-classification'. Het adjectief 'spectatoriaal' verwijst naar een specifieke formule, terwijl 'satirisch' een zo veel ruimer begrip aanduidt. Ten onrechte wordt door het onderscheid de indruk gewekt dat spectatoriale geschriften niet satirisch kunnen zijn. Vergelijk in dit verband de bevindingen van Rob Beentjes in *MedJCW* 15 (1992), p. 28-29.
- 42 Weyerman, *Den Adelaar*, p. 4.
- 43 Weyerman, *Den Amsterdamschen Hermes*, I, p. 265.
- 44 P.J. Buijnsters, 'Spectatoriale geschriften in de Noordelijke Nederlanden'. In: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis*. Groningen 1993, p. 321-322. Buijnsters, *Justus van Effen*, p. 277 is vergelijkbaar: hoewel Weyerman en Van Effen 'loten van dezelfde spectatoriale stam' zijn, staan ze 'diametraal' tegenover elkaar. Op deze wijze raakt de overeenstemming weer uit beeld.
- 45 W.W. Mijnhardt, 'The Dutch Enlightenment: Humanism, Nationalism, and Decline'. In: Margaret C. Jacob and Wijnand W. Mijnhardt, *The Dutch Republic in the Eighteenth Century*. Ithaca/London 1992, p. 208-209; C. Berkvens-Stevelinck, 'Ik voltizeer als een pikeur'. Jacob Campo Weyerman en de Franse réfugiés'. In: *MedJCW* 14 (1991), p. 1-7.
- 46 Stouten, 'Verlichting in afleveringen', p. 126.
- 47 Waar beide auteurs met elkaar geconfronteerd worden, krijgt Weyerman vaak de diskwalificatie 'broodschrijver' mee, terwijl Van Effen verschijnt als een fijne geletterde die het aardse slijk minacht. Als Van Effen dan al naar commercieel succes streeft, heet het dat een zakelijk inzicht hem moeilijk euvel geduid kan worden. Het is kennelijk ontlusterend Van Effen ook als broodschrijver te beschouwen. De carrière van beide auteurs vertoont een sterke parallellie en past opvallend goed in het verhelderend schema van J.W. Oerlemans, 'Carriërisme en cultuur'. In: *Hollands Maandblad* 25 (1983-1984), p. 41-50.
- 48 Het Syberg-offensief van 1733: zie daarvoor o.a. Peter Altena, 'Literatuur als mogelijk bedrog. Over *De Leevens Byzonderheden van Johan Hendrik, Baron van Syberg* (1733) van Jacob Campo Weyerman'. In: Peter Altena e.a. (red.), *Feit en fictie in misdaadliteratuur (1650-1850)*. Amsterdam 1985, p. 5-24.
- 49 *Maandelyke Uittreksels* 40 (1735), Voorreden, p. [3].

- 50 Ibidem, p. 717.
- 51 Hubert Korneliszoon Poot, *Het Groot Natuur- en Zedekundigh Werelttoneel*. Delft 1743-1750, 3 dln; I, p. 311. Adelaar als embleem van 'vlugheid van verstand', 'edelheid van gedachten': I, p. 422.
- 52 Poot, *Het Groot Natuur- en Zedekundigh Werelttoneel*, III, p. 329.
- 53 D. Erasmus, *Adagia*. Epitome. Ed. nov. Amstelodamum 1663, p. 108-109.
- 54 Weyerman, *Den Adelaar*, p. 40, 49, 51, enz.
- 55 Ibidem, p. 7.
- 56 Ibidem, p. 19.
- 57 Hilda Schouten, *De rol van vogels in enkele tijdschriften van J.C. Weyerman*. Ongepubl. werkstuk Hist. Letterk., Inst. voor Neerl., UvA 1988.
- 58 M. Ruthenkolk, 'De baatzuchtige dame en haar zwakke man. Vogelbeeldspraak in Weyermans *Zeldzaame Leevenbyzonderheden*'. In: *MedJCW* 15 (1992), p. 99-104.
- 59 Weyerman, *Den Adelaar*, p. 31, 66.
- 60 Ibidem, p. 3.
- 61 Ibidem, p. 63-64.
- 62 Weyerman, *Den Echo des Weerelds*, I, p. 289. Het biljarten biedt met de biljartbal een embleem van de 'inconstantia'. Daarnaast is het een dubieus vermaak, dat past in het beeld van de algehele verloederding van de Hollandse samenleving. Vergelijk in dit verband de klucht van G. van der Groe, *De billard* uit 1731. Daarin wordt het zedelijk risico van het biljarten breed uitgemeten, met gedegen kennis van zaken overigens. Over de spelregels zie: *Divertissemens innocens, contenant les Régles du Jeu des Echets, du Billard*. La Haye 1696, p. 324 e.v.; op p. 330: 'Jeu du Billard, intitulé le Jeu de la Guerre'.
- 63 Weyerman, *Den Adelaar*, p. 34-40, 65-72.
- 64 Weyerman, *Den Vrolyke Tuchtheer (1729)* (Ed. Hanou), II, p. 198-199: overzicht van de Viaanse schulden.
- 65 J.J.V.M. de Vet, 'Weyerman en zijn Kartuijer'. In: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* XIV/2, no. 55-56 (1982), p. 187.
- 66 A. Hanou, 'Vyanens Alverdriet': Jacob Campo Weyerman'. In: *MedJCW* 7 (1984), p. 33-49. Van groot belang zijn de Viaanse 'aantekeningen' van A.C.N. Koenhein in *MedJCW* 7 (1984), p. 49-55; *MedJCW* 8 (1985), 1-12.
- 67 Poot, *Het Groot Natuur- en Zedekundigh Werelttoneel*, III, p. 289-303 beschrijft 'icones' van 'Verscheide Gerechtigheden'.
- 68 Ibidem, I, p. 386: wolf - 'zinnebeelt der altyt inhalende baetzuchtigheid'; II, p. 643: woeker.
- 69 Weyerman, *Den Echo des Weerelds*, II, p. 321; Hobbes' 'homo homini lupus'. Weyerman schrijft de spreuk toe aan 'een zeker Auteur'.
- 70 Weyerman, *Den Adelaar*, p. 81 e.v.. Een bekende 'troop' in satirische literatuur: de 'conformatio' ('prosopopoeia') - onbezielde objecten worden tot leven gewekt en sprekend opgevoerd. Zie Lee A. Sonnino, *A Handbook to Sixteenth-Century Rhetoric*. London 1968, p. 54-56. Met dank aan dr. Karel Bostoen. Deze satirisch gebruikte 'troop' is o.a. te vinden bij Vondel, *Roskam* (r. 71 e.v.: 'Waer Cato levend'); Weyerman, *De Rotterdamsche Hermes* (p. 81-85: escapade van het

Erasmus-beeld) en in het tijdschrift *Janus*. Het 'gevaarlijke' werk laat de satiricus opknappen door de geest (of het beeld) van een overleden 'censor morum'.

- 71 De affaire rond Koriska (mevrouw Bruynsteen) komt o.a. aan bod in het proces van 1739: zie R. Huijbrecht, 'Jacob Campo Weyerman en het Hof van Holland'. In: *MedJCW* 8 (1985), p. 66-86, m.n. p. 82-83.
- 72 Weyerman, *Den Adelaar*, p. 16, 23, 62.
- 73 Ibidem, p. 49.
- 74 Ibidem, p. 50.
- 75 Ibidem, p. 81.
- 76 O.a. in de fondslijst, afgedrukt in deel 2 van *De Weereldt in haar Verscheidenheit*. Amsterdam, Jacobus Loveringh, 1736: '*De Schertser*, 2 deelen'. Aankondiging van bundeling in *Maandelyke Uittreksels* 43 (1736), p. 93.
- 77 *Amsterdamsche Courant*, dinsdag 12 april 1735. Herhaling: 26 april 1735. Op 7 mei kondigde Uytwerf het gebundelde 'twaelfde Deel van den Hollandschen Spectator, met een Register van de 4 laetste Deelen' aan: 'waer mede dat Werk nu geheel compleet is'. Opmerking verdient de mededeling: 'By den zelve zal in 't kort wederom werden uytgegeven een ander weekelyks Schrift door den zelven Schryver van den Hollandschen Spectator'. Buijnsters, *Justus van Effen*, p. 272 memoreert hoe Van Effen in no. 346 zinspeelt op voortzetting van zijn *Hollandsche Spectator* onder een andere titel. Buijnsters meldt dat Van Effen 'op zijn laatste benen liep en op 18 september 1735 (...) aan een slopende ziekte overleed'. De advertentie van Uytwerf suggereert dat voortzetting in mei 1735 nog wel in de bedoeling lag.
- 78 *De Schertser*. Amsterdam 1735-1736, 2 dln; I, p. 3.

DE LETTERKUNDIGE KRONIEKEN VAN WOLFGANG IN DE NEDERLANDSCHE SPECTATOR 1883-1906

Rob van de Schoor

In de aflevering van 15 september 1883 begon *De Nederlandsche Spectator* met een 'Letterkundige kroniek', geredigeerd door een zekere Wolfgang, schuilnaam van Hendrik Wolfgang van der Meij. Dit was niet de eerste rubriek met literaire kritiek in het tijdschrift: eerder hadden Paulus (een pseudoniem van Aart Admiraal, van 1872 tot 1878) en Olim (H.L. Berckenhoff, 1879-1880) vergelijkbare overzichten van de literatuur van de dag verzorgd.¹ Maar de onbekende Wolfgang, die zich in zijn eerste kroniek gekscherend had voorgenomen een dommelende recensent te worden, omdat hij dan de grootste kans zou maken een jubileum te beleven, zou de langste adem blijken te hebben. Tot 1907, toen de redactie van de *Spectator* naar Amsterdam verhuisde, zou hij regelmatig zijn letterkundige kronieken blijven bijdragen. Hij oogstte in zijn loopbaan als criticus maar weinig bijval. Meteen al na Wolfgangs eerste kroniek verscheen er een venijnige bespreking in *De Amsterdammer*, waarschijnlijk van de hand van J.A. Alberdingk Thijm, die de toon die de nieuwbakken recensent had aangeslagen, hekelde.² Van een chroniqueur van het tijdschrift waaraan de namen verbonden waren van letterkundigen als Bakhuizen van den Brink, Van Limburg Brouwer, Van Vloten en Vosmaer mocht meer verwacht worden. Maar ook de moderne lezer, op zoek naar het oordeel van de *Spectator* over een bepaald boek, weet niet altijd raad met Wolfgangs toon: de duisterheid van sommige redeneringen, de gezochte stijl en de moeilijk te duiden betekenis van de gehanteerde ironie maken zijn boekbesprekingen soms tot zware lectuur.

Toch loont het de moeite te onderzoeken wat voor opvattingen over kritiek en literatuur Wolfgang eropna hield: per slot van rekening besprak hij in de loop van drieëntwintig jaar meer dan zeventienhonderd boeken en deed hij dat in de kolommen van een van de meest gezaghebbende literaire tijdschriften uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Een andere overweging om zich te verdiepen in de letterkundige kronieken is van receptie-historische aard: wie besprekingen zoekt van romans en novellenbundels uit de laatste decennia van de vorige eeuw, oorspronkelijken vertaald, bekende maar juist ook onbekende, moet te rade gaan bij Wolfgang. Een overzicht van de door hem besproken boeken lijkt een zonder literaire vooroordelen samengestelde bloemlezing uit *Brinkman's catalogus van boeken*. Verder is het zo dat zich in deze periode belangrijke veranderingen voordoen in het proza: het 'idealistisch realisme' dat deze boekbespreker blijkt voor te staan, biedt een eigenaardig uitzicht op deze ontwikkelingen.

Omdat Wolfgang reeds bij zijn leven er niet goed in slaagde tot bekendheid te geraken, is een kort biografisch overzicht wellicht op zijn plaats.

Hendrik Wolfgang van der Meij: een biografische schets

Voor de kennis van het leven van Van der Meij is men aangewezen op bronnen in archieven, zijn letterkundige nalatenschap in de Koninklijke Bibliotheek en het Letterkundig Museum te 's-Gravenhage en enkele brieven van Hélène Swarth aan Pol de Mont.³ Voorts bevat het 'Levensbericht' dat Frits Smit Kleine aan hem wijdde ten behoeve van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde waardevolle informatie.⁴

Hendrik Wolfgang van der Meij, 'Wolfgang', werd op 10 augustus 1842 te Gronau in Westfalen geboren als zoon van George David van der Meij, majoor der infanterie, en Henriette Dorothea Rosina Costers. Uit dit huwelijk is nog een kind geboren waarover iets is terug te vinden, Henriëtte, die zich in haar latere leven zou ontpoppen tot een strijdbare feministe. 'Voor een vrouw heeft zij een uitstekend oordeel', zou Wolfgang in 1882 schrijven aan de uitgever Gosler. In 1859 trad hij als jongeman in het voetspoor van zijn vader door zich bij het instructiebataljon te melden, zonder evenwel veel te voelen voor de *esprit militaire*. Zes jaar later werd hij officier bij de infanterie. Hij kreeg meermaals verlof om reizen door Europa te ondernemen, en zo maakte hij omzwervingen door grote delen van Rusland, de Balkan, Scandinavië, Griekenland, Italië, Duitsland, Frankrijk en België, meestal te voet. Hij zag er niet tegenop grote afstanden te lopen: Smit Kleine wist te vertellen dat Van der Meij eens in een week van Nijmegen naar Parijs was gelopen, maar zich daarmee zo vermoeid had dat hij een huis waarvan de deur openstond binnenstroomde en zich op de trap te slapen legde, in de mening dat hij een herberg had gevonden.

In 1876 richtte hij zich per brief tot Frits Smit Kleine, in die tijd redacteur van *De Banier*, met de vraag of hij wellicht belangstelling had voor een verslag van een tocht door Noorwegen, waarvan hij enkele hoofdstukken had opgestuurd. In het levensbericht van Van der Meij schreef Smit Kleine dat hem in zijn leven vele van dergelijke brieven met manuscripten onder ogen waren gekomen, maar dat hij in slechts drie van de afzenders literair talent had onderkend: W.L. Penning, J.E. Sachse en de man wiens necrologie hij onder handen had.⁵ Hij had Van der Meij dan ook aangeraden de causerie in dezelfde trant te vervolgen. Hoewel het nooit tot een publikatie in *De Banier* is gekomen - het reisverslag werd in 1878 door W.C. de Graaff te Haarlem uitgegeven onder de titel *Wandelingen in Noorwegen* - zou Smit Kleine voortaan Van der Meij's mentor zijn op het gebied van de literatuur. Deze zag dat ook zelf zo: in een brief van 11 september 1888 zou hij Smit Kleine schrijven dat hij het was geweest die hem 'als werkend lid in de letterkunde had betrokken'.

Korte tijd nadien werd Van der Meij wegens lichamelijke gebreken gepensioneerd en op 12 april 1878 verliet hij zijn garnizoensplaats Den Bosch en vestigde zich in Nijmegen. Twee jaren later trok hij in bij zijn ouders in het nabijgelegen Hees. Hij legde zich nu geheel toe op de letterkunde, een tijdlang niet zonder succes. Zijn opstellen en boekbesprekingen werden her en der in tijdschriften gepubliceerd, waaronder een opmerkelijk knappe recensie op Marcellus Emants' roman *Jong Holland*, in 1882 in *Astrea*. Uit de correspondentie met de Haarlemse uitgever Gosler blijkt bovendien dat deze Van der Meij wilde betrekken bij de oprichting van een tijdschrift dat de opvolger zou moeten worden van het sukkelende *Nederlandsch magazijn* en met het or-

gaan van Taco H. De Beer, *De Portefeuille*, zou moeten concurreren.⁶ Gosler wilde Van der Meij in de redactie van het tijdschrift hebben, maar deze voelde daar niet voor. Wel zou hij enkele bijdragen leveren aan *De Leeswijzer*, die in 1884 werd opgericht.⁷

Voorts publiceerde hij verschillende boeken en artikelen, vooral over Russische onderwerpen. In een korte autobiografische schets in zijn nalatenschap heet het dat hij zich 'niet zonder moeite' de Russische taal had eigen gemaakt; tijdens zijn reizen door het tsarenrijk, waar het al aan alle kanten begon te smeulen, kon hij zo uit de eerste hand kennismaken van ontwikkelingen op politiek en literair gebied. Hij publiceerde grote opstellen over Dostojewski - op het gebied van de Dostojewski-receptie in Nederland geldt hij als een pionier - Gogol en Poesjkin.⁸ Hij vertaalde een roman van Karazin uit het Russisch, *In den kruiddamp*.⁹ Maar ook de politiek schuwde hij niet: in *Rusland en het nihilisme*, *Karakozof en Troon en kerker* koos hij onbeschoornd partij voor de nihilisten en revolutionairen.

In 1880 verscheen zijn opmerkelijkste schepping, een filosofisch boek, *Het aard-sche heldendom*, dat als ondertitel voert: *De humor als grondbeginsel van het wereld-proces*. In vaak duistere beschouwingen met subtitels als *Het transcendente*, *Het immanente*, *Het transcendentale*, *De natuur*, *De maatschappij*, *Het huidige pessimisme*, en *Naturalisme en realisme, voorheen en thans*, bestrijkt hij het gehele universum met alle verschijnselen daarin. Een kwestie als 'de hoge druk der belastingen' wordt evenmin geschuwd als het probleem van de prostitutie in samenhang met de 'geestelijke hygiëne' van de vrijgezel, of de plaats van God in de schepping. Dit boek, waarin belangrijke aanwijzingen te vinden zijn voor de interpretatie van Van der Meij's opvattingen over literatuur en kritiek, zal in het vervolg nog ter sprake worden gebracht, evenals de reacties van tijdgenoten erop.

Smit Kleine zou in een tweedelig opstel in de *Oprechte Haarlemsche Courant* van 27 augustus en 10 september 1888 wijzen op het verband tussen Wolfgangs kritische werk in *De Nederlandsche Spectator* en zijn filosofische boek. In een brief van 11 september 1888 bedankte Van der Meij zijn vriend voor deze artikelen, maar hij gaf tegelijkertijd te kennen dat hij eraan dacht de literatuur op te geven:

Man, wat ben je aan het babbelen geweest. Het verbaast my, dat gy meer dan een halve kolom aan myn persoon en schriftures kunt wyden. Wat zeg ik ... een halve kolom? Je raakt niet uitgepraat. Buiten je schryfgaven ontdek ik hierin de werking van je booze geweten. Gy hebt my als werkend lid in de letterkunde betrokken, en meent uw slachtoffer met eere ook uit het vuur te moeten halen. Het eerste zal ik zoo min vergeten als het andere. Met *W[andel]ingen* in Noorw[egen] heb ik bevredigend gedebuteerd; en nu, dank zy je artikel, staat my een veilige terugtocht open. Beide moet ik jou dank weten. Een terugtocht, die vroeg of spade op myn weg ligt. Want al noem jy my schryver, ik vraag: waar is myn publiek? Myn lezers zyn te luttel, wat daaruit blykt, dat myn boeken 'op de zolders van Bolle' terecht komen. Wel staan de kolommen van enkele tydschriften te myner beschikking, doch men is daar - zooals iemand opmerkte - dikwyls voor de lezers een zich opdringende gast. Dit ligt niet in myn karakter.¹⁰

Toch lijkt het erop dat juist in deze tijd Wolfgang, die toen al vijf jaar meewerkte aan *De Nederlandsche Spectator*, wat meer bij dit blad betrokken werd. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat de redactie gedwongen was versterking te zoeken, nadat Carel Vosmaer, de drijvende kracht achter het blad, op 12 juni 1888 overleden was. In een brief van 5 augustus 1888 berichtte Van der Meij aan Smit Kleine door de uitgever van de *Spectator*, Nijhoff, in de redactie gevraagd te zijn.¹¹ Hij had dit aanbod evenwel van de hand gewezen:

Sub rosa kan ik je nog mededeelen, dat Nyhoff my in de Redactie van den *Spectator* wil hebben, doch myn eenige illusie is en blyft (al wil je het niet gelooven) een huisje te kopen [...] en daar te leven overeenkomstig het ideaal van Tolstoi: door physieken arbeid het bestaan lichter te maken, dieren houden, biggen tot zwynen vormen, boomen vellen, voortbrengen, kortom, my van den boer (als landbouwer) onafhankelyk te maken. Dan zend ik je myn eerste dop-erwtjes, 's zomers, en een paar hammen 's winters, en zeker met meer genot en een geruster geweten dan een of ander inktproduct. Zoo veel niet trok ik tenminste uit myne studiën, om de zoo hoog geschatte geneuchten van den geest als zeer bescheiden genot te leeren schatten.

Dit fantaseren over een leven dicht bij de natuur, volgens de ideeën van Tolstoi, verhinderde evenwel niet dat hij meer dan voorheen in *De Nederlandsche Spectator* ging schrijven. Onder de pseudoniemen Lucilius en Prawda Matka (Russisch voor 'de onge-zouten waarheid') publiceerde hij causerieën over actuele maatschappelijke onderwerpen. Ook op het gebied van de literaire kritiek kreeg hij kennelijk wat meer armslag van de redactie. De letterkundige kronieken werden in de jaren negentig regelmatig afgewisseld met langere besprekingen van één boek.

Op de stelling dat Van der Meij geheel vergeten is, kan wel wat worden afgedongen: hij leeft voort als een voetnoot bij de biografie van Hélène Swarth.¹² Dat heeft hij te danken aan het feit dat hij in de eerste helft van 1891 een tijdlang met haar verloofd was. De dichteres had Van der Meij in oktober 1890 in Amsterdam leren kennen; zij was toen 31, hij 49.¹³ Ondanks verzet van wederzijdse familie verloofden ze zich begin 1891, maar toen de vastgestelde huwelijksdatum in zicht kwam, in het najaar, werd het engagement verbroken, waarschijnlijk door Van der Meij. Geldgebrek zal hierbij een rol hebben gespeeld, maar volgens Liebaers moet Swarths romantische voorstelling van de liefde de voornaamste reden zijn geweest. Hélène Swarth heeft in verschillende gedichten uiting gegeven aan haar liefde voor de bebaarde luitenant buiten dienst, vooral in de afdeling *Zangen* van de bundel *Passiebloemen*, die verscheen in november 1891. Maar ook in de bundel *Poëzie* kan men liefdeslyriek aantreffen waartoe zij werd geïnspireerd door gevoelens voor Wolfgang. Volgens Liebaers geeft het gedicht *Menschen* een indruk van de romantische verwachtingen die de dichteres had van de liefde:

Menschen

Als zwarte popjes, klein en vreemd van ver,
Zag ik de menschen over de aarde gaan.

En kalm en koel staarde ik hun leven aan,
Als uit de hoogte van een veil'ge ster.

O popjes uit de speelgoeddoos van 't Lot!
Vergeeft mijn hoogen passieloozen blik.
Diep werd mijn trots vernederd en ook ik
Voel zwaar de hand van d'onbekenden God

Hij sleurde me uit mijn zilvren heiligdom
En dwong mij, onder menschen mensch te zijn.
Doet elke vezel van mijn wezen pijn,
God, die mij straft - ik niet - beseft waarom.

Lief, laat niet los mijn sidderende hand!
Ik beef voor 't leven, wijk niet van mijn zij
En, als ik ween van heimwee, vlucht met mij,
Ver van de menschen, naar mijn droomenland!

'Noch vóór, noch nà dit gedicht vond zij de man die haar uit haar dromenland kon verdrijven en haar mens onder de mensen maken': met deze woorden pleit Liebaers haar weggelopen verloofde vrij.¹⁴

In 1892 - de nasleep van de affaire met Hélène Swarth zou nog duren tot het eind van dat jaar - verhuisde Van der Meij naar Wychen bij Nijmegen. Over de volgende jaren is weinig bekend; rond de eeuwwisseling duikt hij weer op in Leersum. Vermoedelijk is hij kort na 1900 in het huwelijk getreden met Theodora Unger, een vrouw die drieëndertig jaar jonger was dan hij. Tot die tijd was hij vrijgezel geweest; de beslommingen van het oude-jongheerenbestaan is een van de onderwerpen waarover hij zich in zijn letterkundige kronieken weleens een uitweiding toestond.

Ook op politiek gebied roerde hij zich. Hij had zich ontwikkeld tot een fanatieke partijganger van de Boeren in Zuid-Afrika. In de pers riep hij herhaalde malen op de Nederlandse stam aan de Kaap financieel te steunen; hij gaf daarbij zelf het goede voorbeeld.¹⁵ In zijn stulpje konden de 'boertjes' van Leersum altijd terecht voor nieuws over de stand van zaken in Zuid-Afrika, zo vertelt Smit Kleine in het levensbericht; bij een overwinning van de Boeren stak bij hem het dundoek uit het raam.

Nadat hij zijn 'Letterkundige kroniek' bij *De Nederlandsche Spectator* beëindigd had, in 1906, begon hij literaire overzichten te schrijven voor *De Telegraaf*. Verder publiceerde hij in het eerste decennium van de twintigste eeuw in *De Hollandsche Lelie*, *De week* en *Parsifal* (*Weekblad voor de Leerlingen van Gymnasia, hogere Burgerschoolen en Instituten, onder redactie van A. C. C. de Vletter.*) Hij overleed in 1914 te Leersum, en werd daar begraven op het kerkhof van de Nederlands-Hervormde kerk. In zijn nalatenschap in de Koninklijke Bibliotheek bevinden zich de grafredes die werden uitgesproken door de Leersumse dominee en zijn vriend Smit Kleine. Wolfgang zou er een 'werking van de Humor als grondbeginsel van het wereldproces' in hebben gezien als hij had kunnen kennismaken van de woorden van zijn vriend en mentor: deze trachtte aan te tonen dat er voor Wolfgang - spinozist, nihilist, theosoof - eigenlijk maar één boek was geweest, de bijbel.

De beginjaren van de 'Letterkundige kroniek' en de beschouwingen van Jan ten Brink en Frits Smit Kleine

Met zijn letterkundige kroniek onderscheidde Wolfgang zich aanvankelijk nauwelijks van de kritische traditie die was ontstaan in *De Nederlandsche Spectator*. Vooral in de eerste jaren werd in de kroniek de oude 'Spectator'-fictie in stand gehouden, doordat de chroniqueur zijn letterkundige bevindingen als een bericht aanbood aan de 'Spectator', de fictieve heer op leeftijd die het tijdschrift redigeerde. In dat opzicht sloot Wolfgangs kroniek nauw aan bij de *Brieven aan het jonge Nederland* van Paulus. Als rubriek waarin een groot aantal boeken in een doorlopende causerie aan bod kwam, was de kroniek een voortzetting van Olims *Letterkundige overzichten*. Er was in die vroegere letterkundige overzichten, evenals in de kritieken die van tijd tot tijd in de *Vlugmaren* verschenen, doorgaans een milde toon gebezigd. Ook in Wolfgangs kronieken werd aanvankelijk scherpe kritiek vermeden.

Vermoedelijk was er aanvankelijk een soort taakverdeling tussen de boekbesprekers in de *Spectator*. Wolfgang recenseerde over het algemeen het proza; poëzie en opstellenbundels vielen in principe buiten het domein van de letterkundige kroniek. Zij werden overgelaten aan W.G. van Nouhuys en Arnold Ising. In de loop van de jaren negentig werd deze taakverdeling wat minder streng toegepast.

De samenstelling van zijn 'Letterkundige kroniek' in *De Nederlandsche Spectator* bezorgde Wolfgang weleens hoofdbrekens. De redactie bepaalde welke boeken besproken moesten worden en verlangde voorts objectiviteit en een thematische eenheid in de kroniek. Maar behalve met haar voorschriften en wensen voelde de chroniqueur zich genoopt rekening te houden met de belangen van uitgevers en soms met de connecties van auteurs. Uit de brief die hij op 20 november 1884 aan Gosler richtte, blijkt dat boeken van diens uitgeverij soms met voorrang besproken werden en dat Gosler zelfs vooraf inzage had in die recensies en publikatie ervan kon verhinderen.¹⁶ Dat het gezin Van der Meij bevriend was met de nichtjes van Catharina van Rees en dat Willy een protégé van Smit Kleine was: het waren allemaal overwegingen bij het samenstellen van de recensie:

Wat tobben en zwoegen voor het dagelyksch brood is, staat my zoo helder voor den geest, dat het een gewetenszaak zou zyn U door eene ongunstige recensie te benadeelen. Gy hebt my het boekje van L.S. gezonden en u een bewys wilende geven van myn goeden wil, heb ik het dadelyk gelezen en beoordeeld. Ingevolge uw verlangen neem ik nu die recensie terug, hoewel my dit zeer ongelegen komt. Het verband wordt daardoor verbroken in myne kroniek, welke Maandag reeds in handen van Dr. Campbell had moeten zyn. Wordt my later - wat ik niet geloof - *Geluk* ter beoordeeling gezonden, dan zal ik je myne recensie vooraf zenden. Dit is wel een weinig partydig, niet waar? tegenover de andere uitgevers, wat ik moeilyk tegenover den *Spectator* zal kunnen verantwoorden. In elk geval had ik het boekske gesteld boven de *Eersten van den Stad* van C. van Rees, met wier nichtjes wy hier bevriend zyn. Dit geeft u een bewys, dat ik naar eerlykheid en onpartydigheid streef. Ik rilde by de gedachte aan het werk, door het manuscript alleen u verschaft. En nog is de styl gebrek-kig, maar ik heb daarvan niets gezegd. Willy's verhalen (de protégé van Klei-

ne) kan ik evenmin onvoorwaardelyk goedkeuren. Naar den geest ben ik gebonden, al wensch ik myn vrienden zooveel mogelyk van dienst te zyn, gelyk zy my diensten bewyzen. De Spectator verlangt echter een objectief oordeel, en daaraan ben ik gebonden.¹⁷

Voor felle afkeuring of uitbundige lof is in de kronieken van de eerste jaren geen plaats. Wolfgang laat zich evenmin betrappen op een sterke letterkundige voorkeur, een duidelijk partijchap voor deze of gene richting. Deze ongrijpbaarheid wordt in de hand gewerkt door de vorm waarin de besprekingen worden gepresenteerd: die van een doorlopende causerie waarin nu eens dit, dan weer dat boek wordt opengesneden, maar na wat bladeren en een enkel citaat weer wordt weggelegd. Daarbij komt dat de terzijdes die de recensent zich hier en daar veroorlooft soms zo dubbelzinnig zijn dat het moeilijk valt uit te maken of zij geduid moeten worden als ironie of niet.¹⁸ Wolfgang zelf schreef het karakter van zijn kroniek geheel toe aan het soort boeken dat de revue moest passeren. In de brief aan Gosler van 20 november 1884 schreef hij: 'Myne kronieken regelen zich natuurlyk geheel naar den inhoud der boeken: zyn deze geleerd, dan is myne kroniek *geleerd*; zyn de boeken oppervlakkig, dan is myne kroniek *oppervlakkig*.' Voor wie zich een oordeel wil vormen van de kritische ideeën van een recensent is dat een weinig bevredigende gang van zaken: het lijkt er wel op of die kritische ideeën er niet zijn, of geheel schuilgaan achter de besproken boeken.

De opkomst van de literatuur rond *De Nieuwe Gids* dwong Wolfgang evenwel tot duidelijker uitspraken. Hij moest partij kiezen, bijvoorbeeld door de *Julia*-affaire,¹⁹ maar ook door Frans Netschers *Studies naar het naakt model*, een boek dat hij zeer afkeurend besprak in *De Nederlandsche Spectator* van 10 juli 1886.²⁰ Deze recensie is te meer interessant, omdat zij een reactie uitlokte van Jan ten Brink in *Het Vaderland* van 12 augustus 1886, getiteld 'Wolfgang contra Netscher: Een poging tot bemiddeling'. In dit artikel vatte Ten Brink samen op grond van welke denkbeelden Van der Meij tot zijn veroordeling van Netschers naturalisme was gekomen, en hij gaf daarnaast een uiteenzetting over de 'filosofie' achter het naturalisme, om de *Spectator*-recensent tot een milder oordeel over te halen.

Wolfgang had zijn veroordeling van deze kunstopvatting gestaafd met de stelling dat 'de innerlijke kern van ons wezen onstoffelijk is, en dus, wat ons innerlijk wezen roert, alleen vermogend is om onze belangstelling in beslag te nemen'. Naturalisme was volgens hem niets anders dan 'de automatische waarneming van de uitwendige en stoffelijke zijde des levens', en derhalve ontoereikend om kunstgenot te verschaffen. Bovendien dwaalden de naturalisten als zij beweerden alleen 'waarheid' te willen verbeelden: waarheid wordt ons ook 'door geestelijk zien' geopenbaard. Ten Brink bevestigde, met alle respect voor wat hij diens 'spiritualistische sympathieën' noemde, Wolfgangs voorstelling van het naturalisme. Volgens hem probeerde het naturalisme, in navolging van de natuurwetenschappen, de mens voor te stellen als 'een stoffelijk schepsel met bloed, zenuwen, zintuigen en hersenen, wier verrichtingen geheel afhankelijk zijn van vaste wetten, door de experimenteele methode na te sporen en vast te stellen'. Op het punt van de esthetische waardering moest hij Wolfgang evenwel gelijk geven. Wolfgang had immers gesteld: 'De aesthetische mensch wil door verbeelding,

smaak, oordeel en wetenschap de werkelijkheid versterkt genieten', en Ten Brink kwam hem daarin tegemoet: 'De kunstenaar, hij moge overigens zoo naturalistisch zijn als hij wil, moet *het streven naar schoonheid als grondwet eerbiedigen*, en daarbij erkennen, dat het niet aangaat met een beroep op natuur en waarheid straat- of kazer-netaal te spreken.'

In een ander stuk van een tijdgenoot over de 'Letterkundige kronieken' van Wolfgang wordt een analyse gegeven van de kritische methode die de recensent hanteert; het is het reeds genoemde tweedelige artikel dat Frits Smit Kleine wijdde aan de literaire activiteiten van Van der Meij in de *Oprechte Haarlemsche Courant* van 27 augustus en 10 september 1888. Hij karakteriseerde zijn methode van boekbespreken als 'objectief-wetenschappelijk', zich bedienend van het onderscheid dat Emile Hennequin had aangebracht tussen 'letterkundige' en 'wetenschappelijke' kritiek. Hennequin had Sainte-Beuve en Taine genoemd als representanten van de 'wetenschappelijke' kritiek, en Smit Kleine wees Wolfgang aan als degenen die deze wijze van kritiek bedrijven als eerste in Nederland was gaan beoefenen. De 'letterkundige' kritiek legt zich toe op het bepalen van de waarde van een kunstwerk, op grond van de kunstopvatting die de criticus is toegedaan: aldus parafraseerde Smit Kleine de opvatting van Hennequin. Hij vervolgde met:

De wetenschappelijke methode daarentegen kent lof noch blaam. Zij onderzoekt, zij dringt tot in de uiterste verstandelijke gevolgtrekkingen door; zij bevestigt feiten, zij ontleedt verschijnselen, zij klimt tot oorzaken op en daalt tot gevolgen af. Het is haar onverschillig of de arbeid van een auteur eenige oudere of nieuwere theorieën over litterair of zedelijk schoon openbaart, want zij wenscht daaruit geen stelsel te vormen of eene maat te trekken waarmee hij en zijne leerlingen worden gemeten.

Als sleuteltekst voor Wolfgangs kritische opvattingen noemde Kleine het opstel *Naturalisme en realisme, voorheen en thans in Het aardsche heldendom*. Voor een goed begrip van wat Smit Kleine bedoelde met zijn kwalificatie 'wetenschappelijke kritiek' in het geval van Wolfgang en wat hij beoogde met de verwijzing naar dit opstel, zal eerst een indruk worden gegeven van de inhoud van *Het aardsche heldendom*. Daarna komt het betreffende hoofdstuk ter sprake.

Het aardsche heldendom

In 1880 verscheen bij de Nijmeegse uitgeverij Van Duijnen in een oplage van 350 exemplaren Wolfgang van der Meij's belangrijkste letterkundige schepping, *Het aardsche heldendom*. In dit lijvige boekwerk had hij gezocht naar een standpunt tegenover de filosofieën van Schopenhauer en Von Hartmann en de 'chemisch-mechanische wereldbeschouwing' van de materialisten. In plaats daarvan stelde hij een op Spinoza geïnspireerd transcendentalisme. De God die door de godsdienst gepredikt was, had hij verworpen en vervangen door een voorstelling van het ideale, het hogere waarnaar de mens hunkerde. Om zijn afkeuring van de 'traditionele' God kracht bij te zetten

en het eigen godsbegrip in de lucht te steken, had hij de eerste met een kleine letter gespeld, de tweede met een hoofdletter. Dat kwam hem duur te staan in de twee serieuze recensies die *Het aardsche heldendom* uitlokte: Van Vloten besprak het boek in *De Amsterdammer* van 10 juli 1881, G. Valette in *De Nederlandsche Spectator* van 24 september van dat jaar.²¹

Van der Meij had jarenlang aan dit boek gewerkt, het was zijn troetelkind geworden.²² Toen het eenmaal in het licht was gegeven, waren zijn verwachtingen hooggespannen; des te bitterder moet de teleurstelling zijn geweest toen er niet meer dan twee wat uitgebreidere besprekingen verschenen, waarin bovendien een vernietigend oordeel over *Het aardsche heldendom* werd gegeven. Voor de Spinoza-kenner Van Vloten woog het zwaarst dat Van der Meij de ene speculatieve God had ingeruild voor de andere:

Zijn God - hij moet het beseffen - is echter - als zoodanig - niet minder ongerijmd dan die god der anderen, tegen welken hij zoo te keer gaat. Slechts wat hij er omschrijvend voor in de plaats stelt, is houdbaar, doch mag den naam van god of God niet meer dragen, wil hij niet tot de schromelijkste begripsverwarring aanleiding geven, en weêr geheel op dat kerkelijk gebied terugkeeren, tegen 'twelk hij zoo terecht zich verzet, en waaraan hij de voortschrijdende menschheid ontwassen rekent.

Ondanks de 'brabbelspraak' waarin Van der Meij zijn beschouwingen had gesteld, kon Van Vloten in hem toch een verwante geest ontdekken. Waar Van der Meij spinozistisch gedachtengoed verwoordde, vond Van Vloten dat hij zeer goed wist waar het opaan kwam en dat zijn opmerkingen bijval verdienden. Zo kon het gebeuren dat dit over het algemeen genomen zeer afbrekende stuk nog een enkele lovende opmerking bevatte; Van Vlotens recensie onderscheidde zich op dat punt van de bespreking die Valette aan het boek wijdde.

Ook deze criticus laakte Van der Meij's surrogaat-God. Maar ook de afwijzing van het materialisme vond hij van weinig filosofisch inzicht getuigen. Hoe de 'humor' zich openbaarde in het 'wereldproces', ja, daarvan zelfs blijkens de ondertitel het 'leidend beginsel' uitmaakte, was Valette geheel ontgaan, terwijl hem evenmin de kwestie was opgehelderd hoe de 'guitige trekken van het onbewuste' de 'helden', dat wil zeggen de 'dragere der ideeën' op deze wereld, telkenmale een poets bakken, zoals op de eerste bladzijden van het boek werd onthuld. Maar dat kwam misschien door de gebezigde stijl, zo moest de recensent toegeven:

Had de schrijver zijn denkbeelden in eenvoudige, duidelijke taal uiteengezet, zij zouden uitvoeriger en stipter bespreking verdienen. Doch hij schrijft meestal zulk een gezocht, wonderlijk, gewild zonderling Hollandsch, dat den lezer dikwijls de haren er van te berge rijzen en de met alle regels van kookkunst vloekende voorbereiding der schotels hem telkens den lust ontnemt er met aandacht van te proeven. Daarbij is de gansche peperbus van wijsgeerige, meest Duitsche schooltermen, er over leeg geschud; onophoudelijk knarsen allerlei onnoodige bastaardwoorden en stroeve uitdrukkingen onder onze tanden.

Bij het scheiden van de markt had Valette nog wel een goed woord over voor de afdeling waarin Van der Meij *De maatschappij* besprak, maar voor de auteur van een boek dat een 'nieuwe wereldbeschouwing' voorgaf te bevatten, was dat een schrale troost.

In *Astrea*²³ probeerde Smit Kleine de aftocht van de filosoferende luitenant nog zo goed en zo kwaad als het ging te dekken met een soort antikritiek tegen Valette. Hij moest Valette op hoofdpunten evenwel gelijk geven, en viel zijn protégé zelfs af toen hij beweerde diens opvattingen over het naturalisme van Zola niet te kunnen delen. Uit de briefwisseling die Van der Meij onderhield met Gosler, blijkt dat de gesmaade auteur zich de schipbreuk van zijn *Aardsche heldendom* nogal aantrok.²⁴ Herhaalde malen schreef hij te overwegen het schrijven op te geven, en wellicht heeft Smit Kleine met zijn artikelen in de *Oprechte Haarlemsche Courant* vooral de intentie gehad Van der Meij een hart onder de riem te steken.

'Naturalisme en realisme, voorheen en thans'

Anders dan de titel van dit hoofdstuk uit Van der Meij's filosofische boek wellicht doet vermoeden, handelt het niet over kunstrichtingen in strikte zin, maar over de algemene wereldbeschouwing die daaraan ten grondslag ligt. Wat de betekenis daarvan is voor de kunsten wordt evenwel ook ter sprake gebracht.

De langdurige speculaties over het transcendente in het boek ten spijt, pleitte Van der Meij in *Het aardsche heldendom* ervoor alle denkbare goden te laten voor wat ze zijn, en de menselijke inspanning te richten op de samenleving. Te streven naar verbetering van maatschappelijke misstanden en verlichting van de levenslast der volksmassa's, in het volle besef dat het ideale onbereikbaar is maar niettemin nagestreefd moet worden: dat zag de schrijver als de opdracht voor de mens die zocht naar de zin van het leven. Deze levenstaak geldt eens te meer voor de kunstenaar. Te midden van het 'immanente wee' bezingt hij 'aangrijpend schoon' de ellende van het leven: 'waar de dood woedt en de waanzin grijnst, zingt de dichter van wijsheid, schoone tijden, van liefde en heerlijkheid'.²⁵ De schrijver moet de mens verheffen boven het uitzichtloze sloven en hem een blik vergunnen op het Ideale, waarnaar de mens een diep, aangeboren verlangen heeft.

De oudere romantische school schoot in dit opzicht jammerlijk te kort, omdat zij de verbeelding geweld aandeed.²⁶ Maar ook het moderne (Franse) naturalisme, dat ervoor in de plaats was gekomen, bood de mens geen uitzicht op 'waarheid'. Die waarheid ligt verscholen achter de zichtbare werkelijkheid en is van ethische aard: 'Nog altijd is de onderlaag der wereld een transcendente, welke in het gemoed van ieder mens wordt geopenbaard, zij het als humaniteit, godsdienstig gevoel, zedelijk ideaal of sociaal bewustzijn'.²⁷ Een literaire methode als het naturalisme van Zola is bepaald tot de stoffelijke verschijnselen, en kan daarom maar zeer beperkte inzichten overbrengen. Aan de buitenkant valt immers niets waar te nemen omtrent de verborgen 'transcendentaliteit'. Wie de werkelijkheid wil beschrijven en daarbij voorbijziet aan de zedelijke wetten die haar beheersen, verzaakt als kunstenaar zijn plicht. Met de zichtbare wereld is immers de ethiek gegeven: wie als kunstenaar objectief de werke-

lijkheid weergeeft, verbeeldt vanzelf tevens de natuurlijke zedeleer. Die heeft niets te maken met menselijke waarden: wie dergelijke subjectieve waarden in zijn werk tot uitdrukking brengt, doet dat 'met voorbedachten rade' en maakt tendenskunst.

Voor de literaire kritiek heeft deze opvatting tot gevolg dat zij de literatuur dient te beschouwen als teken van haar tijd. Literatuur moet iets verbeelden van de grote ethische woelingen in de samenleving waarin zij is ontstaan; de kritiek moet daarom niet zozeer oordelen, als wel aan het licht brengen wat aan een boek ten grondslag heeft gelegen.

Hoe deze benadering, die in deze tijd meer aanhangers vond, in de letterkundige kronieken in *De Nederlandsche Spectator* werd gepraktiseerd en of zij gedurende Wolfgangs kritische arbeid aan ontwikkeling onderhevig is geweest, zal nu kort worden besproken.

De letterkundige kronieken, of de praktijk van de wetenschappelijke kritiek

Dat Smit Kleine de denkbeelden uit *Het aardsche heldendom* terecht betrok bij zijn beschouwing over Wolfgangs kritieken in *De Nederlandsche Spectator*, blijkt uit menige kroniek die in de eerste vijf jaar werd gepubliceerd.²⁸ Regelmatig worden de boekbesprekingen gekruid met beschouwingen in de trant van Wolfgangs filosofische studie, waaruit de lezer kon opmaken waar het deze recensent bij de beoordeling van boeken, in principe althans, om te doen was. Een voorbeeld daarvan is de letterkundige kroniek die Wolfgang in de aflevering van *De Nederlandsche Spectator* van 24 november 1883, korte tijd na zijn aantreden als chroniqueur dus, liet afdrukken, en die wellicht als een beginselverklaring bedoeld is. Vooral de kern van de redenering is opmerkelijk: er moet naar verbetering van de levensomstandigheden van de massa's gestreefd worden, opdat ook zij van de pessimistische wereldbeschouwing doordrongen worden. Als de materiële nood van de mensen eenmaal gelenigd is, zullen zij snel inzien dat geluk een drogbeeld is. Aan die verbetering en de bevordering van dat inzicht kan de letterkunde haar bijdrage leveren, door maatschappelijke problemen inzichtelijk voor te stellen:

Maar is ook de menselijke jammer, als de boom aan zijn wortel, onafscheidelijk verbonden aan 's mensen bestaan, steeds blijft het plicht langs nieuwe wegen verbetering van het bestaande te beproeven, opdat eenmaal de *gelijkmatic* bevoorrechte en *eenvormig* beschermde mensch erkenne, dat geluk slechts een schijnbeeld is, en niemand, in welken toestand ook geplaatst, van welke zorgen bevrijd of van welke lasten ook ontheven, het algemeen menselijk lot kan ontgaan: lijden van de wieg tot het graf, afgewisseld door studie, zwijmelvermaak of een kunstenaarsroesje.

Wie tot dit bewustzijn nog niet is gekomen en het leven een groot mysterie acht, eenmaal door de rede te doorgronden; wie door een theoretisch of praktisch egoïsme nog niet geheel verstompt is voor het zedelijk en stoffelijk lijden der naasten, die stort zijn ziel in een probleem, en zoo kwam, als vrucht van

nadenken en waarneming, de sociale quaestie in de wereld, welke, in engen zin, de lotsverbetering beoogt der op de hongergrens levende volksklassen.

Vermits de werken van geleerden, waarin de problemen abstract behandeld worden, weinig lezers aantrekken, en toch de noodzakelijkheid uitbreiding van ieders geestelijken horizon dringend eischt, zoo hechten de romantici hun fraaie en gemakkelijke voertuigen aan deze baanbrekende werken der geleerden vast en voeren hun lezers, gemakkelijk rollend, van probleem tot probleem. De beste letterkunde is dan ook - zooals Brandes zegt - degene, die problemen d.i. maatschappelijke vraagstukken behandelt en zoo blijken geeft nog voor iets hoogers te leven dan voor het alledaagsche.²⁹

De letterkunde wordt zo een verlengstuk van de wetenschap; vandaar dat de letterkundige kritiek ook 'wetenschappelijk' moet worden.

Het onderscheid dat Smit Kleine (in navolging van Hennequin) had gemaakt tussen een letterkundige en een wetenschappelijke kritiek, was dan ook niet louter ingegeven door de goede bedoeling zijn protégé een geheel eigen methode toe te dichten: dat blijkt wel uit de kroniek die Wolfgang wijdde aan de bespreking van het drieëntwintigste deel van Busken Huets *Litterarische fantasien en kritieken*.³⁰ Daarin maakte Wolfgang een vergelijkbaar verschil: 'Het wezen van goede kritiek is opgaan in andermans arbeid. Busken Huet daarentegen komt bij het opgaan in vreemden arbeid meest uit. Hij [...] eclipseert zich voor geen schrijver, en de eindindruk zijner litteraire fantasiën is de overwegende persoonlijkheid van den criticus. Hij plaatst zich *voor*, *op*, nooit *in* den schrijver, en de enkele male dat de omstandigheden hem verplichten met zijn gezicht den schrijver niet in den weg te staan, weet hij door de kunst van zijn stijl de aandacht van den schrijver op zichzelf te leiden.' Dat komt in grote lijnen overeen met wat Smit Kleine had beweerd. De 'goede kritiek' is objectief, wetenschappelijk; zij speurt naar de (maatschappelijke) condities waaronder de in het boek verwoorde denkbeelden konden ontstaan. Huets wijze van kritiek bedrijven is evenwel zelf 'kunst'; voor de ogen van de lezer van zijn kritieken rijst niet het beeld op van wat ten grondslag heeft gelegen aan een bepaald boek, maar van de persoon Busken Huet, met zijn particuliere opinies. Al deed Wolfgang in dezelfde kroniek, enige zinnen verder, deze ontboezeming weer af als 'jokkernij, aan den meester gepleegd', toch onthulde zij wat hij als criticus nastreefde.³¹

De praktijk van het boeken bespreken in *De Nederlandsche Spectator* wees al spoedig uit dat het vrijwel onmogelijk was er een dergelijke diepgravende, analytische methode opna te houden. De meeste boeken leenden zich er eenvoudigweg niet voor. Wolfgang wist geen raad met de 'kotschoolliteratuur' waaronder zijn werktafel bedolven werd.³² 'Leliën- en rozeknoppenlectuur'³³ noemde hij het; boeken 'waarin de vervoeging van het werkwoord kussen centraal staat'.³⁴ Met de beste wil van de wereld kon hij daarin geen teken des tijds zien, of de verbeelding van een transcendentale ethiek achter de verschijnselen: 'Ook de letterkundige kroniek zal in de eerste plaats op de "vragen" en in de tweede plaats op de "boeken" letten. Dat is gemakkelijk gezegd. Onze schrijvers zijn eerder patiënten dan kunstenaars, en geneesheeren zijn in hun uitspraken zelden oprecht.'³⁵ Verder waren er de belangen van schrijvers en uitgevers, die niet toestonden dat de kroniek werd ingericht naar de vragen van de dag.³⁶

Maar de grootste praktische moeilijkheid in de toepassing van een vooropgezette methode vond Wolfgang de 'anarchie' in de letteren. Daarbij te denken 'aan een "methode van kritiek", zij die wetenschappelijk of letterkundig, [...] ware gekkewerk. De eenige methode hier is - geen methode.'³⁷ Toch was Wolfgang de overtuiging toegedaan dat de tijd voorbij was, waarin men met het geven van 'litteraire kritiek', lees: een subjectief oordeel, kon volstaan. De moderne letterkunde eiste een eigentijdse benadering. Kritiek kon niet langer 'de kunst om te leeren bewonderen' zijn, omdat de letterkunde, sinds zij een 'industrie' was geworden, niet méér aanspraken op bewondering kon doen gelden dan krijgskunde, zeevaartkunde of bouwkunde.³⁸

Ondanks al die moeilijkheden beijverde Wolfgang zich daarom om regelmatig een bespreking af te leveren waarin althans de opzet van de wetenschappelijke methode te herkennen viel. Zo'n recensie bevatte een beschouwing over de maatschappelijke en filosofische achtergronden van het 'vraagstuk' dat in het besproken boek aan de orde werd gesteld. De eigenlijke beoordeling bestond dan veelal uit een toetsing van het vraagstuk uit het boek aan de stand van zaken in de werkelijkheid. Zo kon het gebeuren dat, als Wolfgang de 'wetenschappelijke juistheid' van de manier waarop het vraagstuk in het boek werd behandeld, onjuist vond, hij zijn bespreking afrondde met de profetie dat dit literaire werk 'hoe geestig en talentvol ook, ongetwijfeld in den stroom der vergetelheid [zal] verzinken, omdat het niet beroerd werd door den genius der menschheid'.³⁹

Een boek waarin volgens Wolfgang 'een deeltje van de *waereldziel*' lag, is Edmondo de Amicis' *Uit het leven van een onderwijzer*.⁴⁰ Het stelt de 'schoolquaestie' in Italië aan de orde: hoe een plattelandsleraar probeert kinderen uit de armste bevolkingsgroepen in de klas te krijgen en te houden. Wolfgang's enthousiasme voor het boek kwam voort uit zijn warme belangstelling voor kwesties van pedagogische aard, voor de vraag hoe educatie een eind kon maken aan de armoede en sociale ongelijkheid. *Uit het leven van een onderwijzer* beantwoordde dus in de zuiverste vorm aan zijn verwachting van literatuur: het boek bood, door zijn verhalende vorm, de mogelijkheid na te denken over het bestaan en hoe dat te verbeteren. Het is de taak van de criticus deze betekenis van het boek nog eens te benadrukken en met bespiegelingen over het betreffende onderwerp de lezer te helpen bij het doorgronden daarvan.

Arne Garborgs *Bij moeder thuis*⁴¹ verdiende om dezelfde reden de tijden te trotseren. Dit verhaal van de zware levensweg van een arme jonge vrouw toonde aan 'hoe moeilijk het leven den meesten valt, en hoe gering de kansen voor hen zijn dat zooveel eischende, verlangende leven voluit te genieten'. De verdienste van Garborg was dat hij erin geslaagd was één van de mensen die aan ons voorbijgaan 'als schepen in den donkeren nacht' in het daglicht te plaatsen. Daarom kreeg het boek Wolfgang's hoogste lof: 'Romans, derwijs geschreven, verdienen over te gaan tot den nazaat als cultuur-historische bronnen.'

Op deze manier stelde Wolfgang aan de hand van allerhande boeken de meest uiteenlopende kwesties aan de orde. Om een greep te doen uit de veelheid: de 'vrouwen-vraag'⁴², de vrije liefde⁴³, de sociale kwestie⁴⁴, spiritisme⁴⁵, de opvoedkunde⁴⁶, het maatschappelijk probleem van de man tussen jongelingsjaren en huwelijk⁴⁷, enzovoort. Hoe weidser de blik is die het boek bood op de werkelijke toestand in de negentiende-

eeuwse maatschappij, hoe hoger Wolfgang het als kunstwerk waardeerde. Maar ook abstracte, filosofische inzichten, zoals die te vinden zijn in de werken van Georg Ebers of Felix Dahn, verdienden een literaire uitwerking.⁴⁸

Maar zeker niet alle boeken met een vraagstuk of een wereldbeschouwing vielen bij Wolfgang in de smaak. Het is opmerkelijk dat hij religieuze tendensromans als die van Jan Holland en C. Terburch verwerpt, boeken die zich toch ook onderscheiden door een 'onstoffelijk streven'.⁴⁹ 'De kunstvorm eigent zich voor elke stof, ook voor het geloof; gekunsteldheid staat echter tot ware kunst, als de figuurzager tot den tempelbouwer': met deze woorden veegde Wolfgang Terburchs roman *Ontrouw?* van tafel. In een 'Bericht', voorafgaand aan zijn boek, had Terburch Wolfgang gehekelde als een recensent voor wie 'Geloof eene te onaesthetische zaak is, om in de republiek der fraaie letteren te worden geduld [...]'.⁵⁰ De gewraakte boekbespreker nam daarop zijn toevlucht tot Goslers tijdschrift *De Leeswijzer*, om Terburch met een artikel getiteld 'Een zondagsdroom' van replek te dienen. Onder zijn 'volle' naam H.W. van der Meij - onherkenbaar voor wie hem alleen als Wolfgang kenden - trad hij in het krijt voor de chroniqueur van *De Nederlandsche Spectator*.⁵¹ Hij verzekerde dat 'Wolfgang' nooit beweerd had 'dat het onmogelijk is den kunstvorm op het een of ander Geloof toe te passen', maar dat hij alleen 'het geredekavel over het geloof van Terburch, zonder dat het wezen der godsvrucht in zijn handelende personen tot psychologische werking komt, gebrekkig kunstvermogen [had] genoemd'. Deze maatstaf legde hij steeds aan bij de beoordeling van boeken met een 'vraagstuk': waar de subjectieve 'tendens' een bepaalde grens overschreed en afbreuk deed aan het literaire gehalte van het werk, sprak hij zijn banvloek uit. De gepresenteerde gedachte moest worden uitgedrukt in literaire termen, in de handeling en de ontwikkeling van de personages. Dat hij strenger toezag op deze eis als de hoofdgedachte van het werk hem niet zinde, bijvoorbeeld als die de bevordering van een orthodox christendom inhield, valt te verklaren uit de vage scheiding tussen de 'strekking' van geëngageerde literatuur en de 'tendens' van de verfoeide moraliserende boeken. Dat onderscheid werd door meer negentiende-eeuwse critici gemaakt: zo had P.A.S. van Limburg Brouwer, wiens naam ook verbonden is aan *De Nederlandsche Spectator* en die bovendien Wolgangs spinozistische sympathieën deelde, in 1869 een reeks kritieken in het tijdschrift *Nederland* gepubliceerd waarin het criterium steeds in genoemd verschil werd gezocht.

Wolgangs opvattingen over literatuur konden hem niet erg ontvankelijk maken voor het naturalisme dat zich in Nederland begon te ontwikkelen. Beschrijvingskunst ging voorbij aan de hogere roeping van de kunst; kunst om de kunst had geen bestaansrecht. Naturalistische schrijvers die zich verdiepten in de zelfkant van het bestaan en zich erop toelagden vuil en verderf zo precies mogelijk weer te geven, konden rekenen op een onvoorwaardelijke veroordeling van hun werk in de 'Letterkundige kroniek'. Voor hun drijfveren kon hij geen enkel begrip opbrengen.

Maar zijn bezwaren tegen de 'jongeren' waren niet alleen literair-theoretisch van aard: hij voelde zich ook gebruskeerd door de *Nieuwe-Gids*'ers, 'de Barbaren die een inval deden in de gezeten Republiek der Letteren', en die met hun radicale standpunten elke ontwikkeling naar een getemperd realisme in de letterkunde dwarsboomden. Hij

wilde zich niet bij hun dictatuur neerleggen, maar zich omvormen tot een 'apologeet' van de letterkunde die in de ogen van de Tachtigers geen genade zou kunnen vinden.⁵² Hij ging daarin zover, dat hij zijn principiële bezwaren tegen de 'idealistische' roman, waarin immers de verbeelding geweld werd aangedaan, opzij zette. Daardoor ontstaat soms een eigenaardig beeld van de literaire voorkeuren van Wolfgang: hij bespreekt met geestdrift de Russische literatuur - Gogol, Dostojewski, Toergenjew - en onthaalt zijn lezers op boeken van onbekende, belangwekkende Scandinavische en Italiaanse auteurs, maar versmaadt intussen ook Leo Luttel en Thérèse Hoven niet.⁵³

Ondanks zijn afkeer van de jonge letterkundige generatie was hij soms bereid toe te geven dat het naturalisme een gerechtvaardigde, zij het overspannen reactie op de oudere literatuur was. Hij troostte zich met het vertrouwen dat eenmaal het soort realisme dat hij voorstond, zou opbloeien langs de weg waar nu het naturalisme voorbijraasde: 'de volgende generatiën [zullen] het eenmaal doorgedrongen realisme, waarvan het naturalisme een tuchteloos supplement is, met handen en voeten [...] verdedigen tegen een afgedwaalde fantasie.'⁵⁴

Verdere ontwikkeling van Wolfgangs opvattingen

Het was dan ook met tevredenheid dat Wolfgang in de tweede helft van de jaren tachtig vaststelde dat het op Zola geïnspireerde naturalisme had afgedaan en plaats moest maken voor een nieuwe opvatting van realisme.⁵⁵ Die manifesteerde zich vooral in de Scandinavische (Zweedse) en Russische literatuur. Met bewondering besprak hij de boeken van Toergenjew. Uit Dostojewski's *Schuld en boete* zouden de Nederlandse naturalisten kunnen leren 'hoe een naturalist, tevens een verheven geest, de vieze korst der realiteit doorbreekt, opdat de reine adem der menschenziel vervloeie in den dampkring van het tastbaar schoone en ware'.⁵⁶ In de werken van Jonas Lie, Alexander Kielland, Axel Lundegard, Gustaf af Geyerstam, Selma Lagerlöf, vond hij zijn letterkundig ideaal vaak gerealiseerd. Terwijl iedereen het oog gericht hield op de nieuwste literaire ontwikkelingen in Frankrijk, beschouwde Wolfgang Rusland en Zweden als de grootste letterkundige mogelijkheden.

In het laatste decennium van de negentiende eeuw werd Wolfgang wat toegeeflijker jegens de 'jonge school', die in 1894 haar periodiek was kwijtgeraakt en de brutale eensgezindheid uit haar begindagen miste. Zijn literatuuropvatting werd minder doctrinair ('Ook de "critiek", als zij grijs wordt, kent den twijfel'⁵⁷), en hij herzag zijn hooggestemde ideeën over de taak van de schrijver. 'De schare opheffen; naar het hoogste streven - allemaal praatjes': waar hij 'waarheid en natuur' opmerkte in een boek zou hij er de loftrumpet over steken, of het nu een produkt was van de oude of van de nieuwe romantische school.⁵⁸ Als voornaamste taak van de criticus zag hij het bijebrengen van boek en lezer. Ook de literatuur van de lagere echelons had bestaansrecht, en de recensent moest die onder de aandacht brengen van de liefhebber, zonder in zijn bespreking blijk te geven van zijn afkeuring.⁵⁹

Al volhardde hij over het algemeen in zijn afwijzing van het naturalisme, toch geloofde hij dat de moderne roman de juiste weg gekozen had 'om tot de *bezielende*

kunst van waarheid en natuur te komen, hoewel voor het heden nog te schoolsch om de lezer te *berauschen*'.⁶⁰ Maar uit het optreden van de epigonen van Tachtig in de eerste jaren van de twintigste eeuw bleek dat Wolfgang een valse hoop had gekoesterd; de toon van de kronieken waarin hun werk aan bod kwam werd weer bijtender. Het was hem allemaal te plat, te banaal geworden. In *De Nederlandsche Spectator* van 21 mei 1904, p. 176, gaf hij er een staaltje van, hoe de letterkundige kroniek eruit zou hebben gezien als hij met zijn tijd was meegegaan:

Verdomme, Spectator, ouwesok, wil-je eens godsluizig genieten, lees dan *Jong leven* van P. van der Meer [...], doch ik vrees, rotkerel, dat je om dit 'jonge leven' te waardeeren, te veel zit te kwijlen op je oud gebit van schijn en conventie.

Couperus kon hem wel 'berauschen', maar zijn bewondering voor bijvoorbeeld *Psyche* of *Babel* werd getemperd door kritiek op de inhoudloosheid van deze boeken.⁶¹ *Meta-morfoze*, het boek van de schrijverspsyche, prees Wolfgang daarentegen hogelijk; van de 'levende boeken, waarin de ziel van den schrijver [= Aylva] zelf zich gesplitst en verdeeld heeft over de personen zijner aanschouwing', waardeert hij het *Boek van Nirwana* als 'kunst voor alle tijden, wortelend in het diep van het geestelijk bestaan, in het ideale, en enkel nog met een enkel woord, het woord der kunst aan de stof gebonden'.⁶² Hij rekende Couperus ook tot de nieuwe richting en hij beseftte dan ook dat die vele gezichten had. Onder haar produkten bevonden zich de 'klompen' van de naturalisten en de 'brozen der astraalgeesten', en deze laatste wonnen volgens hem veld.⁶³ Tot de vervaardigers van de 'klompen' behoorden Van Groeningen (diens *Martina de Bruin* had beter niet uitgegeven kunnen worden), Bram van Dam, Aletrino, J. Hora Adema en in mindere mate Cyriel Buysse. Over het realisme van deze laatste was Wolfgang toch wel te spreken. Diens *Recht van de sterkste* hoorde vanwege zijn brutaal-realistische karakter wel niet op de salontafel, toch bloeide uit het 'vuil' in dit boek 'de bloem van het ideaal' op. Herman Heijermans' *Trinette* ontving een zeer gunstige kritiek, zoals vrijwel al het werk van deze voorman van *De Jonge Gids*. Ook Querido (*Zegepraal*) kreeg niets dan lof toegezwaaid.⁶⁴

In de laatste tien jaar van de negentiende eeuw namen volgens Wolfgang de 'tendensromans' een prominente plaats in op de boekenmarkt. Onder een tendensroman verstond hij een boek 'waarin de schrijver zijn eigen, subjectieve meening over de "vraag" in beeld heeft gebracht; een bevooroordeeld werk dus, kenbaar ook aan de dramatische personen, die nu op caricaturen gelijken, zich aldus wrekende op den schrijver die hun opgeeft, wat zij zeggen moeten'.⁶⁵ Weliswaar boden de besprekingen van deze boeken hem een gelegenheid lange beschouwingen ten beste te geven over kwesties als het socialisme, nihilisme en anarchisme, de vrouwenemancipatie of de vrije liefde, hij demonstreerde daarin steeds opnieuw dat voor een goed boek meer nodig is dan een interessant vraagstuk. Hier blijkt dat Wolfgang dus ook 'literaire' kritiek bedreef: de roman moest wel 'volgens de regels van de kunst' gemaakt zijn. Maar over de vraag hoe die regels eruitzagen, liet hij zich niet precies uit. Uit de kronieken kan men enkel wat incidentele uitspraken verzamelen. Hij veroordeelde de eigenmachtige wijze waarop de jongeren met de taal omgingen: hun taalexperimenten

omschreef hij als het 'volapük der nieuwste richting'⁶⁶; hij pleitte voor oorspronkelijkheid in het gebruik van beeldspraak⁶⁷ en een interventie van de auteur-verteller keurde hij af.⁶⁸ Maar dit 'literaire' aspect woog nooit zo zwaar dat een 'kunst om de kunst' aanvaardbaar zou zijn. De literatuur mocht volgens Wolfgang geen aangelegenheid van enkele hogepriesters worden en zich in vormen hullen die voor de lezerssschare onbegrijpelijk moesten zijn. Dit was een opvatting waaraan de schrijver van de letterkundige kronieken gedurende drieëntwintig jaar trouw bleef.⁶⁹

Waardering van andere critici

Wolfgang besprak maar incidenteel opstellenbundels van andere critici; meestal werden die door anderen (A. Ising, W.G. van Nouhuys) gerecenseerd. Maar de critici wier werk wel in de kroniek aan bod kwam, Busken Huet, Ten Brink en Van Nouhuys, hielden er naar zijn mening een geheel andere methode opna dan hij. Hij had veel achting voor hun werk, maar kon niet nalaten op te merken dat zij te veel 'oordeelden'.

De uitgave van Huets *Jozefine* door diens zoon Gideon in 1898 verschaftte Wolfgang andermaal een gelegenheid stil te staan bij het verschil tussen Huets kritische methode en de zijne. Niet zonder trots vermeldde hij, na vijftien jaar letterkundige kroniek:

Bij elk door mij besproken boek heb ik steeds getracht in den *geest* van het boek te dringen, in de ziel: deel van de waereldziel, en eerst daarna kwam het *litteraire* en *typische* aan de beurt, voor zoover ik daarvan verstand of plaats daarvoor beschikbaar had. Geest en ziel hebben bij mij altijd meer gegolden dan stijl en een goede litteraire streek.⁷⁰

Van die eerstgenoemde doelstelling moet de *Spectator*-recensent bij de bespreking van *Jozefine* afzien, omdat het boek, evenals *Lidewyde*, 'meer naar de boeken dan naar het leven [is] gekneed'. Dat is vooral jammer, omdat de 'familie-roman' *De Bruce's*, waarvan *Jozefine* als proloog moest dienen, het tijdperk 1848-1871 in beeld moest brengen, een tijd die denkbeelden en gewaarwordingen heeft voortgebracht die door de harten en hoofden van de mensen zijn gegaan en er hun indruk hebben achtergelaten, zoals de voorrede bij *Jozefine* vermeldt. Een levensechte beschrijving van deze bewogen tijd zou Wolfgang in hoge mate geïnteresseerd hebben.

Jan ten Brink gaf volgens Wolfgang in zijn *Litterarische schetsen en kritieken* blijk van een intuïtief talent om het literaire oordeel van de tijdgenoot te verwoorden. Waardering maakte het wezen van deze kritiek uit.⁷¹ De bundeling van zijn kritieken was daarom bijzonder bruikbaar voor wie op de hoogte wenste te blijven van de literaire ontwikkelingen, zonder alles te willen lezen. Ten Brink was er evenwel niet in geslaagd het standpunt van de letterkundige kritiek tegenover de naturalisten te bepalen. Met een verwijzing naar Ten Brinks poging tot bemiddeling tussen Wolfgang en Netscher in *Het Vaderland*, merkt Wolfgang in 1889 op dat Ten Brink met zijn compromissen geen van beide partijen heeft kunnen bevredigen. De bewondering voor de professorale boekenkennis wordt wat gerelativeerd door de vaststelling dat hier 'de

letterkundige vorschuer' aan het woord is, wiens belangstelling 'de verschillende openbaringen van den letterkundigen geest' geldt. Een door waardering en studie verkregen 'vergelijkende letterkundige geschiedenis' beantwoordde niet aan de doelstelling die Wolfgang in gedachten had voor de letterkundige kritiek; die lag immers voor een deel buiten de wereld van het boek. Maar Ten Brink kwam ook wel in de buurt van Wolfgangs opvattingen, wat deze dan opgetogen noteerde: 'Schoone woorden wijdt hij aan den roman onzer dagen: "die ons in het geweten grijpt", en vraagt: "of wij niet willen medewerken tot verlossing uit onze maatschappelijke en zedelijke ellende".'⁷²

Van Nouhuys werd door Wolfgang zeer hooggeacht - als een typisch 'litterair' criticus.⁷³ Ogenschijnlijk bestaat er verwantschap in het denken van Van der Meij en Van Nouhuys. In zijn artikel 'Iets over de hedendaagsche letteren' in *De Lantaarn* van 15 april 1887 schreef Van Nouhuys⁷⁴ dat de kritiek op wetenschappelijke leest geschoeid moest worden. Zij diende inductief te werk te gaan, ten einde uit de veelheid algemene wetten te kunnen opmaken, die iets ophelderden omtrent de achtergrond van de letterkundige ontwikkeling. Net als Wolfgang ging hij ervan uit dat elk kunstwerk 'den stempel van zijn tijd' draagt.

In Van Nouhuys' programmatische opstel 'Kunst en moraal'⁷⁵ kan men lezen waar de ideeën uiteenliepen. Van der Meij was de overtuiging toegedaan dat een objectieve zedeleer aan het licht kon worden gebracht door het onbevooroordeeld weergeven van het leven.⁷⁶ Uit niets blijkt dat Van Nouhuys zou geloven dat dit mogelijk is. Zodra het woord 'zedeleer' viel, was deze laatste zeer op zijn hoede: hij meende dat die onverenigbaar was met de kunst. Hij sprak dat uit in een stelling waarmee Wolfgang het op zichzelf zeker niet oneens zou zijn geweest: 'Een schrijver die ons het leven om ons heen in zijn kunstwerk zou willen weerspiegelen, als zich voegend naar de voorschriften van een ideale zedeleer, moet daartoe noodzakelijk de werkelijkheid, de waarheid geweld aandoen.'⁷⁷ Voor Wolfgang was er echter nog een alternatief, voor Van Nouhuys had alleen de 'kunst om de kunst' bestaansrecht. Met een literatuuropvatting waarin de beste romans die zijn die iets onthulden van een 'onstoffelijke werkelijkheid', en bovendien een praktisch inzicht moesten opleveren, zou Van Nouhuys niet hebben ingestemd.

In deze tijd vielen meer pleidooien te beluisteren voor een 'objectieve' literatuurkritiek, en Wolfgangs streven past in deze tendens. Toch is de achtergrond van zijn opvattingen, die immers moet worden gezocht in *Het aardsche heldendom*, betrekkelijk uniek, ongeacht de beperkingen die de praktijk van het recenseren hem oplegde bij een consequente toepassing van zijn theorieën.

Noten

- 1 Cf. voor een algemene beschouwing over *De Nederlandsche Spectator*: Nop Maas, *De Nederlandsche Spectator: schetsen uit het letterkundig leven van de tweede helft van de negentiende eeuw*. Utrecht 1986, pp. 11-43.
- 2 In de rubriek 'Berichten en mededeelingen' in *De Amsterdammer* van 23 september 1883. De bespreking is niet ondertekend, maar in Van der Meij's archief, dat in

- de K.B. berust, bevindt zich een knipsel van dit artikel met het bijschrift 'Prof. Alberdingk Thijm'. Van der Meij zou antwoorden met 'Te veel ijver' in *De Amsterdammer* van 30 september 1883.
- 3 Deze brieven zijn uitgegeven door Herman Liebaers, als bijlage bij zijn *Hélène Swarths Zuidnederlandse jaren*. Gent, 1964. In het Letterkundig Museum berusten enkele brieven van Van der Meij aan de uitgever C.J.L.W.E. Gosler, J.C. Loman Jr. en Frits Smit Kleine. De Koninklijke Bibliotheek bewaart een knipselverzameling van Van der Meij en twee dozen met handschriften.
 - 4 In: *Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Bijlage tot de Handelingen van 1914/1915*, pp. 199-220.
 - 5 'Levensbericht', pp. 202-203. W.L. Penning Jr. (1840-1924), was een vooraanstaand dichter van *De Banier*-generatie. Onder het pseudoniem M. Coens liet hij drukken *Gedichten* (Haarlem 1876); *Tienden van den oogst* (Amsterdam 1882). Hij werd gesteund en verdedigd door Carel Vosmaer. J.E. Sachse publiceerde als Rana Neida onder meer de roman *Een verloving* (Leiden 1890) en vulde een deel uit de reeks *Mannen van beteekenis in onze dagen* (XX (1889), 367-405) over Vosmaer. Emants, over wie Sachse publiceerde in *Noord en Zuid*, nov. 1887, las en corrigeerde het manuscript van *Een verloving*.
 - 6 Brieven van Van der Meij aan Gosler van 25 april, 23 mei, 24 juni en 18 juli 1884. Zie over het *Nederlandsch Magazijn*: Arnold Ising, 'Een geïllustreerd tijdschrift van vroeger', in *De Nederlandsche Spectator*, 5 maart 1892, 76-77.
 - 7 Onder andere 'De opheffing der Vaderlandsche Jaarboeken en de Russische pers' (*De Leeswijzer* (1884/1885), 261-263) en 'De locomotief en de snelwielers' (*De Leeswijzer* (1885/1886), 100 e.v., 113 e.v.).
 - 8 Cf. Jelle Kingma, 'Dostojevski in het Nederlands'; in: *Maatstaf* 29 (1981), 1 (januari), 151-184; i.h.b. 172. In de congresbundel *Russians and Dutchmen. Proceedings of the Conference on the Relations between Russia and the Netherlands from the 16th to 20th century held at the Rijksmuseum Amsterdam, June 1989*, bezorgd door J. Braat en anderen (Groningen, 1993), is een bijdrage opgenomen van C.A.L.M. Willemsen, getiteld 'Hendrik Wolfgang van der Mey (1842-1914), first Dutch slavist. A forgotten pioneer'. Wolfgang publiceerde: 'Russische dichters. I: Poeschkin', in: *De Banier* 5 (1879), II, 137-167; 'Levensschets van Theodoor Dostojewsky', in: *Los en vast* (1889), 1-40; 117-161; 251-302; 343-392; 'De Russische schrijver Gogol en zijne werken', in: *Nederland* (1887), III, 3-42; 121-154. Een samenvatting van dit laatste artikel publiceerde Van der Meij in *De Nederlandsche Spectator* (1887), 9 (26 februari), 73-76.
 - 9 Zie E. Waegemans & C. Willemsen, *Bibliografie van Russische literatuur in Nederlandse vertaling*. Leuven, 1991, p. 219, nr. 1158.
 - 10 Op de 'zolders van Bolle' kwamen de boeken terecht die verramsjt werden. Ten minste twee van zijn werken, *Wandelingen in Noorwegen* en *Troon en kerker* zouden daarheen hun weg vinden. Cf. over de firma Bolle: Lisa Kuitert, 'De second-hand handel: een doorbraak op het gebied van goedkope literatuur', in *De Negeniende Eeuw* 15 (1991), 4, 185-202.

- 11 Hoewel hij officieel geen deel uitmaakte van de redactie, speelde Nijhoff (1826-1894) een belangrijke rol in het blad.
- 12 Cf., behalve het boek van Liebaers, ook: Jeroen Brouwers, *Hélène Swarth. Haar huwelijk met Frits Lapidoth 1894-1910*. Amsterdam, 1985, pp. 31-32.
- 13 In *De Nederlandsche Spectator* (1890), 44 (1 november), 367, besprak Wolfgang Hélène Swarths *Uit het meisjesleven*, waarvan de 'verzen flikkeren en fonkelen van den schoonsten aardschen glans'.
- 14 Herman Liebaers, o.c., p. 153.
- 15 Ingezonden brieven in *De Amerongsche Courant* van 17 januari 1901 ('Monument voor de Afrikaansche helden') en *De Telegraaf* van 3 december 1900.
- 16 In een brief van 10 januari 1884 aan Gosler schrijft Wolfgang dat hij gaarne bereid is diens Conscience-uitgave te bespreken, maar voor de samenstelling van zijn kroniek afhankelijk is van de keus van de redactie.
- 17 Met 'L.S.' wordt Louise Stratenus bedoeld, die in 1884 de roman *Geluk* publiceerde. Het boek werd niet ter sprake gebracht in de 'Letterkundige kroniek'. Wolfgang zou Catharina van Rees' *De eersten van de stad* recenseren in *De Nederlandsche Spectator* (1884), 49 (6 december), 397; Willy, *Een verloving. Vriendschap*, werd besproken in dezelfde aflevering, op p. 396.
- 18 Deze 'ironie' verschijnt op talloze plaatsen: bijvoorbeeld in een afsluitende opmerking bij de vernietigende bespreking van Conrad van de Liedes *Zijn vader*: 'Kan ik aan het verhaal, als een *ganzes*, geen kunstwaarde toekennen, vele onderdeelen verdienen om hun bewerking het applaus der vrienden?' (*De Nederlandsche Spectator* (1892), 45 (5 november), 365.) Ironische opmerkingen over de taak van de boekbespreker ontbreken evenmin: 'Wie een vogel wil eten, begint met hem te plukken m.a.w. ontnemt hem zijn veeren. Vandaar dat de nieuw-uitgekomen boeken in den regel eerst door de handen van de recensenten gaan om ze voor het publiek te bereiden.' (*De Nederlandsche Spectator* (1898), 20 (14 mei), 160.)
- 19 *De Nederlandsche Spectator* (1886), 23 (5 juni), 195.
- 20 *De Nederlandsche Spectator* (1886), 28 (10 juli), 233-235. Met name de scène in 'Oproer in het ballet', waarin de danseressen onder het omkleeden in platte taal nieuws uitwisselen, vond de boekbespreker stuitend. Ook Vosmaer moest niets hebben van dergelijk 'vulgair' naturalisme, getuige de prent in de *Spectator* van 15 november 1879 en de 'Vlugmaren' van 13 november 1880.
- 21 *De Amsterdammer* van 10 juli 1881, p. 4; *De Nederlandsche Spectator* (1881), 39 (24 september), 340-342.
- 22 Smit Kleine in *Astrea* 1 (1881), 511.
- 23 *Astrea* 1 (1881), 509-512.
- 24 Van der Meij diende - terloops - Van Vloten en Valette van replek in zijn artikel 'Het democratische beginsel in staatkunde, godsdienst, wetenschap en kunst', in: *De dageraad* (1885), 1-37. Bij de bespreking van het Godsbegrip (pp. 27-28) kan men lezen: 'Daar de mensch den naam van God gehaat heeft gemaakt door allerlei gruwelen en vuige list in Zijn naam gepleegd, wenschen zelfstandige, aan het geloof van hun tijd ontgroeide geesten, voor het godsbegrip te stellen: het "onbegonnen en oneindige, onuitputtelijke levensbegrip": een zoo omslachtige uitdruk-

king, dat ik de groote fout niet inzie, het traditioneele woord te behouden als de beknopte uitdrukkingeener gedachte. Wanneer ik dus voor het onbegonnen en on-eindige leven in zijn voortdurende veranderingen en ontwikkelingen korthedshalve het woord "God" in de plaats stel, moet ik de bewering afwijzen, volgens welke de catechismus-God der kinderjaren zich bij mij zou hebben omgezet in een boven-zinnelijk afgetrokken denkbeeld. Het Woord "God" stelt hier een zuiver immanent begrip voor.' Deze laatste stelling lijkt in strijd met de gedachte uit *Het aardsche heldendom* dat 'de onderlaag der wereld een transcendente' is (p. 310).

Iets van de gram over het doodzwijgen van zijn boek valt te bespeuren in zijn bijdrage 'De censuur in Nederland', in: *De Portefeuille* 5 (1883-1884), 17 (28 juli 1883), 189-193.

Van *Het aardsche heldendom* zijn volgens een notitie van Van der Meij, die zich in zijn nalatenschap bevindt, honderd exemplaren verkocht.

25 *Het aardsche heldendom*, p. 12, 17.

26 o.c., p. 278: 'De verbeelding moet het vermogen zijn om, onderworpen aan de wetten en het wezen der dingen, waarschijnlijkheden uit te denken, geenszins om onmogelijkheden voor werkelijkheden te doen doorgaan.'

27 o.c., p. 310.

28 Voor uitweidingen in de trant van *Het aardsche heldendom*, cf. *De Nederlandsche Spectator* (1886), 4 (23 januari), 35; (1888), 25 (23 juni), 208. Een verwijzing naar het boek in: *De Nederlandsche Spectator* (1889), 16 (20 april), 125.

29 *De Nederlandsche Spectator* (1883), 47 (24 november), 374-375. Georg Brandes (1842-1927), Deens letterkundige, van wie ook enkele werken in het Nederlands werden vertaald, zoals *De Fransche aesthetiek in onze dagen* (1870) en het vierdelige *De hoofdstroom der letterkunde in de 19de eeuw* (1872-1875). Cf. K.F. Proost, *Georg Brandes. Inleiding tot zijn leven en werken*. Arnhem, 1940. De literatuuropvatting van Brandes moet Wolfgang zeker aangesproken hebben.

30 *De Nederlandsche Spectator* (1888), 18 (5 mei), 153.

31 De aanval op Huet kan mede verklaard worden uit verontwaardiging over het oordeel dat Huet zich had aangematigd over 'Wolfgangs' Russische letterkunde, die hij alleen uit tweede hand bleek te kennen. Misschien wilde hij ook Vosmaer gerieven, die sterk tegen Huet en diens kritische methode was gekant. Wolfgang en Smit Kleine doen Huets kritische methode geen recht; cf. Olf Praamstra, *Gezond verstand en goede smaak: de kritieken van Conrad Busken Huet*. Amstelveen, 1991.

32 Hoewel de maatschappelijke positie van de vrouw Wolfgangs warme belangstelling had, heeft hij die nooit in verband gebracht met deze 'dameslectuur'. Hij vond die eenvoudig als literatuur ontoereikend, omdat zij onwaarschijnlijkheden voor het voetlicht bracht. In dit soort boeken werd een onwerkelijke wereld verbeeld, die dus ook geen 'waarheden' over de werkelijkheid kon onthullen.

33 *Lelie- en Rozeknoppen* was de titel van het literaire damestijdschrift dat later *De Hollandsche Lelie* zou heten.

34 *De Nederlandsche Spectator* (1887), 10 (5 maart), 82 & (1887), 20 (14 mei), 168.

35 *De Nederlandsche Spectator* (1887), 20 (14 mei), 167

36 *Ibidem*.

- 37 *De Nederlandsche Spectator* (1888), 52 (29 december), 433.
- 38 *De Nederlandsche Spectator* (1886), 4 (23 januari), 35-36.
- 39 *De Nederlandsche Spectator* (1883), 47 (24 november), 376
- 40 Uit het Italiaansch door Una [pseudoniem van mevr. Braunius Oeberius-Meijer]. Leiden: H. Adriani. Besproken in *De Nederlandsche Spectator* (1891), 18 (2 mei), 144-145.
- 41 *De Nederlandsche Spectator* (1897), 29 (17 juli), 232-233.
- 42 *De Nederlandsche Spectator* (1899), 28 (15 juli), 228-229 (Laura Marholm, *Uit het leven van twee vrouwen*); (1896), 26 (27 juni), 210-211 (Thérèse Hoven, *Voor alles vrouw*); (1898), 37 (17 september), 296-297 (George Egerton, *Grondtonen*).
- 43 *De Nederlandsche Spectator* (1895), 6 (9 februari), 46 (Thérèse Hoven, *Uit vrije beweging*); (1897), 17 (24 april), 134 (A. Weruméus Buning, *In en om de kampong*; over de kwestie van de Indische 'njais': het concubinaat tussen een Europese ambtenaar en een Javaanse vrouw).
- 44 *De Nederlandsche Spectator* (1889), 39 (28 september), 312-313 (Max Kretzer, *De twee compagnons en Baas Timpe*).
- 45 *De Nederlandsche Spectator* (1898), 38 (24 september), 302-303 (mevr. Joh. Gerstenhauer, *Rozeknop*).
- 46 *De Nederlandsche Spectator* (1891), 18 (2 mei), 144-145 (Edmondo de Amicis, *Uit het leven van een onderwijzer*).
- 47 *De Nederlandsche Spectator* (1896), 39 (26 september), 315 (Cyriel Buysse, *Mea Culpa*).
- 48 *De Nederlandsche Spectator* (1885), 19 (9 mei), 152-154 (Georg Ebers, *Serapis*; over neo-platonisme versus christendom); (1894), 5 (3 februari), 41-43 (Felix Dahn, *Julianus de afvallige*).
- 49 Jan Holland en C. Terburch zijn pseudoniemen van respectievelijk A.J. Vitringa en Isaïc Esser Jr.; recensies in *De Nederlandsche Spectator* (1885), 29 (18 juli), 232-233 (Jan Holland, *De Woort en zijn kring*) en (1885), 9 (28 februari), 74-75 (C. Terburch, *Ontrouw?*).
- 50 Dit 'Bericht' was ingegeven door de onwelwillende bespreking door Wolfgang van Terburchs *Bertha* in *De Nederlandsche Spectator* (1883), 49 (8 december), 391-392. Het gegeven citaat kan worden gevonden op p. VII van *Ontrouw?*, dat in 1884 door J.L. Beijers werd uitgegeven.
- 51 *De Leeswijzer* 1 (1884/1885), 21 (15 maart 1885), 320-321.
- 52 *De Nederlandsche Spectator* (1887), 47 (20 november), 395.
- 53 Cf. bijvoorbeeld Wolfgangs verdediging van Justus van Maurik tegen de naturalisten in *De Nederlandsche Spectator* (1886), 14 (3 april), 122.
- 54 *De Nederlandsche Spectator* (1888), 33 (18 augustus), 275.
- 55 *De Nederlandsche Spectator* (1887), 9 (26 februari), 73; (1889), 3 (19 januari), 22; (1889), 25 (22 juni), 201.
- 56 *De Nederlandsche Spectator* (1886), 24 (12 juni), 202.
- 57 *De Nederlandsche Spectator* (1893), 29 (22 juni), 233.
- 58 *De Nederlandsche Spectator* (1895), 46 (16 oktober), 372.

- 59 *De Nederlandsche Spectator* (1898), 38 (24 september), 302; (1900), 16 (2 april), 127. Waar eenvoudige mensen genot peuren uit ondermaatse literatuur, moet de criticus er het zwijgen toe doen; cf. *De Nederlandsche Spectator* (1900), 40 (6 oktober), 320: 'De waereld, die toch al naar is, zou nog naarder zijn, pasten de lezers denzelfden maatstaf van critiek toe als de enkele critici, die in week- of maandbladen aan de eischen der kunst herinneren. Ik heb nu lang genoeg geleefd om te weten, dat boeken die voor "critiek" niet in aanmerking komen, een bron van genot zijn voor bibliotheek-lezers. Geestelijke spijs voor enkele centen. Arme, eenzame vrouwen (man of vader dood), moeilijk rondkomend met klein pensioen, ze zijn voor een stuiver in de week geholpen. Moeder en dochter, weduwe en wees: elk met een "mooi boek" voor zich, voor die vliegen de wintermaanden om. Informeerde ik naar den titel of naar den naam der schrijfster, dan ging mij vaak een rilling langs de leden.'
- 60 *De Nederlandsche Spectator* (1893), 8 (25 februari), 65; cf. ook (1893), 23 (10 juni), 185 bovenaan.
- 61 *De Nederlandsche Spectator* (1899), 2 (14 januari), 16-17; (1901), 36 (7 september), 288.
- 62 *De Nederlandsche Spectator* (1897), 52 (25 december), 419-420. Opmerkelijk is dat Wolfgang in zijn bespreking de fictie in *Metamorfoze* overneemt: hij richt zijn complimenten tot Hugo Aylva, en onderzoekt diens gemoedsbewegingen. Couperus blijft geheel buiten beschouwing. De antikritiek in het boek brengt hem tot een sterke relativering van de functie van de criticus: 'Gij ziet, de *levende* boeken ontstaan zoo gemakkelijk niet. En dan komt de kritiek, lovend den stijl of smalend het parfum. Uit de reeks tekortkomingen en deugden, door haar gemeld, vormt de schrijver zich een beeld van zijn eigen persoon, en kan onmogelijk zichzelf daarin herkennen. Ja, het heeft mij steeds verwonderd dat vorsten, tooneelspelers en schrijvers, nu overdreven vergood dan bovenmate gelaakt, nog een grein menschenliefde hebben.'
- 63 *De Nederlandsche Spectator* (1893), 23 (10 juni), 185.
- 64 *De Nederlandsche Spectator* (1890), 8 (22 februari), 65-66 (Van Groeningen en Bram van Dam); (1890), 5 (1 februari), 43 (Aletrino); (1893), 23 (10 juni), 185 (J. Hora Adema); (1894), 11 (17 maart), 93 (Buysse); (1893), 43 (28 oktober), 345 (Heijermans); (1905), 5 (4 februari), 38-39 (Querido).
- 65 *De Nederlandsche Spectator* (1897), 51 (18 december), 411.
- 66 Over Aletrino's *Zuster Bertha*, in *De Nederlandsche Spectator* (1891), 51 (19 december), 412-413. 'Volapük' was een negentiende-eeuwse 'wereldtaal'.
- 67 *De Nederlandsche Spectator* (1887), 42 (15 oktober), 350.
- 68 *De Nederlandsche Spectator* (1885), 14 (4 april), 114.
- 69 Cf. de bespreking van Verwey's *Stille toernooien* in *De Nederlandsche Spectator* (1901), 37 (14 september), 296. In zijn stuk in *De Oprechte Haarlemsche Courant* van 10 september 1888 zegt Smit Kleine over het beginsel 'l'art pour l'art' met Wolfgang van mening te verschillen. Van Nouhuys zou Smit Kleine in dezen gesteund hebben: 'Mij wil [...] het eenig leidend beginsel voor den kunstenaar niet uit de gedachte: kunstbeoefening om de kunst zelve en als men mij nu door allerlei

gronden van maatschappelijken en zedelijken aard te dier zake een utiliteits-dogma opdringt, dan schaar ik mij niet onder de aanhangers daarvan.'

- 70 *De Nederlandsche Spectator* (1898), 20 (14 mei), 161.
- 71 Besprekingen van Ten Brinks *Litterarische schetsen en kritieken* verschenen in *De Nederlandsche Spectator* (1883), 37 (15 september), 295; (1884), 21 (24 mei), 167; (1885), 40 (3 oktober), 319-320; (1889), 25 (22 juni), 200-201.
- 72 *De Nederlandsche Spectator* (1885), 40 (3 oktober), 320; het citaat van Ten Brink is ontnomen aan een bespreking van Daudets roman *Jack: mœurs contemporaines*, in *Litterarische schetsen en kritieken* X, p. 202. De betreffende passage luidt: 'De roman onzer dagen zal bij juistheid van teekening nimmer naar eene optimistische beschouwing van het leven overhellen. Maar hij zal in elk geval een grooten dienst kunnen bewijzen - hij zal streven naar de *meest nauwkeurige teekening der waarheid*. Daarbij kan niemand verliezen. De waarheid maakt vrij. Want zij fluistert ons de hartverscheurende geheimen der werkelijkheid in 't oor - zij rukt de kunstig geweven sluyers der overbeschaving met forsche hand weg. De roman, die op deze wijze de waarheid durft zeggen, levert meer dan eene voorbijgaande streeling van ons welbehagelijks- en schoonheidsgevoel in idealistischen zin - hij grijpt ons in het geweten, en vraagt, of wij niet willen medewerken tot verlossing uit onze *maatschappelijke en zedelijke ellende*.'
- 73 *De Nederlandsche Spectator* (1897), 40 (2 oktober), 320. Zie over Van Nouhuys als recensent: Nop Maas (ed.), *Zonder omhaal van woorden. De criticus W.G. van Nouhuys*. (= Vaderland-reeks, 14.) Nijmegen, 1987.
- 74 Onder het pseudoniem Willem Hollander.
- 75 *Los en Vast*, nieuwe serie 1 (1895), 89-114.
- 76 *Het aardsche heldendom*, p. 66.
- 77 *Los en Vast*, nieuwe serie 1 (1895), p. 94.

UIT HET VERLEDEN VAN EEN HISTORICUS

De taalkundige ambities van de jonge Huizinga

J. Noordegraaf

voor J. V. te H.

1. Inleiding

In de langdurige strijd voor en tegen de vereenvoudigde spelling koos de historicus Johan Huizinga (1872-1945) in de jaren dertig publiekelijk positie tegen de vereenvoudigers. Hoewel hij in veel opzichten sympathiseerde met het streven van de in 1934 opgerichte Nationale Vereniging voor Orde en Eenheid in de Schrijftaal om de spelling De Vries en Te Winkel zoveel mogelijk te handhaven, had Huizinga geweigerd voorzitter van deze vereniging te worden. Wel was hij bereid, zijn "meening aangaand het hangende vraagstuk schriftelijk en met verlof tot publikatie te doen blijken", zo schreef hij op 25 september 1934 aan de secretaris van de Nationale Vereniging, de neerlandicus drs. Hendrik Arnold Höweler (1899-1976), toentertijd conrector aan het Gereformeerd Gymnasium te Amsterdam.¹ In een "Open brief aan den heer H.A. Höweler te Hilversum", gepubliceerd in *De Telegraaf* van 19 oktober 1934, sprak Huizinga zich uit voor een terugkeer naar het oude stelsel van De Vries en Te Winkel.

In de Nederlandse samenleving van voor de Tweede Wereldoorlog was het gezag van de Leidse historicus zo groot, dat de minister van Onderwijs, Mr. Hendrik Pieter Marchant (1869-1956), die verantwoordelijk was voor de per 1 september 1934 bij onderwijs en examens ingevoerde "spelling-Marchant", zich genoodzaakt voelde in het openbaar te reageren op Huizinga's open brief. Onder de titel "De laatste spellingronde" hield Marchant op 29 oktober 1934 een radiotoespraak waarin hij onder meer betoogde, dat de indruk die Huizinga's brief in bepaalde kringen gemaakt had, in feite meer te maken had met diens positie dan met diens argumenten. Marchant, ooit "le tigre néerlandais" genoemd, betoogde dat de historicus Huizinga er beter het zwijgen toe kon doen: alleen taalkundigen waren deskundig op het terrein van de spelling.

Huizinga reageerde geprikkeld: "Ik moge opmerken dat ik in mijn tijd ook Nederlandse taalkunde heb gestudeerd, en geruimen tijd in mijn studiën meer linguïstisch dan historisch bleef georiënteerd. Het is, ik geef het toe, lang geleden, maar ik meende, er niet alles van vergeten te zijn" (Huizinga 1934b:554). Naar mijn idee had Huizinga gewoon gelijk. Dat zijn opvattingen over spelling in de jaren dertig zijn te relateren aan z'n ideeën over taalkunde uit z'n studententijd, lijkt me een aantoonbaar feit, maar daar is het me nu niet om te doen. Enkele jaren terug heeft de Groningse historicus

Herziene versie van een gedeelte van een lezing gehouden tijdens het Ninth Annual Colloquium van de Henry Sweet Society for the History of Linguistic Ideas, 4-7 september 1992 te Cambridge (UK). Met dank aan Ruth Brons-Albert en Frank Vonk voor germanistisch commentaar.

W.E. Krul ampeel aandacht besteed aan de onder taalkundigen minder bekende linguïstische periode in het leven van Huizinga. In nauwe aansluiting bij en ter aanvulling op het interessante werk van Krul (1990b,c) wil ik met deze bijdrage, die vooral documentair van aard is, de positie die Huizinga in het laatste decennium van de negentiende eeuw *in linguisticis* heeft ingenomen, wat nader in het licht stellen, een eerste stap om Huizinga nadrukkelijker aan de taalkunde terug te geven dan Krul heeft willen of kunnen doen.

De volgende paragrafen dienen ter inleiding op de publikatie van het voorzover mij bekend enige voltooide taalkundige artikel van Huizinga dat bewaard is, nl. zijn ongepubliceerd gebleven "Über die Vernachlässigung der Wortbedeutung in der vergleichenden Sprachwissenschaft" uit 1898.

2. Huizinga en de taalkunde

Johan Huizinga werd in 1872 geboren te Groningen. Hij bezocht er het plaatselijke gymnasium, net als Etsko Kruisinga (1875-1944), bekend taalkundige en voorstander van de spellingvereenvoudiging, met wie hij later verscheidene malen in hevig conflict zou raken (cf. Van Essen 1983). Een van hun leraren was de neerlandicus Jan te Winkel (1847-1927), die in 1892 Groningen verliet om hoogleraar in Amsterdam te worden. "Goed taalonderwijs gaf hij niet ... Het ontging ons niet, dat de gedachten van den geduchten nachtwerker elders waren. Hij zabbelde steeds op een stompje sigaar en rammelde met een paar sleutels in zijn broekzak", noteerde Huizinga (1947:15) vele jaren later. Terwijl Kruisinga blijkbaar weinig affiniteit met hem had (Van Essen 1983:36), vertelt Huizinga, die voor het vak Nederlands hoge cijfers haalde, dat Te Winkel hem een "stoot" gegeven heeft. In de eerste klas voelde Huizinga zich gegrepen door een min of meer toevallige uiteenzetting van zijn docent Nederlands over de "beginselen der algemeen Germaansche klankverschuiving": "Die kennis sloeg geweldig bij mij in, en van dat oogenblik was ik besloten, in die taalkunde te gaan studeeren" (1947:15).²

Huizinga, die in zijn gymnasiumtijd ook Hebreeuws en Arabisch had geleerd, wilde Arabisch gaan studeren in Leiden, maar om financiële redenen vond zijn vader dat geen goed idee. Daarom ging de jonge Huizinga in zijn geboorteplaats Nederlandse letteren studeren, bracht vervolgens een semester (1895-1896) door in Leipzig, en promoveerde op 28 mei 1897 in Groningen bij de classicus Jacob Samuel Speyer (1849-1913) op een dissertatie over een Sanskrit onderwerp, *De Vidūsaka in het Indisch toneel*. In de jaren 1897-1905 was hij leraar geschiedenis aan de gemeentelijke HBS te Haarlem, overigens niet tot z'n onverdeeld genoegen. In 1903 werd hij toegelaten als privaats-docent in de oudheid- en letterkunde van Voor-Indië aan de Universiteit van Amsterdam. Twee jaar later werd hij benoemd tot hoogleraar vaderlandse en algemene geschiedenis in Groningen. In 1915 vertrok hij naar Leiden, waar hij als hoogleraar algemene geschiedenis doceerde totdat de Universiteit in 1941 op last van de Duitse autoriteiten werd gesloten. Hij overleed in 1945.

Toen Huizinga zich in 1891 liet inschrijven als student Nederlands, begon hij aan een sterk op de Duitse wetenschap georiënteerd studieprogramma. Sinds het begin van de tweede helft van de negentiende eeuw had de historische taalwetenschap meer en meer vaste voet gekregen in de taalkundige curricula aan de Nederlandse universiteiten. In de Hoger Onderwijswet van 1876 was die ontwikkeling formeel vastgelegd. Er was een doctoraat in de Nederlandse letteren ingesteld en de gestelde eisen voor de voorbereidende examens weerspiegelden de belangrijke ontwikkelingen op taalkundig gebied die zich in de loop van de negentiende eeuw hadden voorgedaan en waarbij Duitse geleerden zo'n belangrijke rol hadden gespeeld. De periode 1876-1900, waarbinnen Huizinga's taalkundige activiteiten zich afspeelden, is wel "The Age of Brugmann" (Koerner 1978:204) genoemd, naar de toonaangevende Duitse taalkundige Karl Brugmann (1849-1919), hoogleraar te Leipzig en prominent lid van de zogeheten "Junggrammatiker" (cf. Einhauser 1989). De universiteit van Leipzig had een goede reputatie op het gebied van de linguïstiek, die, zoals bekend mag zijn, in die dagen in hoofdzaak historisch en vergelijkend georiënteerd was.

Een uitvloeisel van die historisch-vergelijkende gerichtheid was de bepaling in het studieprogramma dat degene die ter voorbereiding op zijn promotie in de Nederlandse letteren een doctoraal examen ging afleggen, blijk diende te geven van vertrouwdheid met de beginselen van het Sanskrit.³ Zo gebeurde het dat Huizinga ten slotte promoveerde op een dissertatie over een indologisch onderwerp. In feite was hij van plan geweest een dissertatie te schrijven op het terrein van de vergelijkende taalwetenschap. Daartoe was hij, na in juni 1895 het doctoraalexamen te hebben afgelegd, in oktober van datzelfde jaar naar Duitsland vertrokken, om het wintersemester in Leipzig door te brengen. Het was niet ongewoon dat jonge Nederlanders zich aan een Duitse universiteit voorbereidden op een promotie. Roeland Anthonie Kolléwijn (1857-1942) bij voorbeeld, tegen wiens spellingsysteem Huizinga zich later keren zou, was in 1880 te Leipzig gepromoveerd en ook Huizinga's latere Leidse collega in de wijsbegeerte Gerardus J.P.J. Bolland (1854-1922) had er in de jaren tachtig in de taalkunde zullen promoveren. Ook Huizinga nu ging zich "naar eigen wensch en begeerte" in Duitsland aan de studie in de vergelijkende taalwetenschap wijden, "en dat betekende in het centrum van de school, die men toen de 'Junggrammatiker' noemde: de Universiteit van Leipzig" (Huizinga 1947:21).

In Leipzig vond Huizinga niet wat hij zocht. Hij kwam al snel tot de conclusie dat de door de Junggrammatiker beoefende taalwetenschap, gericht als ze was op vormelijke aspecten van de taal, hem geen instrument verschaftte om de vragen te lijf te gaan die hijzelf belangrijk vond (Huizinga 1947:22, 27). Als onderwerp voor een proefschrift had hij begin 1896 namelijk een thema gekozen dat om een heel andere aanpak vroeg, zoals we kunnen opmaken uit het ontwerp dat hij maakte toen hij terug was in Groningen. Het achtendertig pagina's tellende manuscript "Inleiding en Opzet voor een Studie over Licht en Geluid" geeft een goed inzicht in zijn plan om de betekenis van de lyrisch-associatieve factor in de ontwikkeling van de taal in het licht te stellen.⁴ Hij wilde de uitdrukking bestuderen van de perceptie van licht en geluid in Indo-Europese talen. Zoals hij dat zelf formuleerde:

De quaestie, die mij weldra in beslag nam, was deze. Uit welke diepere ratio springen de verschillende talen, bij de naamgeving aan zintuiglijke gewaarwordingen op volkomen gelijksoortige wijze over van het eene gebied van waarneming op het andere? Waarom kunnen tast- en gewichtsnoties als zwaar, licht, scherp, stomp ook worden toegepast ter onderscheiding van klanken en van kleuren of lichtsterkte? (Huizinga 1947:27).

In maart 1896 naar Groningen teruggekeerd had Huizinga zijn speurtocht in lexica van verschillende talen naar de uitdrukking van licht- en geluidsgewaarwordingen aangevangen. Enkele maanden later legde hij een schets voor aan zijn beoogde promotor, de Groningse hoogleraar voor vergelijkende taalwetenschap Barend Sijmons (1853-1935). Na Huizinga's concept bestudeerd te hebben oordeelde Sijmons, die zelf in Leipzig had gestudeerd, negatief over het hem voorgelegde plan: de inhoud was taalwetenschappelijk niet relevant, hooguit interessant voor een psycholoog.⁵ Huizinga zag zich zo gedwongen om te zien naar een ander promotieonderwerp en het was de docent Sanskrit, de classicus Speyer, die hem dat aan de hand deed. Huizinga was nu wat voorzichtiger. "Bei der Bearbeitung des Stoffes denke ich fortwährend unter unmittelbarer Leitung von prof. Speyer zu bleiben; den ich fürchte ein Échec wie bei meinen vorigen Arbeit", zo berichtte hij de sanskritist Ernst Windisch (1844-1918), wiens colleges hij in Leipzig had gevolgd (Huizinga 1991:464). Ook na zijn promotie echter bleef de oorspronkelijke problematiek hem bezig houden (cf. Krul 1990c:143).

Het materiaal van eerdere studie werd door Huizinga in eerste instantie benut voor een tweetal stellingen bij zijn dissertatie uit 1897. Stelling zeven luidde: "Een studie over den oorsprong en de betekenisontwikkeling van woorden voor zintuiglijke waarneming mag niet afhankelijk zijn van door vormvergelijking verkregen etymologieën".⁶ En stelling negen was als volgt geformuleerd: "Men moet voor de idg. talen een neiging aannemen, om gereduplicateerde formaties te gebruiken ter aanwijzing van het ronde, gekrulde en draaiende" (Huizinga 1897 [1948]:142; cf. 1896:37). Beide stellingen werkte Huizinga uit tot artikelen voor het prestigieuze Duitse taalkundige tijdschrift *Indogermanische Forschungen*, dat in 1892 door Karl Brugmann en Wilhelm Streitberg (1864-1925) was opgericht.

Allereerst werkte Huizinga stelling zeven uit. In oktober 1898 stuurde hij een kort artikel "Über die Vernachlässigung der Wortbedeutung in der vergleichenden Sprachwissenschaft" naar Brugmann. In een begeleidend schrijven, gedateerd 9 oktober 1898, kondigde hij aan dat zijn artikel gevolgd zou worden door "mehrere semasiologische⁷ Einzelstudien". "Hoffentlich wird der etwas revolutionäre Charakter meiner kleinen Schrift an sich kein Grund zur Abweisung sein", voegde hij eraan toe. Brugmann reageerde prompt. Hij toonde zich niet onder de indruk van de inzichten van de jonge Nederlandse geleerde. In een brief van 11 oktober 1898 schreef hij aan zijn vroegere toehoorder: "Sie müssen erst noch mehr lernen, bevor Sie zu lehren anfangen". Dat was niet erg vriendelijk gesteld, schreef Huizinga meer dan veertig jaar later in zijn memoires (Huizinga 1947:30).

Hoe dit ook zij, Huizinga gaf het niet zo makkelijk op. In januari 1899 werkte hij zijn negende stelling uit tot een tweede artikel, waarin hij zijn standpunt probeerde te onderbouwen met behulp van de door hem eerder verzamelde gegevens over redupli-

catie (cf. Krul 1990c:138). Het stuk was getiteld "Lautwiderholende Wortbildung". Na Brugmann bedankt te hebben voor diens commentaar op het eerste artikel schreef Huizinga in een brief van 30 januari 1899:

Die Richtigkeit Ihrer Bemerkung, ich sollte mal erst etwas von meinem Programm ausführen, um klarer zu machen, was ich meine, hat mich veranlasst, einen Teil des Materials, das ich gesammelt habe, zu verarbeiten zu einem Aufsatz, den ich Ihnen beigehend sende (Huizinga 1989:33).

Tot Huizinga's teleurstelling werd dit artikel eveneens afgewezen,⁸ en het schijnt dat hij beide afwijzingen enigszins als een nederlaag ervaren heeft. Huizinga wendde zich nu definitief naar de Indische cultuurgeschiedenis, en van dat onderwerp valt er een rechte lijn te trekken naar zijn bekende *Herfstij der Middeleeuwen* (cf. Krul 1990c). Misschien moeten we daarvoor Karl Brugmann dankbaar zijn.

3. Huizinga en 'Leipzig'

Aan zijn eerste taalkundige artikel schreef Huizinga een "revolutionair karakter" toe. We mogen stellen dat het de jonge Haarlemse leraar geschiedenis in elk geval niet aan ambitie ontbrak toen hij zijn stuk naar Leipzig stuurde. Huizinga's clash met het neogrammatisch denken hoop ik elders in breder verband te behandelen. Daarom zal ik me hier beperken tot het noemen van enkele punten die door de zesentwintigjarige Huizinga op toch wel polemische wijze naar voren zijn gebracht. Men zie voor uitvoeriger commentaar en context Krul 1990c:141-143.

De taalwetenschap, aldus Huizinga, bouwt haar systemen geheel buiten het levende taalgevoel. Haar methode heeft het contact met dat gevoel verloren. Maar net als geschiedenis heeft de taalkunde behoefte aan een van de logische argumentatie onafhankelijk "Gefühl zur Erkenntnis der Wahrheit" (1898:1). De linguïstiek moest weer streven naar een toenadering tot de poëzie, betoogde Huizinga, daarbij de poëtische, niet-logische oorsprong van de taal benadrukkend. De primitieve mens beschikte niet over een idyllische logica, dat is een projectie van de contemporaine taalkunde, stelde hij in zijn ontwerp-dissertatie (1896:2). Daar verwees hij ook verschillende malen met instemming naar Jacob Grimm (1785-1863), die ooit opmerkte dat het de poëzie gegeven is, "geheime bezüge der dinge plötzlich zu ahnen". Van een dergelijke romantische gekleurde attitude ten opzichte van taal hadden de junggrammatiker Hermann Osthoff (1847-1909) en Karl Brugmann zich dunkt me in 1878 al gedistantieerd in hun bekende "Vorwort" bij de *Morphologische Untersuchungen I*, een tekst die in bepaald opzicht ook een afrekening inhield met Jacob Grimm (Christmann 1977:207). Huizinga situeerde Grimms activiteiten in de periode "des Emporkommens der vergleichenden Sprachwissenschaft", dat was "in der unbesorgt idealistischen, altdeutsch poetischen Periode ihres Studiums" (1898:2). De instemmende verwijzingen naar Grimm zullen niet toevallig geweest zijn.

Maar bij Grimm treffen we ook een optimistisch positivisme aan dat resulteerde in een visie die Huizinga niet delen kon, nl. de opvatting dat de wereld van de taalvormen die der betekenissen structureert (cf. Bakker 1977:131). Dat impliceerde voor de

linguïstiek een werkprogramma waarbij een inductieve studie van taalvormen prioriteit kreeg; oplossingen voor andere vraagstukken zouden als vanzelf uit dit onderzoek voortvloeien. "Durch den Buchstaben zum Geist", zo schetste August Friedrich Pott (1802-1887) dat traject in de tweede druk (1867) van zijn *Etymologische Forschungen* (II,2:X). Huizinga wilde die weg niet bewandelen en ontkende daarmee het zogeheten primaat van de taalvorm, dat een principieel uitgangspunt was voor veel negentiende-eeuws taalkundig werk (cf. Bakker 1977:131, 1988:200).

De Nederlandse onderzoeker verweet de contemporaine linguïstiek dat zij zich beperkte tot archeologie, gericht als ze was op het "Sammeln und Ordnen von Einzelwahrheiten" (1898:3), het atomistisch verzamelen van losse gegevens. "Das Haus der heutigen Sprachwissenschaft ... ist nicht bewohnbar" (1898:2), uitzicht op een compleet bouwwerk ontbreekt. "Wenn die Kunst in Extremen gerät, ist der Verfall nahe" (1898:3). Met andere woorden, ik formuleer het enigszins gechargeerd, Huizinga voorzag een doodlopen van de vergelijkende taalwetenschap zoals ze toen gepraktiseerd werd. Een eindeloze inductieve werkwijze leidt niet tot het doorgronden van problemen als die van de taaloorstroom. In hoeverre Huizinga's kritiek op de atomistische werkwijze van de junggrammatiker terecht was, is een andere zaak. Feit is dat hij niet de enige was die op dit punt problemen had met de toenmalige linguïstiek.

De huidige manier van taalkunde bedrijven laat voorts vraagstukken met betrekking tot "Bedeutung und sprachlichen Begriffsbildung" buiten beschouwing (1898:5) en brengt ons niet dicht bij de oplossing van de diepere problemen van taal. "De vergelijkende etymologie is een zuiver formeele wetenschap" noteerde Huizinga (1896:3) enige jaren daarvoor. Hij vond dat men zich los moest maken van lopend onderzoek naar klank en vorm en zich moest richten op "Untersuchungen über Bedeutung und Begriffsbildung" en die konden onafhankelijk van de formele taalvergelijking worden uitgevoerd (1898:5); je hoefde dus niet te wachten tot de onderzoekingen op het gebied van klank en vorm waren afgerond. In dat verband bepleitte Huizinga "die Anwendung einer grundverschiedenen Methode", en wel een semasiologische (1898:4).⁹ Wortels bij voorbeeld moest je niet alleen exact-vergelijkend bestuderen, maar je moest je ook afvragen: wat is een wortel in filosofisch en psychologisch opzicht? Kortom, Huizinga achtte de vigerende etymologische en formele benadering niet geschikt voor zijn doeleinden; hij verweet de leidende taalkundigen dat zij door hun eenzijdigheid problemen "von hohem Interesse", nl. die van "Begriffsbildung und Vorstellungsausserung" (1898:5) lieten liggen.

Kort samengevat: veel negentiende-eeuws taalkundig werk richtte zich op de inductieve studie van klanken en vormen. Men verkeerde in de mening dat als dit onderzoek met succes was afgerond, vraagstukken van andere aard als vanzelf opgelost zouden zijn of konden worden. Huizinga twijfelde daar sterk aan; hij vond dat onderzoek naar betekenis en begripsvorming in taal op een heel andere manier, los van formele studies konden en moesten worden uitgevoerd.

De Slavist August Leskien (1840-1916), wiens colleges Litouws Huizinga in Leipzig heeft gevolgd, had in 1876 de consequentie van het door de Junggrammatiker verdedigde idee van de uitzonderingsloosheid van de klankwetten - taalverandering verloopt volgens vaste regels - als volgt onder woorden gebracht:

Läßt man ... beliebige zufällige, untereinander in keinen Zusammenhang zu bringende Abweichungen zu, so erklärt man im Grunde damit, daß das Objekt der Untersuchung, die Sprache, der wissenschaftlichen Erkenntnis nicht zugänglich ist (cf. Helbig 1975:15-16).

Hoeveel ruimte is er in zo'n benadering voor kwesties als de grillig ogende lyrisch-associatieve factor in de ontwikkeling van taal? Kijken we naar het ontwerp-proefschrift van Huizinga uit 1896, dan zien we dat Huizinga wilde nagaan hoe bepaalde verschijnselen leidden tot bepaalde stemmingen, en hoe deze stemmingen dan in verschillende talen onder woorden werden gebracht. Hij erkende dat de noties die hij daarvoor moest introduceren en de bij de indeling te hanteren normen nogal onvast waren (1896:20). Zijn nadruk op de lyrische formatie van taal - "denn die Sprache ist doch jedenfalls eine dichterische Schöpfung" (1898:2) - doet denken aan de romantische gedachten van Tachtigers als Willem Kloos (1859-1938) en Herman Gorter (1864-1927) over taaloorsprong: de oermens als dichter. Eind negentiende eeuw doet dat alles wat gedateerd aan, als we Nerlich's *Semantic Theories in Europe 1830-1930* mogen geloven. Men kan zich de reserves van Huizinga's beoogde promotor, de solide Sijmons, en de afwijzing van beide artikelen door Brugmann dan ook wel voorstellen.¹⁰

4. Huizinga en de heroriëntatie in de linguïstiek rond 1900

Elders heb ik betoogd dat Huizinga zeker niet de eerste Nederlander was bij wie er onvrede was ontstaan met de richting die de Duitse *Sprachwissenschaft* in de negentiende eeuw genomen had (cf. Noordegraaf 1991). In de jaren vijftig bij voorbeeld had de Nederlandse classicus Dr. Hendrik Jan Nassau (1791-1873) bij verschillende gelegenheden zich kritisch uitgelaten over de "tegenwoordige gang der taalstudie bij vele Duitschers, en bij hunne jongeren". Bij hen, zei Nassau, schijnt men het etymologische gedeelte van de spraakkunst en taal eenzijdig te verheffen". Wat Jacob Grimm bij voorbeeld praktiseert, is "taaloudheidkunde", taalarcheologie, en die archeologie is slechts hulpmiddel, geen hoofdzaak. Men concentreert zich in de Duitse taalwetenschap op de oude taalvormen, terwijl het wezen van taal en taalkennis, toch gelegen is in de betekenis van woorden en uitdrukkingen, en vooral in de wijze waarop ieder volk zijn voorstellingen onder woorden brengt. Dat is het verhevenste en moeilijkste gedeelte van de taalkennis. Aldus Nassau (cf. Noordegraaf 1985:335-337).

In 1915 merkte de Nederlandse taalkundige Jan P.B. de Josselin de Jong (1886-1964) op dat "het onwankelbaar geloof aan de juistheid van de principes der 'junggrammatische' school, die tot in den jongsten tijd de methode der indogermanistiek hebben beheerscht, op bedenkelijke wijze aan het wankelen gebracht" was (De Josselin de Jong 1915:87). Dat taalkundigen in verschillende Westeuropese landen zich meer en meer rekenschap waren gaan geven van de beperkingen die verbonden waren aan het historisch-vergelijkend taalonderzoek zoals dat met name in Duitsland werd uitgevoerd, was overigens in het laatste decennium van de negentiende eeuw al duidelijk geworden (cf. Aarsleff 1982, *passim*). Voor Nederland heb ik gewezen op het werk van tijdgenoten

van Huizinga als Jan Marius Hoogvliet (1860-1924) en Jac. van Ginneken (1877-1945), die elk op eigen wijze zich tegen de "Pruisische arsenaalwetenschap" (Van Ginneken) hebben afgezet (cf. Noordegraaf 1988).

Huizinga's taalkundige activiteiten uit de laatste vijf jaren van de vorige eeuw dienen, dunkt me, ook binnen dit kader geduid. Ook zij vormden eerder een signaal dat "The Age of Brugmann" ten einde begon te lopen dan dat ze, indien succesvol, "niet minder dan een wetenschappelijke revolutie" hadden betekend, zoals Krul (1990c:130) wat euforisch schrijft. De standaardvisie in de taalkundig-historische overzichten, al of niet terecht, is dat de Copernicaanse omwenteling in de taalwetenschap van na de eeuwwisseling bewerkstelligd werd door de publikatie van de *Cours de linguistique générale* (1916) van Huizinga's vijftien jaar oudere tijdgenoot Ferdinand de Saussure (1857-1913), over wiens indertijdbefaamde historisch-grammaticale geschriften (cf. Lubotsky 1991) Huizinga ongetwijfeld was geïnformeerd. En zet men Huizinga's ongepubliceerde taalkundige geschriften af tegen dit werk van deze andere criticus van de neogrammatistische school, dan ziet men bij deze laatste een geheel andere, logicistische taalconceptie. Het lijkt me dan ook dat het de Geneefse geleerde in de *Cours* om andere problemen ging dan waar zijn latere Groningse ambtgenoot in eerste instantie van vervuld was (cf. Bakker 1988:181-218).

Hoe dit ook zij, het lijkt me toch juist om te stellen dat Huizinga zijn eigen bijdrage heeft geleverd aan het vervullen van een van de taken die Ferdinand de Saussure voor de taalkunde zag weggelegd - "La tâche de la linguistique sera ... de se délimiter et de se définir elle-même" (Saussure 1916:20) .

5. Verantwoording tekstuitgave

De tekst van "Über die Vernachlässigung der Wortbedeutung in der vergleichenden Sprachwissenschaft" die hier volgt, is gebaseerd op het manuscript dat aanwezig is in het Huizinga-Archief in de Universiteitsbibliotheek te Leiden. Dat manuscript is vermoedelijk de pre-finale versie van de tekst die Huizinga aan Brugmann deed toekomen. Alle door de auteur doorgehaalde gedeelten zijn weggelaten; wat tussen tekst-haken staat, is van mijn hand. De korte bibliografie is door mij toegevoegd.

Zoals Krul (1990c:141) al heeft opgemerkt, is het Duits van Huizinga niet vlekkeloos. Het leek me echter niet opportuun, Huizinga's fouten tegen de Duitse grammatica of spelling telkens te markeren. Ten slotte ben ik Mr. J. Kist (Velp) erkentelijk voor de namens de Erven Huizinga verleende toestemming tot publikatie van de tekst.

6. Tekst

ÜBER DIE VERNACHLÄSSIGUNG DER WORTBEDEUTUNG IN DER VERGLEICHENDEN SPRACHWISSENSCHAFT

J. Huizinga

- [1] Wenn einer Geschichte studierte, und nur dasjenige glaubte, was er durch eine ununterbrochene Kette archäologischer und philologischer Beweise erwiesen fände, so würde ihm seine Arbeit vielleicht fieberhafte Spannung bieten während den Anstrengungen seines Scharfsinns und auch stolze Befriedigung wegen des Gelingens seiner Beweisführung. Aber leben würde ihm sein Wissen erst, wenn ihm ausserdem der Geist früherer Zeiten von selbst bewusst wäre, und das unmittelbare Mitleben in der Vergangenheit in ihm regen würde, das, einmal empfunden, ein Heimweh nach anderen Zeiten zurücklässt, von keiner bloss philologischen Thätigkeit befriedigt. Die Geschichte ist keine exacte Wissenschaft, und soll es auch nicht werden. Schon mehr ist dies der Fall mit der Sprachwissenschaft. Hier ist zuweilen der Beweis mit ganz mathematischer Sicherheit zu führen, und bei strenger Durchführung der Methode steht vielleicht in der Zukunft der Abschluss des grossen Systems als ein vollendetes und ganzes zu erwarten. Ist darum aber in der Sprachwissenschaft ein von der logischen Argumentation unabhängiges Gefühl zur Erkenntniss der Wahrheit entbehrlich? Wenn die Wahrheit der entwickelten Theorien nur während der Beweisführung oder in dem Zusammenhang des zu überblickenden Systems klar vor Augen liegt, weil man keinen logischen Fehler dabei entdeckt, wenn aber die bewusste Überzeugung schwindet sobald man den ganzen Verlauf des Beweises oder den Zusammensetzung des Systems nicht mehr vor sich sieht, so erfolgt daraus, dass die Wissenschaft, welche dergleichen Resultate ermittelt, keinen fortwährenden Anhalt hat an dem inhärenten Sprachbewusstsein. Die Sprachwissenschaft, # welche ihre Systeme baut ganz ausserhalb des lebendigen Sprachgefühls, weil ihre Methode, auf einer Reihe formlicher Gleichungen beruhend, den Anschluss an dieses Gefühl verloren hat, kann wertvolles leisten, aber solange sie sich dem dichterischen Gefühl, (denn die Sprache ist doch jedenfalls eine dichterische Schöpfung,) ferne hält, kann ihre Befriedigung keine tiefere sein als die bloss archäologische des Historikers. Die Sprachwissenschaft sollte der Dichtkunst am nächsten stehen, in der That steht sie meilenweit davon ab.
- [2] Es war während des Emporkommens der vergleichenden Sprachwissenschaft, in der unbesorgt idealistischen, altdeutsch poetischen Periode ihres Studiums, dass Jakob Grimm von dem Streben dieser Wissenschaft schrieb: "ich möchte nicht allein Häuser bauen, sondern auch darin wohnen". Sollte das nicht auch noch gelten von dem unvollendeten Riesenbau der heutigen vergleichenden Sprachwissenschaft? Ist dies aber der Fall: ist das Haus jetzt bewohnbar, oder wird es das bald sein? Keineswegs. # Die Arbeiter
- [3]

stehen überall verstreut auf dem unabsehbaren Gerüste welches das Haus dem Blicken entzieht; jeder arbeitet streng methodisch und mit selbstbewusster Sicherheit, er weiss nicht woran seine Kameraden auf der anderen Seite bauen, aber er sieht, dass er selbst an ruhiges Wohnen noch nicht denken darf, weil die Naturgesetze ihn zwingen, auf der bestehenden Grundlage immer weiterzubauen. Manchen befällt vielleicht auch die Furcht, dass die Strebepfeiler die er errichtet, keinem Bogendruck mehr entgegen sehen, dass er schwindelerregende Arcs-boutants in die Luft baut. - Wenn die Kunst in Extremen gerät, ist der Verfall nahe; als die Wunder der Spitzbogenstyls durch die mathematische Durchführung eines einzigen Construktionsprinzips emporgewachsen waren, ragten sie bald ins unausführliche hinüber: - die Kathedrale von Beauvais, die alle früheren übertreffen sollte, ward nicht vollendet, denn sie hatte eben infolge der Anwendung des Prinzips über das Natürliche hinaus, zusammenstürzen müssen.

Nicht um einer Stylblume willen habe ich dieses Bild so breit ausgeführt, sondern als Einleitung des Grundgedankens, aus dem meine Bedenkungen hervorgehen gegen eine Richtung der Sprachwissenschaft, insofern diese gefährlich ist für die Erkenntniss ebenfalls wichtiger Thatsachen, die von dem Felde ihrer jetzigen Bethätigung abseits liegen. Zur Äusserung dieser Bedenkungen veranlasst mich eine Untersuchung die ich hier einführen will, bei der ich erst die Unverwendbarkeit der Ergebnisse neuerer Sprachforschung für Bedeutungslehre und Begriffsbildungslehre erfahren habe, sodann aber, nach anderem Grundplan weiterarbeitend, mit genannten Ergebnissen in Conflict geraten bin.

- [4] # Wenn man als den idealen Zweck der Sprachforschung erkennt die Erwerbung einer klaren und tiefen Einsicht in das Wesen der Sprache, kann man die vollständige Ergründung der Einzelsprachen und die durchgehende Analyse der Sprachformen als eine notwendige Arbeit betrachten, wodurch in der Zukunft die Lösung der philosophischen Sprachprobleme ermöglicht wird. Dann soll es aber auch einleuchtend sein, dass die heutige Sprachvergleichung wirklich dahin geht, und die Möglichkeit der Lösung tieferer Probleme nur eine Frage der Zeit ist. Lässt es sich in der That voraussehen, dass die Sprachwissenschaft, in der eingeschlagenen Richtung weiter betrieben, einmal Früchte tragen wird für die Ergründung des Ursprungs der Sprache? Der Zweifel daran sei hier folgendermassen formuliert:

Kann die heutige Sprachvergleichung (namentlich die Indogermanische) früh oder spät führen zu einer entschiedenen und genügenden Beantwortung der Hauptfragen des prähistorischen Laut- und Form-bestandes, somit zu einer Abgrenzung ihres Arbeitsfeldes und Abschluss ihres Werkes, um alsdann überzugehen zur Anwendung und Zusammenstellung ihrer Ergebnisse, und hierdurch eine Lösung naheliegender philosophischer Sprachprobleme zu ermitteln?

Wer bei dieser Frage die Notwendigkeit dieses Abschlusses und diese Überganges verneint, weil nach seiner Ansicht das Sammeln und Ordnen von Einzelwahrheiten ununterbrochen führen wird zum Überblick über die grosse Wahrheit, ohne das dazu die Anwendung einer grundverschiedenen Methode nötig ist, wird schon jetzt bei seiner Arbeit die höchste Befriedigung finden können, und kann meinen Zweifel überflüssig erachten. A fortiori kann es derjenige, der das Streben nach einer allgemeinen Einsicht in das Wesen der Sprache als Zweck seiner Arbeit verneint, und denselben in der ver-

- [5] gleichenden Analyse der Sprachformen selbst sieht. # Ist man aber mit mir der Meinung, dass es neben den Fragen nach der mechanischen Weiterbildung der Indogermanischen Grundsprache, andere sozusagen mehr geistige Problemen von hohem und allgemeinem Interesse giebt, welche dringend eines Lösungsversuches harren, und das diese neue Arbeit den Sprachkennern von grosser Belesenheit obliegt, so wird man vielleicht auch zu überzeugen sein, dass die formelle Sprachvergleichung und Formenreconstruction uns nicht nur den Problemen der Bedeutung und sprachlichen Begriffsbildung nicht näher bringt, sondern auch das Gewicht der Bedeutung verkennt, dieselbe bei der Vergleichung vernachlässigt, und dadurch die Beschäftigung mit genannten Problemen erschwert.

Es macht zuweilen den Eindruck, alsob die Sprachforscher heutzutage jedesmal, wenn sie ihr Weg einem Punkte nahe führt, von dem man vielleicht eine neblige Aussicht in das Gebiet der Vorstellungsäusserung haben könnte, demselben den Rücken zuwenden und in entgegengesetzter Richtung weitergehen. Ausserdem herrscht in dem Wahrnehmungsmaterial eine allgemeine, immer mehr um sich greifende Decomposition und Nivellirung, bei der jeder seine persönliche Einzelbeobachtungen zu verfolgen sucht, und die Sprachforschung einen stark divergirenden Charakter bekommt.

I. Die Fragen nach Begriffsbildung und Vorstellungsäusserung werden umgangen oder die Beantwortung aufgeschoben. - Ich wähle ein Beispiel, das den allgemeinen Stand der sprachwissenschaftlichen Interessen wiedergiebt. In der sechsten Reihe seiner Akzentstudien,* wo die Frage der zweisilbigen Wurzeln in klarer weise erörtert wird, sagt Herman Hirt:

- [6] Ich stelle einige allgemeine Bemerkungen voran, die z. T. zwar # selbstverständlich, doch immer wieder betont werden müssen.

1) Es ist zunächst vollständig gleichgiltig, ob man ursprüngliche zweisilbige Wurzeln ansetzt, oder ob man sie erst durch Antritt von Suffixen aus einsilbigen entstanden sein lässt. Wichtig ist nur das eine, dass **vor der Entstehung** der Vokalreduktionen zweisilbige Gebilde vorhanden waren, auf die der Akzent wirkte. [Hirt 1897, 185-186]

Dass diese Bemerkung von Hirt's Standpunkte zutrifft, bedarf keiner Erläuterung. Bei der Bestrebung, die ungehemmte mechanische Wirkung des Akzents auf eine Reihe einander ähnlicher Lautgebilden zu verfolgen, thut deren Bedeutung oder ihre Beschaffenheit als Element des Gedankens nicht zur Sache. Mag es nun für den Zweck der Akzentstudien für den Augenblick gleichgiltig sein, ob die zweisilbigen Formen Wurzeln oder Stämme sind, aus dem 'zunächst' geht, scheint mir, hervor, dass auch der Verfasser der Akzentstudien das Gefühl hat, dass nach Beendigung seiner Forschungen die Frage: Wurzeln oder Stämme die nächste sein wird, wozu ihn sein Weg führt. So fragt sich nur: fühlt er sich auch wirklich angeregt, diese bald zu erörtern? Ist dies der Fall, so ist es nicht zu leugnen, dass man damit auf ein ganz anderes Gebiet übergehen würde, und

* Indogermanische Forschungen VII [1897], 185.

[7]

dass alsdann neben oder anstatt der exacten vergleichenden Methode eine entschiedene Meinung über die Frage: was ist eine Wurzel in philosophischer und psychologischer Hinsicht? an erster Stelle erforderlich ist. Weiter fragt sich: 1. Haben die bisher betriebenen Untersuchungen nach dem vorhistorischen Lautbestande einigen Wert für die Erörterung letztgenannter Fragen? - 2. Wenn nicht, also, wenn die Ansicht über den Begriff Wurzel als Gedankenelement, nicht als Sprachform, von der Kenntniss des vorhistorischen Lautbestandes unabhängig ist, # hätte dann vielleicht auch die Frage nach der Bedeutung einer Wurzel als Gedankenelement schon zur Controlirung der rein formellen Sprachvergleichung in Betracht gezogen werden müssen?

Vergegenwärtigen wir uns mal den Zustand, wie er sein würde, wenn das System ein- und zweisilbiger Wurzeln ganz ausser Frage gestellt wäre, und jede bis in die Urzeit nachweisbare Wurzel seinen Platz im System erhalten hätte. Jetzt gälte es, die Entstehung und die Bedeutung dieser Urformen* zu begreifen. Es möchte dabei von grosser Wichtigkeit sein, ob man auszugehen hätte z. B. von einer Form bele- oder belē. Falls die beiden Formen bis in die Urzeit verfolgt wären, so wäre nunmehr die Wahl, innerhalb des Formenschatzes der reconstruirten Grundsprache, eine sehr schwierige. Die bisher gebrauchten Mittel würden nicht mehr ausreichen, und dennoch könnte man vor die Wahl zu stehen kommen. In den Akzentstudien l.c. p. 201 heisst es, nachdem für den Vokal der zweiten Silbe zweisilbiger Wurzeln *ə* als Schwachstufe nachgewiesen wurde ist, (Vollstufe ā, ē, ō, p. 202 ff.):

Neben den *ə*-Wurzeln standen nämlich seit idg. Zeit *e-*, *o*-Stämme, namentlich in den sogenannten Aoristpräsentien. In *βαλεῖν*, *ταμεῖν*, *γενέσθαι*, liegt ein alter Typus vor, der schon im Idg. ausgebildet war, vgl. *girāmi* neben *gr̥nāti*, *garīṣyati*, *gr̥nās*. Zahlreiche Beispiele bietet Bechtel HProbl. 194, dem ich im wesentlichen folge. Wir müssen in der That neben den Formen *érə*, *élə*, *émə*, *énə* die Typen *eré*, *elé*, *emé*, *ené* ansetzen, und nur das fragt sich, ob die beiden lautlich zu vereinigen, d.h. aus einer einzigen Grundform durch wechselnde Betonung abzuleiten sind [Hirt 1897, 201].

Folgt die Ablehnung der bejahenden Antworten de Saussure's und Bechtel's.

[8]

Ich begnüge mich mit der Erkenntnis, dass die beiden Typen von Alters her nebeneinander standen oder nebeneinander getreten sind; wie neben die *ēi*-Stämme sich *e-o*-Stämme gestellt haben, so hat sich bei den weniger zahlreiche

*Die construirten Formen sind wohl mal die Symbole des heutigen Standes der Wissenschaft genannt worden. Es ist aber klar, dass sie dies nicht sein können. Symbol ist eine mit der zu erklärenden Sache genetisch nicht zusammenhängende Vorstellung, wodurch unsere Gedanken eine Richtung nehmen welche der Aufeinanderfolge der Vorstellungen über die Hauptsache parallel ist. Die Urformen aber sind das regelrechte Produkt der wissenschaftlichen Argumente selbst. Entweder glaube man an die Realität der Constructionen, oder man lege ihnen nur dialektischen Wert bei.

Wurzeln auf *ə* sich (sic) auch der gebräuchlichere *e-o*-Typus eingenistet, was ja. z. T. durch lautlichen Zusammenfall gewisser Formen gefordert sein mag, vgl. etwa *brávtmi* : *brūmās* = *ēmi* : *imās*, und dann *bravánti* nach *yánti* usw. [Hirt 1897, 201]

Die Annahme eines analogischen Compromisses darf natürlich nicht als Beweis gelten, sobald man die Urformen selbst als Beweismaterial für andere Zwecke benützen will. So bleibt es bis in die ursprachliche Periode dahingestellt, wie sich die Formen *érə* und *eré* verhalten. Die Frage nach den Beziehungen zwischen Bedeutung und Form jener Urwörter lässt sich somit auch dann noch nicht erörtern.

Wäre man aber auch ganz sicher, von welchen Formen man auszugehen hätte, so würde man, um deren Wesen und Entstehung zu erkennen, doch nicht an die bisherige Arbeit anknüpfen können, eben weil man dabei schon lange die Bedeutung in den Hintergrund gestellt hat. Ausserdem würde die Zahl der Urwörter, über die man verfügen könnte, so gering sein, dass von einer gegenseitigen Vergleichung in semantischer Hinsicht nicht die Rede sein könnte. Man würde also zurückgehen müssen bis in die einzelsprachliche Periode, und die Formrekonstruktionen der Ursprache wären zunächst totes Kapital. Ich glaube hinsetzen zu dürfen: Die Feststellung der ursprachlichen Laut- und Formsysteme hat für die Bedeutungslehre keinen Wert. Es ist mithin nicht nötig, die Erörterung der Probleme der Bedeutung und Begriffsbildung bis nach # Beendigung der Untersuchungen über Laut und Form in der Ursprache zu verschieben. Die Untersuchungen über Bedeutung und Begriffsbildung dürfen unabhängig von der formellen Sprachvergleichung angefangen werden.

[9]

Auf die sich hieran anschliessende Frage, inwiefern die Bedeutung und Begriffsentwicklung schon früher neben der Lautforschung hätte berücksichtigt werden sollen, komme ich später bei meinem eignen Versuch auf diesem Gebiete zurück. Zunächst sei noch die zweite der auf p. 5 hingestellten Bemerkungen etwas eingehender behandelt.

II. Die Sprachforschung, welche nur die Faktoren der mechanischen Lautveränderung und der unbewussten Analogie gelten lässt, wird notwendig geführt zu gänzlicher Gleichstellung lautlich gleicher Wortteile ohne Berücksichtigung von syntactischen oder Bedeutungs-Unterschieden. Sie verliert somit jeden Anhalt an der Bedeutung, weil sie nur wie mit fast bedeutungsloser Lautgruppen experimentirt, und darf auch für die Zukunft die Nachforschungen über Bedeutung und Begriffsentwicklung nicht für sich in Anspruch nehmen.

Meine These, die selbstverständlich aussieht, betrifft von den Erscheinungen, welche ich vorher Dekomposition und Nivellirung genannt habe, fast nur die letztere. Mit dem ersteren meine ich, dass die unbegrenzte Verschiedenheit der Wahrnehmungsobjekte, deren Vergleichung immer wieder sich nicht ganz gleichmässig verhaltende Reihen bietet, zur Annahme stets mehr phonetischer Unterschiede zwingt, die bis in die ursprachliche Periode zurückreichen, und folglich nach Feststellung ihres Systems weiterer Wahrnehmung unzugänglich sind. So z. B. die Gutturalreihen. Wesentlicher als bei dieser Neigung zur Dekomposition, welche nur wenn sie behufs einzelner wider-

[10] strebender Fälle zur Annahme specieller Lautgesetze schreitet, gefährlich ist, ist die Gefahr bei der consequenten # Nivellirung syntactischen Formreihen.

Vielleicht wird es zuerst den Forscher selbst überrascht haben, wenn er bei seiner Arbeit bemerkte, dass er jezt weiter keinen Grund hatte, einen Unterschied zu machen zwischen einer Form, bei der $\bar{e}$ verbales Klassensuffix war, und einer, wo $\bar{e}$ bisher das Thema eines Tempusstammes genannt worden war, z.B. *ἐφιλησα* und *βέβληκα*. Es war eine wichtige Beobachtung, und bald führte die Methode zur weiteren Entfernung vieler Schranken. Verbale und nominale Suffixe waren nicht mehr streng zu scheiden. Es machte keinen Unterschied, ob ein Consonant als ableitendes Suffix neben einem bestehenden Verbum ein neues schuf, oder im Auslaut einer Wurzel stand, neben der anderen nur im Auslaut davon abweichende Wurzeln vorkamen. Mittelbar hängt auch die fast gänzliche Vermischung der Grenzen zwischen den alten Ablautreihen damit zusammen.

Hierbei fragt sich aber dies: Beruht die Notwendigkeit dieser Nivellirung der Formreihen auf einer Grundwahrheit in der Sprache, oder nur auf der consequenten Anwendung einer einseitigen Methode, wobei das Gewicht der formellen Gleichheit zu stark hervortritt? Was fand der Forscher? Er fand nur, dass eine syntactisch zusammenhängende Reihe, die von alters her für ein abgeschlossenes ganzes galt, und eine damit im formbestimmenden Elemente übereinstimmende Gruppe von Einzelfällen durch mechanische Gesetze in gleicher Weise beeinflusst werden. - Das beweist nur die Möglichkeit, die Sprachformen unabhängig von dem Gedankenausdruck in an denselben mechanischen Gesetzen beantwortende Formreihen zu scheiden. Keineswegs schliesst dies aber den genetischen Verband solcher Reihen ohne weiteres ein.

[11] - Ein Theil der Ergebnisse neuerer Sprach-#forschung scheint mir besonders zweifelhaft oder jedenfalls missverständlich, nl. die Lehre der Wurzelerweiterung und Wurzelvariation. Diese stellt das Feld offen für eine ungeheure, durchgehende Systematisirung des Sprachstoffes auf der Grundlage bis zu einem Minimum reduzierter Wurzeln. Nicht nur, dass die Vorstellung dieser Minimalwurzeln mit einer fast unbeschränkten Zahl von Suffixen, bei denen durchgehends keine Spur einer bestimmten Bedeutung feststeht, den Geist zwingt, sich unfassbare Urzustände vorzustellen - es regt sich dabei auch wohl der Zweifel: Wird nicht immer, wo die Zahl der Wahrnehmungsobjekte, (in casu der Wortschatz der Idg. Sprachen) unbegrenzt ist, wo die Zahl der constituirenden Elemente (in casu die Sprachlaute) sehr beschränkt ist, wo dazu wegen der Unvollständigkeit des vorhandenen Materials, das in gewissem Grade nur ein zufälliges Conglomerat ist, die beliebige Wahl der brauchbaren innerhalb desselben freisteht, die Möglichkeit eines Systems nach der Form gegeben sein, ohne Bestätigung durch eine Gewähr ausserhalb der Methode selbst?

Ich bin mir wohl bewusst, dass in diesem Artikel mehr in Frage gestellt als bewiesen wird. Hoffentlich wird es sich zeigen, dass ein gerechter Zweifel zu sicherer Kenntnis führen kann.

Haarlem, Oktober 1898

BIBLIOGRAPHIE

- Fritz Bechtel, *Die Hauptprobleme der indogermanischen Lautlehre seit Schleicher*. Göttingen 1892.
 Herman Hirt, "Akzentstudien [VI]". *Indogermanische Forschungen* 7 (1897), 185-211.

Noten

- 1 Zie ook Huizinga 1991:42. De brieven van Huizinga aan Höweler, die later bibliothecaris van de Vrije Universiteit is geworden, bevinden zich in het Historisch Documentatiecentrum voor de Geschiedenis van het Protestantisme aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.
- 2 Een fraaie foto van Jan te Winkel "zittende in zijn studeerkamer, over een boek gebogen naast het tafeltje, met papieren bezaaid, schijnbaar ordeloos opeengestapeld, inderdaad geordend tot het kleinste snippertje toe" vinden we in 1918 in het tijdschrift *Het Leven* (cf. Schillings 1918).
 In de door J.J.M. Bos en N.J.P. van der Lof samengestelde *Inventaris van het archief van Prof. Dr. Jan te Winkel (1847-1927)*, 's-Gravenhage: Koninklijke Bibliotheek 1984, worden op p. 34 drie brieven van Huizinga aan zijn vroegere leraar vermeld. Twee ervan dateren uit 1900; uit die brieven blijkt dat Te Winkel gaarne bereid was Huizinga aan te bevelen voor een functie als "docent in het Russisch aan de Handelsschool", zodat Huizinga zich los zou kunnen maken van zijn Haarlemse leraarschap. "[Z]onder mijn kennis van het Russisch te overschatten, geloof ik wel in staat te zijn, voorloopig de beginselen te onderwijzen, en bij eenige doelmatig voortgezette studie iets meer", meende Huizinga (1989:39). De sollicitatie ging overigens niet door.
- 3 Cf. Van Essen 1983:39-40 voor een overzicht van het studieprogramma Nederlands. Kennis van de beginselen van het Sanskrit was een verplichting die de wetgever in 1921 overigens verving door een inleiding in de algemene taalwetenschap. In zijn college *Algemeene Taalwetenschap* 1933-34 legde de VU-hoogleraar J. Wille (1881-1964) uit dat met ATW niet een "wijsgeerige beschouwing der taalphenomena" bedoeld werd; "het is duidelijk, dat voorgeschreven wordt, zoo niet uitsluitend, dan toch voornamelijk, in de eerste plaats de algemene lijnen der historische en vergelijkende taalwetenschap" (*Dictaat Algemeene Taalwetenschap*, I, 1933-1934, blz. 3-4). De Leidse hoogleraar Nederlandse taalkunde C.F.P. Stutterheim (1903-1991) heeft in zijn *Herinneringen van een oude taalonderzoeker* (Leiden 1988, blz. 5) gesteld dat degene die aansprakelijk was voor de formulering in 1921 van het Academisch Statuut in deze een 'diachronicus' was. Het is zeer wel mogelijk dat Huizinga's leermeester Barend Sijmons hier een belangrijke rol heeft gespeeld (mededeling van Dr. F. Vonk, Utrecht).
- 4 Een uitgave van deze tekst is inmiddels in voorbereiding. Krul (1990c:131) merkt op dat terwijl de Junggrammatiker de problemen van de semantiek niet of nauwelijks tot hun werkterrein rekenden, Huizinga's werkplan beoogde "een veel nauwere

- band te leggen tussen taal en denken". Zo geformuleerd lijkt de gemaakte tegenstelling me niet echt zuiver, maar voor alle duidelijkheid: men mag dit niet verstaan als een streven van Huizinga naar een logische taalbeschouwing (cf. 1896:2,5); wellicht kan deze zinsnede wel in meer Humboldtiaanse zin geduid worden.
- 5 Zie over Sijmons en zijn taalwetenschappelijke oriëntatie Van Essen 1983:43-48.
 - 6 Cf. Huizinga (1896:7): "Een vergelijkend onderzoek naar de bet. der indruksworden, ondergeschikt aan de vergelijking hunner vormen, leidt tot geen juist inzicht in de aard dier woorden. Door de beteekenissen te onderwerpen aan de methode der vormvergelijking, miskent men het leven der woorden".
 - 7 'Semasiologisch' is een term die in 1839 gemunt werd door de Duitse classicus Christian Karl Reisig (1792-1829) "pour désigner la science des significations (gr. *sēmasia*), moins usité aujourd'hui que son concurrent *sémantique*" (*Lexique de la terminologie linguistique* par J. Marouzeau, Paris: Geuthner 1933, blz. 165). Zie ook Nerlich 1992:33 sqq.). Merk op dat verwijzingen naar literatuur over semantiek bij Huizinga schaars zijn. Reisigs *Lateinische Semasiologie oder Bedeutungslehre*, de tweede band van de *Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft* werd in 1890 herdrukt, maar dit boek noch het bekende *Essai de sémantique* van Michel Bréal (1845-1923) uit 1897 bij voorbeeld, vond ik tot nu toe door Huizinga vermeld.
 - 8 Het artikel is niet bewaard gebleven. Krul (1990c:142) wijst erop, dat Rudolf Thurneysen (1857-1940), hoogleraar vergelijkende taalwetenschap te Freiburg, van het opstel kennis had genomen. Zie de opmerking van André Jolles in zijn brief aan Huizinga d.d. 3 februari 1905 (Huizinga 1989:66).
 - 9 Met het inleidend gedeelte in het dissertatieontwerp van 1896 wilde Huizinga "met nadruk voor een semasiologische methode volkomen onafhankelijk van de vergelijkende etymologie" pleiten (1896:19).
 - 10 Merk overigens op dat Brugmann, die aan het eind van zijn taalkundige loopbaan meer en meer belangstelling kreeg voor semantische kwesties, in 1894 een studie had gepubliceerd over de uitdrukkingen van het begrip totaliteit in de Indogermaanse talen, die hij typeerde als een "semasiologisch-etymologische Untersuchung". Hij stelde daarin dat een systematische bewerking van de betekenisleer, waarbij het totaal van de tot uitdrukking komende voorstellingen volgens bepaalde principia geordend wordt en "die einzelnen Begriffe oder Begriffsgruppe nach ihrer geschichtlichen Entwicklung durch möglichst viel Sprachen hindurch untersucht werden" van belang was voor lexicografie en etymologie (Nerlich 1992:269). Brugmanns studie werd in 1895 aangekondigd in de *IF Anzeiger* 5:17-19. Het is dus mogelijk, dat Huizinga die studie kende en om die reden zijn artikel aan Brugmann stuurde, maar hij verwijst er in zijn brieven en zijn artikel niet naar.

Literatuur

Aarsleff, Hans

1982 *From Locke to Saussure. Essays on the Study of Language and Intellectual History*. London: Athlone.

Bakker, D.M.

1977 "De grammatica in de negentiende eeuw". *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde* onder redactie van D.M. Bakker & G.R.W. Dibbets. Den Bosch: Malmberg 1977, 113-160.

1988 *De macht van het woord*. Amsterdam: VU Uitgeverij.

Christmann, Hans Helmut (ed.)

1977 *Sprachwissenschaft des 19. Jahrhunderts*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Einhauser, Eveline

1989 *Die Junggrammatiker. Ein Problem für die Sprachwissenschaftsgeschichtsschreibung*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag Trier.

van Essen, Arthur J.

1983 *E. Kruisinga. A Chapter in the History of Linguistics in the Netherlands*. Leiden: Nijhoff.

Helbig, Gerhard

1975 *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft*. Reinbek: Rowohlt.

Huizinga, Johan

1896 "Inleiding en opzet voor studie over licht en geluid". Ms., Huizinga Archief, Universiteitsbibliotheek Leiden, no. 33.

1897 *De Vidûsaka in het Indisch toneel*. Huizinga 1948:45-143. Oorspr. Groningen: P. Noordhoff.

1898 "Über die Vernachlässigung der Wortbedeutung in der vergleichenden Sprachwissenschaft". Ms, Huizinga Archief, Universiteitsbibliotheek Leiden, no. 33.

1899 "Lautwiederholende Wortbildung". Ms., niet bewaard gebleven.

1934a "Open brief aan H.A. Höweler". Huizinga 1951, 546-548. Oorspr. in *De Telegraaf*, 19 oktober 1934.

1934b "Laatste spellingronde?". Huizinga 1951, 553-559. Oorspr. in *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 7 November 1934.

1947 *Mijn weg tot de historie*. Huizinga 1948, 11-42. Oorspr. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1947.

1948 *Verzamelde Werken*, I. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon.

1951 *Verzamelde Werken*, VIII. Haarlem: H.D. Tjeenk Willink & Zoon.

1989 *Briefwisseling*, I. 1894-1924. Utrecht: Veen.

1991 *Briefwisseling*, III. 1934-1945. Utrecht/Antwerpen: Veen/Tjeenk Willink.

Josselin de Jong, Jan P.B. de

1915 "Geschiedenis der taalwetenschap". *Geschiedenis der wetenschappen*. Baarn: Hollandia-drukkerij, 61-92.

Koerner, Konrad

- 1978 "1876 as a Turning Point in the History of Linguistics". *Toward a Historiography of Linguistics. Selected Essays* door E.F.K. Koerner. Amsterdam: Benjamins, 189-209. Oorspr. in *The Journal of Indo-European Studies* 4 (1976):333-353.

Koops, W.R.H.

- 1980 *Het onderwijs in de moderne talen aan de Rijksuniversiteit te Groningen van 1877 tot 1921*. Groningen: Universiteitsmuseum.

Krul, Wessel E.

- 1989 "Het leven der woorden. Taalkunde en geschiedenis in Huizinga's vroegste wetenschappelijke werk". *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104:365-379.
- 1990a *Historicus tegen de tijd. Opstellen over leven en werk van J. Huizinga*, Groningen: Historische Uitgeverij.
- 1990b "In de beweging. Johan Huizinga als Gronings student 1891-1895". In: Krul 1990a, 62-122.
- 1990c "Het leven der woorden. Taalkunde en geschiedenis in Huizinga's vroegste wetenschappelijke werk" [Herziene versie van Krul 1989]. In: Krul 1990a, 123-150.

Lubotsky, A.

- 1991 "Van taalreconstructie naar taaltheorie. Indogermanistisch werk van F. de Saussure en zijn *Cours de linguistique générale*". *Forum der Letteren* 33, 5-10.

Nehrlich, Brigitte

- 1992 *Semantic Theories in Europe 1830-1930. From etymology to contextuality*. Amsterdam & Philadelphia: J. Benjamins.

Noordegraaf, Jan

- 1985 *Norm, geest en geschiedenis. Nederlandse taalkunde in de negentiende eeuw*. Dordrecht & Cinnaminson: Foris Publications.
- 1988 "Hoogvliet versus van Ginneken. Dutch Linguistics Around the Turn of the Century". *HL* 15:207-238. Repr. in *The History of Linguistics in the Low Countries* ed. by Jan Noordegraaf, Kees Versteegh & Konrad Koerner. Amsterdam & Philadelphia: J. Benjamins, 1992, 273-304.
- 1989 "Kollewijn, Roeland Anthonie". *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 3. 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 351-352.
- 1991 "From Myth to History. The Reception of German Historical Grammar in Nineteenth-Century Dutch Linguistics". Paper read at the Journées d'études 'De Mersenne à Humboldt: La Linguistique entre Mythe et Histoire', Sorbonne, Paris, 4-5 Juin 1991. To appear in: *La linguistique entre mythe et histoire* ed. by Daniel Droixhe & Chantal Grell. Münster: Nodus Publikationen, 1993, 297-317.
- 1992a "Andere woorden; verzet tegen 'Kollewijn' in de jaren dertig". *De binnenbouw van het Nederlands* onder redactie van Hans Bennis en Jan W. de Vries. Dordrecht: ICG Publications, 263-271.
- 1992b "Johan Huizinga (1872-1945) on Spelling and Linguistics". *Henry Sweet Society Newsletter* 19 (November 1992), 14-15.

- 1993 "'On Light and Sound'. Johan Huizinga (1872-1945) and 19th-Century linguistics". (In voorber.).
- de Saussure, Ferdinand
- 1916 *Cours de linguistique générale*. Éd. critique préparé par Tullio de Mauro. Paris: Payot, 1974. (1e ed. Lausanne & Paris, 1916.)
- Schillings, André
- 1918 "Professor Jan te Winkel". *Het Leven* 13.11 (12 maart 1918), 357.
- van Wissen van Veen, Michaël
- 1976 *Conservatisme, taalfetisjisme en vaderlandsliefde*. Ongepubl. doctoraalscriptie Nederlandse taalkunde, Vrije Universiteit Amsterdam.

J.A.N. KNUTTEL EN DE PERCEPTIE VAN G.A. BREDERO

Wetenschap en romantiek rond Bredero

Dick Wortel

Inleiding

Gerbrand Adriaensz. Bredero, Amsterdammer [1585-1618], wordt in onze tijd in één adem genoemd met Hooft en Huygens. Dat is niet altijd zo geweest.

In wetenschappelijke kring had Bredero in de negentiende eeuw slechts taalkundige waarde. M. de Vries gebruikte zijn teksten als vindplaats van oude woorden. Later in dezelfde eeuw vigeerde het romantische beeld van Bredero als losbol. Dat beeld ontstond o.m. door publicaties van J. ten Brink en - vooral - van J. Prinsen J.Lzn.

Toch heeft de wetenschap langzamerhand haar standpunt met betrekking tot de figuur van Bredero gereviseerd en uiteindelijk stelling genomen tegen de romantische visie. De Beweging van Tachtig ontdekte de literaire schoonheid van Bredero's werken. In de eerste decennia van de twintigste eeuw trok een aantal wetenschappers waaronder De Vooys, Stoett en Van Rijnbach ten strijde tegen het hardnekkige romantische beeld. Vanaf 1915 bevond de neerlandicus J.A.N. Knuttel zich in die strijd in de voorste linies.

De negentiende eeuw

J. Tideman: "Vuile bordeeltaal"

De wetenschappelijke belangstelling voor Gerbrand Adriaensz. Bredero was in de negentiende eeuw tamelijk groot. Wetenschappelijke belangstelling, want voor een groot publiek was Bredero niet bestemd vanwege, zo meende J. Tideman (1843, 167), zijn "grofheden, zouteloze kwinkslagen en vuile bordeeltaal". Matthias de Vries (1843, XIX e.v.) betoogde, dat Bredero's werken alleen taalkundige waarde hadden¹. Potgieter (1887, 31) haalde Bredero wel eens aan, wanneer hij een beeld wilde geven van het Holland van de zeventiende eeuw: "Uit de kluchten van Hooft en Breëro, van Huygens treedt het te gemoet ruw en ruig, zoo ge wilt, maar ook vol van kracht, vol van lust, vol van moed".

Ook in 1843 verscheen in *De Gids* een artikel van de hand van R.C. Bakhuizen van den Brink, dat een vernieuwende invloed uitoefende op de visie op Bredero, alleen

* Ik dank Karel Bostoen, Hans Heestermans, Joop van der Horst en Marijke Mooijaart, die zo vriendelijk waren een eerdere versie te lezen, voor hun op- en aanmerkingen. Voor haar medewerking aan de totstandkoming van dit artikel dank ik Lut Colman.

echter binnen een kleine kring van geïnteresseerde vakmensen. Hij wees erop, dat in de loop der eeuwen de zedelijke opvattingen waren veranderd en dat men Bredero daarom niets kon verwijten. Het was kortzichtig hem van onkiesheid te beschuldigen, integendeel (1843, 567): "In die narratiën (vertoont zich) [...] een begin van kieschheid, welke, met wezenlijk aesthetisch talent, deed vermoeden wat men niet wilde zeggen". De beschrijvingen van Bredero werden door Bakhuizen zelfs boven die van Hooft gesteld: "Bij Bredero zijn ze talrijk, en bij mindere beschaving is hij niet zo sober en kiesch als Hooft, maar zeker rijker, kwistiger, doller" (1843, 569). Het was hier voor de eerste maal dat Bredero met Hooft werd vergeleken.

Ten Brink: "Vergetelheid bij den schuimenden beker"

Buiten de beperkte wetenschappelijke kring rond Bakhuizen bestond er een romantische visie op Bredero. Jan ten Brink (1859, 530) omschreef Bredero als een man

die met een vrolijken lach op de lippen door 't schrijnend leed eener drierwerf versmade liefde heimelijk werd ondermijnd, die, levendig en spotziek van natuur, bij den schuimenden beker vergetelheid voor de rouw zijns harten zocht en dien zwaren beker plotseling met een bitteren kreet van zich stiet, toen de loodzware greep des Doods zijn vingers omklemd had.

Daarbij stelde hij (1859, 108), dat Bredero een "vluchtig, veranderziek kunstenaarshart bezat" en een "bewegelijk, ontfankelijk temperament", zodaten "ernstige, alleenheerschende liefde geen post (kon) vatten in zijn gemoed" (1859, 107). In 1871, 1885 en 1893 verscheen de biografie van Ten Brink opnieuw zonder dat hij zijn mening over Bredero fundamenteel herzag.

W. Jonckbloet (1872, 102) nam deze opvatting over Bredero's persoonlijkheid over:

Hij trok zich dat (*liefdesleed*) sterk aan, en het verdriet schijnt hij in den zwijmel van het mingenot te hebben willen verstikken. Hij kwam daarvan evenwel spoedig terug, maar eene ziekelijke melancholie had hem bevangen, die hem alle genot als zondig schuwen, den dood als eene begeerlijke uitkomst verlangen deed en hem eindelijk ook ten gronde sleepte.

Omstreeks 1880 had de wetenschappelijke visie van Bakhuizen nog geen algemene instemming gevonden. Weliswaar verschenen er enkele studies die meer van Bakhuizen overnamen dan van Ten Brink, maar deze leidden niet tot een bredere erkenning. De waardering van Bredero's realisme en het inzicht dat hij het eigenlijk helemaal niet zo bont maakte, was nog maar het bezit van enkelen.

Verwey: "Naief-vroolijke verliefdheid"

Het was de Beweging van Tachtig die voor een doorbraak zorgde. Zij deed immers nieuwe opvattingen over kunst en zedelijkheid ingang vinden en die leidden tot een

algemene aanvaarding van Bredero. Haar uitgangspunten met betrekking tot moderne literatuur speelden in de strijd om Bredero een beslissende rol. De tachtigers zetten zich sterk af tegen de gevestigde letterkundigen, veelal dominees, die in hun didactische (dicht)werken hun zedelijke moraal propageerden. Vooral daar waar deze gangbare en in de samenleving vigerende opvattingen over het fatsoen en de zedelijkheid in het geding kwamen, laaiden de discussies in allerlei tijdschriften en pamfletten fel op. Het realisme van Bredero en zijn rauwe taal, die door de Tachtigers zo gewaardeerd werden, werden door de oudere generatie schrijvers en dichters scherp afgekeurd. Op dat punt ontmoetten de Tachtigers Ten Brink op hun weg.

In het herdenkingsjaar 1885 werd er een Bredero-commissie opgericht, die tot taak had de festiviteiten voor dat jaar te organiseren. Tot die festiviteiten hoorde een opvoering van het *Moortje*. De commissie vond dat stuk meer geschikt voor het brede publiek dan de andere toneelstukken van Bredero. Hoewel het werd ontdaan van alle ongerechtigheden, werd er in de pers veel kritiek geuit, met name op de realistische schrijfrant van Bredero. *De Amsterdammer* (1885, 5 april) vond het stuk "indecent" en Vosmaer (1885, 109b) was van mening: "Bredero [...] schilderde het leven, maar dat van het laagste gespuis; hij teekent grappen en grappenmakers, maar geen enkel zielkundig, dieper doordacht karakter; hij geeft volkstafereltjes, alleraardigst in een novelle, misplaatst in een tooneelstuk, en bovendien altijd te plat voor anderen dan letterkundigen". Niet iedereen deelde die mening. Netscher (1885) juichte: "Bredero's *Moortje* heeft ons bewezen dat het realisme vat heeft op het tegenwoordige publiek".

Binnen de Bredero-commissie lag alleen daarom al een conflictsituatie verborgen omdat daarin zowel Van der Goes, tachtiger, als Ten Brink zitting hadden. Het moet Van der Goes een genoegen hebben gedaan dat een medestander van hem, Willem Kloos, het programma voor de herdenkingsfeesten met een rede zou inleiden².

In *De Nieuwe Gids* recenseerde Albert Verwey Bingers uitgave van de verzamelde werken van Bredero. Hij wierp een dichterlijk licht op de persoon van Bredero: "Hij had die lieve niet te diep gaande, die lief-verdrietige en naief-vroolijke verliefdheid" (1889, 223). Verwey voelde zich sterk aangetrokken tot de natuurlijkheid die de lyriek van Bredero zo kenmerkte, "want als kunstenaar, als werkman, die met woorden het fijnste en breedste wist uit te drukken wat er in hem omging, hoort Bredero kort en goed [...] tot de Hollanders met een stijl" (1889, 231). In 1893 publiceerde hij een bloemlezing uit Bredero's lyriek³.

Vereerders en bewonderaars van Bredero bleven zich in de nu volgende jaren aandienen. J.B. Schepers publiceerde in *De Nieuwe Gids* van 1913 een karakterschets, die helemaal lag in het verlengde van die van Ten Brink: "En is dan [...] zijn eigen dwaze dwaze natuur niet tot beeld geworden in *Amoureuusje*, de verliefde zot?" (1913, 725). Ook J. Prinsen ging in zijn *Handboek* (1916) dezelfde kant op: "Hij gaat dagen onder in den roes van zijn zwerftochten met zijn kornuiten door de kroegen en kaatsbanen van Amsterdam en Haarlem, tot hij plotseling zichzelf weervindt in droevige verzonkenheid achter zijn beker" (1916, 283). In een teksteditie van de *Spaansche Brabander*, die voor een breed publiek was bestemd en die door hem was bezorgd, schreef hij: "Hij (voelde) zich geslagen door het lot, hij kwam in opstand tegen de maatschappij en het leven, hij keerde in tot zichzelf, zat na dagen van rumoerig benauwenden jool

troosteloos neer in zwarte somberheid, niet begrijpend de tyrannie van leven en maatschappij, snakkende naar reinheid en rust" (1918, 9). Herman Poort typeerde in 1918 Bredero als "een luchtige zwierbol, een optrekker en een vrouwe-vriend", maar stelde ook vast: "Toch smolt soms zijn hart, ootmoedig, in een teedre vroomheid" (1918, 43).

De twintigste eeuw

Stellingname van de wetenschappers

De interpretatie van Prinsen ondervond een krachtige bestrijding. Reeds in 1909 gaf Kalff een andere mening ten beste: "Men (mag) zich Breero in dien laatsten tijd niet voorstellen als altijd somber of gedrukt" (1909, 141). In het daarop volgende jaar schreef hij (1910, 151) zelfs: "Wij zwijgen over den tragischen ondergrond in menigen klucht of blijspel aanwezig, omdat deze door de menschen van toen, voorzoover wij weten, niet werd bespeurd".

Men kan stellen dat er drie stromingen bestonden: de romantische stroming, die de visie van 'Bredero als losbol' aanhing en waarvan Ten Brink een exponent was; ten tweede was daar de wetenschappelijke stroming met G. Kalff, A.A. van Rijnbach en G.A. Nauta en als derde was er de stroming die geïnitieerd was door de Beweging van Tachtig, met name door Verwey met *De Nieuwe Gids*, en waar, meer dan bij de twee andere stromingen, de nadruk lag op de lyriek van Bredero.

Een felle, misschien wel de felste bestrijder van Prinsen was J.A.N. Knuttel. Knuttel, die in 1878 in Delft werd geboren, was tussen 1890 en 1896 leerling van het Stedelijk Gymnasium in Rotterdam. Als zestienjarige las hij de *Verzen* van Kloos en de *Mei* van Gorter. In het bijzonder trok Kloos hem aan vanwege de felheid, het ritme, het coloriet. Hij was nog te jong om de inhoud te kunnen begrijpen. Het begrip volgde later, toen hij als volwassene het werk van Kloos herlas. Via Aart van der Leeuw, die een klas hoger zat, kwam hij in aanraking met *De Nieuwe Gids*. "Hier vond ik nu wat ik zocht: vuur, durf, hartstocht, beeldend vermogen" (Knuttel 1989, 116). Vooral voelde hij zich aangesproken door het naturalisme en het realisme van bij uitstek Zola, Flaubert en Balzac. In 1896 trok hij naar Leiden om er Nederlands te gaan studeren. In zijn studie had hij college van o.a. J. ten Brink. Met de persoon van Ten Brink, maar ook met zijn colleges had Knuttel niet veel op. Zo schreef hij in zijn *Levensloop* over Ten Brink, dat "zijn zelfgenoegzaam smakkende, elegante voordracht, met stereotype zoutloze geestigheden doorspekt" (1989, 128) al even erg was als de "volkomen inhoudsloosheid". Tijdens zijn studie hield Knuttel zich bezig met de Tachtigers, die in zijn tijd immers tot de moderne literatuur behoorden. Hij nam kennis van de inzichten van Kloos over literatuur. Dat moest dan, volgens Kloos, zijn een "haarfijn-preciese weergave" (Knuvelde 1971, 581) van de innerlijke bewogenheid. Woordkeus, ritme, beeldspraak, klank enz. hangen af - niet van traditionele stijlvormen, maar van wat de kunstenaar op dat moment zo persoonlijk mogelijk te uiten heeft, van wat op het moment van schrijven in de ziel van de kunstenaar leeft.

Op Knuttel heeft deze zienswijze van Kloos grote invloed gehad, met name op zijn waardering van Bredero. De stelling "Vorm en inhoud bij poëzie zijn één, in zoo-verre iedere verandering in de woorden een gelijk-loopende wijziging geeft in het beeld of de gedachte, iedere wijziging in deze eene overeenkomstige nuanceering van stemming aanduidt" (Knuvelder 1971, 581), zoals Kloos die formuleerde, vond in Knuttel een ijverig aanhanger. Hij benaderde de dichter Bredero als "een dichter, wiens kunst nagenoeg steeds reflexen geeft van eigen leven" (1929, XII). Knuttel paste deze stelling van Kloos toe ten einde te proberen er achter te komen, wat voor een mens Bredero was. Hoewel Kloos de 'Vorm en inhoud-stelling' uitsluitend heeft bedoeld om aan te geven vanuit welk uitgangspunt de dichtende Tachtiger scheppend te werk gaat, verbreedde Knuttel de toepassing daarvan tot dichters in het algemeen, alsof Kloos' stelling een nieuwe literatuur-wetenschappelijke basis is. Maar Knuttel wilde achterhalen welke persoonlijkheid de dichter bezat. Door close-reading analyseerde hij de gedichten. Ritme, woordkeus en rijmtechniek, gaven hem een inzicht in het innerlijk, het zieleleven van de dichter. Hij vergeleek, wetend dat dat eigenlijk niet kan, Bredero met Gorter: "Bredero [...] heeft [...] zijn onmiddellijkheid en natuurlijkheid. Meer dan één ander dichter, met uitzondering van de overigens onvergelykbaren Gorter, geeft hij zich geheel, direct zooals hij is en voelt" (1919, 94). Aan de hand van woordkeuze en het eindrijm situeerde hij een gedicht in een bepaalde periode van Bredero's leven. Zo twijfelde Knuttel er niet aan dat de regels

Ick moet met sangh vertalen
De Min mijns jeughd etmalen

afkomstig zijn "van een zeer jong, ook van een ongeoeffend dichter, van een beginneling" (1929, XVII of 1949, 22). Het klinkt weliswaar niet onbekoorlijk "in zijn naïeven en vlakken bouw [...], maar hoe onbeholpen is dit op één toon aaneenschakelen der gebeurtenissen" (1929, XVII). Van de levendige beweeglijkheid van ritme, de puntigheid van taal, die voor Bredero in het algemeen kenmerkend zijn, geen spoor, stelde hij vast. Kenmerkend voor de vroegste werken van Bredero zijn onder andere "een grote verscheidenheid in stemming, streven en expressie" (1949, 29). Het talent van de dichter rijpt. De fase die volgt is er een van "jonge overmoedigheid", van liedjes, ingegeven door een verliefdheid, die soms wat dieper, soms wat minder diep gaat, die weemoed kent, "maar geen zwaarmoedigheid, en, omdat er meer meisjes zijn in Amsterdam", zich over een tegenslag heen zet met een sofisme of een brutaliteit. Maar "hoe jong zijn ook rythme en taal". Onder deze liederen zijn er die nog meer dan de andere getuigen van een zoeken en tasten naar de juiste vorm en "misschien is het niet te gewaagd, sommige met groter verinniging en rijken verbeelding maar aan het eind dezer periode te stellen" (1949, 30). Toch lag volgens Knuttel juist in deze fase het hoogtepunt in de poëzie van Bredero vanwege "deze oorspronkelijkheid, deze frisse doorluchtigheid". Die is immers alleen "weggelegd voor de dartele overmoedigheid van een jeugd", die, zonder de gedachte aan buitensporigheden, uit moet razen. Die hoogte wordt met uiterst geringe middelen bereikt: het lijkt "gewone omgangstaal op maat en rijm gebracht [...]. En toch is alles zo persoonlijk, zo puntig, is er zo'n volko-

menheid van overeenstemming tussen vorm en inhoud, is het vlugge rythme zo vrij van alle eentonigheid, de dictie zo ver van elke banaliteit". Knuttel was bijna in extase, toen hij verzuchtte: "Reeds om deze simpele maar echte poëzie verdient Bredero een dichter te heten bij Gods genade" (1949, 31).

Vanaf 1915 bond hij, vanuit deze inspiratie, een niet aflatende strijd aan tegen de 'osbol-legende'. Hij deed dat ondermeer in een door hem geredigeerd artikel in *Winkler Prins' Geïllustreerde Encyclopaedie*:

In hoeverre er reden is aan te nemen, dat een ongeregeld leven van Bredero oorzaak was van of veroorzaakt werd door deze ongelukkige liefden, is moeilijk uit te maken. Wel klaagt de teringachtige dichter in zijn laatste levensjaren meer dan eens over zijn vroegere lichtzinnigheid, maar in den regel hebben zulke verzuchtingen weinig beteekenis. Waarschijnlijk zal hij wel eens meer in vroolijke gezelschappen verkeerd hebben, dan goed voor hem was, maar tusschen dit en losbandigheid is een groot verschil (1915).

Hij sloot zich met deze visie aan bij het toenemend aantal wetenschappers als De Vooy, Stoett en Van Rijnbach, dat stelling nam tegen de romantische benadering die door onder meer Prinsen en Schepers werd aangehangen en die een steeds ruimere verbreiding, met name onder het grote publiek, kreeg. In een tekstuitgave van Bredero's *Spaansche Brabander* nam De Vooy (1920, XIX) reeds stelling tegen Prinsen, maar hij zag in een uitvoerige weerlegging geen heil: "Evenmin ben ik overtuigd door Prinsens betoog dat 'achter dit alles Bredero's eigen gemartelde ziel klaagt', dat zijn stuk geen blijspel is, maar dat daaruit gehoord wordt 'de klagende vertrapte menschenziel van de hele wereld, de grotesk rampzalige menschheid'". Voor Van Rijnbach (1926, V) was Prinsens zienswijze "eenzijdig en overdreven".

Knuttel contra Prinsens "rulle lijfpassie"

Op 4 november van het herdenkingsjaar 1918 organiseerde het Haagse genootschap "Oefening kweek kennis" een herdenkingsavond. Als spreker was Schepers uitgenodigd, maar deze was verhinderd. Knuttel verving hem en nam deze gelegenheid te baat om de 'osbol-legende' te bestrijden (Naeff 1960, 102). In zijn artikel 'Bredero's leven en liefden en de weg door zijn liedboek', dat verscheen in *De Gids* van 1919, formuleerde hij nog eens al zijn argumenten die hij tegen Prinsen en Schepers kon inbrengen. Hij begon met het geven van een overzicht van de actuele stand in de discussie. Vervolgens trok hij (1919, 61) kalm maar strijdbaar op:

In Bredero wil men altijd weer zien [...] den gevoeligen en genialen losbol [...] Zoo zag het Ten Brink, zoo, iets gematigder, Kalff, zoo ziet het ook Poort, [...] die ons tot den werkelijken Bredero geen stap nader brengt. En zoo ook, met een omzetting in het tragische, ziet hem ook in het wezen der zaak Prinsen [...]. De heer Prinsen meent over Bredero te schrijven, maar in werkelijkheid heeft hij het over den een of anderen dichter uit het laatst der negentiende eeuw.

De *Weltschmerz*, zoals Prinsen die beschreef, was, zo vervolgde Knuttel zijn betoog, een verschijnsel van bepaalde tijden, vooral typisch voor het eind van de negentiende eeuw. Aan Bredero was het in ieder geval vreemd. De schrijvers over Bredero zijn niet voldoende doordrongen van de verschillen in levenswijze en levensbeschouwing van de zeventiende eeuw en die van hun eigen tijd. Wie zich dan goed rekenschap geeft van het leven en denken in de zeventiende eeuw, ziet in dat gevoel van wankelheid en ijdelheid in een tijd dat zeer velen in de kracht van hun leven stierven, de verwerpelijheid van het aardse en de hemel als bestemming voor de mensen. Dat is iets heel anders dan de geslagenheid door de tragiek van het leven, waarvan Prinsen gewaagt. Om in Bredero een losbol te zien zou men moeten kunnen aantonen niet dat hij wel eens buitensporigheden heeft bedreven, maar dat deze buitensporigheden kenmerkend zijn geweest voor zijn leven. Dat wordt, volgens Knuttel, door zijn gedichten niet aangetoond en hij verzuchtte hier (1919, 66): "Laten we er ons toch rekenschap van geven, hoe er in de zeventiende eeuw geleefd werd". In die tijd hield men van een stevige dronk maar stelt men zich wel helder voor hoe rauw het bij het drinken toeging? De zelfbeschuldigingen van Bredero mogen hem beslist niet bestempelen tot iemand die zich veel meer aan uitpattingen schuldig maakte dan anderen: "Bredero was iemand, die van tijd tot tijd de bloemetjes buiten zette, maar die verder een rustig en geregeld leven leidde" (1919, 68).

Over de seksuele moraal in de toneelstukken en de gedichten van Bredero, die door Prinsen en de zijnen gewraakt werd, kon Knuttel (1919, 70) zich slechts cynisch uitlaten:

En zijn obsceniteiten? Och die vooral! Ze hebben een leukheid, een gemoedelijkheid, een objectiviteit bijna, die men bij weinig anderen terugvindt [...]. Zijn zinnelijkheid is frisch en naïef, maar ze beheerscht nergens zijn werk [...]. Wanneer [...] Prinsen in verband met de obscene toespelingen [...] zegt: 'Blakende zinnelust, rulle lijfspassie beheerschen alles in deze liederen', dan is dat volstrekt onwaar, zóó onwaar, dat ik een dergelijke bewering alleen kan verklaren uit een zoeken naar het sensationele, dat ook reeds doorstraalt in het gebruik van zulke dikke woorden als 'rulle lijfspassie'. En met verbazing vraagt men zich af, of Prinsen dermate vreemdeling is in de oude volksliteratuur, dat hij niet weet dat Bredero in deze liederen traditioneele motieven op traditioneele wijze (bij alle eigenheid van taal en plastiek) en met traditioneele aardigheden behandelt.

Met een voetnoot bij deze passage:

Het is dan ook pure verbeelding, typisch hineininterpretieren, wanneer P. laat volgen: 'De diepste ellende die denkbaar is klinkt uit die Aenspraeck van een ghetroude vrouw tot een ghevryde vrijster over de fysieke onmacht van haar man, dien ze om zijn geld trouwde'. Een van de meest traditioneele stoffen en hier zoo min als elders tragisch opgevat! (1919, 71).

Het antwoord van Prinsen, die toch zeer direct door Knuttel werd aangevallen, is te vinden in een monografie over Bredero, die in 1919 verscheen. In het laatste hoofdstuk van dit boekje, dat bol staat van de snorkende verheerlijking van Bredero, schreef hij gepikeerd (1919, 151):

De heer Knuttel wijst Schepers en mij vrij apodictisch terecht. In het bijzonder verwijt hij mij, dat ik Breero al zeer onhistorisch beschouw en mij niet weet los te maken van zeer moderne voorstellingen. Omdat ik beweer, dat Breero een 'geslagene door de tragiek van het leven was', dat hij 'hunkerde naar de hoogste zaligheid der liefde en telkens de teleurstelling en wanhoop over zijne ziel zag komen', zou ik hem gemaakt hebben tot een lijder aan de zooveel moderner Weltschmerz. Wat dat onhistorisch beschouwen betreft, ik houd mij aan hetzelfde compliment. De heer Knuttel heeft zich eenmaal een idee gevormd van den geest, die in het algemeen in de Hollanders van het eerste kwart der 17de eeuw heerschte. En nu moet Breero daar maar in passen.

Dit weerwoord van Prinsen overtuigde Knuttel allerm minst. In zijn monografie over Bredero, die dertig jaar later verscheen, kon hij nog altijd kort zijn over Prinsen's boekje: "Zeer onbeduidend, historisch waardeloos en in zijn bekende joviale toon geschreven" (1949, 163).

Knuttel: "Im Anfang war die Tat"

Door zijn betrokkenheid bij de discussies rond de persoon van Bredero, en vooral door de kwaliteit van zijn inbreng, kon het haast niet uitblijven dat Knuttel zelf de uitgave van de verzamelde werken van deze dichter en toneelschrijver ter hand nam. De laatste uitgave van Bredero's werken dateerde van 1890 en was verzorgd door Moltzer, Kalff, Kollewijn, Unger en Te Winkel⁴. Uiteraard voldeed deze uitgave niet meer aan de literair-wetenschappelijke eisen die men in het tweede decennium van de twintigste eeuw aan een dergelijk werk stelde.

In het herdenkingsjaar 1918 was Bredero wederom in de publieke belangstelling gekomen en laiden de discussies rond zijn persoon tussen wetenschappers en romantici hoog op. Toen was dan ook volgens Van Rijnbach "het ogenblik gekomen plannen te beramen voor een [...] uitgave der werken, die op de hoogte zou staan van de inmiddels in velerlei opzicht vermeerderde kennis van Bredero's werken" (1931, 262). Het had, naar zijn mening, voor de hand gelegen dat een dergelijke uitgave ook nu weer door samenwerking van diverse deskundigen tot stand zou worden gebracht. Van Rijnbach vond het zeer opmerkelijk, dat de nieuwe uitgave door één persoon werd bezorgd: "Dr. J.A.N. Knuttel, die er blijkbaar de voorkeur aan gaf, eigen wegen te gaan".

Het is duidelijk, dat de uitgave van 1890, waaraan de door Knuttel zo verguisde Ten Brink had meegewerkt, Knuttel niet meer kon bevredigen. Uit de *Levensloop* blijkt, dat hij ook bezwaren had tegen de wetenschappelijke opvattingen van Kalff en Moltzer, die ook als persoon niet direct zijn sympathie hadden. Hij moest dan ook wel een voorstander zijn geweest van een nieuwe en eigentijdse uitgave van Bredero's werken en het duwtje in de rug van zijn goede vriend en partijgenoot van de Communistische Partij Holland (C.P.H.) Willem van Ravesteijn was voor hem voldoende om er aan te beginnen (1989, 269).

Knuttel ging aan de slag: "Mijn bewerking? Het was waar, zoals het eigenlijk altijd gebleven is: 'im Anfang war die tat'" (1989, 270). Aan voorbereidend onderzoek of aan het verzamelen van wetenschappelijk materiaal, bijvoorbeeld ten behoeve van een

bibliografie, deed hij niet: "Ik deed weinig aan voorbereiding - daar heb ik het geduld niet voor - maakte een plan en begon. Het begonnene moest zelf maar zien wat het werd" (1989, 270). Voor Van Rijnbach (1931, 262) vormde deze werkwijze een punt van ernstige kritiek:

Voor Knuttel's scherpzinnigheid, zijn kritiese geest, die nooit genoeg neemt met traditionele opvattingen, heb ik alle waardering, ook zijn aestheties oordeel en divinatievermogen zijn van waarde gebleken bij de studie van Bredero's werk, doch voor het filologies handwerk: het uitgeven van teksten, het bijeenbrengen van varianten en vooral het geven van een doorlopende verklarende commentaar ontbreken hem, naar het mij voorkomt, het geduld en de toewijding.

Knuttels zuinigheid in het geven van commentaar op de teksten van Bredero was voor Van Rijnbach (1931, 264) een moeilijk punt. Volgens hem wekt Knuttels spaarzaamheid bij de lezer ten onrechte de indruk, dat Bredero's teksten eenvoudig en gemakkelijk te begrijpen zijn. De niet-vakkundige lezer zoekt echter voortdurend naar een verklaring van voor hem onbegrijpelijke en onverstaaanbare plaatsen, maar steeds vergeefs. Of hij leest over passages heen, waar eigenlijk zijn aandacht op had moeten worden gevestigd. De uitgave van Knuttel "laat de lezer te veel aan zijn lot over".

Knuttel had echter willens en wetens voor zijn eigen opzet gekozen. In de inleiding van het eerste deel stelde hij (1921, VI) reeds nadrukkelijk: "Alle overbodige geleerdheid heb ik zorgvuldig vermeden", terwijl hij (1925, 276) in zijn artikel 'Bredero voor den vakman' dit standpunt nog eens verduidelijkt: "Bij de uitgave van een dichter om de schoonheid van zijn werk, blijve het apparaat tot het strict noodige beperkt". In zijn *Levensloop* (1989, 270) nuanceert hij dit standpunt: "Er kwam hier bij, dat ik toen nog een vooroordeel had tegen aantekeningen. Tussen de dichter en zijn lezers mocht zich niet meer dan strict noodzakelijk was de man der wetenschap dringen", maar hij geeft toch toe aan de kritiek van Van Rijnbach: "Met de verklaringen ben ik dan ook te sober geweest".

Uit het genoemde artikel blijkt ook dat Knuttel met zijn uitgave het 'grootte publiek' als doelgroep voor ogen had. Kritiek vanuit de vakwereld legde hij (1925, 277) op die grond naast zich neer door erop te wijzen "dat ook de vakkundig-critische lezer vindt wat hij nodig heeft -niet ieder die speciale studie voor heeft". Met dit standpunt stelde hij zich op tegen bezwaren die A.A. Verdenius (1925, 242) inbracht tegen zijn wijze van uitgeven. Het ging hem om de manier waarop Knuttel met de varianten omging. Knuttel (1921, V) deed daar niet moeilijk over en stelde in zijn inleiding: "Door zich al te angstvallig te houden aan den overgeleverden tekst, bewijst men minder eer aan Bredero dan aan de zetters, soms mag men zeggen aan de letterkast van van der Plasse"⁵ (*hij was de zeventiende-eeuwse uitgever van Bredero's werken*). Met dit argument vond hij dat hij "onder de varianten [...] spellingsverschillen natuurlijk" niet hoefde op te nemen. A.A. Verdenius (1925, 216) had grote moeite met dit uitgangspunt van Knuttel, vooral waar het ging om het gebruik van de *i* en de *j*. Hij refereerde aan hetgeen Knuttel in zijn voorwoord (1921, V) stelde: "Ik (heb) [...] geëerbiedigd de *i*'s die in de oudste drukken hier en daar de *j*'s vervangen. Door vergelijking blijkt, dat deze *i*'s hetzij willekeur van de zetter zijn of een tekort aan *j*'s verraden". Knuttel

meende dat niet de indruk mocht worden gewekt "dat Bredero inderdaad *oogie* voor *oogie* gebruikte". Verdenius (1925, 246 e.v.) vond dit standpunt te vrij:

Voor al bij de verkleinwoorden mag men met het veranderen van *ie* in *je* wel heel voorzichtig zijn. Moet men Knuttels woorden zo opvatten, dat hij diminutieven op *ie* (*muisie*, *oochie*) voor het Amsterdams uit het begin der 17de eeuw onmogelijk acht? Zijn uiting is mij niet geheel duidelijk [...], maar het kan in elk geval zijn nut hebben deze kwestie van *-ie*, *-je* bij verkleinwoorden even nader te bekijken. Het is bekend, dat het tegenwoordig Amsterdams wel verkleinwoorden op *ie* kent, daarnaast ook *-je*- en *-tje*-vormen.

Op Knuttel (1925, 277) maakte dit alles niet veel indruk: "Juist omdat een vorm *oochies* in het Amsterdams van de 17de eeuw zeer goed denkbaar is, mocht *oogies* niet blijven staan [...]. Trouwens Br. gebruikt nergens verkleinwoorden op *-ie*". Van Rijnbach (1931, 264) schaarde zich gedeeltelijk achter Knuttel. In een uitgave, bestemd voor een groot publiek, is het verstrekken van varianten ten behoeve van een zeer speciale studie weinig zinvol. Hij bleef wel van mening dat verschillen die voor de interpretatie van de tekst van belang zijn, genoteerd moeten worden, en daarom had hij kritiek op Knuttel: "Dat Knuttel ook in dit opzicht te sober is geweest, valt echter niet te ontkennen".

Nadat de eerste twee delen van Knuttels Bredero-uitgave waren verschenen, wachtten de vakmensen op het derde deel, te meer omdat dat de "met zekere spanning verwachte" (Van Rijnbach 1931, 263) inleiding zou bevatten. Dat wachten duurde zeer lang. In zijn *Levensloop* keek Knuttel terug op de gang van zaken rond de verschijning van zijn uitgave (1989, 269):

Het werd een lijdensgeschiedenis. Van Looy was niet erg kapitaalkrachtig, de intekening viel niet mee, de prijzen liepen op in de oorlogstijd en daarna - er kwam geen schot in. Nog erger werd dat toen Van Looy stierf en zijn zoon hem opvolgde. Die hield mij zo zoet met nooit nagekomen beloften, dat ik hem pg. (*partijgenoot van de C.P.H.*) A.S de Leeuw als advocaat op zijn dak stuurde. Verbetering kwam, toen Van Looy directeur werd van Sijthoff.

Ook in zijn artikel 'Bredero voor den vakman' was Knuttel nog zeer geïrriteerd: "De deprimeerende en voor het gehalte schadelijke traagheid, waarmee mijn uitgaaf verschijnt, toont duidelijk hoe moeilijk het is, zelfs een uitgaaf voor het "grote" publiek voortgang te doen hebben" (1925, 276).

Toen zijn uitgave dan eindelijk was verschenen, was de vakwereld niet helemaal tevreden. Van Rijnbach (1931, 263) vroeg zich af: "Is nu deze uitgave beter dan de vorige, kan zij in zekere zin als definitief beschouwd worden?". Hij kon deze vraag niet bevestigend beantwoorden. De inleiding had hij weliswaar met genoegen gelezen en ook met waardering, want het was hem bekend dat "Knuttel zich op zijn sterkst" (1931, 266) toont in het schrijven van beschouwingen, maar desondanks had hij enkele bedenkingen. Daar waar Knuttel "met scherpzinnigheid" probeerde uit de gedichten en toneelspelen enkele levensbijzonderheden van Bredero af te leiden, ontmoette hij bezwaar van Van Rijnbach, die wat sarcastisch aantekende: "Als men eenmaal uitingen van verschillende personen uit de toneelspelen als op de dichter zelf betrekking hebbend

gaat beschouwen, kan men tenslotte voor alle onderstellingen en fantasieën de bewijzen wel menen te vinden". Die kritiek kon Knuttel niet raken. In eerste instantie schreef hij zijn inleiding omdat hij "Scheppers en Prinsen wou weerleggen" (1989, 270) en omdat hij zijn indeling van Bredero's lyriek duidelijk wilde formuleren. In zijn *Levensloop* stelde hij (1989, 272): "Over beide punten ben ik nagenoeg gelijk blijven denken".

Van de juistheid van de indeling en volgorde van de liederen in het *Liedtboek* was Van Rijnbach niet overtuigd. Knuttel gaf in zijn inleiding nadere toelichting aangaande de twee hoofdperioden in de dichterlijke ontwikkeling van Bredero en de vier fasen die in de liederen en gedichten te herkennen zijn. In zijn Bredero-uitgave paste hij zijn indeling toe die hij in 1919 al naar buiten had gebracht in zijn artikel 'Bredero's leven en liefde en de weg door zijn Liedboek'. In de inleiding (1929, XIX) gaf hij echter toe dat de onderlinge rangschikking van de liederen en gedichten in ieder van de door hem aangenomen fasen grotendeels "op goed geluk" ging. Van Rijnbach (1931, 268) stond zeer sceptisch tegenover zijn indeling "die bijna uitsluitend op zeer subjectieve meningen berust". Ondanks al zijn kritiek wilde hij zijn bewondering uitspreken "voor de energie waarmee Dr Knuttel ondanks allerlei tegenspoed zijn werk voortzette".

In 1948 verzocht uitgeverij De Tijdstroom aan Knuttel een monografie te schrijven over Bredero. In zijn *Levensloop* (1989, 372) schreef Knuttel daarover: "De inleiding van mijn uitgave moest daarvoor worden aangevuld, uitgebreid, op enkele punten ook herzien worden". Hij gebruikte de inleiding als legger voor het boekje. Voor degenen die de inleiding van zijn Bredero-uitgave reeds kenden, bevatte de monografie niet veel nieuwe gezichtspunten. Dat zou ook de reden zou kunnen zijn dat de verkoop niet erg liep: "Mijn inleiding van vroeger had de belangstelling een beetje afgeroomd" (1989, 372). De publicatie van zijn boekje over Bredero bleef vrijwel onopgemerkt. Hij moet met lede ogen hebben aangezien dat de door hem zo verfoeide romantische visie op Bredero's leven weer voedsel kreeg door het verschijnen in 1947 van A.M. de Jong's *De dolle vaandrig* dat veel meer aandacht van het publiek kreeg.

Hedendaagse kritieken

Het begrip 'Wetenschap' wordt in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* omschreven als "Methodisch en systematisch verworven en geordende kennis van de werkelijkheid, samen met de bedrijvigheid, de studie, het onderzoek, waardoor deze kennis wordt verworven en uitgebreid" (s.v. Wetenschap 5)). Wanneer de wetenschappelijke werkwijze van Knuttel aan deze criteria wordt getoetst, dan komt de, min of meer filosofische, vraag op, of het predikaat 'wetenschappelijk' hierop van toepassing is. Is Knuttels literaire visie op de werken en op de persoon van Bredero gebaseerd op "methodisch en systematisch verworven en geordende kennis"? Dat impliceert toch een zekere mate van objectiviteit en toetsbaarheid van de relevante feiten. Knuttels analyse (met name) van het dichtwerk is, zoals hij trouwens hierboven zelf toegeeft, gefundeerd op louter subjectieve en gevoelsmatige normen, zoals Kloos en de rest van de Beweging van Tachtig die hebben geformuleerd. Bij hen gaat het bij het scheppen van een dichtwerk om wat de dichter op dat moment in zijn diepste ziel voelt aan emotie en stemming. Wetenschappers als Van Rijnbach hadden daar veel moeite mee. Ook moderne weten-

schappers als Kruyskamp en Damsteegt nemen tegen een theorie, die, zoals Van Rijnbach het uitdrukte, berust "op zeer subjectieve meningen" een kritisch standpunt in. Zij konden dan ook niet worden overtuigd worden door de conclusies van Knuttel, wat overigens hun bewondering voor zijn resultaten onverlet laat.

In de hedendaagse beschouwingen op het werk van Bredero, zoals die onder meer voorkomen in de inleidingen van de editoren van de nieuwste Bredero-uitgaven, proeft men duidelijk deze ambivalentie tegenover Knuttel.

In het Brederojaar 1968 wordt de belangstellende die Knuttels boekje uit 1948 ter hand neemt, gewaarschuwd het "met grote omzichtigheid te hanteren wegens gedeeltelijk hypothetisch karakter en tekortschieten van verantwoording" (*'t Kan verkeeren* 120a).

Tussen 1968 en 1985 verscheen een derde uitgave van de werken van Bredero, ongeveer vijftig jaar na de Bredero-uitgave van Knuttel. De uitgevers van de teksten van Bredero hebben de uitgave van Knuttel dikwijls betrokken bij hun studie voor de te editeren tekst. Uit deze moderne studies blijkt dat Knuttel de plank wel eens misloeg. Tekstinterpretatie alleen en toepassing van het 'Vorm- en inhoud-principe' hebben kennelijk niet in alle gevallen tot de juiste conclusies geleid. Dat kan hem niet altijd verweten worden. De stand van het Bredero-onderzoek was in zijn tijd immers op een lager peil dan thans het geval is, vooral na de uitgave van Stuiveling's *Memoriael van Bredero* in 1975.

Nog altijd schrijft het Bredero-onderzoek voort. Keersmaekers (1967) trof in enkele delen van de *Tragische ofte klaechlijke Historien*, die tussen 1611 en 1615 bij Jan van Waesberghe te Rotterdam verschenen, gedichten aan, die rechtstreeks uit het Frans in het Nederlands zijn vertaald. Twaalf van die gedichten zijn in het werk van Bredero terug te vinden. De heldin van enkele gedichten, die verder geen onderling verband hebben, heet Margriete. Keersmaekers vond hieronder ook de zogenaamde 'Margriete-gedichten', die door Knuttel als hoogtepunt in Bredero's werk werden gekenschetst. Knuttel vond hier een uiting van een zuivere en diepgaande liefde tussen Bredero en de keizerlijke Margriete. Keersmaekers (1967, 85) komt tot de bevinding, dat deze gedichten helemaal niet bij elkaar horen en bovendien niet uit Bredero's leven zijn gegroeid: "Met Bredero's persoonlijk leven hebben deze gedichten dus helemaal niets te maken, al heeft de dichter sommige stukken [...] wel op zijn eigen situatie toepasselijk gemaakt door later een paar verzen te vervangen door andere". Het "misschien wel onthutsende gevolg" is, volgens Keersmaekers, dat de verhouding tussen Bredero en de zo vereerde Margriete herzien moet worden. "Moet dan de direct-lyrische uitspraak van Bredero in zijn andere liederen en sonnetten ook niet aan een grondige hertoetsing onderworpen worden?", zo vraagt hij zich af, want is Bredero "in vele gedichten en liederen niet eerder de zanger geweest van motieven en themata, veeleer dan de harts-tochtelijke beleider van wat hem persoonlijk sterk aangegrepen had?" Keersmaekers ontdekking geeft wellicht aanleiding voor een nieuwe benadering van Bredero.

Het daghet uyt den Oosten

Met betrekking tot Bredero's *Het daghet uyt den Oosten* bestaan er in vakkringen verschillen van mening over wat nu precies het aandeel van Bredero is geweest en

wat afkomstig is van de onbekende dichter Matthijs (van (de(r)) Velden. Volgens uitgever Van der Plasse was het gedicht tot regel 230 van Velden, van 231 tot 471 van Bredero, van 472 tot 1763 weer van Velden en van 1764 tot 1995, het einde, van Bredero. Bij de deskundigen, zoals B.C. Damsteegt (1976, 50) stuit deze indeling op ernstige twijfel. Voor Knuttel (1929, 395) was het auteurschap van Bredero geen probleem. In zijn Bredero-uitgave plaatste hij van *Het Daghet* de versen 1 tot 182 en 231 tot 422, daarmee (impliciet) aangevend dat hij die verzen van Bredero afkomstig achtte. Weggelaten had hij een tussenzang die naar zijn mening van Veldens hand was, en regel 423 tot 471, een entreelied dat hij in het *Groot-Liedtboek* had opgenomen. Dat was het gevolg van zijn principe, dat hij als tekstbezorger die liederen, die zowel in de toneelstukken als in het *Groot-Liedtboek* voorkwamen, maar éénmaal opnam. Uit de inleiding op zijn Bredero-uitgave valt op te maken, dat hij tot zijn conclusie kwam door het stuk aandachtig door te lezen en de inhoud ervan te analyseren (1929, XLIX). Op grond van die inhoud meende hij dat Bredero het stuk had geschreven om de mislukking van zijn liefde tot Margriete te verwerken. Na regel 413 staakte Bredero het schrijven van het gedicht, want, zo redeneerde Knuttel (1929, XXXIII), "Bredero had gezegd, wat hem het zwaarst op het hart lag en daarmee was zijn élan verbroken". Damsteegt (1976, 52) vond deze redenering niet overtuigend omdat zij stoelde op een "wankel basis". Hem lijkt het onwaarschijnlijk dat Bredero niet meer dan bijna 500 regels van de bijna 2000 waaruit het gedicht bestaat, zou hebben voltooid. Hoe kon Van der Plasse anders zeggen dat Bredero het gedicht "ten halven gebrocht" had en dat het door een andere dichter was afgemaakt. Ook is het onwaarschijnlijk, dat Van der Plasse aan Velden opdracht zou hebben gegeven het gedicht te voltooien wanneer er slechts een "beginnetje van nog geen 500 regels" was. Bovendien was in dat "beginnetje" de handeling nog maar nauwelijks uitgewerkt en het merendeel van de personages was nog niet geïntroduceerd.

Damsteegt wijst de opvatting van Knuttel van de hand en hij blijft dus voor de vraag staan wat de ondertekening van Bredero onder vers 471 betekent. Hij komt niet verder dan wat veronderstellingen en hij moet deze vraag eigenlijk onbeantwoord laten.

Angheniet

P.E.L. Verkuyll (1982, 95-96) constateert dat Knuttel één van de weinigen is geweest die een waardering hebben geformuleerd van Bredero's *Angheniet*. Knuttel week wat zijn oordeel betreft niet af van de negatieve tendens die expliciet door Ten Brink en Jonckbloet en impliciet door verschillende literair-historici werd uitgesproken, maar hij (1929, L) nuanceert zijn oordeel door erop te wijzen dat het stuk een mislukking werd ook "omdat Bredero afgebroken heeft, juist toen er meer actie in zou komen". Hij schatte het aandeel van Bredero hoger dan dat van de auteur J.J. Starter, die het stuk later heeft afgemaakt, omdat Bredero's gedeelte "een fragment van meer diepte, zuiverder gevoelsanalyse (bevat) dan een der voorgaande tragicomedies kent". Ten aanzien van de literaire bronnen van de *Angheniet* was Knuttel van mening dat er geen schriftelijke bronnen aan dit stuk ten grondslag liggen. Zonder meer sprak hij (1929, XLIX) van "dit zelfbedachte stuk", dit in tegenstelling tot Ten Brink (1859, 196) die

Bredero's belezenheid roemde maar verder geen titels noemde. De mening van Knuttel wordt nog steeds aangehouden, al wordt het bestaan van een bron wel vermoed (Verkuyt 1982, 87).

Schyn-heyligh: wel of niet van Bredero?

Knuttel nam in zijn Bredero-uitgave *Schyn-heyligh* niet op. E.K. Grootes (1979, 7) ziet als oorzaak daarvan: "Dat de tekst ontbreekt in beide eerdere uitgaven van Bredero's verzameld werk ligt aan het omstreden auteurschap". Kennelijk verkeerde Knuttel in de veronderstelling dat dit toneelstuk niet van Bredero was. In 1929 (XLV noot) was Knuttel echter op dit standpunt teruggekomen: "Stond de uitgave van de dramatische werken nog te doen, dan zou ik deze thans opnemen"⁶. Ook in zijn *Levensloop* (1989, 272) getuigt hij van zijn spijt, dat hij het stuk niet heeft opgenomen: "Met wonderlijke lichtvaardigheid heb ik de Schijnheyligh eenvoudig op zij geschoven".

Met zijn afwijzing van Bredero's auteurschap bevond Knuttel zich in gezelschap van Alberdingk Thijm, Van Vloten, Ten Brink, Worp, Unger en anderen. Zij wezen Bredero's auteurschap af op grond van de literaire kwaliteit van het stuk. Ten Brink (1859, 311-312) meende, dat het stuk te veel in inhoud, stijl en kleur van Bredero's overige stukken verschilt, dan dat het op zijn rekening zou kunnen worden gesteld. Worp (1877, 161) was zelfs van mening dat Bredero, "onzen eersten Hollandschen blijspeldichter", niet mocht worden verdacht van "zooveel onhandigheid, zooveel licentiae poeticae, zoovele ongelukkige stoplappen, als wij in den berijmden 'Schijnheyligh' aantreffen".

In 1895 verscheen in *TNTL* (161 e.v.) een artikel van H.J. Eymael, waarin hij zeer sterke argumenten leverde voor het auteurschap van Bredero. De *Schyn-heyligh* was met Bredero's naam opgenomen in zijn *Alle de wercken* van 1624, 1638, 1644 en 1678. Eymael toonde aan dat bedrog van Van der Plasse uitgesloten moet worden geacht. Voorts wees hij op enkele aankondigingen van dit stuk waarin Bredero heel duidelijk als auteur ervan werd vermeld. Argumenten die waren gebaseerd op de literaire inhoud, vormgeving en dergelijke bracht hij dan ook aan het wankelen.

Het niet opnemen van *Schyn-heyligh* geeft wederom het grote risico aan van de subjectieve werkwijze van Knuttel, die, zoals meerdere malen hiervoor opgemerkt, uitgaat van de 'Vorm en inhoud'-stelling van de Beweging van Tachtig. Ook hier bracht die hem tot een onjuiste conclusie. Wellicht kende hij het artikel van Eymael niet of was hij niet overtuigd door zijn argumenten. Het 'schoonheids-argument' van Worp en Alberdingk Thijm kon voor hem zwaarder wegen omdat hij zich daar, zo betrokken bij de Beweging van Tachtig als hij was, meer in kon vinden.

In de moderne uitgave van Bredero's werken wordt het auteurschap van Bredero niet betwijfeld en *Schyn-heyligh* is dan ook opgenomen in het verzamelde werk.

Het tweegevecht in Stommen Ridder

C. Kruyskamp (1973, 24) verschilt van mening met Knuttel in de inleiding van zijn teksteditie van *G.A. Bredero's Stommen Ridder*. Kritisch stond Kruyskamp tegenover

zijn interpretatie van het tweegevecht tussen Palmerijn en Amaran dat naar Knuttels mening het karakter had van een godsgericht. De uitslag ervan zou voor Palmarijn een aanwijzing geweest zijn dat zijn beproeving voorbij was. Kruyskamp wijst erop dat in Bredero's tijd een psychologische motivering niet of nauwelijks aan de orde was. Na het gevecht schikt Palmarijn zich meer naar wat de omstandigheden van hem eisen dan naar hetgeen zijn innerlijke drang hem ingeeft. Kruyskamp vindt Knuttel wat overdreven, wanneer deze (1929, XLVII en 1949, 118) over de hoofdfiguur Palmarijn zegt: "Hij doet niets (behalve af en toe een krachttoer) en wil ook niets en wat er met hem gebeurt kan hem feitelijk niet veel schelen". Hoewel Kruyskamp het met hem eens is dat Palmarijn tot het laatst toe een passieve rol speelt in het stuk, wenst hij (1973, 24) rekening te houden met het feit dat Palmarijn als stomme moet optreden: "Voor de hoofdrol in een toneelstuk is dit eigenlijk een onmogelijk figuur". Maar in het stuk zelf wordt er veel over hem gesproken en is hij de inzet van een strijd tussen prinsessen die hem protegeren en hovelingen die afgunstig op hem zijn. Bredero's diepe bedoelingen komen echter alleen te voorschijn na een grondige studie van het stuk; voor toehoorders die voor het eerst met het stuk kennismaken, blijft de bedoeling verborgen, aldus Kruyskamp. Hij (1973, 25) verwijt Knuttel hiermee indirect het stuk niet goed bestudeerd te hebben.

Besluit

Het is interessant na te gaan of er ook thans nog waardering voor Knuttel als Bredero-deskundige klinkt in de kringen van vakmensen. C.A. Zaalberg (1972, 48) noemt hem "de toegewijde Bredero-kenner" in zijn in 1972 verschenen teksteditie van *G.A. Bredero's Over-gesette Lucelle*. Naeff (1971, 97) rekent hem tot het kamp van de wetenschapsmensen, waartoe ook De Vooy, Stoett, Van Rijnbach en Verdenius horen, van welke hij "zich het strijdbaarst" betoont. A.-J. Gelderblom (1985, 149b) vindt dat hij en Van Rijnbach "de belangrijkste vooroorlogse Brederovorsers" waren.

In het boekje *Bredero*, dat ter gelegenheid van het Bredero-jaar 1985 verscheen, wordt de romantische visie van Prinsen gesteld tegenover de "nuchter-wetenschappelijke" visie van Knuttel: "Deze wetenschappelijke benadering kenmerkt de laatste vijftig jaar" (1985, 82).

In ieder geval is thans het 'losbol'-standpunt volledig losgelaten. Bredero hoort in het rijtje met Hooft, Vondel en Huygens, de grootste zeventiende-eeuwse dichters. Moderne handboeken van de Nederlandse literaire geschiedenis laten daar geen twijfel over bestaan. Stuiveling (1966, 34) ziet in Bredero's *Spaansche Brabander* "kostelijke Amsterdamse straattypen, getekend met hetzelfde meesterschap dat onze zeventiende-eeuwse meesters tonen". Knuvelder (1971, 208) tenslotte meent dat Bredero "gedichten (schrijft), die hem tot een van onze grote, nog immer volksaardig gebleven lyrieci der zeventiende eeuw hebben gemaakt".

Bredero zei het al: 't kan verkeeren.

Noten

- 1 Een citaat uit de inleiding van De Vries voor zijn uitgave van P.C. Hoofts *Warenar*, p. XX: "Waarlijk, indien men alleen naar kunstwaarde vroeg [...], dan was er geene reden om hunne algeheele onbekendheid (*die van toneelstukken uit de zeventiende eeuw*) te betreuren. Maar er is een ander oogpunt, waaruit men hunne waarde kan beschouwen [...]. Ik bedoel het belang der wetenschap. Men raadplege die talrijke verzameling [...] voor de vaderlandsche oudheidkunde, voor de Nederlandsche taalkennis".
- 2 Na de feestelijkheden bleef de commissie bij elkaar onder de naam "Ghesellen in Brederode". Na de oprichting in september 1885 kwamen de leden iedere zaterdagavond bijelkaar in een van de vele kroegen in de Amsterdamse Warmoesstraat. Daar was het knus en gezellig. Er werd veel bier gedronken. Tot september 1890 hield dit gezelschap iedere zaterdag een stijlvolle bijeenkomst. Voorzitter was H. Binger, de uitgever van de verzamelde werken van Bredero die tussen 1885 en 1887 verschenen. De overige leden waren H.J. Biederlack, Ch.M. Dozy, F. van der Goes, G. Kalff, R.A. Kollewijn, M.G.L. van Loghem, D.C. Meyer, E.D. Pijzel, N. de Roever, P.L. Tak en J.H.W. Unger. Begin 1890 leed de 'Breeroclub' een zwaar verlies door het overlijden van de 'Cornel' Binger. De club kwijnende weg en werd halverwege 1891 opgeheven.
Zie over de "Ghesellen in Brederode": J.F.L. de Balbian Verster, 'De Breero-feesten en de Breero-club (1885-1890)' in *Jaarboek van het Genootschap Amstelodanum* 25, p. 195-220 [1928].
- 3 G.A. Bredero, *met proza van Albert Verwey*. Amsterdam: S.L. van Looy en H. Gerlings, 1893.
- 4 *De Werken van G.A. Bredero*. Volledige uitgave naar de beste oude drukken bezorgd en opgehelderd. Door J. ten Brink, H.E. Moltzer, G. Kalff, A. Kollewijn, J.H.W. Unger en J. te Winkel. 3 Dln. Amsterdam: Gebr. Binger, 1890.
- 5 Knuttels standpunt wordt ook door latere tekstditeurs ingenomen. Zie bijvoorbeeld de opmerking hierover van De Vooy (1937, 256): "De weinig systematische interpunctie in oude Bredero-uitgave (*sic*) zal ... wel grotendeels op de drukkerij aangebracht zijn".
- 6 In de *Bronnenlijst* van het *W.N.T.*, die in 1943 verscheen, is dit standpunt van Knuttel, toen lid van de redactie, inzake Bredero's auteurschap niet heeft geleid tot een correcte opname. Daar staat n.l. onder *Schyn-heylich*: "Daar deze berijmde bewerking niet van Bredero is, wordt het werk alleen aangehaald als *Schynh.*". Na het verschijnen van de editie Grootes wordt de *Schyn-heylich* aangehaald met de auteursnaam Bredero.

Bibliografie

Alberdingk Thijm 1885: J.A. Alberdingk Thijm, '16 Maart' in: *De Amsterdammer* 22 maart 1885.

- Bakhuizen van den Brink 1843:** R.C. Bakhuizen van den Brink, R.C., 'M. de Vries, P.C. Hooft's Warenar' in: *De Gids* 7 [1843], stuk 1, p. 554-580.
- Bredero.** Redactie M.A. Schenkeveld-Van der Dussen. Groningen: z.j.(1985)
- Brink, J. ten 1859:** Brink, J. ten, *Gerbrand Adriaensen Brederoô. Historiesch-aesthetische studie van het Nederlandsche blijspel der zeventiende eeuw*. Utrecht: 1859.
- Damsteegt 1976:** Bredero, G.A., *Het daghet uyt den Oosten*. Ingeleid en toegelicht door Dr. B.C. Damsteegt. Culemborg: 1976.
- Eymael 1895:** H.J. Eymael, 'De berijmer van den "Schijnheiligh"' in: *TNIL* 14 [1895], p. 182-225.
- Gelderblom 1985:** A.-J. Gelderblom, 'Welke Bredero herdenken we nu eigenlijk? het wisselende beeld van de kunstenaar' in: *Literatuur* 2 [1985], p. 146-152.
- Grootes 1979:** Bredero, G.A., *Schyn-heylich*. Ingeleid en toegelicht door Dr. E.K. Grootes. 's-Gravenhage: 1979.
- Jonckbloet 1872:** Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. Dl.2. Groningen, 1872.
- Kalff 1909:** Kalff, G., *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*. Dl. 4. Groningen: 1909.
- Kalff 1910:** Idem. Dl. 5. Groningen: 1910.
- 't Kan verkeeren. Gerbrand Adriaensz. Bredero 1585-1618*. Amsterdam: 1968. Uitgave van het Amsterdams Historisch Museum t.g.v. een tentoonstelling rond Bredero 26 september tot 25 november 1968.
- Keersmaekers 1967:** A. Keersmaekers, 'De onbekende Bredero' in: *Spiegel der Letteren* 1968-1969, p. 81-97.
- Knuttel 1915:** Winkler Prins' *Geïllustreerde Encyclopaedie*. Amsterdam: 1915 (vierde, herziene en bijgewerkte druk) i.v. Bredero.
- Knuttel 1919:** J.A.N. Knuttel, 'Bredero's leven en liefden en den weg door zijn liedboek' in: *De Gids* 83 [1919], stuk 2, p. 61-96.
- Knuttel 1921:** J.A.N. Knuttel, *De Werken van G.A. Bredero*. Met Inleiding en Aanteekeningen. Deel 1. Amsterdam: 1921.
- Knuttel 1925:** J.A.N. Knuttel, 'Bredero voor den vakman' in: *TNIL* 44 [1925], p. 276-278.
- Knuttel 1929:** J.A.N. Knuttel, *De Werken van G.A. Bredero*. Met Inleiding en Aanteekeningen. Deel 3. Amsterdam: 1929.
- Knuttel 1949:** J.A.N. Knuttel, *Bredero*. Lochem: 1949 (Nederlandse Monographieën 9). Een door Theun de Vries en J.B. de Klerk herziene herdruk verscheen in 1968 te Amsterdam.
- Knuttel 1989:** J.A.N. Knuttel, *Levensloop*. Met een voorwoord van Theun de Vries en een biografisch portret door Jaak Slangen. Deel 1. Leiden: 1989.
- Knuvelder 1971:** G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de Geschiedenis der Nederlandse Letterkunde*. Dl. 3. 's-Hertogenbosch: 1971.
- Kruyskamp 1973:** G.A. Bredero, *Stommen Ridder*. Ingeleid en toegelicht door Dr. C. Kruyskamp. Culemborg: 1973.
- Naeff 1960:** J.P. Naeff, *De waardering van G.A. Bredero*. Gorinchem: 1960.

- Naeff 1971:** *Bredero en de kritiek*. Een bloemlezing uit de literatuur over Bredero. Ingeleid en samengesteld door J.P. Naeff. Amsterdam: 1971.
- Netscher 1885:** F. Netscher, 'Breëro in Den Haag' in: *De Amsterdammer* ochtendblad van 13 april 1885. Zowel het artikel van Alberdingk Thijm (1885) als dit artikel verschenen ter gelegenheid van de 300ste geboortedag van Bredero.
- Poort 1918:** H. Poort, *Gerbrand Adriaenszoon Bredero*. Groningen: 1918.
- Potgieter 1885:** *Werken van E.J. Potgieter*. Dl. 7. Haarlem: 1885.
- Prinsen 1916:** J. Prinsen J.Lzn., *Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis*. 's-Gravenhage: 1916.
- Prinsen 1918:** Bredero, G.A., *Spaansche Brabander*. Uitgegeven met een inleiding en aantekeningen door Dr. J. Prinsen J.Lzn. Amsterdam: 1918.
- Prinsen 1919:** J. Prinsen J.Lzn., *Gerbrand Adriaensz. Bredero*. Amsterdam: 1919.
- Rijnbach, Van 1926:** A.A. van Rijnbach, *De kluchten van Gerbrand Adriaensz. Bredero*. Amsterdam: 1926.
- Rijnbach, Van 1931:** A.A. van Rijnbach in: *De Nieuwe Taalgids* 25 [1931], p. 262-268. Recensie van Knuttels Bredero-uitgave.
- Schepers 1913:** J.B. Schepers, 'Bredero's liefde voor Margriete' in: *De Nieuwe Gids* 28 [1913], stuk 1, p. 574-613 en p. 699-726.
- Stuiveling 1966:** C.G.N. de Vooy en G. Stuiveling, *Schets van de Nederlandse Letterkunde*. Groningen: 1966.
- Tideman 1843:** Tideman, J., 'M. de Vries: P.C. Hooft's Warenar' in: *Algemeene Konst- en Letterbode* 2 [1843].
- Verdenius 1925:** A.A. Verdenius, 'De Spaansche Brabander' in: *TNTL* 44 [1925], p. 237-275.
- Verkuyt 1982:** Bredero, G.A., *Angeniet*. Ingeleid en toegelicht door Dr. P.E.L. Verkuyt. 's-Gravenhage: 1982.
- Verwey 1889:** 'Boekbeoordeelingen' in: *De Nieuwe Gids* 4 [1889], p. 211-242 (specifiek over Bredero: p. 222-242).
- Vooy, De 1920:** Bredero, G.A., *Spaansche Brabander*. Uitgegeven en van een inleiding en aantekeningen voorzien door T. Terwey. Derde, herziene uitgave door Dr. C.G.N. de Vooy. Groningen: , 's-Gravenhage: 1920.
- Vooy, De 1937:** C.G.N. de Vooy, 'Opmerkingen over theorie en praktijk van interpunctie' in: *De Nieuwe Taalgids* 31 [1937], p. 251-258.
- Vosmaer 1885:** C. Vosmaer, in: *De Nederlandsche Spectator* 1885, p. 109-111 (Berigten en Mededelingen).
- Vries, M. de 1843:** P.C. Hooft, *Warenar*. Met eene inleiding en aantekeningen door M. de Vries. Leiden: 1843.
- Worp 1877:** J.A. Worp, 'Hooft's Schijnheyligh' in: *Nederlandsch Museum* [1877], stuk 1, p. 161.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Leiden, 's-Gravenhage, Batavia, Kaapstad: 1864→.
- Zaalberg 1972:** G.A. Bredero, *Over-gesette Lucelle*. Ingeleid en toegelicht door Prof.Dr. C.A. Zaalberg. Culemborg: 1972.

PERSONALIA

P. Altena is leraar in Nijmegen en voorts toegevoegd docent achttiende eeuw aan de Universiteit van Amsterdam. Recent publiceerde hij over *De Franequer Los-Kop*, Weyerman, Kersteman en Céline. Een dissertatie over leven en werk van Gerrit Paape is in voorbereiding.

L.F. van Driel studeerde Nederlands aan de Vrije Universiteit, schreef een proefschrift over Roorda's logische analyse en de algemene grammatica en artikelen over de geschiedenis van de taalwetenschap, met name in de 19e eeuw. Hij is o.m. als docent taalkunde verbonden aan de Hogeschool Rotterdam.

H. Duits is verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; hij publiceert over zeventiende-eeuwse Nederlandse letterkunde.

J. Noordegraaf is verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam; hij doet onderzoek op het gebied van de geschiedenis van de taalkunde.

H. Reeser is kenner van de letterkunde van de 19e eeuw. Hij publiceerde eerder over mevr. A.L.G. Bosboom-Toussaint en H.C. Andersen.

R.J.M. van de Schoor, neerlandicus, promoveerde op een proefschrift over kerkhereniging in Frankrijk in de zeventiende eeuw, en doet onderzoek naar de negentiende-eeuwse Nederlandse letterkunde.

S. Smith, neerlandicus te Amsterdam, werkt als zelfstandig onderzoeker aan een reeks artikelen over de Middelnederlandse *Roman vanden Riddere metter Mouwen*.

R. Veenman studeerde tussen 1980 en 1987 Griekse en Latijnse Taal en Cultuur aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij publiceerde niet eerder en is momenteel werkzaam als theaterprogrammeur te Amsterdam.

A. de Vries is verbonden aan het NBLC in Den Haag, als hoofd van de dienst boek en jeugd, die onder meer het landelijk informatie- en studiecentrum op het gebied van de jeugdliteratuur beheert; ook is hij parttime docent jeugdliteratuur aan de Vrije Universiteit.

D. Wortel is verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden. Eerder publiceerde hij verschillende artikelen over literair-historische onderwerpen en over de geschiedenis van de Nederlandse Lexicografie.

Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU

- 1 Olf Praamstra, *Repertorium op de brieven van Conrad Busken Huet*. Amsterdam 1987.
- 2 W.F.G. Breekveldt, *Pragmatiek van de roman, een onderzoek naar aspecten van Cornelia Wildschut, roman in brieven door E. Wolff-Bekker en A. Deken*. Amsterdam 1988.
- 3 B.P.M. Dongelmans, *Van Alkmaar tot Zwijndrecht, alfabet van boekverkopers, drukkers en uitgevers in Noord-Nederland 1801-1850*. Amsterdam 1988.
- 4 E. Ruijsendaal, *Terminografische index op de oudste Nederlandse grammaticale werken*. Amsterdam 1989.
- 5 Fred de Bree & Roel Zemel (red.), *'In onse scole'. Opstellen over Middeleeuwse letterkunde voor Prof.dr. Margaretha H. Schenkeveld*. Amsterdam 1989.
- 6 C. Huygens, *Mengelingh*. Editie A. van Strien. Amsterdam 1990.
- 7 H. Reeser, *Repertorium op de briefwisseling van A.L.G. Bosboom-Toussaint*. Amsterdam 1990.
- 8 Jan Noordegraaf & Roel Zemel (red.), *Accidentia, taal- en letteroefeningen voor Jan Knol*. Amsterdam 1991.
- 9 G.R.W. Dibbets, *Vondels zoon en Vondels taal. Johannes Vollenhove en het Nederlands*. Amsterdam 1991.
- 10 Harrie Mazeland, *Vraag/antwoord-sequenties*. Amsterdam 1992.
- 11 Willem Maas, *De onbestrafte zonde van Jacques Gans. Een bloemlezing uit Ce vice impuni, la lecture*. Ingeleid, samengesteld en van aantekeningen voorzien. Amsterdam 1992.
- 12 Willem Bilderdijk, *Der Untergang der ersten Welt*. Übersetzt und eingeleitet von H.H. Meier. Amsterdam 1993.

Cahiers voor Taalkunde

- 1 Anthony J. Klijnsmit, *Spinoza on the 'Imperfection of Words'*. Amsterdam 1989.
- 2 Hans Boon, *De correspondentie in het Archief-Pos. Een eerste inventarisatie*. Amsterdam 1989.
- 3 Frank J.M. Vonk, *Dialog und Interaktion: Von Wilhelm von Humboldts Dialogbegriff zu Lew S. Wygotskis interaktionsbedingter Sprachauffassung*. Amsterdam 1990.
- 4 Jan Noordegraaf, *Theorie en beginsel. R.J. Dam en zijn controverse met H.J. Pos*. Amsterdam 1991.
- 5 Rüdiger Schreyer, *The European Discovery of Chinese (1550-1615), or, The Mystery of Chinese Unveiled*. Amsterdam 1992.
- 6 Niels Helsloot, *Van ironie naar skepsis. Over de taaltheoretische gevolgen van het socratisch-kantiaanse kennisideaal*. Amsterdam 1992. Tweede druk 1993.
- 7 Anthony J. Klijnsmit, *Balnesian Linguistics, a Chapter in the History of Pre-rationalist Thought*. Amsterdam 1992.
- 8 Frank J.M. Vonk, *Karl Bühler und die Niederlande: ein Beitrag zur Bühler-Rezeption in der niederländischen Sprachforschung*. Amsterdam 1993.
- 9 Laconis Flandri Presbyteri *Lingua Teutonica Exexlex* (Hulst 1666). Einführung von E. Ruijsendaal. Amsterdam 1993.

- 10 Jan Noordegraaf & Frank Vonk (eds.), *Five hundred years of foreign language teaching in the Netherlands 1450-1950*. Amsterdam 1993.
- 11 J. Huizinga, *Inleiding en Opzet voor Studie over Licht en Geluid*. Uitgegeven en ingeleid door een werkgroep van Amsterdamse neerlandici. Amsterdam 1993.

VOORTGANG, Jaarboek voor de Neerlandistiek I (1980) - XIII (1992)

ISBN 3-89323-414-4
ISBN 90-72365-31-3